ט. אשעראוויטש

שטעט
און שטעטלעך
אין אוקראַינע

שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע

אוּן אין אַנדערע טיילן פון רוסלאַנד

פאָרשונגען אין יידישער געשיכטע
און יידישן לעבנסשטייגער

פון

מ. אַשעראַוויטש

באַנד איינס

אַרויסגעגעבן פון
מ. אַשעראַוויטש יובילייקאָמיטעט
ניו יאָרק, 1948

Digitized by Project Zikaron
Touro University-NY Libraries
www.zikaron.tourolib.org
2026

Copyright 1948
By M. Osherowitch

Published by
THE M. OSHEROWITCH JUBILLEE-COMMITTEE
New York, 1948

Printed in U. S. A.
GRENICH PRINTING CORP.
New York 1, N. Y.

CITIES AND TOWNS

IN THE HISTORY OF THE JEWS
IN RUSSIA AND THE UKRAINE

By

M. OSHEROWITCH

VOL. I

פאַרשונגען אין יידישער געשיכטע
און יידישן לעבנסשטייגער

אַרויסגעגעבן ווען ס׳איז געווָארן 300 יאָר

זינט די כמעלניצקי־שחיטות פון ת״ז ות״ט.

געוידמעט דעם אַנדענק פון מיין ברודער
זניאל אַשעראָוויטש, וועלכער איז ביים
לעבן געווען אַ מאַרטירער און איז
דערנאָך אין אוקראינע געפאַלן אויפן
שלאַכטפעלד ווי אַ העלד.

טולטשין

עס זיינען אין אוקראַינע פאַראַן אַזעלכע קליינע און פאַרוואָר־פענע יידישע שטעטלעך, אויף וועלכע מען זאָגט אַמאָל מיט אַ שמייכל, אַז זיי שטייען עפּעס ווי אין דרויסן און אַז ס׳איז ממש מיט ניסים, וואָס ביינאַכט גנבעט מען זיי ניט צו...

פאָרט אַמאָל אַ מענטש, אויף אַ וואָגן, אָדער אויף אַ שליטן, איבער פעלדער און וועלדער — אַ מענטש, וואָס איז שוין אויסגעווען אַ וועלט און וואָס האָט שוין אין זיין לעבן אַ סך גרויסע שטעט געזען — און מיטאַמאָל דערזעט ער ווי ערגעץ אין אַ טאָל ליגט אַ שטעטעלע אַ קליינס, מיט נידעריקע שטיבלעך, וואו ציגן גריזשען די שטרויענע סטריכע פון די דעכער און וואו מ׳זעט דאָ און דאָרט אַ מענטשן, וואָס רוקט זיך ווי אַ שאָטן; איידער מ׳קוקט זיך אַרום איז שוין דאָס שטעטל ניטאָ און מ׳זעט עס מער ניט. און דאַן וואונדערט זיך דער מענטש, וואָס פאָרט ווייטער, און ער קען ניט פאַרשטיין ווי אַזוי מען לעבט דאָרט אין די קליינע שטעטלעך, וואָס „שטייען אין דרויסן", און ער טראַכט, אַז „ס׳איז טאַקע מיט ניסים, וואָס מ׳גנבעט זיי ניט צו ביינאַכט". און — וואו נעמען דאָרט די מענטשן די נויטיקסטע זאַכן, וואָס זיי דאַרפן האָבן? פון וואַנען ברענגט מען זיי? וואוהין פאָרט מען נאָך זיי? ס׳איז דאָך אוממעגלעך, אַז אין אַזעלכע פאַרוואָרפענע שטעטלעך זאָל זיין אַלץ, וואָס מ׳דאַרף און אַלץ וואָס מ׳מוז האָבן!

און ער פאָרט ווייטער, דער מענטש, וואָס איז שוין אַ וועלט אויסגעווען. ער פאָרט און טראַכט וועגן די פאַרוואָרפענע און פאַרשטויסענע קליינע שטעט־לעך, וואָס זיינען אָפּגעריסן פון דער גרויסער וועלט; און ער האָט רחמנות אויף די מענטשן, וואָס לעבן דאָרט, און ער ברעכט זיך דעם קאָפּ אויף אַ רעטעניש, וואָס ער קען ניט טרעפן, און ער וויל פאַרשטיין אַזוינס, וואָס לייגט זיך אים ניט אויפן שכל. און דאַן געפינט ער אויס, אַז ניט ווייט פון די קליינע שטעטלעך, וואָס ליגן אין די טאָלן און וואָס ווערן פאַרשוואונדן פון אויג איידער מ׳קוקט זיי רעכט אָן, געפינט זיך אַ גרעסערע שטאָט. וואָס האַלט זיך עפּעס אַזוי ווי זי וואָלט געווען די מאַמע פון די אַלע קליינע שטעטלעך ארום איר.

אַזאַ שטאָט איז טולטשין.

זי איז די מאַמע פון עטלעכע קליינע יידישע שטעטלעך אין דעם געגנט,

וואָס איז אַמאָל, נאָך אינם 17טן יאָרהונדערט, געווען אַ טייל פון דער בראַצלאַווער וואָיעוואָדסטוווע. און זי איז שוין עטלעכע הונדערט יאָר אַלט און איר נאָמען איז פאַרבונדן מיט די וויכטיקסטע געשעענישן אין דער געשיכטע פון אוקראַינע.

טולטשין איז ניט קיין גאָר גרויסע שטאָט. זי איז דאָס קיינמאָל ניט געווען. אינם יאָר 1897 איז די צאָל פון דער באַפעלקערונג דאָרט געווען עטוואָס מער ווי זעכצן טויזנט, און פון זיי זיינען מער ווי צען טויזנט געווען יידן. פאָר דער רעוואָלוציע פון 1917 זיינען געווען צייטן ווען די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז דאָרט געווען גרעסער, ווייל טולטשין איז געווען אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער און פון אַלע אַרומיקע יידישע שטעטלעך איז מען אַהין געפאָרן נאָך סחורה; ס׳זיינען אין טולטשין געווען גרויסע קראָמען פון מאַנופאַקטור, פון אייזנווארג און פון גלעזערנע געשירר; דער מסחר האָט דאָרט געבליט; עס זיינען אין שטאָט געווען אַ סך יידישע גבירים און נאָך מער קבצנים. און כאָטש טולטשין איז ווייט פון אַן אייזנבאַן־סטאַנציע און ווען מען וויל פון דאָרט פאָרן קיין קיעוו, אַדער קיין אַדעס מוז מען זיך שלעפּן גאַנצע אַכט וויאָרסט — אויף אַ וואָגן אַדער אויף אַ שליטן — צו דער סטאַנציע זשוראַוליווקע. איז די שטאָט דאָך געוואָקסן און די באַפעלקערונג איז געווארן גרעסער, און מ׳קען זאָגן, אַז ווען ניט די אומגליקן, וואָס זי האָט דורכגעמאַכט אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און אויך נאָך דער רעוואָלוציע און אין די צייטן פון דעם בירגער־קריג און די פּאָגראָמען פון די יאָרן 1918 און 1919. וואָלט טולטשין איצטער אַוודאי געווען אַ גרעסערע שטאָט ווי זי איז.

דער צאָרן, וואָס האָט זיך אויסגעגאָסן אויף יענעם געגענט אין אוקראַינע, וואָס איז אַלעמאָל די ערשטע ליניע אויפן פייער, ווען ס׳ברעכט אויס אַ קריג, האָט די שטאָט טולטשין ניט געלאָזט וואָקסן. און אין 1932 ווען איך האָב זיך דאָרט אָפּגעשטעלט אויף עטלעכע טעג, אויף מיין רייזע איבער סאָוועט־רוס־לאַנד, האָבן זיך די סימנים פון חורבן נאָך אַלץ אָנגעזען אומעטום; די עטלעכע נייע געביידעס, וואָס מ׳האָט דאָרט אויפגעבויט און אויך די, וואָס מ׳האָט אי־בערגעבויט, האָבן דעם חורבן ניט געקענט פאַרשטעלן; אָפילו דאָס גרויסע „סאָוועטן־הויז״ און דער לענין־מאָנומענט, וואָס מ׳האָט אָוועקגעשטעלט אויף דער בריי־טער גאַס, וואו ס׳שטייען נאָך איצט די צוויי „סטופּעס״, דער גרויסער „סטופּ״ און דער קליינער „סטופּ״, האָבן דאָס ניט געקענט פאַרשטעלן; דער חורבן, וואָס איז געווען אַ רינגעלע אין דער לאַנגער קייט פון חורבן און אומגליקן אין דער שטאָט טולטשין, האָט דאָך פון אומעטום אַרויסגעסטאַרטשעט, און מענטשן האָבן מיר געזאָגט, אַז די יידישע באַפעלקערונג איז דאָרט קלענער ווי זי איז געווען אין די פּריערדיקע יאָרן.

טולטשין איז אָבער דאָך ניט אָפּגעשטאַנען אין דעם פּראָצעס פון בויען,

וואָס איז אַנגעגאַנגען איבערן גאַנצן לאַנד אינם משך פון די לעצטע יאָרן. די שטאָט האָט דאָך אַנגעהויבן וואַקסן. זי האָט אַנגעהויבן ווערן גרעסער, און אַ נייער לעבנסשטייגער, וואָס האָט אין זיך דאָך געהאַט ניט ווייניק פונם אַלטן, האָט שוין געהאַט אַנגענומען אַ קלאָר געשטאַלט. אַבער מיטאַמאָל האָט זיך ווידער אַ נייער צאָרן אויסגעגאָסן; טולטשין איז אַריין אינם סאָמע פייער פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, ווייל זי איז נאָענט צו דער גרענעץ, וואָס האָט פריער אָפּגעטיילט אוקראַינע פון פוילן.

ווידער חורבן, ווידער שחיטות!

און ס׳איז שוין באַלד דריי הונדערט יאָר זינט ס׳גייט אַזוי; אַלע מאָל קומט אַן אַנדער אומגליק, אַן אַנדער בראָך — און די שטאָט, וואָס איז ווי אַ מאַמע פאַר די קליינע יידישע שטעטלעך, וואָס אַרום איר, רייסט זיך אַלץ צו ווערן גרעסער און זי וויל אַלץ וואָקסן. אָבער מ׳לאָזט זי ניט; ס׳קומען אַלץ שונאים, וואָס מאַכן חרוב דאָס וואָס מ׳האָט פריער מיט אַזוי פיל מי געבויט; און ווען טולטשין פאַלט, פאַלן מיט איר אינאיינעם אויך די קליינע שטעטלעך וואָס אַרום איר. און דאָס מאַכט דעם חורבן נאָך גרעסער. זיי בלייבן עלנט און פאַריתומט, די אַלע קליינע שטעטלעך, וואָס ליגן אין די טאָלן און „שטייגן עפּעס ווי אין דרויסן". אַן טולטשין קענען זיי זיך ניט האַלטן; דער וועג צו זיי ווערט פריי פאַרן שונא, וואָס וויסט ניט פון רחמנות.

אַזוי איז דאָס געווען ביי יעדן אומגליק, ביי יעדער איבערקערעניש, וואָס איז פאַרגעקומען אין יענעם געגנט, וואָס אין אוקראַינע.

*
**

נאָך אינם יאָר 1648, אין די צייטן, וואָס זיינען אין דער יידישער געשיכטע באַקאַנט ווי די גזירות ת״ח ות״ט, איז אין טולטשין געווען אייגע פון די גרעסטע שחיטות אויף יידן. דאָס איז געווען דאָן וועג באַגדאַן כמיעלניצקי האָט אַנגעפירט דעם אויפשטאַנד פון די אוקראַינישע קאָזאַקן און פויערים קעגן די פויילישע פריצים, וועלכע זיינען דעמאָלט געווען די הערשער פון אוקראַינע. דאָס איז געווען אַ קאַמף ניט נאָר צווישן אונטערדריקטע און אונטערדריקער, נאָר אויך צווישן צוויי גלויבנס, וואָס האָבן אייגע די אַנדערע געוואָלט באַהערשן — צווישן דער קאַטויילישער קירכע און דער פּראָוואָסלאַוונער. און ווייל די לאָגע איז דאָן געווען אַזאַ, אַז די יידן זיינען געשטאַנען אינמיטן, זיינען זיי געווען די ערשטע אויפן פייער און כמעליצקיס באַנדעס האָבן אויף זיי דעם גאַנצן צאָרן אויסגעגאָסן, און ווי ס׳ווערט אַנגעגעבן אין דער געשיכטע זיינען אין די יאָרן פון די גזירות ת״ח ות״ט חרוב געוואָרן זיבן הונדערט און פיר און פערציק יידישע

קהילות און ס׳זיינען אויסגעשאַכטן געוואָרן זעקס הונדערט און פופציק טויזנט יידן. *)

צווישן די קהילות, וואָס זיינען דאָן חרוב געוואָרן און וואו ס׳איז פאַרגעקומען איינע פון די שרעקלעכסטע שחיטות אויף יידן, איז אויך געווען די שטאָט טולטשין. און די אינצלהייטן פון יענער שחיטה זיינען פאַרשריבן אין דעם ספר „יון־מצולה" פון ר׳ נתן־נטע האַנאָווער, וועלכער האָט געלעבט אין יענער צייט.

טולטשין איז שוין דאָן געווען אַ גרויסע שטאָט מיט אַ שטאַרקער פעסטונג און אַהין זיינען זיך אַנגעלאָפן אַ סך יידן פון די אַרומיקע שטעטלעך זיך צו באַשיצן, ווייל זיי האָבן געהערט, אַז כמעלניצקי האָט אַהין געשיקט דעם צורר מאַקסים קריוואָנאָס מיט אַ מחנה, צו נעמען נקמה אין די פאָליאַקן און אין די יידן.

אין טולטשין האָבן די יידן אויסגעקליבן צווישן זיך צוויי טויזנט מאַן, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט גבורה און מוט, און אינאיינעם מיט די פוילישע זעלנער, וואָס זיינען דאָרט געווען, האָבן זיי זיך העלדיש געשלאָגן און ניט דערלאָזט קריוואָנאָסן און זיינע מחנות צו דער פעסטונג. „יידן זיינען אַרויס באַוואָפנטע מיט כלערליי כלי־זיין", — דערציילט ר׳ נתן־נטע האַנאָווער. און אויפן מויער זיינען געשטאַנען יידן און פוילישע פריצים און ווי נאָר די יוונים (אַזוי רופט דער מחבר כמעלניצקיס קאָזאַקן) פלעגן צוקומען נאָענט צו דער פעסטונג, האָט מען פונם מויער אַראָפגעשאָסן אויף זיי מיט פיילן און ביקסן און אויסגעהרגעט אַ סך פון זיי. און די יוונים זיינען אָנטלאָפן געוואָרן פאַר די יידן, און די יידן האָבן זיך געשטאַרקט און האָבן זיי נאָכגעיאָגט און אויסגעהרגעט פון זיי עטלעכע הונדערט מאַן".

נאָך איידער קריוואָנאָס איז מיט זיינע מחנות צוגעקומען צו די טויערן פון דער שטאָט טולטשין, האָבן די יידן און די פאָליאַקן דאָרט געשלאָסן אַ בונד צווישן זיך, צו שטיין אינאיינעם ביז מ׳וועט דעם שונא פאַרטרייבן. ביידע צדדים האָבן געגעבן אַ שבועה, אַז זיי וועלן דעם בונד האַלטן. אָבער ווען קריוואָנאָס האָט גזעזן, אַז ער קען די פעסטונג פון טולטשין ניט נעמען, האָט ער צוגעשיקט

*) אַזאַ צאָל גיט אַן דר. שמעון בערנפעלד, אין זיין „ספר הדמעות", דרוקט בערלין, ז׳ 111, און ער פאַררופט זיך דערבײ אויף אַן אַלטער רשימה. אַנדערע היסטאָריקער אָבער האַלטן, אַז די צאָל פון די אומגעקומענע יידן האָט אין יענער צייט ניט געקענט זיין אַזוי גרויס ווי זעקס הונדערט און פופציק טויזנט. לויט ר׳ שבתי כהן, זיינען אין די יאָרן פון ת״ח ות״ט אומגעקומען הונדערט טויזנט יידן. עס איז אָבער פאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז די צאָל איז געווען אַ סך גרעסער ווי הונדערט טויזנט. בכלל איז שווער פעסטצושטעלן געניי די צאָל פון די יידישע קרבנות אין די כמעלניצקי-שחיטות.

אַ שליח צום פּוילישן גראַף טשווערטשינסקי, דעם עלטסטן פון די פּריצים, אַז אויב מען וועט איבערגעבן אין זיינע הענט די יידן פון טולטשין, גיט ער זיין וואָרט אַז מ׳וועט די פּאָליאַקן ניט טשעפּען און מ׳וועט זיי לאָזן לעבן; און דער פּוילישער גראַף טשווערטשינסקי האָט געבראָכן די שבועה, וואָס ער האָט געגעבן; ער האָט די יידן פּאַרראַטן, און מאַכנדיק דעם פּרומען אָנשטעל, אַז ער איז קיין שלעכטס ניט אויסן, האָט ער מיט גוטע רייד־עלעך צו זיי געזאָגט, אַז זיי זאָלן אַוועקלייגן דאָס געווער אויף איין אָרט און עס דאָרט לאָזן ליגן, ביז ער וועט זיי ווידער הייסן זיך באַוואָפענען.

די יידן אין טולטשין, האָבן פּאַרשטאַנען די פּאַלשקייט פון די פּאָליאַקן און זיי זיינען געווען גרייט זיי אויסצוהרגענען. זיי וואָלטן דאָס געווען געקאָנט טאָן אויך, ווייל זיי זיינען געווען גרעסער אין צאָל. אָבער דער אָלטער ר׳ אהרן, דער ראש־ישיבה פון טולטשין, האָט זיי דאָס ניט געלאָזט טאָן. ער האָט מורא גע־האָט, אַז אויב די יידן וועלן אויסהרגענען די פּוילישע פּריצים, וועט איבער דעם דער צאָרן ווערן נאָך גרעסער, און איבער גאַנץ אוקראַינע און פּוילן וועלן שוין ניט נאָר די אוקראַינער קאָזאַקן, נאָר אויך די פּאָליאַקן הרגענען יידן אומעטום און ס׳וועט אין ערגעץ ניט זיין ווער עס זאָל זיי באַשיצן.

„אויב ס׳איז אַ גזירה פון הימל, — האָט דער פרומער רבי אהרן טולטשינער געזאָגט, — איז לאָמיר אין פריידן נעמען אויף זיך די שטראָף!״

ווען קריוואָנאָס און זיינע מחנות זיינען אַריין קיין טולטשין, זיינען שוין אַלע יידן דאָרט געווען פּאַרשפּאַרט אין אַ גאָרטן, וואָס די פּאָליאַקן האָבן פּאַר־שלאָסן פון אַלע זייטן, מ׳זאָל פון דאָרט ניט קענען אַנטלויפן. און דאָן איז אַן עלטסטער פון קריוואָנאָסעס מחנות אַריינגעקומען אַהין און אַריינשטעקנדיק אַ פּאָן אין דער ערד, האָט ער אויסגעשריען אויפן קול:

„ווער ס׳וויל זיך שמדן און בלייבן לעבן, זאָל צוקומען אַהער און זיך אָוועק־זעצן דאָ ביי דער פּאָן!״

דריי מאָל האָט ער דאָס זעלבע אויסגערופן אויפן קול, אָבער קיינער האָט זיך ניט אָפּגערופן. צווישן די עטלעכע טויזנט יידן, וואָס מ׳האָט אינם טול־טשינער גאָרטן פּאַרשפּאַרט, האָט זיך ניט געפונען קיין איינער, וואָס זאָל וועלן בייטן זיין גלויבן אַבי דערמיט דאָס לעבן צו ראַטעוועו. און דאָן האָט דער עלטסטער געפּענט דעם טויער פון גאָרטן, און „די קאָזאַקן זיינען אַריין מיט גרימצאָרן און האָבן אויסגעשאָכטן אַן ערך פון פופצן הונדערט נפשות מיט אַלערליי מיתות משונות, וואָס זיינען נאָר דאָ אויף דער וועלט״.

פופצן הונדערט יידן אין איין שטאָט און אין איין טאָג!

אַזאָ צאָל גיט אַן ר׳ נתן־נטע האָנאָוער, שרייבנדיק וועגן יענער שרעק־לעכער שחיטה אין טולטשין. און אויף אַן אַנדער אָרט, אין דער הקדמה צו די

סליחות פונם גאון ר׳ שבתי כהן, וואָס איז באַקאַנט ווי דער בעל הש״ך, ווערט די צאָל פון די יידישע קדושים אין טולטשין אָנגעגעבן דריי טויזנט.

ערשט נאָכדעם ווי דער בלוטיקער פאַרברעכן איז שוין געווען אָפּגעטאָן, האָבן די פּוילישע פּריצים אין טולטשין זיך געכאַפּט, אַז מיט דעם וואָס זיי האָבן פאַרראַטן די יידן און געבראָכן דעם אָפּמאַך מיט זיי, האָבן זיי אויף זיך אַליין אויך אַן אומגליק געבראַכט. קריוואָנאָס האָט זיך אויסגעלאַכט פון דעם וואָס ער האָט דעם גראַף טשווערטשינסקי געגעבן אַ וואָרט, אַז ער וועט די פּוילישע פּריצים ניט טשעפּען נאָכדעם ווי מ׳וועט אין זיינע הענט איבערגעבן די יידן. ער איז מיט דעם גאָר אויסן געווען אָפּצושוואַכן די פאַראייניקטע כוחות פון די, וואָס האָבן זיך אים געשטעלט אַנטקעגן. און ווי נאָר דאָס האָט זיך אים איינגעגעבן, האָט ער זיך מיט זיינע מחנות אַרויפגעוואָרפן אויף די פּאָליאַקן און אויסגע־הרגעט אַ סך פון זיי, און מער ווי אין אַלע אַנדערע האָט ער זיך נוקם געווען אָן דעם גראַף טשווערטשינסקי. די אוקראַינער קאָזאַקן פון קריוואָנאָסעס מחנה האָבן אים פאַרן טויט לאַנג געפּייניקט און נאָכדעם האָבן זיי אים מיט אַ זעג אָפּגעשניטן דעם קאָפּ אויפן שוועל פון דער שטוב.

מיט זיין פאַרברעכן האָט ער אויף זיך אַליין די שטראָף געבראַכט...

אויך קריוואָנאָס אַליין האָט אַ טרויעריקן און וויסטן סוף געהאַט. נאָכדעם ווי דער אויפשטאַנד האָט זיך איינגעשטילט און כמעלניצקי האָט געמאַכט שלום מיט די פּוילישע פּריצים, האָבן די אוקראַינער אַליין קריוואָנאָסן דערהרגעט. קיין איינצלהייטן אָבער וועגן זיין טויט זיינען נישטאָ, און ס׳איז פאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז כמעלניצקי אַליין האָט אפשר גאָר געהאַט אַ האַנט אין דעם; דער העטמאַן האָט געקוקט קרום דערויף וואָס אין דער פירערשאַפט פון דעם אויפ־שטאַנד רוקט זיך אַרויס נאָך איינער, וואָס שפּילט אַ גרויסע ראָלע און ער האָט אַוודאי געזוכט אַ געלעגנהייט ווי אַזוי פון אים פּטור צו ווערן, און ווען אַזאַ געלעגנהייט איז געקומען, האָט ער זי אַוודאי אויסגענוצט...

אין דער געשיכטע פון די יידן אין אוקראַינע איז קריוואָנאָס פאַרבליבן דער „בלוטיקער רוצח פון טולטשין״, און אין אַלטע ספרים, וואָס מ׳האָט אָנגע־שריבן אין יענער צייט, ווערט זיין נאָמען קיינמאָל ניט דערמאָנט אָן אַ „ימח שמו וזכרו״. ביי די אוקראַינער אָבער איז ער געבליבן אַ „נאַציאָנאַלער העלד״, און ווען זיי שרייבן וועגן אים, שטעלן זיי זיך ווייניק אָפּ אויף די שחיטות, וואָס ער האָט געמאַכט אויף יידן, נאָר דער עיקר דערויף וואָס ער איז געווען אַ פירער אין דעם אויפשטאַנד פון די אוקראַינער קאָזאַקן און פּויערים קעגן די פּוילישע פּריצים. זיי רופן אים „דער גרעסטער פירער פון דעם פּויערישן קריג אין אוקראַינע״, זיי שרייבן אויך, אַז ער האָט „אַמשאַרפסטן אויסגעדריקט די אינטערעסן פון די פּויערים, וואָס האָבן דעם אויפשטאַנד געמאַכט״. און

ס׳פֿאַרדריסט ווירקלעך וואָס אויך צווישן יידן געפינען זיך אַזעלכע „אָביעקטיוע" און „אומפֿאַרטייאישע" פֿאַרשער פון געשיכטע, וואָס קענען, שרייבנדיק וועגן די צייטן פון גזירות ת״ח ות״ט, זאָגן אַז „קריוואַנאָס איז דער רעפֿרעזענטאַנט פון די ראַדיקאַלע עלעמענטן אין כמעלניצקיס אַרמי", און אַז עד האָט „מיט זיך רעפֿרעזענטירט די סטיכיע פון דער פויערישער רעוואָלוציע"...*)

פֿאַראַן ביי אונדז אַזעלכע „אָביעקטיוע" היסטאָריקער. זיי וויזן זייער „אומפֿאַרטייאישקייט" דערמיט, וואָס זיי נעמען פון פֿאַרטיקן דאָס וואָס זיי געפינען אין אַנטיסעמיטישע ביכלעך.

אַפֿילו דעם בלבול, אַז יידן אין אוקראַינע האָבן ביי די פּוילישע פּריצים געמוזט אין אַרענדע די פּראַוואָסלאַווע קלויסטערס און די פּויערים אין די דערפֿער האָבן ניט געקענט טויפן זייערע קינדער אָן דער דערלויבעניש פֿונם יידישן אַרענדאָר — אַפֿילו דאָס האָבן געוויסע „אָביעקטיווע" היסטאָריקער אונדזערע אָנגענומען פֿאַר אַ היסטאָרישן פֿאַקט און דערמיט געפֿרואווט דערקלערן דעם צאָרן פון די פּראַוואָסלאַווע פּויערים קעגן די יידן אין די יאָרן פון 1648 און 1649, כאָטש אַזעלכע ערנסטע פֿאָרשער ווי איוואָן פּראָנקאָ און קאָמאַנין לייקענען דאָס לחלוטין אָפּ. קאָמאַנין שרייבט בפירוש, אַז „ביז איצט איז ניט געפונען געוואָרן קיין איין דאָקומענטאַלער באַווייז, אַז יידן האָבן געהאַלטן די קלויסטערס אין אַרענדע".

אויך גרעטץ האָט אָנגענומען די לעגענדע וועגן די קלויסטערס. ער שרייבט וועגן דעם ווי דאָס וואָלט געווען אַ פּעסטגעשטעלטער היסטאָרישער פֿאַקט **) און דובנאָוו דערקלערט דעם טעות דערמיט וואָס בעת גרעטץ האָט דאָס געשריבן, זיינען נאָך ניט געווען קיין ניי אויסגעפֿאָרשטע מאַטעריאַלן וועגן דעם און ער האָט זיך דעריבער באַנוצט מיט פֿאַרעלטערטע קוואַלן און זיך צופּיל פֿאַרלאָזט אויף דעם רוסישן היסטאָריקער ניקאָלאַי קאָסטאָמאָראָוו, וועמעס ווערק ער האָט געלייענט אין אַ פּראָנצויזישער איבערזעצונג.

נאָך דעם חורבן פון 1648, זיינען אַוועק יאָרן און יאָרן און טולטשין האָט זיך אַלץ ניט געקענט אויפבויען צוריק. און שפּעטער, וען די שטאָט האָט זיך ווידער צוריק אויפגעבויט און יידן האָבן דאָרטן זייער לעבן אינגעאָרדנט, האָט אינם יאָר 1743 אויסגעבראָכן אַ נייער אויפשטאַנד פון די אוקראַינישע פּויערים קעגן די פּוילישע פּריצים. דאָס איז געווען דער אויפשטאַנד פון די האַידאַמאַקעס, און ווי געווײַנלעך איז דאָס אויסגעגאַנגען צו די קעפּ פון די יידן, און די שטאָט טולטשין איז ניט אויסגעלאָזט געוואָרן. דאָן זיינען ווידער

*) זע ד״ר יעקב שאַצקיס ווערק „גזירות ת״ח", זז׳ 75 און 77.

**) דברי ימי ישראל (שאול פּנחס ראַבינאָוויצעס העברעאישע איבער־זעצונג) באַנד 8, ז׳ 127.

אַוועק עטלעכע יאָר, און ווען טולטשין האָט זיך נאָך אַמאָל אָנגעהויבן אויפ־בויען, האָט זיך אין אוקראַינע ווידער צעפלאַקערט אַן אויפשטאַנד פון די פויערים קעגן די פויילישע פריצים. דאָס איז געווען אינם יאָר 1768, ווען גאָנטעס האַידאַמאַקעס האָבן אין דער שטאָט אומאַן געמאַכט די שרעקלעכע שחיטה אויף יידן. אויך אויף טולטשין האָט זיך דעמאָלט אויסגעגאָסן דער צאָרן און די שטאָט איז ווידער חרוב געוואָרן.

אַזוי איז דאָס געגאַנגען אין פאַרלויף פון דורות און דורות. אַלע מאָל איז געשען אַן אָנדער אומגליק, וואָס האָט אָפּגעשטעלט דאָס וואָקסן פון דער שטאָט, וואָס האָט זיך מיט אַלע כוחות געריסן צו זיין גרויס. ביז די לעצטע צייטן אַזוי — אויפשטאַנדן, מלחמות, פּאָגראָמען, איבערקערענישן. און אַלע מאָל, ווען דער אימפּעט פון לעבן האָט זיך אין טולטשין אָפּגעשטעלט, און די איינגעזעסענע האָבן פון דאָרט אָנגעהויבן לויפן זיך ראַטעווען ערגעץ אַנדערש, זיינען די אַלע קליינע יידישע שטעטלעך אַרום איר, די וואָס ליגן אין די טאָלן און אויף וועלכע מ׳זאָגט, אַז זיי „שטייען אין דרויסן", געבליבן נאָך מער פאַריתומט און ס׳איז געווען אַ גאָטס רחמנות צו קוקן אויף זיי...

יתומים אַן אַ מאָמע...

מ׳איז געבליבן אַן אַ גרעסערער שטאָט, אַ נאָענטער, וואוהין מ׳קען מיט אַ וואָגן פאָרן נאָך סחורה און טאָקע באַלד ברענגען די סחורה מיט זיך. ס׳איז מער נאָענט ניט געווען קיין גרעסערע שטאָט, פון וואָנען מ׳קען אויף שנעל ברענגען אַזעלכע נויטיקע זאַכן, וואָס מ׳קען אין קליינעם שטעטל ניט קריגן, און חלילה אין אַ נויט, ווען אימיצער איז געווען אַזוי קראַנק, אַז דער רופא און דער פעלדשער האָבן אים שוין ניט געקענט העלפן, האָט מען מער ניט געקענט זאָגן, אַז מ׳וועט זיך מיטן חולה „אַריבערכאַפן קיין טולטשין און הערן וואָס די דאָקטוירים דאָרט האָבן דערויף צו זאָגן".

אַן טולטשין האָט דער דופק פון לעבן ניט אין איין קליין שטעטל אויפגע־הערט קלאָפן...

*
**

אָבער כאָטש טולטשין האָט אַזוי פיל אומגליקן אַריבערגעטראָגן אין די אַלע יאָרן וואָס זי עקזיסטירט, האָט דאָרטן שטענדיק דאָך ווי פון אַ קוואַל געשלאָגן אַ יידיש לעבן, וואָס איז רייך אין פאַרבן און קאָליערן. עס זיינען אין טולטשין געווען יידן, וואָס האָבן געקענט גוט לערנען, און ס׳איז דאָרט אויך געווען אַ היינטוועלטיקע פיינע יידישע אינטעליגענץ, וואָס האָט זיך אינטערעסירט מיט אַלץ, וואָס עס קומט נאָר פאָר אינם יידישן לעבן אויף דער גאָנצער וועלט. די וויכטיקסטע צייטשריפטן, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט יידישע פראָגן, סיי

אזוינע, וואס זיינען ארויסגעגאנגען אויף יידיש און העברעאיש, און סיי אזעלכע, וואס זיינען ארויס אויף רוסיש, האבן אין טולטשין זייערע געטרייע לעזער געהאט, און אין די זומערדיקע אויפדערנאכטן, וועז די אקאציע האט זיך צעבליט, אדער אין די ווינטערדיקע אויפדערנאכטן, וועז דער שניי האט געסקריפעט אונטער די פיס, האט מען אויף דער בריי טער גאס, וואו פון איין זייט שטייט דער גרויסער „סטופ" און פון דער אנדערער זייט דער קליינער „סטופ", געקענט זען ווי פארלעך און גרופעס שפאצירן הין און צוריק און „ראזבירא יען" די וויכטיקסטע ארטיקלען, וואס זיי האבן אין יענע סאלידע צייטשריפטן געלייענט און דעבאטירן וועגן די ויכטיקסטע געשעענישן אין יידישן לעבן.

דער „סטופ" איז געווען דער צענטער, וואו די יידישע יונגווארג פון טולטשין האט זיך אין די אוונטן געטראפן. מ'האט געמעגט אויסגיין די גאנצע שטאט ארום און ארום און זיך אפילו לאזן גיין ווייטער מיט די פעלדער, וואס ציען זיך אווק פון די קאזארמעס, וואו ס'שטייט דער קאוואלעריע-פאלק און וואו דער בארימטער דעקאבריסט פעסטעל איז אמאל געווען א פאלקאוניק, האט עס נאך אלץ ניט געהייסן, אז מ'איז ערגעץ צוגעקומען, אז מ'איז צו עפעס דערגאנגען. ערשט וועז מ'איז צוגעקומען צום „סטופ", האט ס'געהייסן, אז מען האט דערגרייכט א ציל און אז איצט קען מען ווירקלעך זאגן, אז מ'איז ערגעץ געווען און אז דער אוונט איז ניט אווק גלאט אזוי.

ארום „סטופ" האט מען אין טולטשין ארומגערעדט אלערליי וויכטיקע פראבלעמען — יידישע און וועלטלעכע; דארט האט מען זיך היציק געשפארט וועגן דעם וועלכע פון די פארטייען ס'גייט אויפן ריכטיקן וועג — די סאציאל-דעמאקראטן, די סאציאליסטן-רעוואלוציאנערן, די בונדיסטן, די פועלי-ציון, אדער די ציוניסטן; דארט האט מען זיך געמפערט וועגן דעם צי רוסלאנד איז שוין גרייט פאר א סאציאלער רעוואלוציע, אדער ניט, און דארט האבן יידן שמחת-תורה געזונגען פריילעך:

„אוי, וואס מיר זיינען, זיינען מיר,
אבער יידן זיינען מיר.
אוי, וואס מיר טוען, טוען מיר,
אבער אתרוג בענטשן מיר."

דער זעלבער „סטופ", וואס איז אין די אוונטן געווען דער צענטער פון פאליטישע דיסקוסיעס, וואס האבן זיך מערסטנטיילס געדרייט ארום דעם צי דאס וועט זיין גוט פאר יידן, צי ניין, איז בייטאג געווען דער צענטער, וואו ס'זיינען זיך צונויפגעקומען די טולטשינער בעלי-עגלות, אלע — געזונטע, פעסט-געבויטע און שטארקע יידן, וואס וועז מ'האט זיי נאר דערזען און וואו נאר

מ׳האָט זייער קול דערהערט, האָט זיך געדוכט, אַז זיי האָבן מער ווי אַלע אַנדערע אויפגעכאַפט דעם גאַנצן אימפעט פון דער שטאָט. דאָרט, ביים „סטופ", האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט מיט זייערע פאַיעטאַנען און בריטשקעס און מיט די לאַנגע בייטשן, און ווי ס׳איז צו זיי נאָר צוגעקומען אַ פאַסאַזשיר, האָט אים יעדער איינער צו זיך גערופן:

— העי, פעטער, איר דאַרפט פאָרן צום „שעסטאַי" קיין זשוראַוליווקע צום וואָקזאַל? זעצט זיך אַריין אַהער!

— העי, רב ייד, פאָרט ניט מיט אים; ס׳וועט אייך אַרויסטרייסלען די קישקעס... אין מיין בריטשקע זעצט זיך אַריין!...

מ׳האָט געקענט מיינען, אַז זיי רייסן זיך אַרום צווישן זיך, די טולטשינער יידישע בעלי־עגלות. אָבער אין דער אמתן האָבן זיי צווישן זיך געלעבט בשלום. ס׳זיינען אין טולטשין כמעט אַלע מאָל געווען גענוג פאַסאַזשירן צו פאָרן צום „שעסטאַי", אייגענע און פרעמדע פאַסאַזשירן, און ווען אַלע בריטשקעס און פאַיעטאַנען האָבן זיך געגעבן אַ לאָז אַרויס אויפן וועג קיין זשוראַוליווקע, און די גלעקער אַרום די העלדזער פון די פערד האָבן זיך צעקלונגען, האָט מען געקענט הערן ווי אַלע מאָל שרייט אַן אַנדער בעל־עגלה אויס פריילעך אויפן קול:

— העי, וויאָ, גוטע פערד!...

— העי, וויאָ, אַ רוח אין אייער טאַטנס טאַטן אַריין!...

טולטשין איז געווען אַ חסידישע שטאָט. אַמאָל האָט דאָרט געוואוינט דעם בעל־שם־טובס אייניקל ר׳ ברוכל, וועמען מ׳האָט געפרופן „דער טולטשינער פרינץ", און מיט אַ סך יאָרן שפעטער האָט זיך דאָרט באַזעצט דער טאַלנער רבי און די חסידים פון די אַרומיקע שטעטלעך זיינען צו אים געפאָרן, און דאָס האָט אַרייגעטראָגן אַ נייעם שטראָם פון חסידישער באַגייסטערונג אין דער שטאָט. אָבער אויך פריער האָט דאָרט קיין חסידישע באַגייסטערונג ניט אויס־געפעלט, ווייל טולטשין איז ניט ווייט פון בראַצלאַוו, וואו ס׳האָט אַמאָל געלעבט און געווירקט דער גרויסער חסידישער רבי ר׳ נחמן בראַצלאַווער, און די וויכוח פון ר׳ נחמנען האָט זיך דורות־לאַנג געפילט אין טולטשין ניט ווייניקער ווי אין אַנדערע שטעט און מ׳האָט דאָרטן נאָך שטיקלעך פון זיינע ניגונים געזונגען און מעשיות פון אים דערציילט.

לעבעדיקער און טומלדיקער ווי אַלעמאָל פלעגט אין טולטשין זיין יעדער יאָר, ווען ס׳האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן דער פריזיוו. פון אַ סך שטעטלעך און דערפלעך אַרום און אַרום האָט מען זיך געדאַרפט שטעלן צום פריזיוו אין טולטשין. אויך איך בין דאָרט צום פריזיוו געשטאַנען.

און וואָס האָט זיך דען ניט אָפגעטאָן אין יענער צייט, ווען מ׳איז קיין טולטשין

צום פּריזיוו געקומען! אָלע אַכסניות און אָלע הייזער זיינען געווען פול; אַרום דער „פּריסוטסווע", וואו מ׳האָט די יונגע פּריזיווניקעס באַקוקט, האָט געקאָכט ווי אין אַ קעסל, ווייל יעדער פּריזיווניק האָט מיט זיך געבראַכט נאָענטע פּון דער משפּחה און אָלע זיינען געשטאַנען אין דרויסן און האָבן געווארט; דאָ האָט מען געווינט און דאַרט האָט מען זיך געפּרייט; אויף די גאַסן האָבן „אָפּגעעבענע" פּריזיווניקעס, וועלכע האָבן זיך אָנגעשיכורט פּאַר צרות, געזונגען אוקראַיניש לידער און זיך געריסן די העלדזער. אין די שולן זיינען געזעסן פּרומע יידן און געזאָגט תהילים און געבעטן גאָט, אַז זייערע קינדער זאָלן ניט אַריינפּאַלן „אין גוויישע הענט". אומעטום האָט מען געריידט וועגן ערשטע ליגאַטעס און צווייטע ליגאַטעס, וועגן וויסע בילעטן און בלויע בילעטן, און דער עיקר — וועגן דעם טולטשינער „וואַינסקי נאַטשאַלניק" — איז ער אַ „גוטער גוי", וואָס נעמט יאָ אַ קערבל צו טאָן אַ יידן אַ טובה, אַדער ער איז אַ „שלעכטער גוי", אַ רשע, וואָס וועט אָפּילו פּאַר כל הון דעלמא קיין יידן קיין טובה ניט טאָן...

יעדער אייגער, וואָס האָט נאָר דעם טולטשינער „וואַינסקי נאַטשאַלניק" אַמאָל געזען פון דערווייטנס, אַדער געריידט מיט דעם סאָלדאַט, וואָס פּוצט אים די שטיוול, האָט וועגן אים אָן אַנדער מעשה דערציילט, און ניט נאָר אין טולטשין, נאָר אויך אין די יידישע שטעטלעך, וואָס אָרום טולטשין, האָבן יידישע נייטאָרינס בייַ דער אָרבעט, מיט אַ טרויעריקן ניגון, געזונגען די באַקאַנטע לידּ, וואָס האָט זיך אַזוי גוט געפּאַסט פּאַר יענער צייט:

„און אַז דו פּאַרסט אַוועק פון מיר,
אוי, טייער לעבן מיינס,
פּאָרן פּאַרסטו זיך צו דעם פּריזיוו שטע־ע־לן.
אוי, פּאָרן פּאַרסטו זיך צו דעם פּריזיוו שטע־ע־לן.
בעטן וועל איך גאָט פּאַר דיר,
אוי, טייער לעבן מיינס,
דו זאָלסט דעם וואַינסקי נאַטשאַלניק ניט געפּע־ע־לן..."

אָלץ האָט זיך געדרייט אַרום דעם פּריזיוו אין טולטשין, און מ׳קען זאָגן, אַז ווייל דאַרט האָט מען זיך פון אַזוי פיל שטעט געדאַרפט שטעלן צום פּריזיוו אין די צייטן וועו אין רוסלאַנד האָבן נאָך געהערשט די צאַרן, וואָס האָבן יידן ניט געגעבן קיין רעכט, האָט מען אין קיין אַנדער שטאָט פון יענעם געגנט אַזוי פיל ניט געריידט וועגן פּאַרן קיין אַמעריקע ווי אין טולטשין...

ניט נאָר געריידט, נאָר טאַקע געפּאַרן.

אַזוי נאָך יעדן פּריזיוו: פון טולטשין קיין אַמעריקע!...

די שטאָט, וואו יידן זיינען אַמאָל געגאַנגען אויף קידוש־השם אין די

צייטן פון כמעלניצקי און גאַנטע און אויך אין די צייטן פון די רוסישע צאַרן, האָט צוגעשטעלט פאַר אַמעריקע טויזנטער און טויזנטער גוטע און געטרייע בירגער, וואָס ווייסן ווי צו שעצן פרייהייט...

אַ סך טרויעריקע לידער האָט מען אין טולטשין געקענט הערן צווישן די יידישע פריזיווניקעס. לידער וועגן דעם שווערן לעבן אין דער רוסישער קאַזאַרמע. אין איין לידּ, וואו ס׳איז אויסגערעכנט געוואָרן אַ גאַנץ צעטל פון די צרות, וואָס יידישע סאָלדאַטן טראָגן אַריבער, האָט געהאָט אַ צוזינג נאָך יעדן פערז:

„נו, פרעג איך דיך, גאָטעניו, צי איז דאָס גלייך
און ווי קען דאָס דען אַ מענטש אַריבערטראָגן?
ענטפער־זשע מיר, גאָטעניו, אויף דער זאַך,
צי זאָל איך קיין אַמעריקע זיך יאָגן?...“

און צווישן די פאַרשיידענערליי טיפּן, וואָס האָבן צוגעגעבן דער שטאָט אַ געוויסע אייגנאַרטיקייט, איז אין טולטשין געווען אייניער מיטן נאָמען אברהם פּטיעפּטיע...

אַזוי האָט מען אים גערופן. מ׳האָט דערציילט, אַז געגעבן דעם צונאָמען האָט מען אים דערפאַר וואָס ער איז אַמאָל געווען אַ סאָלדאַט און נאָכדעם ווי ער האָט אָפּגעדינט עטלעכע יאָר, האָט ער נאָך אַלץ ניט געקענט אַרויסרעדן קלאָר דעם רוסישן נאָמען פון זיין פּאָלק, און אַלע מאָל ווען מ׳האָט דאָס ביי אים געפרעגט, האָט ער אין זיין ענטפער געשלונגען די רוסישע ווערטער עפּעס אויף אַזאַ שטייגער, אַז ס׳האָט געקלונגען ווי „פּטיע־פּטיע־פּטיע“ און דערפאַר האָבן אים די פּריזיווניקעס געגעבן אָזאַ צונאָמען...

און ער, דער דאָזיקער ר׳ אברהם, אַ פּשוטער יידּ, אָבער זייער אַן ערלעכער, האָט אויף די עלטערע יאָרן געזומען אויף זיך די שליחות צו דערמאָנען די לע־בעדיקע אַן די טויטע...

ער האָט דאָס געהאָלטן פאַר אַ גרויסער מצוה און מקיים געווען די מצוה האָט ער אויף זיין אייגענעם שטייגער:

אַלעמאָל, ווען ס׳איז אין טולטשין געשטאָרבן אַ ייד, האָט ר׳ אברהם זיך גלייך געלאָזט גיין איבער די גאַסן און געסלעך פון דער שטאָט און גייענדיק, האָט ער געזיפּצט...

יעדער זיפּץ זיינער איז געקומען פון דער טיפעניש פון האַרצן. קיינער האָט ניט געקענט זיפּצן אַזוי ווי ער. און מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז ווען ר׳ אברהם גייט איבער די גאַסן און זיפּצט, דאַרף מען אים פרעגן ווער ס׳איז גע־שטאָרבן אין שטאָט...

מ׳האָט דאָס ביי איך געמוזט פרעגן. און אויב אימיצער האָט דאָס ניט געפרעגט, איז ר׳ אברהם געווָארן בייז:

— העי דו, ס׳אָרט דיך גאָרניט וואָס אַ ייד איז געשטאָרבן?!...

און ער האָט ניט געלאָזט גיין וויייטער ביז מ׳האָט ניט אָפּגעזאָגט מיט פרומער כוונה: „ברוך דיין האמת...״

ער איז געווען זיכער, דער פשוטער און ערלעכער ר׳ אברהם, אַז דאָס לעבן פון איטלעכן יידן באַזונדער איז זייער וויכטיק, און אַז ווען אַ ייד שטאָרבט, דאַרפן אַלע אים באַקלאָגן און אים באַגלייטן אויפן עולם האמת מיט דער ברכה „ברוך דיין האמת.״

אַ קלייניקייט עפעס — אַ יידי

און דאָס איז אפשר געווען סימבאָליש אין דער שטאָט פון קידוש־השם, אין דער שטאָט, וואו טויזנטער יידן, וועמען נעמען מ׳האָט גאָר קיינמאָל אין ערגעץ ניט פאַרשריבן און אין ערגעץ ניט דערמאָנט, זיינען אויסגעשאָכטן געוואָרן ווי די שאָף און פאַרפייניקט געווָארן דורך כלערליי מיתות משונות אין די צייטן פון באָגדאַן כמעלניצקי, מאַקסים קריוואָנאָס, אייוואַן גאָנטע און אַנדערע רוצחים...

נעמיראָוו

אַ קאַפּיטל קידוש־השם אין די יאָרן פון ת״ח ות״ט

ע֫ס איז שטענדיק געווען אַנגענומען, אַז צווישן די יידן אין אוקראַינע דאַרף מען זוכן אַ למדן ווי מיט ליכט און מ׳קען אַזוינס ניט געפינען אַפילו אויף אַ רפואה...

די עם־הארצות פון די אוקראַינער יידן האָט ממש געהאָט אַ שם אויף דער גאַנצער וועלט און מ׳האָט וועגן דעם אַן אַ שיעור אַנעקדאָטן דערציילט, און מיט די אַלע אַנעקדאָטן און וויציקע מעשהלעך איז מען אויסן געווען צו באַווייזן, אַז זיי, די עם־הארצים אין אוקראַינע, פאַרשטייען אַפילו ניט דעם פּירוש המילות ביים דאַוונען, אַז בכלל זיינען זיי זייער שטומפּיק אויף דער עברי און זיי דרייען איבער די ווערטער פון די תפילות אַזוי, אַז ס׳קומט גאָר אַרויס אַן אַנדער באַדייטונג; היינט ווער שמועסט נאָך וועג ס׳קומט צום אַפריכטן דעם סדר! דאָ פאַרלירן זיי זיך שוין גאָר אינגאַנצן; ביים „דצ״ך עד״ש באח״ב״, וואָס זיינען די ראשי תיבות פון די צען מכות, מיט וועלכע גאָט האָט באַשטראָפט פּרעהן דערפאָר וואָס ער האָט ניט געוואָלט אַרויסלאָזן די יידן פון מצרים, שלינ־גען זיי די ווערטער ווי האַלישקעס און דערווערגן זיך שיעור ניט מיט זיי, און וועג ס׳קומט צום כל״ח, צו די ראשי תיבות פון „כי לעולם חסדו״, איז דער עם־הארץ אין אוקראַינע גאָר אינגאַנצן אַ פאַרלאָרענער...

וואָס האָט מען דען ניט דערציילט צו באַווייזן ווי גרויס ס׳איז די עם־הארצות צווישן די יידן אין אוקראַינע!

אָבער מ׳האָט אין דעם אַ היפש ביסל איבערטריבן, ווי ס׳פירט זיך געווייניגלעך אין אַזאַ פאַל, און דאָס שטאַמט נאָך אַוודאי פון יענע צייטן, וועג די מתנגדים אין דער ליטע און די חסידים אין אוקראַינע האָבן זיך שטאַרק אַרומגערישן צווישן זיך. די ליטווישע מתנגדים, וואָס האָבן זיך ניט אָפּגעשטעלט אַפילו פאַר אַזאַ זאַך ווי אַרויסרופן אַ חרם אויף די חסידים פונם בעל־שם־טוב, האָבן ניט וויניק געהאַלפן אין דעם, אַז די אוקראַינער יידן זאָלן קריגן אַ שם פאַר די גרעסטע עם־הארצים אין דער וועלט...

אָבער אויב אַפילו ס׳איז אין דעם יאָ געווען אַ ביסל אמת, אַדער אפשר

מער ווי אַ ביסל, האָט זיך דאָס אַנגעהויבן ערשט נאָך די שוידערלעכע כמעל־ניצקי־שחיטות, וואָס זיינען פאַרגעקומען אין די יאָרן פון 1648 און 1649, און וואָס זיינען באַקאַנט אין אונדזער געשיכטע ווי די גזירות ת״ח ות״ט. נאָך יענעם גרויסן חורבן, וואָס האָט אָפגעווישט פון דער ערד עטלעכע הונדערט יידישע קהילות, האָט זיך צווישן די יידן אין אוקראַינע אַנגעהויבן אַ לעבן, וואָס האָט געשאַפן אַ באַדן פאַר עם־הארצות. פונקט אַזוי ווי ס׳איז געווען מיט די יידן אין ארץ־ישראל נאָכן חורבן פונם ערשטן בית־המקדש ביז די צייטן, ווען עזרא הסופר האָט זיך אומגעקערט צוריק פונם גלות בבל און אויפגעדעקט פאַר די יידן די תורה, וואָס איז שוין געווען פאַרגעסן.

דאָס זעלבע איז געווען מיט די יידן אין אוקראַינע נאָך די שרעקלעכע כמעלניצקי־שחיטות. זיי האָבן פאַרגעסן אַ היפש ביסל פון דער תורה, וואָס זייערע זיידעס און עלטער־זיידעס האָבן אַמאָל געלערנט און אָפגעהיט, און זיי האָבן מער ניט געהאַט קיין גרויסע געלערנטע, וואָס זאָלן אויף זיי אַן איינפלוס פאַרשפרייטן. פרייער אָבער איז געווען אַנדערש; אין די יידישע קהילות פון אוקראַינע, און באַזונדערס אין דעם געגנט פון פּאָדאָליע, האָבן געלעבט און געווירקט גרויסע יידישע לומדים, וואָס האָבן געהאַט אַ שם און אויך אַן איינפלוס, און אין יענע צייטן איז די שטאָט נעמיראָוו געווען אַ צענטער פון תורה און חכמה און ס׳האָבן דאָרט געלעבט און געווירקט לומדים, וועלכע האָבן געהאַט אַ שם אומעטום, וואו יידן געפינען זיך נאָר.

עס איז ענוג צו דערמאָנען, אַז נאָך מיט קנאַפּע צוויי צענדליק יאָר פאַר די כמעלניצקי־שחיטות, איז דער רב פון נעמיראָוו געווען דער גרויסער יידישער געלערנטער ר׳ יום־טוב ליפּמאַן־העלער, וואָס האָט זיך באַרימט געמאַכט מיט זיין „תוספות יום־טוב״, וואָס איז אַ פירוש אויף דער משנה.

ר׳ יום־טוב ליפּמאַן־העלער איז אין יענער צייט געווען באַרימט ניט נאָר ווי איינער פון די גרעסטע געלערנטע רבנים, נאָר אויך ווי אייניער, וואָס איז זייער אַקטיוו אינם געזעלשאַפטלעכן יידישן לעבן; ער איז פריער געווען רב אין אַזעלכע גרויסע שטעט ווי פּראַג און ניקעלסבורג. אויך אין ווין איז ער אַ לענגערע צייט געווען רב, און דאָרט האָט ער אַמאָל אַרויסגערופן דעם צאָרן פונם קיסר דערמיט וואָס ער האָט געשריבן גוטס וועגן דעם תלמוד; דאָס איז באַטראַכט געוואָרן ווי אַ פאַרברעכן, ווייל אויפן באַפעל פון די רוימישע פּויפּסטן האָט מען דאָך דעם תלמוד געדאַרפט פאַרברענען; ס׳האָט שוין דאָן געהאַלטן ניט ווייט דערפון, אַז מ׳זאָל דעם גרויסן רב פאַרמשפּטן צום טויט, ווייל מ׳האָט אים באַשוולדיקט אין דעם, אַז דערמיט אַליין וואָס ער שרייבט גוטס וועגן דער גמרא, האָט ער באַלייִדיקט דעם קריסטנטום; אָבער ר׳ יום־טוב ליפּמאַן־העלער, וועלכער איז געווען אַ גרויסער קענער ניט נאָר אין יידישע לימודים, נאָר אויך אין

וועלטלעכע, האָט זיך אויף אַ גלענצנדן אופן פֿאַרטיידיקט; ער האָט שטאַלץ און מוטיק געזאָגט, אַז ער האָט אויפן קריסטנטום קיין שלעכטס ניט געשריבן און אַז ווייל ער איז אַ פּירער ביי יידן, איז זיין פּליכט צו באַשיצן און פֿאַר־טיידיקן יידישקייט אין אַלץ וואָס ער שרייבט.

פון דעם אַליין וואָס נעמיראָוו האָט געקענט אַנשטעלן אַזאַ גרויסן יידישן געלערנטן ווי רבי יום־טוב ליפּמאַן־העלער, פֿאַר אַ רב אין שטאָט, און אויך פון דעם וואָס ער האָט דאָס אַנגענומען, איז קלאָר, אַז נאָך אין יענער צייט, מיט איבער דריי הונדערט יאָר צוריק, איז שוין אין נעמיראָוו געווען אַ גרויסע יידישע קהילה און אַז ס׳איז דאָרט געווען אַ צענטער פון לומדים און פון וויכ־טיקער געזעלשאַפטלעכער טעטיקייט אינם יידישן לעבן. אַנדערש קען מען זיך ניט פֿאָרשטעלן, אַז אַזאַ ענערגישער מענטש, ווי דער גרויסער געלערנטער רב ר׳ יום־טוב ליפּמאַן־העלער זאָל גאָר האָבן דעם חשק זיך דאָרט צו באַזעצן, נאָכדעם ווי ער איז געווען אַ רב אין אַזעלכע גרויסע שטעט ווי פּראָג און ווין.

אויך אין די צייטן פון דער שחיטה, אין 1648, איז אין נעמיראָוו געווען אַ גרויסער רב, און זיין נאָמען איז געווען ר׳ יחיאל מיכל, דער זון פונם גאון ר׳ אליעזר. ער איז דאָרט געווען ניט נאָר רב, נאָר אויך דער ראש פון דער גרויסער ישיבה אין שטאָט, און וועגן אים דערציילט ר׳ נתן־נטע האַנאָווער אין זיין ווערק „יון מצולה״, אַז ער האָט „געקענט אויף אויסווייניק די גאַנצע תורה און איז אויך געווען אַ בקי אין אַלע חכמות פון דער וועלט״. אויך רבי יום־טוב ליפּמאַן־העלער האָט דעם רב ר׳ יחיאל מיכל געהאַלטן פֿאַר אַ גאון אין תורה, און ער האָט דאָס געזאָגט אין דער קינה, וואָס ער האָט אַנגעשריבן באַווייניעדיק זיין טויט *).

פון אַלץ, וואָס מ׳קען נאָר געפינען אין די שריפטלעכע מאַטעריאַלן פון יענער צייט — און אין דעם נעמען מיר אויך אַריין די קינות און די סליחות, וואָס זיינען געשאַפן געווארן נאָך די גרויסע שחיטות — קען מען זען, אַז פֿאַרן חורבן, וואָס כמעלניצקי און קריוואָנאָס און די אַנדערע פֿאָגראָמשטשיקעס האָבן אינם יאָר 1648 געמאַכט אין אוקראַינע, איז דאָרט געווען אַ צענטער פון יידישער לומדות. ס׳זיינען דאָרט אין אַ סך שטעט געווען גרויסע לומדים, וואָס זיינען געווען גוט באַהאַוונט ניט נאָר אין דער תורה, אין ש״ס און פּוסקים, נאָר אויך אין די וועלטלעכע לימודים פון יענער צייט, און דאָן האָט די שטאָט נעמיראָוו גאָר אַ גרויסע ראָל געשפּילט אין דעם. זי איז געווען דאָס וואָס מ׳האָט

*) די קינה איז אָפּגעדרוקט אין מ. נ. ליטינסקים „קורות פּאָדאָליע וקדמוניות היהודים שם״, ז׳ 46. זי האָלט ניט מער ווי צוועלף שורות און די ערשטע אותיות ביי יעדער שורה שטעלן אינאיינעם צונויף דעם נאָמען פונעם מחבר — יום־טוב ליפּמאַן.

אַמאָל אָנגערופן אַ „שטאָט און אַ מאַמע ביי יידן", און אַנדערע שטעט האָבן איר מקנא געווען דערויף. קיין אַנדער יידישע קהילה אין פּאָדאָליע האָט זיך ניט געקענט פֿאַרגינען צו האָבן אַזאַ גרויסן געלערנטן רב, ווי דעם מחבר פון „תוספות יום טוב" אַליין. דאָס איז געווען אַ גרויסער כבוד, און די שטאָט איז צוליב דעם זייער הויך דערהויבן געוואָרן ביי אַלעמען אין די אויגן.

*
**

צווישן די יידן אין נעמיראָוו האָט מען אין יענער צייט געקענט געפינען ניט נאָר גרויסע לומדים, נאָר אויך גרויסע העלדן. וועגן כמעלניצקיס קאָזאַקן האָבן אין זייער אויפשטאַנד קעגן די פוילישע פּריצים אַנגעהויבן שעכטן און קוילען יידן, און זייער אַטאַמאַנען קריוואָנאָס, האָדקי, גוניאַ, נעבאָבאַ און מאַראַזענקאַ, האָבן געגומען חרוב מאַכן אין שטאָט נאָך דער אַנדערער, זיינען אַ סך יידן אַנטלאָפן קיין נעמיראָוו, וועלכע איז דאָן געווען, ווי ר׳ נתן־נטע האַנאָווער דריקט זיך אויס אין זיין ווערק, אַ „גרויסע און אַנגעזעענע קהילה, פול מיט געלערנטע און גרויסע קענער", און צו דעם איז, ווי עס שיינט, אויך געווען באָוואוסט, אַז די יידן אין נעמיראָוו זיינען ניט פון די שרעקעדיקע. מ׳האָט געוואוסט, אַז וועגן כמעלניצקיס באַנדעס וועלן צוקומען צו דער שטאָט, וועלן זיך די יידן דאָרט ניט לאָזן אויסקוילען ווי די שאָף, נאָר זיי וועלן זיך אַוודאי שטעלן אַנטקעגן. נעמיראָוער יידן האָבן געהאַט אַ שם פון גיבורים.

און אַזוי איז טאַקע געווען. וועגן די יידן אין נעמיראָוו האָבן דערהערט, אַז כמעלניצקי האָט אַרויסגעשיקט אויף דער שטאָט דעם זאַפּאָראָזשער אַטאַמאַן דמיטרי גוניאַ מיט אַ גרויסער מחנה פון זיינע באַוואָפנטע לייט, האָבן זיי זיך פאָרקליבן אין דער פעסטונג פון שטאָט און זיך געגרייט צו מלחמה. אויפן מויער פון דער פעסטונג זיינען באַוואָפנטע יידן געשטאַנען אויף דער וואַך און די גאַנצע צייט געקוקט אין דער ריכטונג, פון וואַנען דער שונא האָט געדאַרפט אַנקומען. און אַלע יידן אין דער פעסטונג האָבן געוואַרט אויפן סיגנאַל, וואָס מ׳וועט געבן און זיי זיינען געווען גרייט זיך צו שלאָגן.

דער אַטאַמאַן גוניאַ האָט געוואוסט פון דעם; אַן „אייגענער מענטש" פון שטאָט האָט דאָס אים באַצייטנס איבערגעגעבן. און דאָן האָט זיך כמעלניצקיס אַטאַמאַן באַגוצט מיט די זעלבע מיטלען, וואָס היטלער האָט באַגוצט אין דער צווייטער וועלט־מלחמה — ער האָט אָפּגענאַרט די, קעגן וועמען ער איז אַרויס אין קריג, און געהייסן זיינע זעלנער טראָגן די פּאָן פון דעם שונא, מיט וועלכן זיי שלאָגן זיך...

גוניאַ האָט אַלע זיינע אוקראַיניש קאָזאַקן אַנגעטאָן אין פונקט אַזעלכע אוניפאָרמעס ווי די פוילישע זעלנער האָבן געטראָגן. אויך די פוילישע פּאָן

האבן זיי אין זייער מאַרש אויף נעמיראָוו באַנוצט, און צו דעם זיינען נאָך זייערע „אייגענע לייט" אין שטאָט, די אוקראַיניש „פינפטע קאָלומניקעס", אויך ניט געזעסן מיט קיין פאַרליגטע העגט; מאַכנדיק דעם אָנשטעל, אַז קיין אַנדער זאָל ווי אַ טובה זיינען זיי גאָר ניט אויסן, האָבן זיי איינגערעדט די נעמיראָווער יידן, אַז דאָס איז אַ פוילישע ארמיי געקומען העלפן אינם קאַמף קעגן די צע־בונטעווטע אוקראַיניש פויערים און קאָזאַקן; זיי האָבן געראַטן די יידן ניט צו זיין איינגעפקשנט און עפענען די טויערן פון דער פעסטונג פאַר דער ארמיי, וואָס שטייט אונטער דער פוילישער פאָן, און ווען די יידן האָבן זיך געלאָזט איבערריידן און געעפנט די טויערן פון דער פעסטונג, זיינען גוניאָס באַנדעס גלייך אַריין מיט בלויזע שוועדן אין די הענט און זיי האָבן דאָרט געמאַכט אַ שרעקלעכע שחיטה. אין דריי טעג צייט האָבן זיי דאָרט אויסגעשאָכטן, צום טויט פאַרפיניקט און אין וואָסער דערטרונקען ניט ווייניקער ווי זעקס טויזנט יידן.*)

אויך דער רב, ר' יחיאל מיכל, איז אין יענער גרויסער שחיטה אומגעקומען, איז וועגן אים ווערט אין „יון־מצולה" דערציילט:

„אַ שבת פאַר דער גזירה האָט ער געדרשנט פאַרן עולם און געוואָרנט, אַז אויב, חלילה, דער שונא וועט קומען, זאָל מען זיך מוסר־נפש זיין אויף קידוש־השם און ניט בייטן דעם גלויבן. און אַזוי האָט דאָס הייליקע פאָלק געטאָן. און אויך ער איז אַריינגעשפרונגען אין וואָסער, כדי זיך צו ראַטעווען, האָט אים אַ קאָזאַק געכאַפט און געוואָלט טויטן. האָט אים דער גאון געבעטן, ער זאָל אים ניט הרגענען, וועט ער דערפאַר באַקומען אַ סך גאָלד און זילבער. דער קאָזאַק האָט געטאָן ווי ער האָט אים געבעטן, און דער גאון האָט אים געפירט אין שטוב אַריין, צו דעם אָרט, וואו ס'איז געווען באַהאַלטן דאָס גאָלד און זילבער, און דער קאָזאַק האָט אים אָפגעלאָזט, איז דער גאון אינאיינעם מיט זיין מאַמען פון דאָרט אַנטלאָפן און זיי האָבן זיך באַהאַלטן אין שטוב אַ גאַנצע נאַכט, ביז ס'האָט אַנגעהויבן טאָגן, און אויף מאָרגן, צוויי און צוואַנציק טעג אין חודש סיון, האָבן די קאָזאַקן אַנגעהויבן גיין פון שטוב צו שטוב און זוכן צי ס'האָבן זיך דאָרטן ניט באַהאַלטן קיין יידן. איז דער גאון מיט זיין מאַמען אַנטלאָפן אויפן בית־עולם, כדי צו קומען אויף קבר ישראל, אויב מ'וועט זיי הרגענען. וען זיי זיינען צוגעקומען נאָענט צום בית־עולם, איז אַנגעלאָפן אַ גוי אַ שוסטער און ער האָט מיט אַ שטעקן געשלאָגן דעם גאון מכות־רצח. האָט די מאַמע זיך געבעטן ביי דעם גויישן שוסטער, ער זאָל בעסער זי דערהרגענען און ניט דעם זון, אָבער ער האָט זיך ניט צוגעהערט צו איר געבעט און האָט פריער דער־

*) אַזאַ צאָל גיט אָן ר' נתן־נטע האַנאָווער אין זיין „יון־מצולה", ז' 24.

הרגעט דעם גאון און דערנאָך זיין מאַמע. זאָל גאָט נעמען נקמה פאַר זייער בלוט" *).

*
**

אין דעם קידוש־השם, וואָס די יידן האָבן אַרויסגעוויזן אין נעמיראָוו און אין אַנדערע שטעט פון אוקראַינע און פוילן אין די צייטן פון די גזירות ת"ח ות"ט, דאַרף מען זען ניט נאָר די טרויעריקע זייט, וואָס רופט אַרויס טרערן, נאָר אויך די העלדישע זייט, וואָס רופט אַרויס באַוואונדערונג און אויך שטאָלץ.

נישטאָ נאָך אַזאַ פאַלק, וואָס זאָל זיך אַזוי מוסר־נפש זיין פאַר אַ גלויבן און וואָס זאָל מיט אַזאַ עקשנות בשום אופן ניט וועלן זיך אונטערגעבן דעם שונא און מאַכן שלום מיט אים, ווי מ'זעט דאָס אין דער געשיכטע פון יידן אין אַלע צייטן און אין אַלע לענדער, אַנפאַנגענדיק מיט די צייטן פון אַנטיוכוס עפיפאַנעס ביז די צייטן פון אַדאָלף היטלער. און אַזוי ווי ס'איז אַנגענומען, אַז נאָך אין די צייטן פון די קרייץ־צוגן, וואָס האָבן זיך אַנגעהויבן אינם עלפטן יאָרהונדערט און אויך אין די צייטן פון דעם גירוש שפאַניע, וואָס איז פאַר־געקומען ביים סוף פונם פופצנטן יאָרהונדערט, זיינען אַ סך פון יענע געיאָגטע און אַרויסגעטריבענע יידן אַנטלאָפן קיין פוילן און קיין אוקראַינע און האָבן זיך דאָרטן באַזעצט, דאָן קומט אויס, אַז די יידן אין די צייטן פון גזירות ת"ח זיינען געווען די אור־אור איניקלעך פון יענע, וועלכע האָבן נאָך מיט הונדער־טער יאָרן צוריק אויסגעשטרעקט די העלדזער צו די רוצחים און זיך געלאָזט אויסשעכטן איידער זיך לאָזן אָנטאָן אַ צלם.

איין לאַנגע קייט, אַ גרויסע, פון יענעם מין קידוש־השם, צו וועלכן ס'פאַ־דערט זיך מער העלדישקייט און מער מוט ווי ס'פאַדערט זיך געווינלעך דאָן ווען מ'שלאָגט זיך מיט אַ שונא אויפן שלאַכטפעלד!

אַ מוסטער פון אַזאַ מין קידוש־השם, וואָס דערהויבט זיך אַ סך העכער פון יענעם מין העלדישקייט, וואָס נעמט געווינלעך שטאַרק אויס ביי געוויסע מענטשן, האָט אין נעמיראָוו אַרויסגעוויזן אַ יידיש מיידל, וועמעס נאָמען ס'וועט לייַדער, ניט אָנגעגעבן אין דער געשיכטע פון יענער צייט.

זי איז געווען זייער אַ שיין מיידל, אַ נעמיראָווער יידישע טאַכטער, וואָס האָט זיך ווי אַ לעגענדע אַריינגעשריבן אין דער געשיכטע פון קידוש־השם ביי יידן.

און ס'וערט וועגן איר דערציילט:

... ווען אַ קאָזאַק פון כמעלניצקיס באַנדעס, וואָס האָבן אין שטאָט די גרויסע שחיטה געמאַכט, האָט זיך נאָך איר נאָכגעיאָגט, זי צו פאַראומריניקן,

---

*) ציטירט — מיט קלייַנע ענדערונגען אין סטיל — פון לאָצקי בערטאָלדיס יידישער איבערזעצונג.

איז ער געבליבן שטיין אַ פאַרגאַפטער וועג ער האָט זי געכאַפט און דערזען ווי שיין זי איז...

... דאָס יידישע מיידל האָט אים מיט איר שיינקייט אַזוי פאַרכישופט, אַז ער איז מיט אַמאָל עפּעס גאָר ווי אַן אַנדער מענטש געוואָרן; ער האָט איר קיין שלעכטס ניט געקענט טאָן און אַנגעהויבן רעדן צו איר גוטע רייד; זי האָט געפונען אַ סך חן אין זיינע אויגן און ער האָט זי טאַקע אויף אַן אמת ליב געקראָגן און זיך געבעטן ביי איר, אַז זי זאָל אַננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן און ווערן זיין ווייב...

... און דאָס יידישע מיידל האָט צו אים ליבלעך געשמייכלט און אים געדאַנקט דערפאַר וואָס ער איז צו איר אַזוי גוט. זי האָט אים געזאָגט, אַז ער האָט אין אירע אויגן אויך געפונען אַ סך חן, אַז ער געפעלט איר שטאַרק און אַז צוליב אים איז זי גרייט דעם קריסטלעכן גלויבן אַנצונעמען און זיך אַנטאָן אַ צלם אויפן האַלדז און ווערן זיין ווייב. און צום גליק פון דעם קאָזאַק איז גאָר קיין שיעור און קיין ערך ניט געווען, און ער האָט דאָס שיינע יידישע מיידל גענומען צו זיך אַהיים און ער האָט זי געהאַלדזט און געקושט און איז ווי אַ קנעכט געווען גרייט פאַר איר אַלץ אין דער וועלט צו טאָן, און דאָס מיידל האָט אים אויך געהאַלדזט און געקושט און אים צוגעזאָגט, אַז ווען ער וועט מיט איר חתונה האָבן, וועט זי קיינמאָל ניט אַוועק צוריק צו די יידן. און ווען ער, דער קאָזאַק, וואָס איז שוין געווען שיכור פון וויין און אויף פון ליבע, האָט אַנגעהויבן רעדן וועגן דעם וואָס זי האָט אים פאַרכישופט מיט איר שיינקייט און מיט די פייערדיקע בליקן פון אירע אויגן, האָט זי אים אַנגעהויבן איינרייַדן, אַז זי איז טאַקע אַ כישוף־מאַכערין און אַז זי קען מיט כישוף באַווייזן אַזוינס, וואָס וועט אים נאָך מער איבערראַשן...

... דער קאָזאַק איז געווען צעמישט. אין זיין פשוטקייט האָט ער טאַקע געגלויבט, אַז די שיינע יידישע טאָכטער, וואָס וועט וועלן זיין ווייב, איז טאַקע אַ כישוף־מאַכערין, וואָלען וועלן קען זיין אַזוי שיין און האָבן אַזעלכע אויגן אויב ניט איינע, וואָס ווייסט די אַלע סודות פון כישוף! און ווען ער האָט זי געפרעגט וואָס זי קען באַווייזן אַזוינס, וואָס זאָל אים נאָך מער איבערראַשן, האָט זי אים געענטפערט, אַז זי קען זיך אַזוי פאַרכישופן מיט אַזאַ שפּרוך, וואָס נאָר זי אַליין ווייסט, אַז קיין קויל פון אַ ביקס זאָל זי ניט טרעפן...

... און דו קענסט דאָס פּראָוון! — האָט דאָס יידישע מיידל פון נעמיראָו געזאָגט דעם קאָזאַק. — קענסט זיך צילעווען אויף מיר מיט דער ביקס גלייך אַהער־א, אין האַרצן אַריין — די קויל וועט מיך ניט טרעפן... איך וועל זי מיט כישוף אַפּשלאָגן פון זיך...

... דער קאָזאַק האָט תחילת קיין חשק ניט געהאַט דאָס צו פּראָווון; ער

האָט מורא געהאַט, אַז ס׳וועט אפשר נאָך ניט זיין אַזוי ווי זי זאָגט. אָבער וועז זי איז צוגעשטאַנען צו אים מיט גוטע רייד און אים געהאָלדזט און געקושט אוז זיך געבעטן ביי אים, אַז ער זאָל פֿרואוון אויסשיסן אַ קויל פון דער ביקס אויף איר און זיך צילעוועז גלייך אין האַרץ אַריין, אוז זי האָט אים ווידער אַמאָל אוז אָבער אַמאָל פֿאַרזיכערט, אַז די קויל וועט איר ניט טרעפֿן, ווייל זי וועט זי מיט אַ כישוף־שפֿרוך אָפּטרייבן פון זיך, איז ער איינגעגאַנגען דערויף; ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געוואָלט זען דעם גרויסן וואונדער פון כישוף, אוז ווייל ער איז שוין געווען ניט אינגאַנצן ניכטער אוז דאָס שיינע יידישע מיידל פוז נעמיראָוו האָט אים גערייצט מיט אַלע אירע חנעז אוז ער האָט איר געוואָלט נאָכגעבן אַלץ, כדי צו ווייזן ווי גוט ער איז צו איר, האָט ער געזומען די ביקס אוז אויסגעשאָסן אויף איר אַ קויל, אוז די קויל האָט געטראָפֿן אוז דאָס שיינע יידישע מיידל איז געפֿאַלן טויט...

דאָס איז געווען איר וואונטש...

ס׳איז איר בעסער געווען ניחא דער טויט, אידער זיך לאָזן אָנטאָן אַ צלם אויפֿן האָלדז אוז ווערן די ווייב פון איינעם, וואָס שעכט אוז קוילעט יידן מיטן נאָמען פון יעזוס כריסטוס אויף זיינע ליפֿן...

קען מען זיך פֿאָרשטעלן נאָך אַ גרעסערע העלדישקייט פון אַ פֿרוי, וואָס זאָל אַזוי קוקן דעם טויט גלייך אין די אויגן?!

איז מעגלעך זיך נאָך העכער צו דערהויבן אין אַ שעה פון גרויס צער, וועז מ׳פילט טיף דעם ווייטיק אוז די שאָנד פון אַ גאָנץ פֿאָלק, וואָס ווערט געפיניקט אָבער מאָל אוז וואָס איז שטענדיק דער ערשטער קרבן וועז אָנדערע פעלקער האָבן צווישן זיך אַ קריג?!

אוז דער פֿאָל מיט דער שיינער מיידל, וואָס איז דאָ געבראַכט געוואָרן, איז אין דער גרויסער נעמיראָוער שחיטה ניט געווען דער איינציקער. ס׳ווערט דערציילט וועגן נאָך אַן אָנדער יידיש מיידל, אויך זייער אַ שיינע, וואָס אַ קאָזאַק האָט געכאָפּט אוז זי געוואָלט מאַכן פֿאַר זיין ווייב, האָט זי אים געבעטן, אַז ער זאָל פֿראָווען די חתונה־צערעמאָניע אין דעם קלויסטער, וואָס שטייט הינטער דער בריק, אויף דער אָנדערער זייט פונם טייך נעמיר, אוז ער האָט איר דאָס נאָכגעגעבן אוז זי געפירט אַהין אויף אַ שיפל מיט קלעזמער אוז געזאָנג. די פרייד איז געווען גרויס אוז די קאָזאַקז, וואָס זיינען געווען די מחותנים, וואָס מ׳האָט פֿאַרבעטן אויף דער חתונה, האָבן אויף שיפלעך זייערע לוסטיקע לידלעך געזונגען. אויך די כלה, דאָס יידישע מיידל, וואָס דער יונגער קאָזאַק האָט אויסגעקליבן פֿאַר אַ ווייב, האָט געמאַכט אַן אָנשטעל, אַז זי איז פֿריילעך. אָבער וועז מ׳איז שוין געווען אין מיטן טייך, ווואו דאָס וואָסער איז טיף, האָט זי מיטאַמאָל געגעבן אַ שפֿרונג אַריין אוז איז דערטרונקען געוואָרן...

איר איז אויך בעסער געווען ניחא דער טויט, איידער זיך לאָזן אָנטאָן אַ צלם אויפן האַלדז און ווערן די ווייב פון איינעם, וואָס שעכט און קוילעט יידן אינם נאָמען פונם צלם...

באַשרייבנדיק די נעמיראָווער שחיטה און איבערגעבנדיק אין קורצן די צוויי פאַלן מיט די צוויי שיינע יידישע מיידלעך, זאָגט דער כראָניקער פון יענער צייט, אַז ס׳זיינען געווען אַ סך אַזעלכע און ענלעכע פאַלן, וואָס „מ׳קען ניט ברענגען אויף פאַפּיר". „אשר אי אפשר להעלות בכתב", ווי ער דריקט זיך אויס אויף העברעאיש. און אָט די קורצע באַמערקונג זאָגט זייער אַ סך — ס׳איז אין דעם פרט פאַרגעקומען אַזוינס, וואָס „מ׳קען ניט ברענגען אויף פאַפּיר", ווייל ס׳איז אַ בזיון דאָס צו דערציילן. אָבער דער בזיון איז ניט אונדזערער, נאָר זייערער. די יידישע זין און אויך די יידישע טעכטער אין נעמיראָוו און אין אַנדערע שטעט פון אוקראַינע, האָבן זיך מיט זייער קידוש־השם, אין די פינצטערע צייטן פון באַגדאַן כמעלניצקי, דערהויבן צו אַזאַ הויך, צו וועלכער ס׳קענען גרייכן בלויז אַזעלכע, וואָס האָבן אַ טיפן גלויבן און אַ שטאַרקן חוש פאַר גערעכטיקייט.

*
**

דער טאָג, וועו באַגדאַן כמעלניצקיס אָטאָמאַן, דמיטרי גוניא, איז אַריין קיין נעמיראָוו, איז מיט בלוט פאַרשריבן אין דער יידישער געשיכטע. דאָס איז געווען אין אַ מיטוואָך, צוואַנציק טאָג אינם חודש סיון, וואָס איז דאַן אויסגעפאַלן אינם 20טן יוני, פונם יאָר 1648. און נאָך ביזן היינטיקן טאָג זיינען נאָך אין אַ סך שטעטלעך פון אוקראַינע פאַראַן יידן, וואָס היטן אָפּ דעם טאָג פון כ׳ סיון ווי אַ תענית און זיי פאַסטן. און אין נעמיראָוו האָט מען דעם תענית נאָך מער אָפּגעהיט און מ׳איז געגאַנגען צום קבר פון חתן־כלה, וואָס זיינען אומגעקומען אין דעם טאָג וועו זיי זענען קבר פון די חתן־כלה, וואָס זיינען אומגעקומען אין דעם טאָג ווען זיי זענען געדאַרפט שטיין אונטער דער חופה. און וועגן זיי ווערט דערציילט, אַז אין דעם טאָג וועו כמעלניצקיס באַנדעס זיינען אַריין קיין נעמיראָוו, איז דער חתן געלאָפן ראַטעווען זיין כלה און דורך אַ פאַרוואַרפן געסל האָט ער זיך מיט איר דערשלאָגן צום ברעג פונם טייך נעמיר און דאָרט האָבן זיי זיך אַרייַנגעזעצט אין אַ שיפל און זיך געלאָזט וווייטער איבערן וואַסער. באַלד אָבער זיינען אַנגעלאָפן רוצחים און געגנומען וואַרפן שטיינער אויף זיי, און וועו זיי האָבן געזען, אַז די שטיינער טרעפן ניט, זיינען זיי אַריין אין טייך, און וועו דער חתן און די כלה האָבן דערזען ווי די רוצחים שווימען נאָך זיי, האָבן זיי זיך ביידע אַרומגענומען און האָבן זיך אַריינגעוואַרפן אין וואַסער און זיי זיינען דערטרונקען געוואָרן, און מיט

עטלעכע טעג שפּעטער האָט מען ביים ברעג פונם טייך זייערע טויטע קערפּערס געפונען און מ׳האָט זיי ביידן באַערדיקט לעבן דער שול און מ׳האָט דעם קבר אַרומגעמויערט מיט שטיינער און אויף דער מצבה האָט מען געמאַכט אַן אויפ־שריפט פון זיבן שורות, וואו די ערשטע אותיות פון יעדער שורה שטעלן צו־נויף די ווערטער „הנאהבים והנעימים בחייהם גם במותם לא נפרדו" — די ליבע און די טייערע, וואָס האָבן זיך ניט געשיידט ביים לעבן און אויך ניט ביים טויט*).

די גרויסע שחיטה אין נעמיראָוו האָט אויף לאַנג אָפּגעשטעלט דאָס יידישע לעבן דאָרט, און בכלל איז די שטאָט געוואָרן אַ געפאַלענע און די מורא פאַר נאָך אַן אומגליק איז דאָרט שטענדיק געהאַנגען איבערן קאָפּ. אַפילו נאָכדעם ווי באָגדאַן כמעלניצקי איז שוין געווען טויט, איז די מורא ביי יידן אין אוקראַינע נאָך אַלץ געווען גרויס, און די שרעק איז טאַקע געווען ניט אומזיסט. ווען מ׳האָט אין טשיגרין, אויפן באַפעל פונם פּוילישן קאָמאַנדיר טשערניצקי, אַרויסגעוואָרפן פון די קברים די ביינער פון באָגדאַן כמעלניצקי און פון זיין זון טימאָשאַ, וועל־כער איז געווען פּונקט אַזאַ בונטאַר און פּונקט אַזאַ צורר היהודים ווי דער טאַטע, האָבן זיך ווידער אָנגעהויבן אומרואיקע צייטן אין אוקראַינע, און יידן זיינען ווידער געווען די ערשטע צו ליידן.

איינגעשטילט האָבן זיך די אומרוען ערשט אינם יאָר 1672, ווען די טערקן האָבן איינגענומען פּאָדאָליע. דאַן איז די שטאָט נעמיראָוו אויך געוואָרן אַ טייל פון דער טערקישער מלוכה, און זי איז דאָס פאַרבליבן אין פאַרלויף פון זיבן און צוואַנציק יאָר — פון 1672 ביז 1699.

אונטערן שוץ פון טערקיי האָט זיך דאָס יידישע לעבן אין נעמיראָוו ווידער אָנגעהויבן אַנטוויקלען. די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג האָט דאָרטן גענומען ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער. יידן האָבן אויפגעבויט דעם חורבן און האָבן ווייטער געלעבט אויף זייער אייגענעם שטייגער. אָבער אַפילו דאַן האָבן זיי זיך פון קיין שלעכטע צייטן אינגאַנצן ניט געקענט אָפּהיטן, און אָנגע־קומען זיינען די שלעכטע צייטן דאַן, ווען באָגדאַן כמעלניצקיס יינגסטער זון

---

*) דער פולער טעקסט פון דעם אויפשריפט אויף יענער מצבה איז אָפּגעדרוקט אין מנחם נחום ליטינסקיס „קורות פּאָדאָליאַ וקדמוניות היהודים שם". און ער לייענט זיך אַזוי:

„הנאהבים, עוללים ויונקים, נשים, כאנשים,
והנעימים, חתנים וכלות, נפשות קדושים,
בחייהם לא חסרו דבר נאָה,
גם הכינו להוליכן לחופה נאָה,
במותם, יסוד הנחל קטון מהכילה;
לא נטבחו, רק נטבעו לעלה,
נפרדו הגויות, והנפשות נצררו סלה".

יורקא, איז פונם טערקישן סולטאן באשטימט געווארן פאר העטמאן פון אוקראינע און ער האט זיך באזעצט אין נעמיראוו.

יורקא איז געווען פונקט אזוי גרויזאם ווי זיין טאטע און אויך פונקט אזוי פאררעטעריש־כיטרע. אין זיין קורצן לעבן פון פיר און פערציק יאר, האט ער נאך אין זיין פריער יוגנט זיין גרויזאמקייט שוין ארויסגעוויזן, און שפעטער, ווען ער איז געווארן א ביסל עלטער, האט ער געדינט וועמען ס׳האט זיך אים נאר געלוינט און דינענדיק האט ער יעדן איינעם פארראטן; אט האט ער געשלאסן א בונד מיט מאסקווע און זיך געלאזט באשטימען פאר העטמאן פון אוקראינע, און אט איז ער איבערגעגאנגען אויף דער זייט פון די פאליאקן און איז געווארן דער העטמאן פון אוקראינע מיט זייער גנאד, און וען ס׳האט זיך אים בעסער געלוינט איבערצוגיין אויף דער זייט פון די טערקן, האט ער דאס גלייך געטאן און איז געווארן דער העטמאן פון אוקראינע מיטן גנאד פונם טערקישן סולטאן.

מען קען זיך פארשטעלן וואס די יידן אין נעמיראוו האבן געפילט וען באגדאן כמעלניצקיס זון יורקא האט זיך באזעצט אין שטאט, וואו די גרויסע שחיטה פון 1648 איז נאך געווען פריש אין זכרון און וואו ס׳זיינען נאך געווען געגנוג סימנים פון דעם חורבן. און יורקאס אייזערנער פויסט האט זיך טאקע גאנץ שטארק געפילט אין נעמיראוו. און צווישן די זאכן, וואס ער האט אינגע־פירט אין שטאט צו מאכן גרעסער זיין הכנסה, איז אויך געווען א „געזעץ", אז ווער ס׳מאכט חתונה א זון, אדער א טאכטער, מוז ער דאס פריער לאזן וויסן דעם העטמאן און אים באצאלן א געוויסן שטייער פאר דער דערלויבעניש וואס ער גיט די עלטערן חתונה צו מאכן א קינד.

אזוי איז דאס געגאנגען א לענגערע צייט, ביז איינער פון די נעמיראווער רייכע יידן, א געוויסער ר׳ אהרן, האט באשלאסן, אז ס׳איז א באליידיקונג פאר יידן צו בעטן ביי יורקאן א דערלויבעניש אויף אזא זאך וויי חתונה צו מאכן א קינד, און ווען ר׳ אהרן האט געדארפט חתונה מאכן זיינעם א זון, האט ער ביי יורקאן קיין דערלויבעניש דערויף ניט געבעטן און אויך קיין שטייער האט ער ניט באצאלט.

ווען יורקא כמעלניצקי האט זיך פון דעם דערוואוסט, איז ער ארויין אין אווילדן צארן און האט גלייך געלאזט וויסן דעם יידן, אז ער וועט דאס אים ניט שווייגן. און ווען ר׳ אהרן האט דאס דערהערט, איז ער אוועק קיין קאמענעץ צום טערקישן פאשא ברענגען א קלאגע אויף דעם העטמאן פארוואס ער האט איינגעפירט אזא שטייער. דאן האט דער העטמאן געהייסן, אז מ׳זאל דעם יידן ר׳ אהרנס הויז אנצינדן פון אלע פיר זייטן און ניט לעשן דאס פייער; ער האט אויך געהייסן, אז מ׳זאל ר׳ אהרנס ווייב ברענגען צו אים, און ווען מ׳האט זי צו אים געבראכט, האט ער ארויסגעגעבן א באפעל, אז מ׳זאל פון איר שינדן די

הויט פונם לייב לעבעדיקערהייט ביז זי וועט אויסגיין. און מ׳האָט זיין באַפעל דורכגעפירט.

דער זון יורקָא האָט מיט זיינע רציחות אויף יידן ניט פאַרשעמט דעם טאַטן באָגדאַן...

אָבער יורקָא האָט באַצאָלט דערפאַר!

אויפן באַפעל פון טערקישן פּאַשאַ האָט מען דעם העטמאַן געבראַכט קיין קאַמענעץ און דאָרטן האָט מען אים געשטעלט אויג אויף אויג מיט דעם נעמי־ראָווער יידן ר׳ אהרן, וואָס האָט אויף אים די קלאָגע געבראַכט און וואָס האָט דערציילט וויי גרויזאם ער באַהאַנדלט די איינוואוינער פון דער שטאָט נעמיראָוו און פון אַנדערע שטעט. און נאָכדעם ווי דער פּאַשאַ האָט דאָס אַלעס אויסגעהערט, האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל דעם העטמאַן באַשטראָפן מיטן טויט.

און אַ טויט האָט מען יורקָאן געגעבן אַ שרעקלעכן; מיט אַ שטריק אַרום האַלדז האָט מען אים געשלעפט איבער די גאַסן פון קאַמענעץ, און וועו מען האָט אים געבראַכט צו דער בריק, וואָס ביים טייך סמאָטריטש, האָט מען אים דער־וואַרגן און אַריינגעוואַרפן און טייך אַריין.

אַזוי איז געווען דער באַפעל פונם טערקישן פּאַשאַ. און געשען איז דאָס אינם יאָר 1685.

דער צורר היהודים, וואָס האָט נאָך ביים טאָטן איבערגענומען בירושה די שנאה צו יידן, האָט געקראָגן זיין שטראָף...

אומזיסט־פאַרגאָסן בלוט שווייגט ניט...

די געשיכטע האָט אין איר גאַנג אַן אייגענעם וועג ווי צו באַשטראָפן די, וואָס זיינען שולדיק אין געמיינע פאַרברעכנס...

אַבאַדיווקא

ניט אויף דער לאַנדקאַרטע און אויך ניט אין קיין ביכער קען מען געפינען דאָס יידישע שטעטל אַבאַדיווקאַ, וואָס איז ווייט פאַרוואָרפן אין אוקראַינע.

ס׳איז אַ שטעטל, וואָס גאָט און לייט האָבן אַן דעם פאַרגעסן, און קיינער ווייס ניט פאַרוואָס...

וועט ס׳האָט נאָר געקענט, איז פון דאָרט אַוועק, און ווען עס האָט זיך ערגעץ אין אַ גרויסער שטאָט באַזעצט און מ׳האָט ביי אים אַמאָל געפרעגט פון וואַנען ער קומט, האָט ער ניט געוואָלט זאָגן דעם אמת און ער האָט געווינלעך גענטפערט, אַז ער קומט פון אַ שטעטל, וואָס איז לעבן אַדעס...

זיך פשוט געשעמט צו זאָגן, אַז ער קומט פון אַבאַדיווקאַ, ווייל ער איז געווען זיכער, אַז ווי מ׳וועט נאָר דערהערן דעם נאָמען, וועט מען אַוודאי גלייך אויסשיסן אַ געלעכטער. וואַרעם ווי גיט מען דאָס אַ שטעטל אַזאַ מאָדנעם נאָמען ווי „אַבאַדיווקאַ", וואָס קלינגט אַזוי ווילד? ניט אַנדערש, נאָר עפּעס אַ לץ האָט דעם מאָדנעם נאָמען צוגעקליבן, כדי צו האָבן שפּאַס און זיך פרעגלען אין נחת פון דעם וואָס מען קען מאַכן חוזק פון די מענטשן, וואָס קומען פון אַ שטעטעלע מיט אַזאַ נאָמען. און דערפאַר איז בעסער צו באַהאַלטן דעם אמת און זאָגן אַז מ׳קומט „פון אַ שטעטל, וואָס איז לעבן אַדעס.."

אמת, פון אַבאַדיווקאַ קיין אַדעס איז טאַקע אַ גאַנץ היפּשער מהלך, און וועג איינער וויל פון דאָרט פאָרן אין דער גרויסער שיינער שטאָט, וואָס געפינט זיך ביים ברעג פונם שוואַרצן ים, דאַרף ער זיך פריער שלעפּן מיט אַ וואָגן ביז ער קומט אַן צו אַן אייזנבאַן־סטאַנציע און נאָכדעם דאַרף ער ערשט עטלעכע מאָל בייטן דעם צוג, און נאָך די אַלע בייטענישן און וואַרטענישן דאַרף ער ערשט פאָרן אַ קנאַפּן מעת־לעת ביז ער קומט אַן קיין אַדעס. אַבער דאָס איז דאָך שוין פון די קליינע זאַכן. דער עיקר איז וואָס כאָטש דאָס שטעטל אַבאַדיווקאַ איז אַזוי פאַרוואָרפן, איז אַבער פונדעסטוועגן דאָך פאָראַן אַ וועג צו פאָרן פון דאָרט קיין אַדעס, און וועג מען איילט זיך נאָר ניט און מ׳האָט גענוג געדולד, קומט מען דאָך סוף־כל־סוף אַן אַהין...

פאָראַן אַ סך אַזעלכע פאַרוואָרפענע יידישע שטעטלעך אין אוקראַינע,

מ׳הערט ניט פון זיי, מ׳וויסט זייער ווייניק וועגן זיי. ס׳געפינט זיך ניט קיינער, וואָס זאָל זיי אַמאָל דערמאָנען און לאָזן וויסן דער וועלט, אַז זיי זיינען דאָ און אַז ס׳לעבן דאָרט מענטשן וואָס ווילן ניט שטאַרבן, כאָטש ס׳איז זיי שווער צו לעבן. און ווען ס׳קומט אַמאָל אַן אומגליק, וואָס כאַפט אַרום דעם גאַנצן כלל, פאָלן יענע פאַרוואַרפענע שטעטלעך אַריין אין דעם אַלע אינאיינעם, ווי גרויפן אין אַ קעסל, וואָס שטייט אויפן פייער; זיי פאָלן ווי פון זיך, און זיי גייען אַלע אַריין אין אַיין צאָל; מ׳דערמאָנט זיי ניט באַזונדער, נאָר ווי אַ טייל פון דעם אומגליק, וואָס האָט געטראָפן דעם גאַנצן געגנט, און נאָכדעם ווי דער אומגליק איז שוין געענדיקט און מ׳הויבט אָן אויפבויען דעם חורבן, פאַרגעסט מען אינ־גאַנצן אין זיי און קיינער דערמאָנט זיי ניט מער...

אַזאָ מזל האָט שטענדיק געהאַט אויך דאָס יידישע שטעטל אַבאַדיווקאַ, וואָס געפינט זיך אין אוקראַינע; מ׳האָט עס איבערגעלאָזן ווי אויף הפקר נאָך דער פריערדיקער וועלט־מלחמה און מ׳האָט ניט אויפגעבויט דעם חורבן, וואָס איז דאָרט געבליבן פון דעם שרעקלעכן פאָגראָם וואָס איז דאָרט פאָרגע־קומען אינם יאָר 1919, אין די צייטן פון דעם גרויסן בירגער־קריג אין רוסלאַנד. אויך אין דער צווייטער וועלט־מלחמה, אין די צייטן פון היטלערס פינצטערער ממשלה, איז דאָס שטעטל געבליבן ווי אויף הפקר און מ׳האָט עס אין ערגעץ ניט דערמאָנט; אינאיינעם מיט די אַנדערע קליינע יידישע שטעטלעך אין אוקראַינע איז דאָס אַריינגעפאַלן ווי אין אַ זאַק אין די הענט פון דעם בייזן שונא, וואָס האָט זיך פאַרלאָזט אויסצורעכענען דאָס גאַנצע יידישע פאָלק.

ווען איך בין אינם יאָר 1932 געווען אין מיין געבורטס־שטעטל טראָסטינעץ, וואָס איז אינגאַנצן עלף ווערסט פון אַבאַדיווקאַ, האָב איך געוואָלט דינגען אַ פורל און פאָרן אַהין, ווייל דאָס שטעטל איז מיט מיינע קינדער־יאָרן אַ סך פאַרבונדן און מיין מאַמע איז דאָרט געבוירן געוואָרן. אָבער מענטשן האָבן מיר געזאָגט, אַז איך זאָל בעסער אַהין ניט פאָרן. „מער ווי חורבות, האָבן זיי געזאָגט, וועט איר דאָרטן ניט געפינען. ס׳איז דאָרט אַ יאָמער־טאָל, און ווער עס קען נאָר, פאָרט פון דאָרטן אַוועק אין די גרעסערע שטעט.“

דריי הונדערט יידן האָט מען אין אַבאַדיווקאַ אויסגעהרגעט אין דעם שרעק־לעכן פאָגראָם פונם יאָר 1919. און געווען איז דאָס דעם 10טן מאי, אַ טאָג נאָכדעם ווי מ׳האָט אין מיין געבורט־שטעטל טראָסטינעץ אויסגעהרגעט פינף הונדערט יידן און זיי אַלע באַגראָבן אין איין קבר. די זעלבע אוקראַינישע הייי־דאַמאַקעס, וועלכע האָבן געמאַכט דעם פאָגראָם אין טראָסטינעץ, האָבן אויך געמאַכט די שחיטה אין אַבאַדיווקאַ, און די היימישע פויערים, וואָס האָבן אין די פריערדיקע צייטן דווקא געלעבט גוט מיט די יידן, האָבן זיי געהאָלפן אין דעם און אַרויסגעוויזן דערביי אַזאָ ווילדע רציחה, אַז ס׳איז שווער געווען צו פאָרשטיין פון וואָנען דאָס האָט זיך צו זיי געזומען...

אַ צייט פון ווילדקייט און הפקירות איז דאָן געווען. אַ צייט פון שרעק און בהלה, און וואו נאָר ערגעץ אַן אויסוואורף און אַ באַנדיט, וואָס האָט אין די רואיקע צייטן געמוזט באַהאַלטן די ווילדע חיה אין זיך, האָט מיט אַמאָל הויך דעם קאָפּ אויפגעהויבן און צוזאַמען מיט נאָך אַנדערע פון זיין שניט האָט ער צווישן די אוקראַיניש פויערים, אין די שטעט און אין די דערפער, פאַר־שפּרייט בילבולים, אַז יידן פאַראומרייניקן די קלויסטערס, אַז זיי נעמען פון דאַרט אַרויס די הייליקע איקאָנעס און פאַרשווענען זיי, און אַז אומעטום באַוואָ־פענען זיי זיך שטילערהייט, און זיי קלייבן זיך אויסצושעכטן אַלע פראַוואָסלאַווענע מענטשן און אינגאַנצן אויסראָטן דעם פראַוואָסלאַווענעם גלויבן אין אוקראַינע. אויך אין אַבאַדיווקע און אין די אַרומיקע דערפער האָט מען אַזעלכע בילבולים פאַרשפּרייט, און די אומוויסנדע פויערים האָבן אין דעם געגלויבט, און זיי האָבן זיך דעריבער אָנגעשלאָסן אַן דער באַנדע, וואָס איז געקומען מאַכן די שחיטה אין שטאָט. און אָפילו די, וואָס האָבן אין דעם ניט געגלויבט, האָבן גלאָט ניט געוואָלט דורכלאָזן די געלעגנהייט צו ראָבעווען יידיש פאַרמעגן און ניט באַ־שטראָפט ווערן דערפאַר...

וועו די באַנדע איז אַריין אין שטעטל אינאיינעם מיט די פויערים פון די אַרומיקע דערפער, האָבן זיי צונויפגעטריבן אַלע יידן אויף דעם גרויסן פלאַץ, לעבן קלויסטער, און אַרום און אַרום האָט מען אויסגעשטעלט באַוואָפנטע וועכ־טער אַכטונג צו געבן, אַז קיין איין יידּ זאָל ניט אַנטלויפן. די פירער פון דער „הראָמאַדע", ווי מען רופט דאָס אויף אוקראַיניש, האָבן אָפּגעהאַלטן אַ באַראַ־טונג, וואָס צו טאָן מיט די יידן אין אַבאַדיווקע, און ס׳איז געבליבן אַז מ׳זאָל זיי אַלע אויסהרגענען. אַזוי האָט, הייסט עס, „הראָמאַדע" געפסקנט. און וועו די יידן האָבן דאָס דערהערט, האָבן זיי אָנגעהויבן ווייגען און קלאָגן; אַלטע לייט זיינען געפאַלן אויף די קני און זיך געבעטן ביי די רוצחים, אַז זיי זאָלן זיך דער־באַרעמען אויף די יידן אין דעם שטעטל אַבאַדיווקע און זיי ניט טאָן קיין שלעכטס. אָבער די רוצחים האָבן זיי דערויף געענטפערט מיט אַ געלעכטער, און דאָן האָט איינער פון זיי אַ וואַרף געטאָן אַ באָמבע אויף די יידן, אָבער די באָמבע האָט ניט אויפגעריסן. אויך די צווייטע באָמבע, וואָס מ׳האָט געוואַרפן, האָט ניט אויפגעריסן. און וועו איין יידּ האָט זיך אָנגענומען מיט מוט און געכאָפט די באָמבע און איז שוין געווען גרייט זי צו וואַרפן צוריק אויף דער באַנדע, האָט אים אַן אָנדער יידּ אָנגעכאָפט ביי דער האַנט און אָנגעהויבן שרייען: „טו דאָס ניט; אפשר וועלן זיי זיך דאָך מרחם זיין אויף אונדז."

אָבער די רוצחים האָבן זיך ניט דערבאַרעמט. וועו זיי האָבן דערזען, אַז די באָמבעס וואָס זיי וואַרפן רייסן ניט אויף, האָבן זיי פון אַ פולימיאָט געגומען האָגלען מיט קוילן אויף די יידן, וואָס זיי האָבן צונויפגעטריבן צו דעם גרויסן

פּלאַץ, וואָס לעבן קלויסטער, און נאָכדעם האָבן זיי זיך ערשט אַרויפגעוואַרפן אויף זיי מיט שוועדן און מיט שפּיזן און מיט העק און אויסגעהרגעט די, וואָס זיינען ניט געפאַלן טויט פון די קוילן.

„כמעט אַלע יידן פון אַבאַדיווקאַ האָט מען דעמאָלט אויסגעהרגעט", — ווערט געזאָגט אינם ספר „מגלת הטבח", וואו עס זיינען פאַרשריבן פאַר דורות די רציחות פון די פּאָגראָמען אויף די יידן אין אוקראַינע אין די צייטן פון דעם גרויסן בירגער־קריג אין רוסלאַנד — „געראַטעוועט האָבן זיך בלויז די, וואָס האָבן באַווייזן צו אַנטלויפן, אָדער אַוועלכע וואָס האָבן גראָד געהאַט דאָס גליק זיך צו באַהאַלטן אויף אַזוינע ערטער, וואו די רוצחים האָבן זיי ניט געקענט געפינען *).

אויף ווי ווייט די רציחה איז געווען גרויס קען מען זיך פאָרשטעלן פון דעם וואָס שוין נאָכדעם ווי מ׳איז פאַרטיק געוואָרן מיט דעם שיסן, האָט מען מיט אייזערנע גראַבליעס און לאָפּעטעס אַרויפגעוואָרפן די טויטע יידן אויף וואָגנס און פורלעך, וואָס מ׳האָט געבראַכט פון די דערפער. מען האָט זיי מיט די גראַבליעס און לאָפּעטעס געשאָרט אויף דער ערד, ווי מ׳שאָרט מיסט; אויך די האַלב־טויטע וואָס האָבן נאָך געגוססט האָט מען אַזוי געשאָרט און זיי אויף די וואָגנס געוואָרפן אינאיינעם מיט די טויטע. און געטאָן האָט מען דאָס ביים קלויסטער, אויף דעם זעלבן אָרט, וואו מ׳צלמט זיך פרום פאַרן געשטאַלט פון יעזוס כריסטוס!...

ס׳איז אין אַבאַדיווקאַ ניט געבליבן ווער ס׳זאָל די קדושים ברענגען צו קבר־ישראל. און די רוצחים אַליין האָבן באַגראָבן זייערע קרבנות אין די גריבער און ריווען, וואָס מ׳האָט געהאַט אויסגעגראָבן נאָך מיט אַ צייט פריער, וועו עס זיינען ביים שטעטל פאַרגעקומען שלאָכטן צווישן די רוסן און די דייטשן. און אויף דעם פּלאַץ לעבן דעם קלויסטער איז די ערד געווען אַזוי דורך און דורכגעווייקט מיט בלוט, אַז וועו מען האָט דאָרט מיט עטלעכע טעג שפּעטער דורכגעפירט די בהמות, וואָס דער פאַסטוך האָט געטריבן אין טשערעדע, האָבן זיי זיך דאָרט אָפּגעשטעלט לעקן די ערד און מ׳האָט זיי פון דאָרט ניט געקענט אַוועקטרייבן.

און נאָך דער שחיטה האָט מען זיך ערשט אַ לאָז געטאָן ראַבעווען יידיש האָב און גוטס. מ׳האָט אין אַבאַדיווקאַ קיין אייך יידישע שטוב ניט אויסגעלאָזט; דאָס גאַנצע ביסל אַרעמקייט, וואָס מ׳האָט דאָרט געפונען, האָט מען צוגעגנומען, און אַ סך יונגע יידישע פרויען, וואָס זיינען געבליבן אלמנות, האָט מען געשענדט. עטלעכע הונדערט יידישע פרויען און מיידלעך, וואָס זיינען געבליבן ווי אויף הפקר, זיינען אין די הענט פון די צעיושעטע און ווילדע רוצחים

*) א. ד. ראַזענטאַל, מגילת הטבח, באַנד 1, ז׳ 6.

אַריינגעפאַלן. און ניט איינע פון זיי האָט נאָכדעם, פאַר ווייטאָג און שאַנד, אַליין געמאַכט אַ סוף צו איר לעבן...

דאָס גאַנצע שטעטל איז ווי אַפּגעריסן געוואָרן פון דער וועלט — אַ שטעטל פון אַלמנות און יתומים, פאַר וועלכע קיינער שטעלט זיך ניט איין, און וואו ס׳איז ניטאָ צו וועמען זיך צו קערן און וועגדן. און עס איז ניט אַוועק קיין איין טאָג און קיין איין נאַכט, אַז די מורא זאָל ניט הענגען איבערן קאָפּ. און וואָס אַמאָל איז די מורא אַלץ גרעסער און גרעסער געוואָרן, און אינאיינעם מיט איר איז אויך גרעסער געוואָרן די נויט; און אַ סך פון די אלמנות און יתומים זיינען פשוט פון הונגער אויסגעשטאָרבן, ווייל אַפילו בעטן אַ שטיקל ברויט איז ניט געווען ביי וועמען, און אַנדערע זיינען זיך צעלאָפן וואוהין זיי האָבן נאָר געקענט.

די הייזער זיינען געבליבן פוסט.

אָלע הייזער פון שטעטל!

אַפילו קיין סימן פון לעבן איז דאָרט ניט געבליבן.

ס׳איז אַפילו ניט געווען ווער עס זאָל דאָרט דעם חורבן באַווייזען.

און ווען אָלע הייזער זיינען געבליבן פוסט, האָבן די פויערים זיי צעווּאָרפן און אַוועקגעפירט דאָס געהילץ צו זיך אַהיים, און דערמיט געהייצט די אויוונס וועו דער ווינטער איז אַנגעקומען און ס׳האָבן זיך אַנגעהויבן די פרעסט...

ס׳איז זיי געווען קאַלט, די פויערים אין אַבאַדיווקאַ און אין די דערפער אַרום און אַרום. אין דער גרויסער בהלה, וואָס האָט דאָן געהערשט אין גאַנץ אוקראַינע, האָבן זיי קיין געהילץ ניט געקענט קריגן צו הייצן די אויוונס אין די שטיבלעך; פאַרן אין וואָלד אַריין נאָך האָלץ איז געווען אַ מורא, ווייל דאָרט האָט מען זיך אָלע מאָל אַן אַנדער באַגעגנט אַנשטויסן; איז מען שוין בעסער מיט די וואָגנס און שליטנס געקומען אין דעם פוסטן שטעטל, וואָס איז געבליבן אויף הפקר, און דאָרט האָט מען פון די פוסטע און וויסטע יידישע הייזער געשלעפּט די שטרוי פון די סטריכעס, די קראָקווּעס פון די דעכער, די שייטלעך האָלץ פון די וועגט און אויך סלופּעס אוו ברעטער און מ׳האָט מיט דעם נאָכדעם די אויוונס געהייצט און זיך געוואָרעמט ביים פייער...

געבליבן גאַנץ איז אין אַבאַדיווקאַ בלויז דער קלויסטער מיטן גרויסן צלם אויפן שפּיץ. און אין די גויישע חגאות, וועו מ׳האָט דאָרט אַנגעהויבן קלינגען מיט די גלעקער, האָט זיך דאָס קלינגען געטראָגן איבער אַ פוסטער שטאָט, וואָס איז געבליבן אויף הפקר — אַ שטאָט וואָס גאָט און לייט האָבן אַן איר פאַרגעסן, און וואו מען זעט ניט קיין אַנדער זאַך ווי נאָר חורבות און חורבות...

*
**

און אַמאָל איז אין אַבאַדיווקאַ אַ פעסט איינגעפונדעוועט יידיש לעבן געווען: און קיינער האָט זיך דאָן ניט געקענט פאָרשטעלן, אַז דאָס וועט ווען ס׳איז אָפגעווישט ווערן, אַז ס׳וועט דערפון אָפילו קיין זכר ניט פאַרבלייבן.

אין דעם קליינעם שטעטל, וואו ס׳האָבן געוואוינט ניט מער ווי אַ פינף הונדערט יידישע פאַמיליעס, האָט מען געקענט געפינען אַלץ וואָס ס׳האָט נאָר געהאָט אַ שייכות מיטן גייסטיקן און עקאָנאָמישן יידישן לעבן. עס זיינען דאָרט געווען ציוניסטן פון אַלערליי ריכטונגען און אויך סאָציאַליסטן פון פאַרשיידענערליי ריכטונגען; ס׳זיינען דאָרט געווען חסידים און מתנגדים, לומדים און עמי־הארצים, פרומע לייט און אָפיקורסים, סוחרים און בעל־מלאכות, נגידים און קבצנים. אָבער צו קיין גאָר שאַרפע מחלוקותן איז קיינמאָל ניט געקומען; מ׳איז אויסגעקומען צווישן זיך ווי אייגענע מענטשן און מ׳האָט געהאַלטן, אַז ס׳איז גאָר ניט אַזוי שלעכט וואָס ס׳זיינען פאַראַן צדדים. פאַרקערט, ס׳איז אפשר גאָר גוט אַזוי, ווייל ווען ס׳קומט צו אַ וויכוח, אָדער צו אַ דעבאַטע, ווי מ׳רופט דאָס, קען מען ווייזן חריפות און נאָכדעם האָט שוין דאָס גאַנצע שטעטל פון וואָס צו רעדן און איינער דעם אַנדערן דערציילט ווי דער און דער האָט אין אַ וויכוח מיט יענעם און יענעם אַרויסגעוויזן אַזוי פיל קענטעניש, אַז ס׳איז פשוט געווען אַ געוואָלד, און מ׳האָט ממש געמעגט גיין „אויף בילעטן" דאָס צו זען און הערן...

צווישן די, וואָס האָבן אין אַבאַדיווקאַ געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויפן יונגן דור, איז געווען דער ליבער אהרן דוד גאָרדאָן, וועלכער האָט זיך שפעטער געמאַכט זייער אַ שיינעם נאָמען ביי יידן — ניט נאָר מיט זיינע ווערק, וואָס ער האָט אין ארץ ישראל געשריבן אויף העברעאיש, נאָר אויך מיט דעם, וואָס ער האָט אַלע זיינע יאָרן געפירט אַזאַ לעבן, אַז אַלע האָבן אים ווירקלעך געקענט נעמען ווי אַ מוסטער פון אַן עכטן אידעאַליסט.

גאָרדאָן האָט פון אַרבעט געמאַכט אַן אידעאַל. אָפילו אין די צייטן, ווען ער האָט שוין אין ארץ־ישראל געהאַט אַ סך תלמידים און אַנהענגער, וואָס האָבן אויף אים געקוקט ווי אויף זייער רבין און געוואָלט שאַפן פאַר אים אַ מעגלעכקייט, אַז ער זאָל מער ניט דאַרפן האַרעווען אַזוי שווער, האָט ער די אַרבעט, די פשוטע פיזישע אַרבעט אויפן פעלד און אין ווייַנגאָרטן ניט געוואָלט אויפגעבן; ער האָט ביז די לעצטע טעג פון זיין לעבן שווער געהאַרעווט צו פאַרדינען זיין שטיקל ברויט ווי אַ געדונגענער אַרבעטער ביי יענעם, און אין אַלץ וואָס ער האָט געטאָן איז געווען די ערלעכקייט אַליין, און ער האָט אין דער אַרבעט אַריינגעלייגט פרייד, און אַלע מאָל, ווען ער האָט געזען ווי אַנדערע זיינען

פֿאַרזאַרגט, האָט ער זיי געמינטערט צו זיין פריילעך, מיט לידלעך און ניגונים האָט ער אומעטום פרייד אַרײַנגעטראָגן, און צווישן די יידישע לידלעך, וואָס ער האָט אָפט ליב געהאַט צו זינגען, איז געווען אַ נוסח וואָס ער האָט איבערגעמאַכט פון וואַרשאַווסקיס אַ ליד, און דאָס, געדענק איך, איז ביי אים געגאַנגען אַזוי:

„כאָטש איך בין מיר אַן אָרעם יידל
און ס׳דאַרט מיר שטאַרק דער מוח,
זינג איך מיר אין ארץ־ישראל אַ לידל
און איך כאַפּ דערצו אַ טענצל אויך.
אוי, אוי, אוי!
פריילעך אָט אַזוי...“

אין זיין אויפריכטיקייט, וואָס האָט ממש קיין גלייכן צו זיך ניט געהאַט, פלעגן אהרן דוד גאָרדאָן ניט קענען ליידן וואָס מ׳נעמט אים פאָר אַ מוסטער און מ׳זאָגט, אַז ער איז זיך מקריב פאָר אַן אידעאַל. ער האָט פון דעם געהאַט גרויס צער און אַלע מאָל, וועז ער האָט געערעדט דערפון, האָט ער געזאָגט, אַז דערמיט פאָרשוועכט מען די הייליקייט פון אַרבעט. ער פלעגט גיין צו דער אָר־בעט יעדן פרימאָרגן מיט אַזאַ כוונה, פונקט ווי אַ פרומער ייד גייט אין שול אַריין דאָונענען. דאָס האָב איך ניט איין מאָל געזען אין די צייטן, וועז איך האָב זיך מיט אים געטראָפן אין ארץ־ישראל בעת איך האָב דאָרט, אינם יאָר 1908, געמאַכט אַ רייזע איבערן לאַנד.

אין אָבאָדיווקאַ האָט מען לאַנג געדענקט דעם איינפלוס, וואָס גאָרדאָן האָט געהאַט אין שטעטל אויף דער יידישער אינטעליגענץ. ס׳האָבן וועגן אים דאָרט גערעדט מיט גרויס דרך־ארץ ניט נאָר די, וואָס זיינען אין זייַנע וועגן געגאַנגען, נאָר אויך אַזעלכע, וואָס זיינען געווען זייַנע געגנער; אַפילו די פרומע חסידים, וואָס האָבן אים געהאַלטן פאָר אַן אַפּיקורס, האָבן וועגן אים מיט גרויס דרך־ארץ געערעדט שוין לאַנג נאָכדעם ווי ער איז פון אָבאָדיווקאַ אַוועק. זיין אייַנציקע טאָכטער האָדע האָט אין דעם קליינעם שטעטל ווייטער אָנגעפירט די אַרבעט, וואָס איר פאָטער האָט דאָרט אָנגעהויבן, און זי האָט צו דעם צו־געצויגן די אַלע, וואָס האָבן געשטרעבט צו בילדונג און ניט געהאַט די מעגלעכ־קייט צו גיין אין די גימנאַזיעס און אין אוניווערסיטעטן. אין דעם קליינעם שטיבל, וואו זי האָט אין אָבאָדיווקאַ געוואוינט מיט איר מוטער און מיט איר ברודער, פלעגן זיך אָפט צונויפקומען די אַלע יונגע מענטשן, אויף וועלכע מ׳פלעגט געווינלעך זאָגן, אַז „עפּעס וועט שוין פון זיי ווערן“. און ניט נאָר פון אָבאָדיווקאַ, נאָר אויך פון די אַנדערע נאָענטע שטעטלעך, פון וועריכיווקאַ און פון טראָסטינעץ, פלעגן אין יענעם קליינעם שטיבל אָמאָל קומען די יונגע מענטשן, וואָס האָבן

זיך אַרומגעטראָגן מיט אידעען. און וועז מען איז זיך צונויפגעקומען, האָט מען געריידט וועגן שרייבער און ביכער און אויך וועגן די באַוועגונגען, וואָס זאָגן אַן דאָס אָנקומען פון נייע צייטן אין רוסלאַנד.

ס׳איז געווען אַ צייט פון גלויבן און האָפענונגען. אַ צייט פון שטרעבונג און חלומות. און וואו נאָך איז געווען אַזוי לייכט צו וועבן חלומות ווי דאָרט, אין דעם קליינעם שטילן יידישן שטעטל, וואו טרוים און ווירקלעכקייט האָבן זיך אָפט אַזוי צונויפגעמישט אייניג מיט די אַנדערע?!

ס׳איז אין אַבאַדיווקאַ, געווען אַ פּריצישער הויף און דאָרט האָט געוואוינט דער גראַף סאַבאַנסקי, וועלכער האָט געשטאַמט פון זייער אַ געהויבענעם יחוס אין פוילן. דער הויף איז געווען אַרומגערינגלט מיט אַ הויכן פּאַרקאַן אַ גע־מויערטן, און בלויז אַזעלכע, וואָס האָבן געהאַט גאָר אַ גרויסע זכיה, האָבן געקענט אַריינקומען אינעווייניק. דעם גראַף אַליין האָט מען זעלטן וועז געזען אין שטעטל; ער האָט זיך געהאַלטן אָפגעזונדערט פון אַלץ און פון אַלעמען; מ׳האָט קיין מאָל ניט געוווואוסט צי ער איז דאָ, אָדער ער איז אַוועקגעפאָרן ערגעץ אין אַ ווייט לאַנד; און ווייל דאָס לעבן אין הויף איז געווען אַזוי שאַרף אָפגעטיילט פון דעם לעבן אין שטעטל, האָט מען דעם פּוילישן פּריץ און זיין הויף אין לעגענדעם איינגעהילט; מ׳האָט דערציילט, אַז ביי אים אין גאָרטן וואַקסן אַזעלכע פּירות, וואָס מ׳זעט גאָר אין ערגעץ ניט, און אַזעלכע בוימער, אַז מ׳דאַרף אויספּאָרן אַ וועלט ביז מ׳קריגט זיי; מ׳האָט אויך דערציילט, אַז ביים פּריץ אין די „פּאָקאַיעס״ ליגן אויסגעלייגט אַזעלכע סאָמעטענע סטעזשקעס, וואָס האָבן די וועלט אוצרות מיט גאָלד און — מ׳טרעט אויף זיי מיט די פיס, און אַז וועז ס׳האָט זיך אים איין מאָל אין אַ הייסן זומערדיקן טאָג פאַרגלומט צו פאָרן דווקא אויף אַ שליטן, האָט ער געהייסן מ׳זאָל אויפן גאַנצן וועג אויסשיטן עטלעכע הונדערט זעקלעך „מעליץ״ (מעל־צוקער), און מ׳האָט דאָס גלייך געטאָן, און — דער פּריץ איז זומער געפאָרן אויף אַ שליטן...

וועז דאָס איז געווען האָט קיינער ניט געוואוסט. אָבער דאָס האָט דאָך ניט געשטערט, אַז מ׳זאָל די פאַנטאַסטישע מעשה ווידער אַמאָל און אָבער אַמאָל דערציילן. בכלל האָט מען וועגן דעם לעבן אין הויף אַזעלכע פאַנטאַס־טישע מעשיות דערציילט אין שטעטל, אַז מ׳האָט געדאַרפט גאָפן און שטוינען דערויף, וואָס מען האָט זיי אויסגעטראַכט. ס׳איז שווער געווען זיך פאָרצו־שטעלן אַז דאָס רעדט מען אַזוי וועגן אַ הויף, וואָס שטייט דאָ ניט ווייט און וואָס אַלע קענען זען מיט די אויגן; מ׳האָט געקענט מיינען, אַז דאָס רעדט מען וועגן אַ פּאַרכישופטן שלאָס, וואָס געפינט זיך ערגעץ אַזוי ווייט און אַזוי הויך, אַז ס׳איז גאָר אוממעגלעך צוצוקומען אַהין...

אַ פאַנטאַזיע אין אַ ווירקלעכקייט!

און זי איז געווען אַ שווערע, זייער אַ שווערע, די יידישע ווירקלעכקייט אין דעם פֿאַרוואַרפענעם שטעטל אַבאַדיווקאַ. וועז מ׳האָט נאָר אַרויסגעקוקט דורך אַ פענצטער, אַדער וועז מ׳איז נאָר אַרויס אויפֿן מאַרק, האָט מען געזען ווי יידישע קרעמער און קרעמערקעס שטייען ביי די אָפענע טירן פון די קלייטן און קוקן אַרויס אויף אַ קונה. זומער און ווינטער האָבן זיי די טירן פון די קלייטן געהאַלטן אָפן; זומער איז מען דאָרטן אָפּגעגאַנגען מיטן שוויים און ווינטער איז מען דאָרט דערפֿראָרן געוואָרן פון קעלט, און אָנגעטאָן אין די שווערע וואַטאָווע לייבלעך און אין די אָפּגעריבענע שמוסענע טולופּלעך האָט מען זיך געווארעמט ביי די „פייער־טעפּ", וואו קוילן פון האַלעוועשקעס האָבן קוים גע־ טליטע; אַלע טאָג אַזוי. פון אינדערפרי ביז נאַכט. און וועז מ׳איז געקומען אַהיים און איבערגעצייטלט דעם פֿדיון, איז געוואָרן ביטער אויפן האַרצן, ווייל וויפל מאָל מ׳האָט ניט איבערגעצייטלט און געמאַכט דעם חשבון, איז אַלץ אויס־ געקומען, אַז ס׳איז נאָך אַלץ נישטאָ אויף שבת...

זייער ווייניק יידן אין אָבאַדיווקאַ זיינען געווען אויפן צעטל פון די, וואָס מ׳האָט געהאַלטן פֿאַר נגידים. מ׳האָט זיי געקענט איבערצייגן אויף די פינגער פון די הענט. די איבעריקע זיינען געווען קבצנים; זיי האָבן אַלע שווער גע־ האַרעווט אויף דער פרנסה און די, וואָס האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט קרעמעריי, זיינען דריי טעג אין דער וואָך געווען פֿאַרנומען מיט יאַרידים. מאַנטיק האָט מען זיך מיט פורלעך סחורה געשלעפּט קיין ווערכיווקאַ אויפן יאַריד. דאָנערשטיק איז מען געפֿאָרן קיין טראָסטינעץ אויפן יאַריד, און צווישן די צוויי יאַרידים האָט מען זיך מער ווי אַלע מאָל געטומלט דינסטיק אויף דעם אייגענעם יאַריד אין שטעטל. דאָן זיינען זיך קיין אָבאַדיווקאַ צונויפגעפֿאָרן אַ סך קרעמער און קרעמערקעס פון די אַרומיקע שטעטלעך, און וואָס האָט מען דעמאָלט דען ניט אַרויסגעלייגט און אַרויסגעשטעלט אויפן מאַרק!

אַלץ וואָס אַ מויל קען נאָר אַרויסרעדן און וואָס אַ קונה קען נאָר באַ־ דאַרפן, האָט מען אויפן מאַרק אויסגעלעגט אויף רעדנעס און אַרויסגעשטעלט אויף שטעלכלעך — קרעלן און פּאָטשערקעס פון אַלערליי קאָלירן און פֿאַרבן; פּאָסטאַראָנקעס און אַבראָטן אייגצושפּאָנען פערד; קליאָמקעס און זאָוויעסעס צו טירן פון הייזער און שטאָלן; קאָסעס און סערפֿן און פֿלוגן צו אַרבעטן אויף די פעלדער; לאָפּעטעס צו גראָבן ערד; גראָבליעס צו שאָרן היי און הויבן סנאָפּעס; אייזערנע פֿלעקלעך צו די לישענעס ביי די רעדער פון די וואָגנס, און אויך זובעס און קריקעס און באַרדעס און העק און עגבערלעך און זעגן, און אָפּצאָסן און פּאָדשוועס, און שטיוול מיט בריטע נעז און פּאָסטילעס, און „געגלעזטע" טעפּ און שיסעלעך, און טשוהונענע טעפּ, און קאָטשערעס,

און טרינישקעס, און העקעלעך און פאַלירטשיקלעך, און קוואַס, און — וואָס דען ניט!

און אַלע אין אַבאַדיווקאַ זיינען געווען פאַרזשובט און פאַרטרוד'ט מיט דעם יאָריד, און אומעטום זיינען געשטאַנען פויערים מיט פורלעך, וואָס זיינען זיך פון אַלע אַרומיקע דערפער צונויפגעפאָרן, און ביי יעדן פורל זיינען געשטאַנען אויסגעשפאַנטע פערד און אָקסן מיט די מאַרדעס אין די זעק און האָבן געקייט היי און האָבער, און ביי די קלייטן און שטעלעכלעך האָט מען זיך געהאַלטן אין אייַן דינגען איבער גראָשנס, און דינגענדיק זיך האָבן יידן און גויים אייַנע די אַנ־דערע געפאַטשט אין די הענט, און דאָס איז געווען אַ גוטמוטיקער סוחרישער שטייגער אָזאַ, און וואָס הילכיקער אַ פּאַטש האָט אָפּגעקלונגען, אַלץ מער באַ־דייטונג האָט ער געהאַט און ס'האָט געהייסן, אַז דער מקח־ממכר איז געשלאָסן. און איבער די קעפ האָט זיך פון אַלע זייטן געטראָגן דאָס הירזשען פון פערד, דאָס קוויטשעדיקע כריוקען פון חזירים, דאָס רעווען פון אָקסן, דאָס מעקען און בלעקען פון ציגן און שאָף, און אין דעם טומל האָט זיך אַ שיכורער פויער ערגעץ צעזונגען אויף די העכסטע טענער:

„יאָקבי או מעני סיווּאַ שאַפקאַ
טאַי שטשע שטאַני סיני,
טאַי דאַ מעני דיווקי ליפליב
יאַק דאַ בראַהי סווּיני...“

דווקא איצט איז אים אויסגעקומען אויסצושרייַען אויפן קול דעם „טרוים“ פון דעם אַרעמען אוקראַיניש פויער, וואָס גלויבט, אַז ווען ער וואָלט נאָר געהאַט אַ פוטערנע קוטשמע אַ גרויע, און דערצו נאָך אַ פּאָר הויזן בלויע, וואָלטן די מיידלעך זיך צו אים געקלעפּט, פונקט ווי חזירים צו בראָהע...

קיין אַנדערע פאַרלאַנגען האָט ער איצט ניט. אויך קיין אַנדערע צרות האָט ער ניט איצט. דערמאָנען אַן זיי וועט ער זיך ערשט שפּעטער, נאָכדעם ווי ער וועט זיך אויסניכטערן...

פון אינדערפרי ביז ביינאַכט זיינען יידן אין אַבאַדיווקאַ געווען פאַרנומען מיט דעם דינסטיקדיקן יאָריד אין שטעטל. קיין איין מינוט האָבן זיי זיך אין דעם טאָג ניט פאַרגונען צו רוען. ביי די שטעלעכלעך און אין די קלייטן, האָט מען געגעסן. שטייענדיק און שלינגענדיק דעם ביסן האָט מען געראָפן קונים און רעדנדיק מיט איין קונה, האָט מען אין איילעניש געענטפערט אַ צווייטן און זיך געדונגען מיט אַ דריטן און געהאַלטן אַן אויג אויף אַ פערטן און געשלעפּט ביי דער פּאָלע אַ פינפטן און איינגעטענהט מיט אים, אַז אַזוי וואָלטוול ווי ער קען קויפן דאָ, קען ער אין ערגעץ ניט קויפן...

מ׳האָט געמוזט האַווען און יאָגן, ווייל אין דער אָרעמקייט איז גאָר ניט געווען קיין איין זאַך, איבער וואָס מען האָט זיך ניט געמוזט ברעכן דעם קאָפּ; מ׳האָט געדאַרפט איבערבויען די שטיבלעך, וואָס זיינען אָפּגעברענט געוואָרן אין אַ שרפה; מ׳האָט געמוזט געבן פּרנסה דער ווייב און קינדער; מ׳האָט געדאַרפט חתונה מאַכן טעכטער; מ׳האָט געדאַרפט צאָלן שכר־לימוד פאַר די קינדער; אויך אַ „שטאָט" אין בית־המדרש האָט מען געדאַרפט, און קויפן אַן „עליה" צו דער תורה, און געבן אַ נדבה אַן אָרעמאַן, און אַרויסהעלפן אַמאָל דעם וואָס געפינט זיך אין אַ גרויסער נויט. צוליב וואָס דען לעבט אַ מענטש אויף דער וועלט? און צווישן די יידישע קרעמער אין אָבאָדיווקאַ זיינען אויך געווען אַזוינע, וואָס האָבן פון זיך „געצויגן די קליי", אַז זייערע קינדער זאָלן זיין געלערנט, ניט נאָר אין יידישע לימודים, נאָר אויך אין וועלטלעכע, זיי זאָלן גוט קענען רוסיש און די אַלע אַנדערע זאַכן, און כדי דאָס צו דערגרייכן, האָבן זיי פאַר די קינדער געהאַלטן לערער, זיי צוצוגרייטן צו די עקזאַמענס אין אָדעס...

יעדער ייד האָט געוואָלט, אַז ווען זיינע קינדער וועלן אויסוואַקסן, זאָלן זיי זיין לייט. און אַ לייט איז געווען ניט דער, וואָס האָט געהאַט געלט, נאָר דער, וואָס איז געווען געלערנט און געבילדעט. צוליב דעם האָט מען שטענדיק אַזוי געהאַוועט און זיך פון די כוחות אַרויסגעשלאָגן...

***

גאָר אַנדערש האָט אויסגעזען דאָס שטעטל ווען ס׳איז געקומען אַ שבת, אָדער אַ יום־טוב. פון דער גאַנצער יאַרידישער וואָכעדיקייט האָט זיך דעמאָלט אין ערגעץ אַפילו קיין סימן ניט געוויזן. די זעלבע יידן, וועלכע האָבן אין די וואָכעדיקע טעג געיאַרידעוועט אין אַזאַ ווילדער איילעניש, זיינען מיט געמאָס־טענע טריט און מיט גרויס ווירדיקייט געגאַנגען אין שול אַריין און אויך אויף קידוש איינער צום אַנדערן, אָנגעטאָן אין די יום־טובדיקע קאַפּאָטעס; און אַמאָל האָט מען זיך אויך פאַרגונען אַריינצוגיין צו ר׳ מרדכין דעם וויינשענקער, טרינ־קען אַ גלעזל וויין און זיך משמח זיין אינאיינעם און טאַקע זינגען אַ ביסל אויך.

זיי האָבן זייער ליב געהאַט געזאַנג, די יידן אין אָבאָדיווקאַ. אַפילו די, וואָס זיינען ניט געווען קיין חסידים און קיינמאָל צו קיין רבין ניט געפאָרן, האָבן אויך ליב גֿעהאַט אַ ניגון ביי אַ גלעזל וויין. און ווען ס׳איז געקומען אַ שמחת־תורה איז דאָס גאַנצע שטעטל געווען פול מיט געזאַנג און פרייד.

באַלעבאַטישע יידן, בכבודיקע, זיינען אין גרויסע כיתות געגאַנגען איבער די גאַסן אויף קידוש פון איינעם צום אַנדערן, זינגענדיק דערביי אויפן קול

„ישמח משה במתנת חלקו" און די יידישע בעלי־מלאכות פון שטעטל — זיי האָבן שמחת־תורה געהוליעט אויף וואָס די וועלט שטייט, און מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז ווען זיי ווערן פאַרטיק מיט דעם גיין אויף קידוש פון אייגעם צום אַנדערן, גייען זיי ערשט אַוועק צו מרדכי דעם ווייגשענקער, און דאָרט, אין הינטער שטיבל, וואו מ׳זעט אַן דאָס דעכל פון דעם קעלער, פון וואַנען מען ברענגט דעם וויין, טרינקען זיי אויס עטלעכע „אַקעס" און נאָכדעם איז דאָס גאַנצע שטעטל פול מיט זיי און מיט די ניגונים, וואָס זיי זינגען.

דאָס באַליבטסטע לידל זייערס איז געווען „וואָס מיר זיינען, זיינען מיר", און געזונגען האָבן זיי דאָס שמחת־תורה אויף זייער אייגענעם שטייגער:

„אוי, וואָס מיר זיינען, זיינען מיר,
אַבער יידן זיינען מיר.
און וואָס מיר טוען, טוען מיר־ר־,
אַבער וויין טרינקען מיר."

און זינגענדיק אַזוי, האָט יעדער אינער געהאַלטן אין האַנט ביי אַן אַנדערן אויפן אַקסל און די צווייטע האַנט האָט ער געהאַלטן אין דער הויך און זיך געריסן אויף די העכסטע טענער:

„אוי, וואָס מיר זיינען, זיינען מיר,
אַבער יידן זיינען מיר.
און וואָס מיר טוען, טוען מיר־ר־,
אַבער קידוש מאַכן מיר."

אַפילו „ר׳ ברוכל דער קליינער", אַ שטילער יוד, אַ בכבודיקער, וואָס איז שטענדיק געווען פאַרזאָרגט און האָט זעלטן אַ הויך וואָרט אַרויסגערעדט — אַפילו ער איז שמחת־תורה אין אַבאַדיווקאַ געווען זייער פריילעך. ער האָט פון זיך אין דעם טאָג אַלע דאגות אַראָפגעוואָרפן, און ער האָט געזונגען ניט נאָר אין בית־המדרש, נאָר אויך אין שטוב און אין גאַס. מיט דער רויטער, געקווייטלטער פאַטשיילע אין דער האַנט, האָט ער געזונגען און געטאַנצט אינאיינעם מיט אַלע יידן אין שטעטל. און אַ טענצער איז ער געווען גאָר אַ גרויסער און מ׳פלעגט זאָגן, אַז ווען ער טאַנצט אויף די שפּיץ פינגער, אין די זאָקן, אַ חסידיש טענצל און פאַרדבקהט זיך דערביי, קען ער דאָס טאָן אויף אַ שפּיגל און ניט צע־ברעכן. חידושים גאַנצע פלעגט מען דערציילן וועגן זיין חסידיש טענצל אויף אַ שפּיגל. אַבער מ׳האָט געזאָגט, אַז געטאָן האָט ער דאָס בלויז אויף די חתונות פון זיינע קינדער, ווען ער איז נאָך ניט געווען אַזוי אַלט ווי ער איז איצט. אַבער אויך די עלטער האָט אים ניט געשטערט צו זיין זייער פריילעך שמחת־תורה,

און אין זיין פרייד האָט ער ניט געקענט זען ווי אַנדערע דרייען זיך אַרויס פון דער רעד און רוקן זיך אָפּ אין אַ זייט; ווי ער האָט נאָר דערזען איינעם שטיין פון דער ווייטנס, האָט ער אים מיט דער רויטער פאַטשיילע, דער געקווייטלטער, אַריינגעטריבן אין קאָן, און הויבנדיק זיך לייכט אויף די שפּיץ פינגער, האָט ער געזונגען:

„אוי, יידן, היינט איז שמחת־תורה,
שמחת־תורה אויף דער גאַנצער וועלט.
תורה איז בעסטע סחורה —
אַזוי האָט מיט אונדז דער רבי געקנעלט."

מענטשן, וואָס האָבן ר' ברוכל דעם קליינעם גוט געקענט אין אָבאָדיווקאָ, האָבן געזאָגט, אַז ער האָט אין זיך אַ „ניצוץ" פון דעם רבין ר' ברוכל, דעם בעל־שם־טובס אייניקל, און אַז ס'איז אַ סברה, אַז דאָס האָט מען אים טאַקע נאָך יענעם געגעבן דעם נאָמען ברוכל. און איך האָב אים זייער ליב געהאַט, דעם שטילן און האַרציקן יידן, וואָס איז אַ גאַנץ יאָר געווען אומעטיק און שמחת־תורה איז ער געוואָרן פריילעך און האָט געטאַנצט און געזונגען — ער איז געווען מיין זיידע. און אין אָבאָדיווקאָ האָט מען מיך געפרופן „ר' ברוכל דעם קליינעמס אייניקל"...

דאָס איז אַלץ געווען אַמאָל.

און איצט?

איצט זיינען איבער דער גאַנצער וועלט צעוואָרפן יידן, וואָס געדענקען נאָך אַוודאי דאָס לעבן, וואָס איז אין יענעם פאַרוואָרפענעם שטעטל געווען אַזוי עכט יידיש. אָבער פון יענעם לעבן איז שוין לאַנג אָפּילו קיין סימן ניט געבליבן. פריער האָבן דיווילדע היידאַמאַקעס חרוב געמאַכט אָבאָדיווקאָ. און ווען מ'האָט ביסלעכווייז אָנגעהויבן אויפבויען דעם חורבן און ס'האָט זיך געזומען שאָפן אַ ניי לעבן, זיינען היטלערס באַנדעס אָנגעקומען.

און ווען איבער דער צערודערטער וועלט, וואָס איז איינגעהילט געוואָרן אין פלאַמען, האָבן זיך געזומען טראָגן ידיעות וועגן שטעט, וואָס מ'האָט חרוב געמאַכט, האָט מען דעם נאָמען פון דעם שטעטל אָבאָדיווקאָ ווידער אין ערגעץ ניט דערמאָנט, ווייל ווי שטענדיק אין די צייטן פון חורבן און בהלה, איז דאָס שטעטל, אינאיינעם מיט נאָך אַנדערע אַזעלכע שטעטלעך, אַריינגעפאַלן אין דעם גרויסן גיהנום־קעסל, וואָס שטייט אין פלאַמען.

אָבאָדיווקאָ איז ווידער געבליבן פאַרגעסן פון גאָט און פון לייט!...

מעזשבעזש

1.

אין פֿאַדאָליער גובערניע, ביים ברעג פון דעם גרויסן טייך בוג. שטייט זיך אַ קליין יידיש שטעטל, וואָס איז שוין עטלעכע הונדערט יאָר אַלט און וואו אַרמייען פון פֿאַרשיידענע פעלקער און לענדער האָבן שוין ניט אויף מאָל דאָרט די ערד געטראָטן. און פונקט אָזוי ווי מען וויסט ניט ווער ס׳האָט דאָס שטעטל געבויט, אָזוי וויסט מען אויך ניט צוליב וואָס מ׳האָט עס געבויט. סיידן צוליב דעם, אַז ס׳זאָל אויף דער וועלט זיין נאָך אַ שטעטל, וואו יידן זאָלן זיך דאָרפן זאָרגן איבער דעם וואָס זיי האָבן ניט אויף שבת...

מעזשבעזש הייסט דאָס שטעטל. אָזוי רופן דאָס די יידן, כאָטש אויף רוסיש און אויף פויליש רופט מען דאָס מעזשיבאָזש. קיין אייזנבאַן־סטאַנציע איז דאָרט קיינמאָל ניט געווען און ס׳איז איצט אויך ניטאָ, און ווען מ׳דאַרף אַמאָל פֿאָרן ערגעץ מיטן באַן, מוז מען זיך שלעפּן מיט אַ וואָגן, אָדער מיט אַ צעטאָסקעטער בריטשקע, קיין דראָזשנע צום וואָקזאָל, און דאָס איז אַ מהלך פון אַ פופצן וועדסט און דער וועג אַהין איז ניט פון יענע שליאָכן, וואָס זיינען גלייך ווי אַ ווירע און וואו מ׳קען פֿאָרן זייער שנעל ווען מ׳איילט זיך שטאַרק; די בלאָטעס צעלייגן זיך דאָרט אויף לאַנג אין דער לענג און אין דער בריים און דאָס פֿאָרן איז דאָרט שווער, פונקט ווי דאָס גאַנצע יידישע לעבן. און דאָך איז אויפן גורל פון יענעם קליינעם, פֿאַרוואָרפענעם שטעטל אויסגעפֿאַלן צו ווערן באַרימט איבער דער גאַנצער וועלט, און געקומען איז די באַרימטקייט פון דעם וואָס אמאָל — נאָך אינם אַכצנטן יאָרהונדערט — האָט דאָרט געלעבט דער גרינדער און באַשאַפער פונם חסידיזם, דער גרויסער ר׳ ישראל בעל שם טוב.

מען ווייסט ניט באַשטימט ווען יידן האָבן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין מעזשבעזש און וואָס ס׳האָט זיי צוגעצויגן אַהין. ס׳איז אָבער באַקאַנט, אַז נאָך אינם יאָר 1661, ווען דאָס שטעטל איז נאָך געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון פוילן, האָבן שוין דאָרט געוואוינט עטלעכע יידישע משפחות און ס׳זיינען דאָרט געווען צוויי יידישע אַכסניות, וואו עס האָבן זיך אָפגעשטעלט מענטשן, וואָס זיינען געקומען אַהין פון אַנדערע שטעט. אויך שפּעטער, צווישן די יאָרן 1672 און 1699, ווען מעזשבעזש איז געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון טערקיי, האָבן דאָרט געוואוינט יידן. און אין 1765, פינף יאָר נאָכן בעל־שם־

טובס טויט, האָט שוין מעזשבעזש געהאָט אַ יידישע באָפעלקערונג פון איבער צוויי טויזנט נפשות, און פון דאָן אָן האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער, ווייל ס׳איז געווען דער צענטער פון חסידות און פון דאָרט זיינען אויך געקומען די שענסטע יידישע מעשיות און וויצן פון הערשעלע אַסטראָפּאָליער, וועלכער איז געווען אַ גבאי ביים בעל־שם־טובס אייניקל, ר׳ ברוכל; ס׳זיינען אָהין געקומען חסידים פון אַ סך אַנדערע שטעט און שטעטלעך און אַ סך פון זיי האָבן זיך דאָרט באָזעצט. און אינם יאָר 1897 איז שוין די יידישע באָפעלקערונג אין מעזשבעזש באָשטאַנען פון זעקס טויזנט מיט פערציק נפשות. אָבער די מערסטע פון זיי זיינען שוין ניט געווען קיין חסידים, נאָר פאַרקערט, פאַרברענטע מתנגדים, און דאָס איז געווען דערפאָר וואָס דער חסידיזם איז שוין געגאַנגען באַרג אַראָפּ און איז אין גאַנצן אַוועק פון דעם ווע, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט פאָר אים אַנגעצייכנט אין די יאָרן וועז ער האָט געלעבט און געווירקט אין דעם קלייניעם שטעטל פון אוקראַינע.

ס׳איז אין דער באָוועגונג פון חסידיזם דעמאָלט שוין ניט געווען דאָס פאָלקסטימלעכע, וואָס איז ביים בעל־שם־טוב שטענדיק געווען אַזוי וויכטיק און וואָס האָט געקענט צוציען דעם פשוטן, אַרעמען יידישן פאָלקס־מענטשן, וואָס האָט זיך געפילט שטאַרק געפאָלן ביי זיך. די חסידישע רביים האָבן זיך אָנגעהויבן פירן אַזוי, אַז ס׳איז אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ מחיצה צווישן זיי און דעם אַרעמען פאָלק; זיי זיינען געוואָרן די אַריסטאָקראַטן, די, צו וועלכע אַן אַרעמער מענטש קען גאָר ניט צוקומען אַזוי לייכט, און דער מעזשבעזשער רבי ר׳ ישראליקער, אַן אייניקל פונם אַפּטער רב. האָט זיך שוין געפירט אויף גאָר אַ בריטן שטייגער; ער האָט געוואויזט אין אַ גרויסן הויף אַ פריצישן; איז געווען אַרומגערינגלט מיט גבאים און שמשים, וואָס האָבן אים באָדינט, און מיט רייכע חסידים, וואָס זיינען געקומען צו אים פון אַנדערע שטעט און וואָס האָבן אים גרויסע פּדיונות געגעבן, און אַרויסגעפאָרן איז ער אין אַ שיינעם פאָעטאָן מיט צוויי ביסטרע וועיסע פערד, וואָס מ׳האָט שוין דערקאָנט אין שטעטל אומעטום, וואו מ׳האָט זיי נאָר דערזען, און דער קוטשער זיינער איז געווען אָנגעטאָן אין אַן אוניפאָרמע מיט רויטע פאַסן, פונקט אַזוי ווי די קוטשערס ביי די גאָר גרויסע פריצים...

זיי אַליין, די חסידישע רביים, זיינען אפשר גאָר ניט געווען אינגאַנצן שולדיק אין דעם וואָס זיי זיינען אינם חסידיזם אויף גאָר אַנדערע וועגן אַוועק. געבראַכט דערצו האָבן אַוודאי די נייע צייטן, די נייע אומשטענדן. ס׳איז אין דער געשיכטע שוין קיין נייס ניט, אַז אַ באַוועגונג וואָס הויבט זיך אָן מיט שיינע אידעאַלן צו דערהויבן די געפאַלענע און פאָדערן גערעכטיקייט פאָר די גע־קריוודעטע, זאָל נאָכדעם עפּעס ווי אויסגעלידיקט ווערן און אויפן וועג פאָר־

לירן דעם עיקר, וואָס האָט איר אַמאָל געגעבן דעם כוח און דעם צויבער צו־צוציען צו זיך. דאָס זעלבע איז אויך געשען מיט דער פּאָלקס־באַוועגונג פון דעם חסידיזם, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט באַשאַפן. און איבער דעם האָט זיך שפּעטער אויסגעדרייט אַזוי, אַז דווקא צווישן די פּאַרמעגלעכע יידן זיינען געווען אַ סך חסידים, און צווישן די אַרעמע און פּשוטע זיינען געווען אַ סך מתנגדים, און אין ערגעץ האָט מען דאָס ניט געקענט זען אַזוי שאַרף ווי אין מעזשבעזש, וואוהין ס׳פלעגן געווײַנלעך קומען צום רבין אַ סך חסידים פון אַנדערע שטעט.

אין קיין אַנדער שטעטל זיינען ניט געווען אַזוי פיל מתנגדים ווי אין מעזשבעזש, און אין ערגעץ האָט מען ניט געקענט הערן אַזוי פיל מתנגדישע וויצן און מעשהלעך ווי דאָרט.

אין אַלע בתי־מדרשים, שולן און קלויזן האָט זיך דער איינפלוס פון די מתנגדים שטאַרק געפילט, און מ׳פלעגט זאָגן, אַז אַפילו אין בעל־שם־טובס בית־מדרש, וואו עס דאָוונען געווײַנלעך בלויז חסידים, קען מען אַמאָל אויך געפינען אַ מתנגד...

ס׳איז אַן אַלט בית־המדרש, וואָס איז נאָך געבליבן פון יענע צייטן, ווען דער בעל־שם־טוב האָט געלעבט אין מעזשבעזש. דאָרט פלעגט דער גרויסער צדיק דאָוונען, און נאָך ביז היינטיקן טאָג שטייט דאָרט, אין מזרח־וואַנט, לעבן אָרון־קודש, די שטול, אָדער ווי מ׳רופט עס, די „שטאָט", וואו דער בעל־שם־טוב פלעגט זיצן ווען ער איז אין בית־המדרש געקומען. אויף יענער שטול, וואָס איז געבליבן לײדיק נאָכן טויט פון דעם גרויסן צדיק, וואָס האָט אויף דורות און דורות אַוועקגעלייגט זיין גייסטיקן שטעמפּל אויפן יידישן לעבן, טאָר זיך קיינער קיינמאָל ניט אַוועקזעצן. אַזוי איז איינגעפירט אין מעזשבעזש, און אַפילו דער גרעסטער מתנגד, וואָס קומט אַמאָל אין יענעם אַלטן בית־המדרש, וועט זיך ניט דערוועגן דעם מנהג צו ברעכן. אָבער פון זיכערקייט וועגן זיינען אויפן שטול שטענדיק אָנגעלעגט אַ סך ספרים און מ׳נעמט זיי קיין מאָל ניט צו פון דאָרט, און וויר ס׳קומט אַהין אַריין, קוקט אויפן שטול מיט גרויס דרך־ארץ און יראת־הכבוד. אַפילו די, וואָס קומען ניט דאָוונען, נאָר גלאַט זען דעם שטול מיט די אייגענע אויגן, קוקן אויף אים אַזוי, און דאָן פאַרטראַגן זיי זיך אין די געדאַנקען צו יענע אַלטע צייטן, ווען דאָ, אויף דעם זעלבן אָרט, וואו ס׳זיינען איצט אָנגעלעגט הייליקע ספרים אייגנער אויפן אַנדערן, איז געזעסן דער מענטש, וועמען אַ פאָלק האָט אין לעגענדעס אייגנהילט. און קיינער רעדט ניט אַ וואָרט, און דאָס שווײַגן זאָגט מער ווי דאָס וואָס מ׳קען מיט די שענסטע און שטאַרקסטע ווערטער אויסדריקן. און ווען מ׳גייט אַרויס און מ׳פּראָווט שוין יאָ עפּעס זאָגן, כאַפּט מען זיך גלייך, אַז צו קיין ניי וואָרט, וואָס זאָל ווערט זיין צו הערן אין

דעם מאַמענט וועז מען דערפילט דעם אָטעם פון דעם, וואָס מ׳רופט אַן אייַ־ביקייט, וועט זיך קיינער ניט דערטראַכטן, און מ׳בלייבט דעריבער ווידער מיט געשלאָסענע ליפן און מ׳זאָגט שוין בעסער גאָרניט...

און ניט ווייט פון יענעם אָלטן בית־המדרש, וואָס איז אַזוי ענג פאַרבונדן מיט דער געשיכטע פון חסידיזם ביי יידן, שטייט אַ קלויז, וואָס איז מיילן ווייט פון אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר חסידיש. דאָס איז די קלויז פון די „אַשכנזער". אַזוי רופט מען אין מעזשבעזש די מתנגדים און מ׳רעדט דאָס אַרויס מיט גאָר אַ באַ־זונדער דרך־ארץ, ווי מ׳וואָלט דערמיט געוואָלט אינטערשטרייכן, אַז זיי, די „אַשכנזער", שטייען העכער פון די חסידים...

אויף דער גאַס, וואָס מ׳רופט „די בריק" דערפאָר וואָס זי איז געברוקירט, שטייט זי, יענע קלויז פון די אַשכנזער, און דאָרט האָבן געווייגלעך געדאַוונט די לומדים פון שטעטל און אויך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך שוין געהאַלטן פאַר משכילים און גלעייענט די וועלט פון אברהם מאַפּו און פּרץ סמאָלענסקין און אחד־העם. און דאָרט אין דער קלויז פון די אַשכנזער, האָט דער מתנגדישער רב ר׳ מיכעלע ביק, אָפט געזאָגט תורה, און נאָכדעם האָבן שוין אַלע אין שטעטל געהאַט פון וואָס צו רעדן אַ גאַנצע וואָך, און רעדנדיק וועגן דעם האָט מען געזאָגט, אַז ר׳ מיכעלע קען דעם רבין, דאָרט אין הויף. „פאַרשטעקן אין גאָרטל", און אַז מ׳דאַרף אויספאָרן אַ וועלט צו זוכן נאָך אַזאַ למדן ווי ער איז, און דאָס איז געווען ניט איבערגעטריבן, ווייל דער מתנגדישער רב אין מעזשבעזש איז ווירקלעך געווען אַ גרויסער למדן.

מען האָט אין מעזשבעזש דעם מתנגדישן רב זייער אַ סך כבוד אָפּגעגעבן, און מ׳קען זאָגן, אַז ער איז אין דער שטאָט, וואו דער חסידיזם איז געשאָפן געוואָרן, געווען אַ גרעסערער יחסן ווי דער חסידישער רבי, וואָס האָט גע־צויגן זייַן יחוס פונם אָפטער רב. וועז מ׳האָט אים קיין מעזשבעזש אַראָפגעבראַכט, איז מען אים געגאַנגען אָקעגן מיט קלעזמער, און דאָס איז אויך געווען אַ מין דעמאָנסטראַציע קעגן דעם חסידישן רבינס הויף און קעגן חסידיזם בכלל, און אין דער שמחה האָבן זיך באַטייליקט ניט נאָר די לומדים, נאָר אויך די פּשוטע יידן פון שטעטל — בעלי־מלאכות פון דער גרויסער שול, די מוכר־תבואהניקעס און קרעמער פונם סלאָבאָדיאַנער שולכל, די טאַנדעטניקעס פונם ראַקאָוואוליצער שולכל, די טרעגער און גלאָט קבצנים פון דעם הקדש־שולכל, און אויך די סוחרים און שיינע בעלי־בתים פונם „היגטערן פערטל־שולכל", וואָס מען האָט אַזוי גערופן דערפאָר וואָס עס איז געשטאַנען אויף דער גאַס, וואָס האָט געהייסן „היגטערן פערטל" און קיינער האָט ניט געוואוסט פאַרוואָס מ׳האָט איר אַזאַ נאָמען געגעבן.

מ׳האָט געקאָנט זאָגן, אַז גאַנץ מעזשבעזש האָט זיך גערייט דערמיט וואָס

מ׳האָט אַראָפגעבראַכט אַ מתנגדישן רב, וואָס האָט אַ שם פון אַ גרויסן למדן און ר׳ מיכעלע האָט באַוויזן, אַז ער האָט ווירקלעך פאַרדינט דעם גרויסן כבוד, וואָס מ׳האָט אים צוגעטיילט; ער האָט זיך אין שטעטל ביי אַלעמען געמאַכט באַליבט מיט זיינע גוטע מעשים, ניט נאָר מיט זיין לומדות; ער האָט זיך גע־האַלטן נאָענט צום פשוטן פֿאָלק און זיך באַצויגן צו אַלעמען אַזוי, אַז מ׳האָט וועגן אים געקאָנט זאָגן, אַז ער האָט אין זיך מער חסידישע ווארעמקייט וו־ מתנגדישע טרוקנקייט, און ראש השנה פלעגט ער גיין פון איין שול אין דער אַנדערער בלאָז שופר, און אין מעזשבעזש האָבן יידן געזאָגט, אַז קיינער קען ניט אַזוי צעברעכן דאָס האַרץ ווי ער וועט ער שטעלט זיך אַוועק ביים באַלעמער מיטן טלית איבערן קאָפּ און הויבט אָן גלייך מיט אַ זיס קול אַ וויינענדיקס:

„אוי, מן המצר קראתי יה
ענני במרחב יה״.

ער האָט מיט זיין זיס קול און מיט דעם טרויעריקן ניגון די הימלען גע־שטורעמט, און נאָך אידער ס׳האָבן זיך איינגעשטילט די קולות פון דעם עולם, וואָס האָט אים, מיט גרויס כוונה, נאָכגעזאָגט פּסוק נאָך פּסוק פון דעם סדר התקיעות, האָט ער וויטער, מיט דעם זעלבן טרויעריקן ניגון, אָבער מיט נאָך מער פייער און נאָך העכער געדרופן צו גאָט:

„קולי שמעת
אל תעלם אזנך
לרוחתי ולשועתי.״

און ביים מאָכן די ברכה, וועלן ער האָט מיט דעם באַקאַנטן ניגון אויסגע־רופן „אשר קדשנו במצותיו וצונו לשמוע קול שופר״, האָט ער אין די לעצטע צוויי וועלטער אַריינגעלייגט אַזאַ טיפן יידישן קרעכץ און אויך אַזאַ טיפע כוונה, אַז אַלע אין שול האָבן ממש געפילט ווי אַ סקרוך גייט זיי אַריבער איבערן לייב און ווי אָט־אָט קומט דער מאָמענט, וועלן מ׳דאַרף פון זיך אַראָפּוואַרפן אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר וואָכעדיק און זיך אינגאַנצן איבערגעבן דער לויטערקייט און דער הייליקייט, וואָס שוועבט דאָ אַרום אין דער לופט, און אַז אויב מען וועט דאָס ניט טאָן, וועט מען פאַרלירן ביידע וועלטן...

אין אַלע מעזשבעזשער שולן און שולכעלעך, וואו יידן האָבן געדאַווענט, האָט מען מיט די תקיעות געווארט אויפן פרומען רב ר׳ מיכעלע, און מ׳האָט גע־זאָגט, אַז וועלן ער בלאָז שופר, פאַרמאָכט ער דעם שטן דאָס מויל און דאָן גייען די תפילות אַרויף גלייך צום אויבערשטן און ער וועט זיך דערבאַרעמען אויף זיין פאָלק ישראל און וועט ברענגען אויף זיי אַ ישועה.

בכלל איז אין ר׳ מיכעלעס באציאונג צום פאלק געווען דער גייסט פון יענעם חסידיזם, וואס דער בעל־שם־טוב און ר׳ לוי יצחק באַרדיטשעווער האבן געפרעדיקט. אויך אין דער באציאונג פונם פאלק צו אים איז געווען דער גייסט פון יענעם חסידיזם. אבער ר׳מיכעלע איז דאך ניט געווען קיין חסיד, נאר א מתנגד, און די, וואס האבן אים אין מעזשבעזש אזוי פיל כבוד אפגעגעבן און קיינמאל ניט פארפעלט צו קומען הערן די תורה, וואס ער זאגט אין דער קלויז פון די „אשכנזער", זיינען געווען מתנגדים. אבער אויך די חסידים האבן פאר אים גרויס דרך־ארץ געהאט.

צו קיין שארפער קריג צווישן די חסידים און מתנגדים איז אין מעזשבעזש קיינמאל ניט געקומען. בכלל איז צווישן די צוויי צדדים שוין מער ניט געווען די פארביטערטקייט וואס אין די ערשטע צייטן, ווען די תלמידים פונם בעל־שם־טוב און זיי גערודפט ווי ווייט מ׳האט נאר געקענט. אינם לויף פון יארן זיינען ביידע צדדים געוואָרן אנדערש; אפילו די גרעסטע פון די מתנגדים האבן שוין אינם חסידיזם מער ניט געזען קיין סכנה פאר יידישקייט; מ׳האט זיך אויסגעלערנט דולדן איינע די אנדערע; ווייטער פון גוטמוטיקער קריטיק איז מען אין דעם רעליגיעזן אידעען־קאמף ניט געגאנגען. און ווען מ׳האט אין מעזשבעזש אמאל געפרעגט איינעם א קלוגן יידן א למדן, פארוואס ער גלויבט ניט אין רבין, האט ער געענטפערט, אז דאס איז דערפאר וואס בדרך כלל גלויבט ער אלעמען; ווען ער הערט וואס די חסידים פון איין רבין רעדן אויס אויף די אנדערע רביים, גלויבט ער זיי, און ווען ער הערט וואס די חסידים פון די אנדערע רביים רעדן אויס אויפן רבין פון יענעם חסיד, גלויבט ער זיי אויך, און ווייל ער גלויבט זיי אלעמען, קען ער שוין במילא ניט זיין קיין חסיד פון קיין רבין...

אבער ווייטער פון אריינזאגן א שארף וועדטל אויפן חשבון פונם חסידיזם בכלל איז דאס אין מעזשבעזש ניט געגאנגען, און יעדן מוצאי יום־כיפור, ווען אין דער קלויז, וואס איז געשטאנען ביים רבין אין הויף, האבן געשפילט קלעזמער, ווי ס׳איז געווען איינגעפירט שוין פון לאנג, זיינען געקומען אהין ניט נאר חסידים, נאר אויך מתנגדים און גלאט יידן פון א גאנץ יאר. און ס׳איז געווען אלעמענס שמחה, ווייל די ניגונים, וואס די קלעזמער האבן געשפילט, זיינען געווען עכט־יידיש און זייער הארציקע און ווער ס׳האט נאר געוואלט, האט זיי געקאנט נאכזינגען, און ווער ס׳האט נאר געהאט חשק, האט זיך געקענט אריינוואַרפן אין קאן און טאנצן אינאיינעם מיט אלע חסידים, ווען די קלעזמער האבן געשפילט א פריילעכס. און דער רבי האט הנאה געהאט פון דעם וואס יידן קענען כאטש אויף א וויילע פארגעסן אן די אלע דאגות און זארגן, וואס ליגן זיי אויפן קאפ און זיינען מקיים די מצווה פון „ושמחת בחגך".

אויך פּסח, וועֶן ס׳איז ביים רבין ר׳ ישׂראליקל אין הויף געווען איינגעפּירט, אַז צום צווייטן סדר זאָל מען מקיים זיין די מצווה „כל דכפין ייתי וייכול״ אויף גאָר אַ ברייטן שטייגער און פֿאַרבעטן צום טיש יעדן איינעם, וואָס דאַרף נאָר, זיינען געווויינלעך געקומען ניט נאָר חסידים, נאָר גלאַט יידן, און צווישן זיי זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך געהאַלטן פֿאַר מתנגדים. און מ׳האָט ביי קיינעם ניט געפּרעגט צי ער גלויבט יאָ אין רבין, צי ניט, צי ער איז יאָ אַ חסיד, אַדער ניט; ווער ס׳איז נאָר געקומען, האָט מען אים ביי אַ לאַנגן טיש אַוועקגעזעצט, און דאָרט איז שוין געווען צוגעגרייט פון כל־טוב, און דער רבי אַליין איז געזעסן אויבנאָן, און ער האָט געפֿראָווען דעם סדר אַזוי ווי גאָט האָט געבאָטן, און ביים עסן זיינען גבאים און שמשים און סאַרווערס געגאַנגען פון טיש צו טיש און אומעטום האָט מען געהערט אויסרופן אויפן קול:

— אַ טעלער פֿאַר איינעם!

— אַ טעלער פֿאַר צוויי!

— דאָ אויך אַ טעלער פֿאַר איינעם!

און:

— דערלאַנגט אַהער דעם וויין!

אַלץ אַרום און אַרום איז געווען פּייערלעך. מ׳האָט מיט גרויס כוונה געזאָגט די הגדה און מיט גרויס אַפּעטיט געגעסן די קניידלעך און די כרעמזלעך. קיינער איז ניט אַוועק פונם טיש קיין הונגעריקער. און אויב אַפּילו ס׳האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן אין זיך געלאַכט פון דעם, וואָס מ׳רייסט זיך ביים כאַפּן דעם „שיריים״ פונם רבין, האָט דאָס אויך קיינעם ניט געאָרט, און וויניקער ווי אַלעמען האָט דאָס געאָרט דעם רבין און זיינע מקורבים; זיי זיינען שוין געווען צוגעגרייט דערצו און זיי האָבן פון דעם קיין וועזן ניט געמאַכט; דער עיקר איז געווען וואָס מ׳איז מקיים אַ גרויסן מצווה און מ׳גיט עסן אַזויפיל אַרעמע לייט, וואָס קענען זיך, נעבעך, ניט פֿאַרגינען צו פּראָווען אַזאַ סדר ביי זיך אין דער היים.

און וועֶן מ׳איז פֿאַרטיק געווארן מיטן סדר, איז מען ניט אַוועק באַלד פונם טיש. די מערסטע זיינען געבליבן זיצן, און דאַן האָט זיך ערשט אָנגעהויבן דאָס ריכטיקע געזאָנג און די אמתע חסידישע פרייד פון יום־טוב. און אין דעם האָט זיך מער ווי אַלע אַנדערע אויסגעצייכנט דעם רבינס בעל־שחרית ר׳ ביינושל, וואָס האָט געהאַט זייער אַ זיס קול און איז געווען אַ מייסטער אַליין צוצוטראַכטן נייע ניגונים, וועֶן דער רבי האָט אים געבעטן.

אַלע אין מעזשבעזש האָבן אים ליב געהאַט, דעם ר׳ ביינושל מיטן זיסן קול. און ס׳זיינען אין שטעטל געווען אַזעלכע, וואָס האָבן געזאָגט, אַז ער איז אין

נגינה אזא מאדים, אז ווען ער וואלט זיך נאר געלערנט, וואלט מיט אים אפשר גאר געקלונגען די וועלט.

*
**

מעזשבעזש איז אן ארעם שטעטל. די ארעמקייט זעט זיך דארט אן אומעטום, ווי אין א סך אנדערע קליינע און פארוואַרפענע יידישע שטעטלעך אין אוקראינע. ווען ס׳קומט דער ווינטער און ס׳פאלט אויס א טיפער שניי, ווערן די קליינע שטיבלעך עפעס ווי נאך קלענער. און ווען מ׳גיט אמאל א קוק אויף די פאר־שנייטע פעלדער, וואס ציען זיך אוועק העט־ווייט ארום און ארום, ווערט זייער אומהיימלעך אויפן האַרצן און מ׳טראכט פון דעם, אז דאס שטעטל איז אזוי אפגעריסן פון דער גאנצער וועלט, אז קיינער וועט גאר קיינמאל ניט קענען צוקומען אהער און קיינער וועט זיך קיינמאל ניט קענען ארויסרייסן פון דאנען, אפילו ווען ס׳וואלט, חלילה, דער גרעכטער אומגליק געשען. און ווען דער ווינטער גייט אוועק און עס הויבט אן וועלן וואַרעמער אין דרויסן, הויבן זיך אן די גרויסע בלאטעס, און דאן ווערן די קליינע שטיבעלעך נאך קויטיקער ווי אלע מאל. אן שטיוול, אדער אן „פעסלעך־קאלאשן", קען מען זיך אין ערגעץ ניט לאזן גיין.

און כאטש דאס שטעטל איז אזוי קליין, ארעם און פארוואַרפן, איז דארט שטענדיק געשטאנען א סך מיליטער. זומער איז דארט אין די לאגערן, וואס אויף די פעלדער, געשטאנען א גאנצער ארמייסקער קאַרפוס און אומעטום האבן זיך געוואַרפן אין די אויגן סאלדאטן אין אוניפארמעס פון פארשיידענערליי פאלקן, און ווינטער איז דארט געשטאנען א דיוויזיע פון אינפאנטעריע און אויך א בריגאדע פון ארטילעריע. מעזשבעזש איז שטענדיק געווען א וויכטיקער מיליטעריישער צענטער אין די צייטן פון די צאַרן, און די יידן פונם שטעטל האבן ניט געוואוסט פארוואס, פונקט ווי זיי האבן ניט געוואוסט פארוואס צווישן די אפיצירן פונם מיליטער זיינען אמאל פאראן אזעלכע, וואס פראווען אזוינע ווילדע שטיק און האבן עפעס אזעלכע מאדנע השגות, וואס ס׳איז גאר מיטן שכל ניט צו באנעמען...

מיט איינעם אזא אפיציר, וואס האט געהייסן גראף לידערס און וואס איז געווען דער קאמאנדיר פון א דראגונסקן פאלק, האט אמאל, נאך מיט א סך יארן צוריק, גאנץ מעזשבעזש געקלונגען, און דאס איז געווען פארבונדן מיט א יידן, וואס מ׳האט אין שטעטל געוופן שלמה דער טרעגער.

ער איז געווען זייער א האַרעפאשנער מענטש, דער שלמה. פאר א גריווינקע (צען קאפיקעס) פלעגט ער טראגן די שווערסטע זעק מיט מעל אויף די פלייצעס, און דערביי פלעגט ער אויך אויסשרייען אויפן קול די „וויכטיקסטע נייס",

וואָס מ׳האָט געדאַרפט לאָזן וויסן דעם עולם. ער איז געווען „אַ שפּאַנענדיקע צייטונג״ אין שטעטל, און ס׳איז שוין אין מעזשבעזש קיין נייס ניט געווען ווען מ׳האָט געזען ווי שלמה דער טרעגער גייט מיט אַ זאַק מעל אויף די פּלייצעס און שרייט אויפן קול, אַזוי אַז אַלע זאָלן הערן:

— ס׳איז געקומען אַ ציין־דאָקטאָר פון קאַמענעץ, און ער שטייט איין ביי מאָסיען אין איינפאָר־הויז!...

— ס׳איז אָנגעקומען אַ טעריאַטער פון פּראָסקוראָוו, און מ׳וועט שפּילן „שולמית״ און „בר־כוכבא״!...

— ס׳איז געקומען אַ פאָטאָגראַפשטשיק פון וויניצע און ער שטייט איין ביי הערש מאַריאַמס אין דער אַכסניא!...

— ס׳איז געקומען אַ נייער בעל־דרשן פון לאָמזשע און היינט נאָך מעריב וועט ער האַלטן אַ דרשה אין דער גרויסער שול!...

אַלץ האָט שלמה דער טרעגער געלאָזט וויסן די מעזשבעזשער יידן, טראָגנדיק דעם שווערן זאַק מעל אויף די פּלייצעס, און פון דעם האָט ער גע־צויגן זיין אָרעמע חיונה פאַר ווייב און קינדער. און איין מאָל, ווען דער דראַגונס־קער רוסישער אָפיציר גראַף לידערס איז אַריינגעפאָרן אין שטעטל רייטנדיק אויף אַ פערד און האָט דאָס דערזען, האָט ער אָפּגעשטעלט שלמה דעם טרעגער און אים געפרעגט וואָס ער שרייט, און ווען שלמה האָט אים, אויף זיין צעבראָ־כענעם רוסיש, געענטפערט, האָט זיך דער צעבאַלעוועטער רוסישער גראַף שטאַרק צעלאַכט, און אַראָפּשפּרינגענדיק פונם פערד, האָט ער געזאָגט, אַז ער וויל, אַז שלמה זאָל אים טראָגן אויף די פּלייצעס און אויסשרייען אויפן קול וועמען ער טראָגט. ער וועט אים באַצאָלן דערפאַר...

דער אָרעמער ייד האָט קיין חשק ניט געהאַט דאָס צו טאָן, ווייל ער האָט אין דעם געזען דעם חוזק וואָס יענער איז אויסן. אָבער דער צעבאַלעוועטער רוסישער גראַף האָט אים געסטראַשעט, אַז אויב ער וועט ניט פאָלגן, וועט ער ערגער מאַכן, און דאַן האָט דער אָרעמער ייד אים גענומען אויף די פּלייצעס, און טראָגנדיק אים איבער דער גאַנצער לענג פון דער גאַס, האָט ער געדאַרפט שרייען אויפן קול:

— שלמה טרעגער טראָגט דעם גראַף לידערס אויף די פּלייצעס!...

אַזוי די גאַנצע צייט:

— שלמה טרעגער טראָגט דעם גראַף לידערס אויף די פּלייצעס!...

און דער גראַף האָט אָנגעקוואָלן פון דעם. ס׳האָט אים שטאַרק הנאה געטאָן וואָס ער קען נאָכגעבן זיינע קאַפּריזן און חוזק מאַכן פון אַ יידן. ער האָט געלאַכט אויפן קול, און לאַכנדיק האָט ער מיט אַ בייטשל לייכט געשמיסן דעם אָרעמען יידישן טרעגער, ביי וועמען ס׳האָט זיך אַוודאי געצאַפּט דאָס

בלוט פונם האַרצן, און נאָכדעם האָט ער אים געגעבן אַ רובל און איז צוריק אַרויף אויפן פערד און איז אַוועק אַ צופרידענער, ווי ער וואָלט דאָ אויפגעטאָן זייער אַ גרויסע זאַך — ער איז געפאָרן רייטנדיק אויף אַ יידן!...

אָבער ניט אַלע רוסישע אָפיצירן אין מעזשבעזש זיינען געווען אַזעלכע ווילדע און צעבאַלעוועטע יונגען ווי דער גראַף לידערס. ס'זיינען צווישן זיי אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך צו יידן זייער גוט באַצויגן, און איינעם פון זיי געדענקט מען אין מעזשבעזש נאָך ביזן היינטיקן טאָג און מ'דערמאָנט שטענדיק זיין נאָמען צום גוטן.

גענעראַל אַראַנאָווסקי, האָט יענער רוסישער אָפיציר געהייסן. ער איז אין מעזשבעזש געווען דער הויפּט־קאָמאַנדיר פונם גאַנצן מיליטער, וואָס איז דאָרט געשטאַנען. און נאָכן טויט פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, ווען ס'האָבן זיך אין רוסלאַנד אָנגעהויבן די גרויסע פּאָגראָמען אויף יידן, און די „מעשטשאַנעס" פון מעזשבעזש זיינען שוין אויך געווען גרייט צו מאַכן אַ פּאָגראָם, האָט גענעראַל אַראַנאָווסקי אַריינגעשיקט אין שטעטל אַ „סאָטניע" קאָזאַקן און זיי אָנגעזאָגט זיך ניט אָפּצושטעלן פאַר קיין זאַך און צעטרייבן די באַנדעס, און אויף קיין פאַל ניט דערלאָזן צו קיין פּאָגראָם!

דער גענעראַל אַליין האָט אַכטונג געגעבן, אַז דער באַפעל זאָל דורכגע־פירט ווערן און די יידן פון שטעטל זיינען אים געווען זייער דאַנקבאַר דער־פאַר, און ווען ער איז געשטאָרבן, זיינען זיי געגאַנגען צו זיין לוויה און אַפילו די גאָר פרומע האָבן דערביי די היטלען אויסגעטאָן, און ווען מ'האָט גערעדט פון אים, האָט מען געזאָגט, אַז ער איז אַוודאי אַריין אין גן־עדן, ווייל ווי ס'שטייט געשריבן, האָבן די חסידי אומות העולם אויך עולם־הבא און זיי ווערן אויף יענער־וועלט באַלוינט פאַר די גוטע מעשים, וואָס זיי האָבן געטאָן...

אַ סך יאָרן זיינען שוין אַוועק זינט דער גענעראַל אַראַנאָווסקי איז גע־שטאָרבן, אָבער אין די שיינע זומערדיקע טעג גייט זעלטן אַוועק אַ שבת, אַז מ'זאָל פון אַ שפּאַציר איבער דער בריק ניט אַוועק צו דער סלאָבאָדע, און פון דאָרט גייט מען צו דעם גרויסן דענקמאָל, וואָס שטייט אויפן קבר פונם רוסישן גענעראַל, וואָס האָט די יידן אין מעזשבעזש געראַטעוועט פון אַ פּאָגראָם. מ'קען אים ניט פאַרגעסן. זיין נאָמען איז פאַרבליבן אין דער געדעכעניש פון אַלע יידן אין מעזשבעזש, און מ'זאָגט, אַז ס'איז אַ סברא, אַז ער איז ניט געווען קיין גע־באָרענער קריסט, נאָר אַ קאַנטאָניסט; מ'האָט אים אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן אַוועקגעריסן פון זיינע יידישע טאַטע־מאַמע ווען ער איז נאָך גאָר אַ קליין יינגעלע געווען און אין דער אַרמיי האָט מען אויף אים אַרויפגע־צוואונגען די שמד, אָבער ער איז טיף אין האַרצן דאָך געבליבן אַ ייד, אַפילו דאַן, ווען ער איז שוין געווען אַ גענעראַל.

אויך דעם רוסישן פֿאַלקאָוויניק, וואָס האָט ליב געהאַט צו גיין אויף יידישע חתונות און הערן שפּילן ר׳ איצי דעם פּידלערס קאַפּעליע, געדענקט מען אין מעזשבעזש. ער איז געווען דער קאַמאַנדיר פונם אַכטירסקן פּאָלק, וואָס איז געשטאַנען אין שטעטל און ער האָט אַמאָל געשטודירט מוזיק אין אַ קאָנסערוואַטאָריע. וועמען ער איז אַנגעקומען אין דעם פֿאַרוואַרפענעם יידישן שטעטל, האָט ער אַנגעהויבן גיין אויף יידישע חתונות, און וועמען ער האָט דאָס ערשטע מאָל דערהערט ר׳ איצי דעם פּידלערס קאַפּעליע, איז אים מער ווי אַלע אַנדערע געפּעלן געווען ר׳ איציס עלטסטער זון, לייב, וועלכער איז ווירקלעך געווען זייער אַ גוטער פּידל־שפּילער, אָבער אָן שום מוזיקאַלישער בילדונג און זייער אַ פּרומער. דער פּאָלקאָוויניק האָט זיך גלייך צוגעלאָזט צו אים און וועמען ער האָט נאָר אַ פּרייַ שטונדע געהאַט, האָט ער פֿאַרבראַכט מיט לייבן, אים געבראַכט צו זיך אַהיים, אים געגעבן לעקציעס אין מוזיק, געשפּילט מיט אים דועטן, אַקאָמפּאַנירט אים אויף דער פּיאַנאָ, און אין דער זעלבער צייט וואָס ער פלעגט אויף אים שרייַען פֿאַרוואָס ער איז אַזוי רוי און אויך אַזוי ווייט פון מוזיקאַלישער בילדונג, האָט ער באַוואונדערט זיין טאַלאַנט, און וועמען ס׳איז אים נאָר שטאַרק געפּעלן געווארן ווי לייב שפּילט אויפן פידל, האָט ער אים פאָר פרייד מיט ביידע הענט אַרומגענומען, אים געדריקט צו זיך און אים געקושט אין קאָפּ, און ס׳איז צו זיין באַגייסטערונג גאָרניט געווען קיין שיעור און קיין ערך...

ניט אין מענטש מיט טאַלאַנט איז אין דעם קליינעם שטעטל מעזשבעזש פֿאַרפֿאַלן געווארן, פּשוט דערפֿאָר וואָס ס׳איז ניט געווען ווער ס׳זאָל זיך אומקוקן אויף אַזעלכע מענטשן און ווער ס׳זאָל זיי אין צייט אַרויפּפירן אויף דעם ריכטיקן וועג. די אַרעמקייט האָט אַלץ דערשטיקט. און די וואָס זיינען אין דער אַרעמקייט אויסגעוואַקסן מיט פּעאיקייטן און טאַלאַנטן, האָט מען בלויז געקענט באַוואונדערן, אָבער ניט העלפן. אַ סך אַזעלכע זיינען אין מעזשבעזש געווען, סיי צווישן די חסידים און סיי צווישן די מתנגדים. דאָס שטעטל, וואו דער בעל־שם־טוב האָט אַמאָל געלעבט, האָט געהאַט געוג זייער אייגנאַרטיקע יידישע טיפּן און וועגן יעדן איינעם פון זיי האָט מען אַמאָל, ביי געלעגנהייטן, גאַנצע חידושים דערציילט, און צווישן די אייגנאַרטיקע יידן אין מעזשבעזש איז אויך געווען דער אַלטער ר׳ דוב בער, אַדער ר׳ בערל יחיאלס, ווי מ׳האָט אים גערופן.

ער איז געווען אַ מטופל מיט קינדער, ר׳ בערל יחיאלס, און מ׳האָט געוואוסט, אַז מיט יאָרן צוריק, וען די ווייב איז אים געשטאָרבן, איז ער נאָך געווען יונג און מ׳האָט אים געראַטן די פיינסטע שידוכים פון גאָר גרויסן יחוס, אָבער ער האָט זיך אַליין געגעבן אַ שבועה, אַז ער וועט מער קיינמאָל ניט חתונה האָבן, וויל ער ניט אַז זיינע קינדער זאָלן האָבן אַ שטיפמאַמע, און ער האָט די שבועה געהאַלטן. בכלל האָט ער זיינס אַ וואָרט קיינמאָל ניט געבראָכן, און

אין מעזשבעזש האָט מען שוין געוואוסט, אַז ווען ר׳ בערל יחיאלס זאָגט אַ וואָרט, קען מען דערויף מויערן אַוועקשטעלן.

צו זיין ערלעכקייט, וואָס האָט געהאָט אַ שם, האָט ער אויך געהאָט אַנדערע מעלות, פֿאַר וועלכע מען האָט אים שטאַרק געלויבט: ער האָט געהאָט זייער אַ שיין קול צום זינגען, און ווען ער איז נאָך אַ יינגל געווען, האָט ער אין באַר־דיטשעוו געזונגען אין כאָר ביי דעם באַרימטן חזן ירוחם הקטן, און מ׳האָט דאָן געזאָגט, אַז ער „וואָקסט אַ כלי״ און ער וועט אמאָל אַליין זיין אַ גרויסער חזן. אָבער ווען ער איז עלטער געוואָרן, פלעגט ער אַלץ זאָגן, אַז אין אַזעלכע ביטערע צייטן „זינגט זיך עפּעס ניט״. ער האָט געהאָט די טבע זיך צו נעמען צופיל צום האַרצן ניט נאָר די אייגענע צרות, נאָר אויך יעדער צרה, וואָס איז געקומען אויף כלל ישראל, און ער האָט איבער דעם אינגאַנצן אויפגעגעבן דאָס זינגען.

„וויַ קען מען זינגען, אַז ס׳איז גאָר צום ווייַנען?״ — אַזוי פלעגט ער אָפט זאָגן און מ׳האָט געקענט זען וויַ דער מענטש טראָגט דעם גאַנצן טרויער פון דער וועלט ביי זיך אין האַרצן.

אַ קאָפּ האָט ר׳ בערל יחיאלס געהאָט אַ שאַרפן, און אין מעזשבעזש פלעגט מען זאָגן, אַז נאָך אַזאַ בעל־חשבון ווי ער, איז שווער צו געפינען. די שווערסטע און פאַרפלאָנטערטסטע חשבונות האָט ער געקענט מאַכן ניט נאָר אויף פאַפּיר, נאָר אויך אויפן קאָפּ. ער האָט מיט ציפערן געקענט מאַנעווירירן ווי אַ געניראַל מיט אַן אַרמיי, און דאָס איז טאַקע געווען אַ טייל פון זיין אַרעמער פּרנסה: ער פלעגט אויסגלייכן און קלאָר מאַכן די פאַרפלאָנטערטע און צעדרייטע חשבונות פון סוחרים, וועלכע זיינען אַליין ניט געווען קיין גאָר גוואַלדיקע בעלי־חשבון און וואָס האָבן דאָך גרויסע געשעפטן געפירט. זיי האָבן אים דערפאַר געצאָלט און ער, דער מענטש מיטן שאַרפן קאָפּ, וואָס האָט פאַר גראָשנס געראַכנט און באַראַכנט יענעמס געשעפטן, וואָס האָבן באַטראַפן טויזנטער, האָט אין דערהיים די בעסטע יידישע ספרים געהאָט, און ווען מ׳איז צו אים געקומען, האָט מען אים געקענט טרעפן שטאַרק פאַרטיפט אינם רמבמ״ס „מורה נבוכים״, אָדער אין ר׳ נחמן קראָכמאַלס „מורה נבוכי הזמן״. ער האָט זייער ליב געהאָט די ספרים פון די גרויסע יידישע דענקער, און ער האָט זיי מיט גרויס התמדה געלערנט. אויך אינם תנ״ך מיט מענדעלסאָנס ביאור האָט ער אָפט אַריינגעקוקט, און ווען ס׳האָט זיך אמאָל געמאַכט עפּעס אַ שווערע דין־תורה אין שטעטל און מ׳האָט געדאַרפט האָבן אַ בורר מיט אַ שאַרפן און קלאָרן קאָפּ, האָט מען אים געמומען, און דאָס איז אויך געווען אַ טייל פון זיין אַרעמער פּרנסה. און ער האָט זיך קיינמאָל פאַר קיינעם ניט באַקלאָגט און צו קיינעם קיין טענות ניט געהאָט.

אַזא מענטש איז געווען ר׳ בערל יחיאלס. אַ ייד אַ מתנגד — אין דעם שטעטל וואו דער בעל־שם־טוב האָט געשאַפֿן דעם חסידיזם. און ער איז געווען בלויז איינער פון אַ גאַנצער רייַ אַנדערע אייגנאַרטיקע יידישע טיפֿן אין מעזשבעזש *).

ס׳איז אין מעזשבעזש געווען שווער צו געפֿינען איינעם, וואָס זאָל ניט האָבן עפּעס אַ שטיקל שייכות מיט נגינה. און דאָס איז אַוודאי געווען דערפֿאַר, וואָס ניט געקוקט דערויף וואָס די צאָל פון די מתנגדים איז דאָרט געווען אַזוי גרויס, איז אין שטעטל דאָך געבליבן דער חסידישער גייסט. אויב איינער האָט אַליין ניט געקענט זינגען, האָט ער ליב געהאַט צו הערן ווי אַנדערע זינגען און ער איז געווען אַ מבין אויף געזאַנג, און ניט נאָר די יידן, נאָר אויך די גויישע שוסטער־ און שניידער־געזעלן, וועלכע האָבן זיך ביי יידישע בעלי־מלאכות געלערנט די אַרבעט, האָבן געקענט זינגען די אַלע יידישע ניגונים, וואָס זיי האָבן געהערט און אויך די תפילות פון ראש־השנה און יום־כּפּור. און דער גרעסטער מאַדים איז געווען איינער מיטן נאָמען אַנופֿרי; ער האָט ניט איין יידישע תפילה געקענט זינגען און געוואוסט די באַדייטונג פון די ווערטער, און איינמאָל, ווען ער האָט ביי דער אַרבעט דערהערט ווי אַ יידישער שוסטער געזעל האָט פֿאַרצויגן דאָס אוקראַיניש לידל „העי, ני כאָדי הריצי", האָט ער מיט ביטול צו אים געזאָגט:

— אַ קונץ אַ גרויסע צו זינגען „העי, ני כאָדי הריצי!" ווער קען דאָס דען ניט? דו באַווייז מיר בעסער ווי דער חזן פון דער גרויסער שול זינגט די תפילה „ובכן תן פּחדך", אָבער אַזוי מיטן קנייטש — אָט צע שטוקאָ!...

און טאַקע באַלד האָט אַנופֿרי פֿאַרצויגן:

„ו־ו־ו־בכן, תן פּחדך, ה׳ אלוהינו, על כל מעשיך ואיפתך על כל מה שבראת".

מיט דעם אמתן יידישן קנייטש. מיט דעם אמתן יידישן קרעכץ...

אויך חסידישע ניגונים האָט אַנופֿרי געקענט זינגען. און ער האָט שטאַרק אַנגעקוואָלן פון זיי:

— „אָט צע שטוקאָ!..."

---

*) איך האַלט דאָ פֿאַר נויטיק צו דערמאָנען, אַז אייניקע פון די אייגנצלהויטן וועגן דעם יידישן לעבן אין מעזשבעזש, האָט מיר איבערגעגעבן דער פֿאַרשטאַרבענער יוסף פּ. קאַץ, וועלכער איז אַ סך יאָרן געווען אַ מיטאַרבעטער פון „פֿאָרווערטס", וואו ער האָט געווייגטלעך געשריבן וועגן מוזיק.

דער בעל־שם־טוב

(מעזשבעזש — 2.)

צ ווישן די מעשיות, וואס חסידים דערציילן, איז פאראן אייניע, וואס גיט זייער א כאראקטעריסטישן ענטפער צו די, וואס קענען נאך ביז היינטיקן טאג ניט פארשטיין ווי אזוי עס איז מעגלעך געווען, אז ר׳ ישראל בעל־שם־טוב, אדער ישראל דער באבעס, ווי מ׳האט אים אמאל גערופן, זאל אין דעם קליינעם שטעטל מעזשבעזש קענען שאפן אזא גרויסע פאלקס־באוועגונג, וואס זאל, ווי מיט א כישוף, ארייניצין טויזנטער און טויזנטער יידן — א באוועגונג, וואס לעבט נאך ביז היינטיקן טאג, כאטש ס׳איז שוין מער ווי צוויי הונדערט יאר זינט זי איז געגרינדעט געווארן.

איינער א מתנגד, — דערציילן חסידים, — האט אמאל געפרעגט ביי א חסיד ווי ס׳קומט וואס דווקא אין די צייטן פונם בעל־שם־טוב, וועמען מ׳האט ניט געהאלטן פאר קיין גאר גרויסן למדן, האט זיך דער חסידיזם ביי יידן אזוי צע־בליט. פארוואס איז דאס זעלבע ניט געשען אין די צייטן פון דעם גרויסן מקובל ר׳ יצחק אשכנזי, וואס האט נאך אינם זעכצנטן יארהונדערט געלעבט אין צפת און וואס איז נאך ביזן היינטיקן טאג ביי יידן אזוי פארהייליקט, אז זיי רופן אים דער ארי הקדוש? האט דען דער בעל־שם־טוב, וואס איז אליין אויך געווען א מקובל, ניט געשעפט זיין גאנצע תורה פונם הייליקן ארי? איז ווי קומט עס, וואס דער תלמיד האט געהאט מער דערפאלג ווי דער רבי?

דערויף האט דער חסיד דעם מתנגד געענטפערט אזוי:

איך וועל אייך געבן א משל, צו וואס דאס איז געגליכן: איינער איז אמאל אוועקגעפארן אין א וויטער מדינה, און ווען ער איז געקומען צוריק, האט ער געהאלטן אין דערציילן חידושים פון אלץ, וואס ער האט דארטן געזען. און מער ווי פון די אלע אנדערע חידושים האט ער זיך ניט געקענט גענוג אפלויבן פון א פויגל, וואס איז גאר עפעס אזוינס, וואס מ׳זעט ניט אין ערגעץ; ביים פויגל, האט ער געזאגט, איז דער קאפ פונקט אזא ווי ביי א מענטשן, און די פיס — פונקט אזעלכע ווי ביי א חיה. ער האט דעם פויגל אליין געזען. נו, האט מען אים אויסגעהערט, אבער קיינער האט אים ניט געגלויבט...

מיט אַ צייט שפּעטער איז אַן אַנדערער אַוועק אין דער זעלבער ווייטער מדינה, און ווען ער איז געקומען צוריק, האָט ער אויך דערציילט חידושים פון דעם פויגל, וואָס איז עפּעס גאָר אַזוינס, וואָס מ׳זעט ניט אין ערגעץ, אָבער ער האָט דאָס שוין דערציילט אויף אַזאַ אופן, אַז ס׳האָט זיך שוין אַ ביסל מער געלעגט אויפן שכל. נו, האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן אים יאָ געגלויבט און אַנדערע האָבן אים ניט געגלויבט. און אַזוי איז דאָס געגאַנגען ביז דער פויגל אַליין איז געקומען צופליען און אַלע האָבן אים געקענט זען מיט די אייגענע אויגן.

— איז אַקעגן וואָס־זשע דערציילּ איך אייך דאָס? — מאַכט אַזוי דער חסיד צום מתנגד. — איך דערציילּ דאָס אייך אַקעגן דעם וואָס איר האָט מיך געפרעגט. ס׳איז, פֿאַרשטייט איר מיך אַזוי: פריער זיינען געקומען אונדזערע חכמים און האָבן געזאָגט, אַז אויבן זיינען פֿאַראַן זיבן הימלען. איז געקומען רבי שמעון בן יוחאי און האָט געזאָגט, אַז ס׳זיינען פֿאַראַן טויזנט און תת״ך הימלען. נו, האָט מען אַזוינס פֿאַרשטייט זיך ניט געקענט גלויבן. איז שפּעטער געקומען דער ארי הקדוש און האָט דעם ענין וועגן די הימלען איבערגעגעבן אַזוי, אַז ער האָט זיך שוין אַ ביסל מער געלעגט אויפן שכל. נו, האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן אים געגלויבט און אַזעלכע וואָס האָבן אים ניט געגלויבט. און אַזוי איז דאָס אַנגעגאַנגען ביז ס׳איז געקומען דער בעל־שם־טוב און ער האָט אַראָפּגע־ברַאכט דעם הימל צו דער ערד און האָט געזאָגט: איר ווילט דעם הימל? אָט האָט איר אים!...

דאָס קען מען זאָגן, איז אינם יידישן פֿאָלקלאָר, די בעסטע כאַראַקטעריסטיק פונם בעל־שם־טוב. ער האָט ווירקלעך, פֿאַר די פֿשוטע יידישע פֿאָלקס־מענטשן פון זיין צייט, אַראָפּגעברַאכט דעם הימל צו דער ערד און זיי געפירט אויף אַזעלכע וועגן, אַז דאָס אַרעמע און וויסטע לעבן זייערס האָט אַנגעהויבן האָבן אַ זין. ער האָט זיי דערהויבן, ער האָט זייערע צעווייטיקטע הערצער מיט האַ־פענונג אַנגעפילט, ער האָט ביי יעדן איינעם פון זיי דעם געפיל פון שפּלות און געפֿאַלנקייט דערשטיקט, און מ׳קען זאָגן, אַז ווען ניט ער, ווען ניט זיין אייג־פלוס, וואָס האָט זיך אַזוי וויט פֿאַרשפּרייט אַ דאַנק דעם וואָס זיין פּערזענלעכקייט האָט אין זיך געהאַט אַזאַ אויסערגעווינלעכן צויבער, וואָלטן די אַרעמע יידישע פֿאָלקס־מאַסן פון יענער צייט געווען אַריינגעפֿאַלן אין אַזאַ שרעקלעכער פֿאַר־צווייפלונג, אַז זיי וואָלטן פֿאַר זיך שוין גאָר קיין שום אויסוועג ניט געזען.

שווערע, זייער שווערע, צייטן האָבן יידן דעמאָלט איבערגעלעבט אין פּוילן און אין אוקראַינע. אין זכרון זיינען נאָך געווען פֿריש די שחיטות פון די יאָרן ת״ח ות״ט און אויך פון די אַנדערע שחיטות, וואָס זיינען געקומען אין די צייטן פון די פֿאַרשיידענע אויפֿשטאַנדן, וואָס די אוקראַיניש היידאַמאַקעס

האָבן געמאַכט קעגן די פּוילישע פּריצים. איבער די שרעקלעכע צרות, וואָס די יידן אין אוקראַינע האָבן דאַן אַריבערגעטראָגן, האָט זיך צווישן זיי שטאַרק פאַרשפּרייט די באַוועגונג פון דעם פאַלשן משיח, שבתי־צבי, און שפּעטער די באַוועגונג פון דעם צווייטן פאַלשן משיח, יעקב פּראַנק. די אַנטוישונג אין די צוויי פאַלשע משיחים, וואָס האָבן זיך געשמדט, האָט אַריינגעטריבן דאָס פאָלק אין נאָך אַ גרעסערער פאַרצווייפלונג ווי פריער, און דאַן האָבן זיך צווישן יידן זייער געמערט די, וואָס זיינען אַזוי ווייט אַוועק אין קבלה און אין מיסטיק, אַז זיי האָבן זיך אינגאַנצן פון לעבן אָפּגעריסן; מ׳האָט געפּאַסט תעניתים, מ׳האָט זיך געפּייניקט, און ס׳זיינען געווען אַ סך אַזעלכע, וואָס זיינען אין דעם אַזוי ווייט אַוועק, אַז ביים פאַסטן תעניתים, ביים אָפּזאָגן זיך פון אַלע פאַרגעניגנס אויף דער וועלט, זיינען זיי אויסן געווען צו ברענגען אויף זיך וואָס גיכער דעם טויט, כדי זיי זאָלן אָנקומען אויף יענער וועלט...

ס׳איז פּשוט געווען, קען מען זאָגן, אַ מין זעלבסטמאָרד־עפּידעמיע, וואָס האָט געטראָגן אַ רעליגיעזן כאַראַקטער. מ׳האָט געלייטערט די נשמה און גע־פּייניקט דעם גוף. מ׳האָט געפּאַסט פון שבת צו שבת און מ׳האָט זיך אָנגעטאָן אין זעק. מ׳האָט שטענדיק געקלאָגט אויפן חורבן פונם בית־המקדש און אויפן חורבן פונם גאַנצן יידישן פאָלק. און אויף אַלע יידישע בית־עלמינס האָט מען אויף די מצבות געקענט זען דעם באַקאַנטן נוסח, וואָס האָט וועגן דעם פאַר־שטאָרבענעם דערציילט, אַז ער איז ביים לעבן געזעסן אין דער היים אָנגעטאָן אין אַ זאַק און האָט געפּאַסט תעניתים פון שבת צו שבת. דאָס איז געווען דער גרעסטער שבח, וואָס מ׳האָט געקענט זאָגן אויף אַ יידן. קיין גרעסערער שבח איז ניט געווען, ווייל דאָס גאַנצע לעבן איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס מ׳האָט זיך צוגעגרייט צום טויט...

און אין דער צייט ווען דאָס פאָלק איז געווען אַזוי דערשלאָגן, אַז דער טויט איז שוין געווען מער ניחא ווי דאָס לעבן, זיינען די פירער פון פאָלק, די רבנים פון יענער צייט, געווען פאַרטיפט אין תלמודישן פּלפּול און אויך אין די אַלע שווערע חומרות, וואָס פּשוטע יידן, ניט קיין לומדים, ווייסן ניט ווי אַזוי זיי אָפּצוהיטן. דער למדן איז געווען דער גרעסטער יחסן; אים האָבן אַלע אָפּגעגעבן כבוד, פאַר אים האָבן אַלע געהאַט גרויס דרך ארץ, און זיי, די לומדים, האָבן אויף די פּשוטע יידן, אויף די עם־הארצים, געקוקט פון אויבן אַראָפּ און מיט גרויס ביטול. ס׳איז אויסגעקומען, אַז דער וואָס קען ניט לערנען, דער וואָס איז ניט קיין בקי אין ש״ס און אין פּוסקים, איז ממש טאַקע דער נידעריקסטער שבנידעריקע, אַ גראָבער יונג, וואָס קען זיך קיינמאָל הויך ניט דערהויבן; פאַר אים איז ניט צוגעגרייט קיין חלק אויף יענער וועלט, ווייל ער ווייסט דאָך גאָרניט

ווי אַזוי אַפּצוהיטן אַלע מצוות פון דער תורה, און וואָס שייך זיין לעבן אויף דער וועלט, איז ער דאָ גלאָט עפּעס ווי אַן איבעריקער מענטש...

אין אַזאַ צייט איז געקומען דער בעל־שם־טוב. אין אַזאַ צייט האָט ער זיך באַזעצט אין דעם קליינעם שטעטל מעזשבעזש, וואָס אין אוקראַינע. דאָס איז געווען אין יאָר 1740, און ווי ס׳דריקט זיך אויס וועגן דעם ש. דובנאָוו אין זיין „געשיכטע פון חסידיזם" (באַנד 1, זייט 82), איז דאָס שטעטל מעזשבעזש דאָן געווארן דער צענטער פון דער נייער רעליגיעזער באַוועגונג ביי יידן, פונקט ווי די שטאָט צפת, וואָס אין ארץ־ישראל, איז אין איר צייט געווען דער צענטער פאַר דער קבלה פונם ארי הקדוש און זיינע תלמידים.

*
**

איבער דעם, וואָס מען האָט דעם בעל־שם־טוב אין אַזוי פיל לעגענדעס איינגעהילט און אַנדערציילט וועגן אים אַזוי פיל ניסים ונפלאות, וואָס זיינען צווישן חסידים איבערגעגאַנגען פון דור צו דור, איז אָפּט שווער אַרויסצושיילן דעם היסטאָרישן אמת. מ׳קען וועגן אים ניט אַנשרייבן קיין פּינקטלעכע און אויספירלעכע ביאָגראָפיע, וואו אַלץ זאָל איבערגעגעבן ווערן אויף אַזאַ שטייגער, אַז אַ מענטש פון דער היינטיקער וועלט זאָל אין דעם גלויבן. אָבער וועג מ׳לייגט אַוועק אַן אַ זייט די אַלע לעגענדעס און די אַלע ניסים ונפלאות, וואָס זיינען כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם גייסט, וואָס האָט געהערשט אין יענער צייט, און מ׳שטעלט זיך אָפּ דערויף וואָס דער בעל־שם־טוב האָט געפרעדיקט אין די שיינע משלים, וואָס ער האָט געגעבן, וועג ער האָט צו זיינע תלמידים גערעדט, און אין דער תורה, וואָס ער האָט געזאָגט, וועג ער האָט זיינע דרשות געהאַלטן, וואָקסט פאַר אונדז אויס אַ ריזיק־גרויסע און זייער אַן אייגנאַרטיקע פערזענלעכקייט, און ס׳ווערט קלאָר, אַז ער האָט מער ווי אַלע אַנדערע אין זיין דור פאַרשטאַנען וואָס מ׳דאַרף איצטער געבן דעם פאָלק, וואָס איז אַזוי שטאַרק געפאַלן ביי זיך, און אַז ער האָט מער ווי אַלע אַנדערע אין זיין דור אינגעזען, אַז פריער פון אַלץ דאַרף מען פאַריאָגן די שוועכע מרה־שחורה, וואָס הענגט שטענדיק איבערן קאָפּ, פאַרטרייבן דעם טיפן טרויער, וואָס לאָזט ניט צו אָפּילו אַ ביסעלע פרייד, און אויסלערנען יידן פאַרשטיין, אַז דאָס לעבן אויף דער וועלט האָט אויך אַ זין און אַ טעם און אַז מ׳קען זיך דערהויבן צו דער העכסטער מדרגה ניט נאָר מיט דעם וואָס מ׳לערנט תורה, ניט נאָר מיט גייסטיקע זאַכן, נאָר מיט פשוטע, חומרדיקע זאַכן, וואָס זיינען אייגן דעם מענטש.

ער האָט געלערנט דאָס פאָלק צו פאַרשטיין, אַז האַרץ איז וויכטיקער ווי קאָפּ, אַז מיט אַלץ, וואָס אַ מענטש טוט, קען ער דינען גאָט, אָפילו מיט די פשוט־

סטע זאָכן, וואָס קומען אים אויס צו טאָן יעדן טאָג, אַפילו מיט עסן און טרינקען, מיט אַ שמועס, וואָס מ׳האָט מיט אַ באַקאַנטן אין מאַרק, ווייל, אומעטום וואו דער מענטש איז, איז גאָט דאָרט אויך פאַראַן; דער מענטש אַליין — ווער ער זאָל ניט זיין און וואָס ער זאָל ניט זיין — איז „דאָס וויכטיקסטע געצעלט, וואו גאָט טוט רוען". און דער בעל־שם־טוב איז אין דעם געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז אין דער זעלבער צייט וואָס ער האָט אַראָפגעבראַכט גאָט אויף דער ערד, האָט ער דעם מענטשן געמאַכט פאַר אַ שותף אין אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר געטלעך. און ווען ער איז איינמאָל, אין זיינער אַ דרשה, געקומען צו דעם „דע מה למעלה ממך" (ווייס וואָס ס׳איז אינדערהויך איבער דיר), האָט ער געזאָגט, אַז מען דאַרף דאָס טייטשן ניט אַזוי ווי מען טייטשט דאָס געווייגלעך, נאָר אַנדערש. „דע — האָט ער געזאָגט, — זאָלסט וויסן, אַז מה למעלה, אַלץ, וואָס אין דער הויך, איז ממך, קומט עס פון דיר". דאָס הייסט, אַז דאָס וואָס מ׳נעמט געווייגלעך אַן פאַר אַ געטלעכקייט, האָט זיך געקענט דערהויבן צו אַזאַ הויכער מדרגה דורך דעם וואָס דער מענטש האָט צו דעם צוגעגעבן זיינס. גאָט און מענטש דאַרפן האָבן אייניע די אַנדערע, און זיי שטייען נאָענט אייניער צום אַנדערן, און ביי גאָט זיינען אַלע מענטשן גלייכע מיוחסים. ניטאָ ביי אים קיין גרעסערע און קלענערע, קיין העכערע און נידעריקערע. אַלע זיינען גלייך.

דער בעל־שם־טוב איז שארף אַרויסגעטראָטן קעגן די, וואָס האָבן גע־פּרעדיקט, אַז מ׳דאַרף פאַסטן תעניתים און פייניקן דעם גוף, און דאָס איז אין יענער צייט געווען אייניע פון די וויכטיקסטע זאָכן, וואָס ער האָט געטאָן צו ברענגען יידן צוריק צום לעבן. „מ׳דאַרף זיך ניט פייניקן", האָט ער אָפט צו זיינע תלמידים געזאָגט. וועג אַ מענטש פייניקט זיך מיט תעניתים, אַדער וועג ער איז שטענדיק פאַרטיפט אין לערנען, פאַלט ער געווייגלעך אַריין אין אַ טיפן טרויער און ער הויבט אָן געפינען חטאים אין די אַלע אַנדערע מענטשן, וואָס זיינען זיך ניט נוהג אַזוי ווי ער...

ווען מ׳האָט דעם בעל־שם־טוב איינמאָל אָנגעוויזן אויף אַ למדן, וואָס איז געווען שטאַרק פאַרטיפט אין לערנען, האָט ער געטאָן אַ שאָקל מיטן קאָפּ און געזאָגט: „זעט נאָר, דער ייד איז אַזוי אַריינגעטאָן אין דער תורה, אַז ער האָט אָפילו פאַרגעסן צי ס׳איז דאָ אַ גאָט אויף דער וועלט". און ווען מ׳האָט אים אָמאָל דערציילט וועגן אייניעם, וואָס האָלט אין איין פאַסטן תעניתים און לויפט אַלע מאָל זיך טובלען אין מקווה, ווייל ער גלויבט, אַז דורך דעם וועט ער ווערן אַזוי געלייטערט, אַז ס׳וועט אויף אים אָנהויבן רוען דער רוח הקודש, האָט ער דערויף געזאָגט: „אויף יענער וועלט לאָכט מען פון אים". אויך ווען זיין תלמיד ר׳ יוסף הכהן, דער רב פון פּאָלאָנע, האָט צו אים געשריבן אין אַ בריוו, אַז ער מוז פאַסטן תעניתים, האָט ער אים געענטפערט, אַז ער דאַרף דאָס ניט טאָן,

ווייל חוץ דעם וואָס ס׳איז אַ סכנה פֿאַרן לעבן, טרייבט דאָס אַריין אין טרויער, און — די שכינה רוט ניט אויף די, וואָס גייען שטענדיק אַרום פֿאַראומערטע און פֿאַרזאָרגטע.

„דער עיקר — זאָגט דער בעל־שם־טוב, — איז זיך אָפּצוקערן פון טרויער און זיך אָנהאַלטן אָן פֿרייד. וועז דער גוף איז אָפּגעשוואַכט, ווערט פון דעם די נשמה אויך אָפּגעשוואַכט". און פון דעם האָט דער גרויסער צדיק פון מעזשבעזש געוואָלט אויסהיטן די יידן פון זיין דור און אויך די, וואָס וועלן קומען אין די שפּעטערע דורות, און ער האָט געטאָן אַלץ, וואָס ער האָט נאָר געקענט, זיי צוצובינדן צום לעבן און אַריינברענגען פֿרייד אין דעם.

כאָטש סאיז אָנגענומען, אַז דער בעל־שם־טוב איז ניט געווען קיין גרויסער למדן, איז דאָך פֿאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז ער איז אין לערנען ניט געשטאַנען נידעריקער פון די גרעסטע לומדים אין זיין צייט. דאָס קען מען דרינגען פון דעם וואָס אַ סך פון זיי זיינען זיינע תלמידים געווארן און געקומען צו אים הערן תורה פון זיין מויל. אָבער זיינע קעגנער, די מתנגדישע רבנים, וועלכע זיינען געווען אַזוי שטאַרק פֿאַרטיפט אין תלמודישן פֿלפּול און אין אַלטע ספֿרים בכלל, אַז זיי האָבן גאָר די וויכּלעכקייט פון לעבן ניט געקענט זען, האָבן אים געמאַכט אַ נאָמען פון אַן עם־הארץ, כדי דערמיט צו פֿאַרמינערן זיין ווערט: בכלל האָבן זיי אים ניט געקענט פֿאַרשטיין, ווייל ער איז אויף גאָנץ אַנדערע וועגן געגאַנגען, און ניט נאָר די תורה, וואָס ער האָט געפֿרעדיקט, נאָר אויך זיין גאַנצע אויפֿפֿירונג און זיין פֿשוטע האַלטונג זיינען געווען פונקט דער היפוך פון זייערער.

„דער בעל־שם־טוב האָט פיינט געהאַט טויטע אותיות". — שרייבט דר. שמואל אבא האַראַדעצקי וועגן דעם מעזשבעזשער צדיק, אין זיין ווערק „החסידות והחסידים" (באַנד 4, זייט 123) — „ער האָט אויסגעקליבן די שענסטע און בעסטע געדאַנקען, וואָס זיינען געווען באַגראָבן אין די ספֿרים און וואָס האָבן זיך דאָרט געשטיקט אונטער דער שווערער משא פון אותיות, און ער האָט אין זיי אַריינ־געגעבן בלוט און פלייש און אַריינגעבלאָזן אין זיי דעם אָטעם פון לעבן און זיי געבראַכט צו די ברייטע מאַסן פונם פֿאָלק."

און צו דעם דאָרף מען נאָך צוגעבן, אַז אין יענע צייטן איז ביי יידן ניט געווען נאָך איינער אַזאַ פירער, וואָס זאָל ליב האָבן דאָס לעבן אַזוי ווי דער בעל־שם־טוב און וואָס זאָל דאָס לעבן קענען מאַכן אַזוי באַליבט ביי דעם פֿאַרצווייפלטן פֿאָלק, אַזוי ווי ער האָט דאָס געקענט.

ער האָט ניט ליב געהאַט די, וואָס זוכן און געפינען וועגן מיטלען צו פֿאַראומערן דאָס לעבן זיך און יענעם. און איינמאָל, וועז ער האָט אין מעזשבעזש געוועדט צו זיינע תלמידים וועגן אַזעלכע מענטשן, האָט ער אויסגערופן מיט פֿאַרדרוס:

„אוי און וויי געשריען. די גאַנצע וועלט איז פול מיט ליכטיקייט, מיט גלאַנץ און מיט די וואונדערלעכסטע סודות, אָבער דער מענטש אַליין פאַרשטעלט זיך די אויגן מיט דער אייגענער האַנט און לאָזט ניט צו די ליכטיקע שיין צו זיך!"

און ער האָט זיי באַדויערט, יענע אַלע מענטשן, וואָס האָבן ניט קיין חוש פאַרן לעבן און לאָזן ניט צו קיין פרייד, ניט צו זיך און ניט צו יענעם. באַ־דויערט און אויך אָפּגעלאָכט פון זיי. און דערביי האָט ער, אויף זיין ליבן, פאַלקסטימלעכן שטייגער, דערציילט אַ משל וועגן אַ טויבן:

„אַ קלעזמער, — האָט ער געזאָגט, — האָט זיך אַמאָל צעשפּילט אויף זיין כלי אין מיטן גאַס, און דאָס שפּילן איז געווען אַזוי זיס, אַז וער ס׳איז נאָר פאַרבייגעגאַנגען האָט זיך אָפּגעשטעלט, און אַלע זיינען געווען ווי פאַרכישופט פון דעם שיינעם און זיסן ניגון, און צוהערנדיק זיך צו דעם שפּילן, האָבן זיי אַנגעהויבן צו טאַנצן צום טאַקט. אין אַנהויב האָבן זיי געטאַנצט שטיל, איינגע־האַלטן, אָבער ביסלעכווייז האָבן זיי זיך צעטאַנצט שטאַרקער און נאָך שטאַרקער, און טאַנצנדיק זיינען זיי אַריין אין גרויס התּפעלות, און ס׳איז געווען פריילעך און לעבעדיק. און גראָד דאָן איז אַנגעקומען אַ טויבער, און צוקוקנדיק זיך צו דעם וואָס ער זעט, האָט ער ניט געקענט פאַרשטיין וואָס דאָ איז... נו, שטייט ער אַזוי, דער טויבער, און חידושט זיך: וואָס קען דאָס זיין?! איינער מאַכט מיט דער האַנט און אַלע אַרום אים טאַנצן, ווי די משוגעים, פון גרויס התּפעלות... ער פאַרשטייט ניט וואָס פאַר אַ שמחה ס׳איז דאָ אויף זיי... אָבער ווען ער וואָלט ניט געווען טויב, ווען ער וואָלט געקענט הערן די מתיקות פון דעם שפּילן, וואָלט ער אויך געטאַנצט אינאיינעם מיט אַלעמען".

וועט ס׳האָט נאָר ניט געהאָט קיין חוש פאַר לעבן און פאַר דער פרייד אין לעבן, איז אין די אויגן פונם בעל־שם־טוב געווען געגליכן צו אַ טויבן, וואָס קען ניט הערן דאָס קול פון נגינה. און ער איז געווען זיכער, אַז די וועלט האָט אַ ניגון, אַז דאָס לעבן איז געזאַנג, און אַז יעדער מענטש, וואָס קען הערן דעם ניגון פון דער וועלט און פילן דעם טעם פונם געזאַנג, וואָס דאָס לעבן האָט אין זיך, דערהויבט זיך דערמיט אַליין שוין צו גאָר אַ הויכער מדרגה. דאָס האָט ער געפּרעדיקט אינאיינעם מיט דער הויכער מאָראַל, וואָס ער האָט צווישן זיינע תלמידים פאַרשפּרייט. דאָס האָט ער שאַרף אונטערגעשטראָכן אינאיינעם מיט דער הויך־מענטשלעכער און עכט־יידישער עטיק, וואָס ער האָט אין זיינע משלים און דרשות אַרויסגעבראָכט. און ווייל זיין איינפלוס איז געווען אַזוי גרויס, האָט זיך אים אינגעגעבן „אַריינצובלאָזן אַ נייעם לעבנסאָטעם אין די פאַרטריקנטע ביינער פון דעם אַלטן יידישן פאָלק", ווי דער פאַרשער פון יענער עפּאָכע, דוד כהנא, דריקט זיך אויס וועגן דעם אין זיין ווערק „תולדות המקובלים, השבתאים

והחסידים" (באַנד 2, ז' 68). דאָס האָט ביי די יידן פון יענער צייט אינגאַנצן גע־ביטן דעם צוגאַנג צום לעבן. מ'האָט דאָס געפילט אומעטום. און אַפילו אויף די בית־עלמינס האָט מען דאָס אויך געקענט זען; דאָרט האָט מען אויף די מצבות שוין מער ניט אויסגעקריצט דעם שבח, אַז דער פאַרשטאָרבענער איז ביים לעבן שטענדיק געזעסן אין אַ זאַק און געפאַסט תעניתים פון שבת צו שבת...

מ'האָט דאָס שוין מער ניט געהאַלטן פאַר קיין שבח. און ס'זיינען שוין מער ניט געווען קיין סך אַזעלכע, וואָס האָבן זיך ביים לעבן אַזוי געפייניקט; די תורה, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט פון מעזשבעזש פאַרשפרייט איבער די יידישע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע, האָט אַלץ קלענער און קלענער געמאַכט די צאָל פון אַזעלכע אַסקעטן, וואָס פייניקן זיך און קלאָגן שטענדיק. און וואָס מער דער חסידיזם האָט זיך צעבליט, אַלץ מער האָבן זיך יידן צוריק צוגעבונדן צום לעבן און צו דער פרייד פון לעבן, און מיט דעם האָבן זיי געטריבן פון זיך דעם טרויער, וואָס האָט זיי פריער צו פאַרצווייפלונג דערפירט...

צו דעם אויסערגעווויינלעכן חוש פאַר לעבן, פאַר שיינקייט און פאַר דער נאַטור, מיט וואָס דער בעל־שם־טוב איז געווען געבענטשט, האָט ער אויך געהאָט אַן אויסערגעווויינלעכן חוש פאַר ערעכטיקייט, פאַר אמת און פאַר יושר. און דאָס האָט אים געפירט אויף די וועגן, וואָס ער האָט פאַר זיך אויסגעקליבן וועלן זיין איינפלוס איז געווארן אַזוי גרויס אין די יאָרן וואָס ער האָט געוואוינט אין מעזשבעזש.

אַליין אַ מענטש פון פאַלק, האָט ער, מער ווי אַנדערע פירער ביי יידן, פאַרשטאַנען די נויטן פון די אָרעמע און געקריוודעטע, און ער האָט געקוקט קרום אויף יענע געלערנטע רבנים, וואָס באַציען זיך מיט ביטול צו די פשוטע מענטשן פון פאַלק, צו די עם־הארצים. אים זיינען יענע רבנים פון טיפן לומדישן פלפול און שוועכע חומרות ניט געווען צום האַרצן, און ער האָט געהאַלטן, אַז זיי הויבן אָפילו ניט אָן צו וויסן ווי אַזוי צו ריידן צום פאַלק; זיי וואַרפן אַרויף אַ מורא אויף די פשוטע און ניט־געלערנטע יידן, וואָס קענען זיך ניט פאַנאַנדערקלייבן אין די אַלע חומרות און דקדוקים און דקדוקי־דקדוקים. דאָס פאַלק פאַרשטייט זיי ניט, און זיי פאַרשטייען ניט דאָס פאַלק. און ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז ס'דאַרף ניט זיין אַזאַ זאַך ווי הויכע און נידעריקע, דערהויבענע און געפאַלענע, וואַרעם ביים באַשעפער פון דער וועלט זיינען אַלע גלייך, האָט ער דאָס אַרויסגעבראַכט, ווי זיין שטייגער איז געווען אַלע מאָל, מיט זייער אַ שיינעם משל:

„דאָס איז געגליכן, — האָט ער געזאָגט, צו אַ בן־מלך, וועמען דער טאַטע האָט אַוועקגעשיקט ווייט אין אַ פאַרוואַרפן דערפל, כדי ער זאָל זיך גאָר

שטאַרק פֿאַרבענקען צוריק אַהיים און האָבן מער חשק צו וואוינען אינם פֿאַלאַץ פון קיניג. אָבער אין דאָרף איז דער בן־מלך פֿאַרגרעבט געוואָרן; ער האָט זיך דאָרט אָנגעטאָן אַזוי ווי די פּשוטע פויערים און זיך אויפֿגעפירט פונקט אַזוי ווי זיי, און ביסלעכווייז האָט ער אינגאַנצן פֿאַרגעסן אַן דער שיינקייט פון זיין טאַטנס פֿאַלאַץ. אַזוי איז אַוועק אַ לענגערע צייט, און ווען דער מלך האָט געזען, אַז זיין זון קערט זיך ניט אום צוריק, האָט ער געשיקט שלוחים נאָך אים, זיי זאָלן אים ברענגען אַהיים, אָבער דער זון האָט שוין מער צוריק אין פֿאַלאַץ ניט געוואָלט קומען. די גרעסטע לייט פון הויף האָט דער מלך געשיקט צו ברענגען זיין זון צוריק אין הויף אַריין, אָבער קיינער פון זיי האָט ביים בן־מלך ניט געקענט פועלן ער זאָל איבערלאָזן דאָס דאָרף. ביז ס׳האָט זיך צווישן די הויפלייט געפונען אינער אַ קלוגער מאַן, און ער האָט אויסגעטאַן די רייכע קליידער, וואָס ער האָט געטראָגן ביים קיניג אין הויף; ער האָט זיך אָנגעטאָן אין אַרעמע קליידער, ווי אַ פּשוטער פויער, און ווען ער איז געקומען צום בן־מלך, האָט ער מיט אים גערעדט אויף זיין פֿאַרגרעבטן לשון, און דאָס איז דעם פֿאַרגרעבטן בן־מלך שטאַרק געפעלן געוואָרן. ער האָט אין אים געזען זיין גלייכן, און ער האָט זיך געלאָזט איבערריידן און איז אַוועק פונם דאָרף און זיך אומגעקערט צוריק אין פֿאַלאַץ, צו זיין פאָטער, דעם מלך...

דער נמשל בעט זיך דאָ אַליין, און ער איז זייער אַ טרעפֿלעכער. דער בעל־שם־טוב האָט מיט דעם — דווקא אויף אַ גוטמוטיקן שטייגער — קלוג און שאַרף אויסגעדריקט זיין קריטיק אויף די געלערנטע רבנים, וואָס פונקט ווי יענע וואָזשנע הויף־לייט, וואָס דער קיניג שיקט צו זיין זון, האַלטן זיי זיך אויך פֿאַרריסן, ווען זיי קומען ברענגען די יידן צוריק צו גאָט און צו דער תורה; זיי רעדן צו דעם פֿאַרגרעבטן בן־מלך, צו דעם דערשלאָגענעם יידישן פֿאָלק, אויף אַזאַ שפּראַך, וואָס איז שווער צו פֿאַרשטיין און ס׳איז דעריבער קיין וואונדער ניט וואָס דאָס פֿאָלק האָט קיין חשק ניט צו גיין צוריק. מ׳האָט מורא, אַז ווען מ׳וועט קומען צוריק אין הויף אַריין, וועט מען שוין ניט וויסן ווי אַזוי זיך אויפצופירן, ווייל די כללים פון עטיקעט זיינען דאָך דאָרט אַזעלכע פֿאַר־פֿלאָנטערטע, אַז ס׳איז גאָר אוממעגלעך זיי צו געדענקען, און דערצו איז מען אין דעם נאָך אַזוי שטרענג, אַז פֿאַר יעדער קלייניקייט ווערט מען באַשטראָפט...

מ׳האָט דעריבער געדאַרפט וואַרטן ביז ס׳איז פון הויף געקומען אַזאַ מענטש ווי דער בעל־שם־טוב, וואָס האָט געוואוסט און פֿאַרשטאַנען ווי אַזוי צו ריידן צו דעם בן־מלך, וואָס איז אין דאָרף פֿאַרגרעבט געוואָרן לעבנדיק צווישן פויערים. ער האָט דאָס געקענט מער ווי אַלע אַנדערער אין זיין דור, ווייל ער האָט אויף יעדן פּשוטן יידן, וואָס האָט שווער געהאַרעוועט צו פֿאַרדינען דאָס שטיקל ברויט, געקוקט ווי אויף אַ בן־מלך, וואָס איז פֿאַרגרעבט געוואָרן. אַפילו אויף

דעם גרעסטן עם־הארץ האָט ער אַזוי געקוקט. און ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז אַ מענטש דאַרף אויף זיך נעמען דריי זאַכן: ליב האָבן גאָט, ליב האָבן די תורה און ליב האָבן יידן, ווי ער האָט זיך ניט איינמאָל אויסגעדריקט, האָט ער זיך דערטראַכט צו דעם גרויסן אידעאַל פון „גיין אין פֿאַלק" נאָך איידער די זין און טעכטער פון די רוסישע אַריסטאָקראַטן האָבן זיך צו דעם דערטראַכט אין די צייטן ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן די רעוואָלוציאָנערע באַוועגונג פון דער „נאַראַדנאיַא וואָליא". ס׳האָט געדויערט מער ווי הונדערט יאָר ביז אַזעלכע אידעאַליסטן ווי די רוסישע „נאַראַדניקעס" האָבן זיך דערטראַכט צו דעם, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט זיך דערטראַכט, ווען ער האָט פון מעזשבעזש פאַרשפרייט זיין תורה צווישן די אָרעמע און דערשלאָגענע יידן, וואָס זיינען געווען צעוואָרפן איבער די שטעט און שטעטלעך פון אוקראַינע.

מיט זיין גוט האָרץ, וואָס האָט געליטן די ווייטיקן פונם גאַנצן כלל־ישראל אין יענע פינצטערע צייטן, האָט דער בעל־שם־טוב זיך געבראַכט צו דער איבערצייגונג, אַז עס איז דער חוב פון יעדן איינעם, וואָס איז נאָר אַ פירער ביי יידן, צו ברענגען טרייסט און טאָן אַלץ וואָס מ׳קען נאָר צו מאַכן לייכטער דאָס יידישע לעבן. דערפאָר האָט ער ניט ליב געהאַט יענע, וואָס האַלטן אין איין שטראָפן די יידן פאָר זייערע זינד, כדי דערמיט זיי אַרויפצופירן אויפן גלייכן וועג. און רעדנדיק וועגן זיי האָט ער געזאָגט, אַז זיי זיינען געגליכן צו אַ רופא, וואָס היילט דעם חולה דווקא מיט ביטערע קרייטעכצער. זיין מיינונג איז געווען, אַז אויב אַפילו זיי ברענגען אַ רפואה, די דאָזיקע ביטערע קרייטכצער, באַגייט דער רופא אַ פאַרבראכן, ווייל ער וואָלט דעם חולה געקענט היילן מיט אַנדערע קרייטעכצער אויך, מיט אַזעלכע, וואָס זיינען נאָך זיסער פון האָניק און געשמאַק צום גומען...

ניט שטראָפן דאָס פֿאָלק דאַרף מען, נאָר פאַרקערט — טרייסטן.

ניט אַרויפוואַרפן וואָס מער חומרות, נאָר פאַרקערט — מאַכן לייכטער.

און ווען ער האָט איינמאָל געהאַלטן שבת אין דער שטאָט נעמיראָוו, און אַ בעל־דרשן האָט דאָרט אין שול געהאַלטן אַ דרשה און שטאַרק געמוסרט דעם עולם פאַרוואָס מ׳היט ניט אָפּ אַלע מצוות פונקט אַזוי ווי גאָט האָט געבאָטן, האָט דאָס דעם בעל־שם־טוב שטאַרק פאַרדראָסן און ער האָט געזאָגט, אַז דער בעל־דרשן ברענגט מסירות אויפן פאָלק ישראל. שפּעטער איז דער בעל־דרשן געקומען צו אים זיך פאַרענטפערן, האָט דער בעל־שם־טוב דאָס שוין ניט געקענט אויסהאַלטן, און ווי ס׳ווערט דערציילט אין אַ חסידיש ספרל, איז ער אויפגעשפרונגען פון אָרט און די אויגן האָבן זיך ביי אים אָנגעגאָסן מיט טערערן, און ער האָט געזאָגט:

„איר רעדט שלעכטס אויף יידן! איז הערט וואָס איך וועל אייך זאָגן:

וועג אַ פשוטער ייד דרייט זיך אַרום אַ גאַנצן טאָג אויפן מאַרק, און פאַרנאַכט דערמאָנט ער זיך פלוצלונג און שרייט אויס: „אוי וויי איז מיר, איך קען דאָך נאָך חלילה פאַרפעלן צו דאָוונען מנחה!“ און ער כאַפט זיך אַריין אין שטוב און דאָוונט אַפּ מנחה אויף גיך און ווייסט אַפילו ניט וואָס ער זאָגט, מאַכט דאָס פונדעסטוועגן אַ גרויסן רושם אין דער פּמליא של מעלה און אַלע מלאכים און שרפים וועלן פאַרציטערט דערפון.“

פון אַלץ, וואָס ס׳וועלט דערציילט וועגן בעל־שם־טוב אין די חסידישע ספרים און אויך אין די ווערק פון די, וואָס האָבן געפאָרשט יענע עפאָכע, קומט אַרויס קלאָר, אַז צו די אַלע אַנדערע גרויסע מעלות, וואָס דער גרינדער און באַשעפער פונם חסידיזם האָט געהאַט, איז ער דערצו נאָך געווען אַ מענטש מיט אַ פעסטן כאַראַקטער; ער האָט געקענט שטעלן אויף זיך, און אין זיין דענקען איז ער געווען זעלבשטענדיק און ער האָט זיך ניט געהאַלטן ביי די טרוקענע בוכשטאָבן, ווי ס׳איז געווען דער פאַל מיט די פרומע און געלערנטע רבנים, וואָס זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן אים. ביי יענע איז אַלץ געווען גוט אינגעחזרט און זיי האָבן מורא געהאַט אַנצורירן אַ פינטעלע פון דעם, וואָס זיי האָבן געלערנט. ביים בעל־שם־טוב איז אַבער דער עיקר געווען די כוונה, און ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס לערנען תורה איז ניט אַזוי וויכטיק ווי דאָס „באַהעפטן זיך מיט דעם וואָס ס׳ליגט אין דער תורה באַהאַלטן“. דאָס הייסט, אַנגעמען די עטישע רייד, די הויכע מאַראַל, וואָס ווערט דאָרט געפּרעדיקט. דאָס איז דער עיקר! אַבער וועג איינער לערנט בלויז צוליב דעם וואָס ער וויל זיין אַ למדן און ווייזן וואָס פאַר אַ גרויסער בקי ער איז אין די אַלע ספרים, וואָס אַנדערע האָבן אַנגעשריבן, און אַליין איז ער ווייט פון דער מאַראַל, וואָס ווערט דאָרט געפּרעדיקט, האָט ער ניט מיט וואָס זיך איבערצונעמען, ווייל אויב אַפילו ער אַליין האַלט זיך פאַר אַ צדיק גמור, איז ער אין דער אמתן גאָר אַ רשע...

ס׳זיינען פאַראַן, זאָגט דער בעל־שם־טוב, צווייערליי מינים מענטשן: איינער איז גלאַט אַ רשע. דאָס הייסט, ער ווייסט, אַז ס׳איז דאָ אַ גאָט אויף דער וועלט, אָבער ער טוט אים אומיסטן אויף צו להכעיס. אַ צווייטער, ווידער, איז דווקא ניט קיין ווידערשפּעניקער, אָבער די אויגן זיינען ביי אים פאַרשטעלט; ער גלויבט, אַז ער איז אַ צדיק גמור, און אַזוי דענקען אויך די מענטשן, וואָס קענען אים. זיי ווייסן, אַז ער לערנט מיט גרויס התמדה, אַז ער דאָוונט, אַז ער פאַסט תעניתים. זיי ווייסן אָבער ניט, אַז דאָס האָט ניט קיין ממשות, אַז זיין גאַנצע מי איז אַרויס־געוואָרפן, ווייל ס׳פעלט אים די אמתע אמונה, וואָס דערהויבט אַ מענטש צו גאָט.

און אין די אויגן פונם בעל־שם־טוב שטייט דער ערשטער העכער פונם

צווייטן. דער רשע, זאָגט ער, קען אַמאָל נאָך געפינען דעם ריכטיקן וועג; וועז ס׳וועט זיך אין אים דערוועקן דער געפיל פון תשובה, וועט ער זיך אומקערן צוריק צו גאָט מיטן גאַנצן האַרצן. דער צווייטער אָבער, דער וואָס האָלט זיך פאָר אַ צדיק — יענער איז אַ פאַרפאַלענער. ער וועט שוין קיינמאָל קיין תשובה ניט טאָן, ווייל אין זיינע אייגענע אויגן איז ער דאָך אַ צדיק, און צו וואָס דאַרף דאָס אַ צדיק טאָן תשובה?...

מאָראָל איז ביים בעל־שם־טוב שטענדיק געגאַנגען אינאיינעם מיט דעם געפיל פון ליבשאַפט צום פאָלק, און דאָס האָט אים געפירט, אַז ער זאָל אין די אַלע יאָרן פון זיין טעטיקייט אַנווענדן אָלע כוחות אויסצולערנען יידן צו זיין פרייַ־לעך און האָפן אויף בעסערע צייטן. ער האָט פון זיי אַרויסגעטריבן דעם שטן, דעם פעסימיזם, און זיי געמאַכט פאָר די גרעסטע אָפטימיסטן.

ער איז קיינמאָל ניט מיד געוואָרן זיי צו לערנען ווי צו זיין פריילעך און זיי צוגעוואוינען צו דעם אָזוי, אַז פרייד זאָל ווערן אַ טייל פון זייער לעבן. דינען גאָט, האָט ער געזאָגט, קען מען נאָר מיט שמחה. פון טרויער דאַרף מען זיך דערווייטערן, און „זאָל דער מענטש שטענדיק זיין אין פרייד, און גלויבן מיטן גאַנצן האַרצן, אַז די שכינה איז מיט אים.“ אָפילו וועז אַ מענטש כאָפט זיך, אַז ער האָט געטאָן אַן עבירה, דאַרף ער איבער דעם ניט אַרייַנפאַלן אין טרויער און זיך ניט אָפּגעבן דאָס האַרץ דערפון. אויב ער האָט נאָר חרטה דערויף וואָס ער האָט געטאָן, איז דאָך אַ סימן, אַז ער איז ניט קיין פאַרדאַרבענער מענטש, וואָרעם וועז ער וואָלט יאָ געווען פאַרדאָרבן, וואָלט ער דאָך אויף קיין שלעכטע מעשים קיין חרטה ניט געהאַט; פאַרקערט, ס׳וואָלט אים גאָר הנאה געטאָן, און ווייל חרטה באַווייזט, אַז דער מענטש האָט זיך דערהויבן, דאַרף דאָס ביי אים זיין אַ פרייד און ער האָט שוין דעריבער מער ניט קיין גרונט אַרייַנצופאַלן אין טרויער און זיך פאַראומערן דאָס לעבן...

אין אַלץ, וואָס ס׳האָט נאָר געקענט פאַרטרייבן פון יידן די מרה־שחורה און אַריינטראָגן אַ ביסל פרייד אין זייער אָרעם לעבן, האָט דער בעל־שם־טוב געזען אַ גרויסע זאַך, און ער האָט געהאַלטן, אַז וועז איינער דערציילט שיינע מעשיות, וואָס האָבן אין זיך שפאָס און וואָס קענען ביי אַנדערע אַרויסרופן פרייד און געלעכטער, איז דאָס זייער אָנגעלעגט ביי גאָט. ער אַליין האָט אויך זייער ליב געהאַט שפאָס און אָפילו ביים זאָגן תורה, האָט ער געקענט אַרייַנוואַרפן אין מיטן אַ ווערטל, וואָס זאָל אַרויסרופן אַ געלעכטער. ער איז אין דעם געווען אַ מייסטער, און אין די חסידישע ספרים געפינט מען ניט ווייניק מוסטערן פון די ווערטלעך, וואָס ער פלעגט באַנוצן זאָגנדיק תורה.

איינמאָל האָט ער זיך אָפּגעשטעלט ביי דעם ווערטל, וואָס מ׳זאָגט, אַז „דער אמת גייט אַרום איבער דער גאַנצער וועלט“, און דערביי האָט ער געמאַכט

אזא באמערקונג: „א ברירה האט ער, דער אמת? ער מוז זיך, נעבעך, ארומשלעפן אויף דער גאנצער וועלט, ווייל פון אומעטום טרייבט מען אים ווייטער". און אמאל, ווען ער איז אין א דרשה צוגעקומען צו דעם פסוק, וואס געפינט זיך אין תהילים (ל"ז, ל"ה): „ראיתי רשע עריץ ומתערה כאזרח רענן, ויעבר והנה איננו, ואבקשהו ולא נמצא" (איך האב געזען דעם רשע מעכטיק, ווי צעשפרייט ער האט זיך ווי אן אלטער בוים א צעבליטער, אבער ער איז אוועק און איז נישטא מער און איך זוך אים און ס'איז אים שוין ניט צו געפינען), האט ער גוטמוטיק געגעבן א זאג: „דא קען מען אפילו פרעגן א קשיא: צו וואס דארף מען נאך זוכן דעם רשע, וואס איז אוועק און איז מער ניט צו געפינען? איז דער תירוץ: ס'קען נאך קומען א צווייטער, וואס איז נאך א גרעסערער רשע פון אים און דעמאלט וועט שוין באנג טאן, וואס מ'האט דעם ערשטן פארלארן און מ'וועט אים זוכן ווי מיט ליכט"...

וואו ער האט נאר געקענט, האט ער זיך באנוצט מיט א ווערטל, וואס האט דעם עולם געקענט אריינפירן אין א לייכטער שטימונג, און ער האט אלע־מען געלערנט ליב צו האבן געזאנג, און ווען ער האט געזען ווי יידן זינגען און זיינען פריילעך, האט ער דערפון דעם גרעסטן פארגעניגן געהאט, און אין אלץ, וואס ער האט געטאן און געפרעדיקט, האט ער אונטערגעשטראכן די חשיבות פון די פשוטע און ארעמע מענטשן, וואס ארבעטן שווער צו פארדינען ער־לעך דאס שטיקל ברויט. מיט די משלים, וואס ער האט געגעבן און מיט די מעשיות, וואס ער האט דערציילט, האט ער זיי אויפגעהויבן פון זייער געפאלנ־קייט, זיי געמאכט פילן, אז זיי זיינען מענטשן, וואס דארפן ניט אראפפאלן ביי זיך, ווייל אין דער אמתן זיינען זיי גאר חשובער פון די, וואס גרויסן זיך איבער זיי. און צווישן די שענסטע און כאראקטעריסטישסטע מעשיות פון דעם מין, איז די מעשה וועגן דעם תלמיד־חכם און דעם ארעמען בעל־מלאכה, וואס ער האט אמאל אין מעזשבעזש דערציילט זיינע תלמידים, ווען ער האט פאר זיי געזאגט תורה.

אין איין שטוב, — האט דער בעל־שם־טוב דערציילט, — האבן אמאל געוואוינט צוויי יידן. איינער איז געווען א גרויסער תלמיד־חכם און דער אנדערער איז געווען אן ארעמער בעל־מלאכה. דער תלמיד־חכם האט זיך נוהג געווען צו גיין יעדן אין דער פרי אין שול אריין און דארט האט ער געלערנט א סך תורה און געדאוונט. אזוי ביז האלבן טאג. דער ארעמער בעל־מלאכה, ווידער, איז געווויינלעך אויך אויפגעשטאנען אין דער פרי, אבער ער איז ניט געגאנגען אין שול אריין, נאר צו דער ארבעט. ער האט פשוט קיין צייט ניט געהאט צו גיין דאוונען און ער האט ביז האלבן טאג געארבעט מיטן בלוטיקן שווייס, און נאכדעם האט ער זיך אין איילעניש אריינגעכאפט אין שול אפצודאוונען אויף

גיך. און אַלע מאָל האָט ער זיך אויפן וועג געטראָפן מיט דעם גרויסן תלמיד־חכם, וואָס איז זיך אַ צופרידענער געגאַנגען אַהיים עסן, און ער, דער תלמיד־חכם האָט שטענדיק געקוקט אויף דעם אַרעמען בעל־מלאכה פון אויבן אַראָפּ, געלאָכט פון אים אין זיך, און דאָס האָט געדאַרפט הייסן: „וויי קומט ער צו מיר? אין האָב שוין לאַנג אָפּגעדאַוונט און זיך גוט אָנגעלערנט, און ער — וואָס?“...

אַזוי האָט דער בעל־שם־טוב דערציילט די מעשה די חסידים, ניט באַנוצנדיק אַזעלכע ווערטער, וואָס זאָלן זיין שוואר צו פֿאַרשטיין, און זיינע תלמידים האָבן זיך גוט צוגעהערט, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז ער וועט אַוודאי אַרויס־ברענגען אַזוינס, וואָס האָט אַ טיפן געדאַנק. און דער רבי האָט וויטער דערציילט:

אַזוי זיינען זיך געגאַנגען טעג, וואָכן, חדשים און יאָרן. דער תלמיד־חכם איז געשטאַרבן, און אין אַ קורצער צייט אַרום איז דער אַרעמער בעל־מלאכה אויך געשטאַרבן. ווען מ׳האָט דעם תלמיד־חכם געבראַכט פאַרן בית־דין של מעלה, ער זאָל אָפּגעבן דין־וחשבון וואָס ער האָט אַלע זיינע יאָרן געטאָן אויף דער ערד, האָט ער געענטפערט, און טאָקע מיט גדלות, אַז ער האָט אַלע זיינע יאָרן געלערנט אַ סך תורה און געדאַוונט מיט דער אמתער כוונה. און דאָ האָט זיך אַריינגעמישט דער קטיגור און האָט געגעבן אַ זאָג: „דאָס איז טאָקע אמת, אָבער אַלעמאָל ווען ער איז פון דער שול געגאַנגען אַהיים און אויפן וועג זיך געטראָפן מיט דעם אַרעמען בעל־מלאכה, האָט ער געקוקט אויף אים פון אויבן אַראָפּ און אין זיך געלאָכט פון אים“. דאָ האָט זיך דערהערט אַ קול, אַז מען זאָל ברענגען די וואָג־שאָל, וואו מ׳וועגט די מצוות און די עבירות, און ווען מ׳האָט געבראַכט די וואָג־שאָל און אַוועקגעלייגט אויף איין זייט די גאַנצע תורה, וואָס דער תלמיד־חכם האָט געלערנט, דעם ש״ס און פוסקים און אויך דאָס גאַנצע דאַוונען זיינס, און אויף דער צווייטער זייט האָט מען אַוועקגעלייגט דאָס חוזק־געלעכטערל, וואָס פלעגט זיך ווייזן ביי אים אויפן פנים, ווען ער האָט דעם אַרעמען בעל־מלאכה אויפן וועג באַגעגנט, האָט דאָס חוזק־געלעכטערל אַלץ אַריבערגעוואויגן, און דעמאָלט האָט זיך דערהערט אַ קול: „פירט אַוועק דעם תלמיד־חכם אין גיהנום אַריין!“

און מ׳האָט אים אַוועקגעפירט. און באַלד נאָכדעם האָט מען אַריינגעפירט דעם אַרעמען בעל־מלאכה. און מ׳האָט אים געפרעגט וואָס ער האָט געטאָן אויף דער ערד, האָט ער, מיט אַ געבויגענעם קאָפּ געענטפערט: „וואָס האָב איך געקענט טאָן? איך האָב אַלע מיינע יאָרן געהאַרעוועט זייער שוואר צו פאַרדינען אויף אַ שטיקל ברויט פאַר מיין ווייב און קינדער. איך האָב קיין מאָל קיין צייט ניט געהאַט צו דאַוונען ווי ס׳באַדאַרף צו זיין, און תורה האָב איך ניט געלערנט, ווייל איך קען ניט.“ און דאָ האָט זיך אַריינגעמישט דער סניגור

און האָט געזאָגט: „ס׳איז טאָקע אמת, אָבער אַלע מאָל, וועַן ער האָט אויפן וועג אין שול אַריין געטראָפן דעם תלמיד־חכם, האָט זיך ביי אים פון הארצן אַ טיפער זיפץ אַרויסגעריסן". און דאָן האָט זיך דערהערט אַ קול, וואָס האָט אויסגערופן אין דער הויך: „פירט אַוועק דעם אַרעמען בעל־מלאכה אין גן־עדן אַריין!"

דאָס איז בלויז איינע פון די מעשיות וואָס ווייזן ווי דער בעל־שם־טוב האָט זיך באַצויגן צום פשוטן פֿאָלק, צו די אַרעמע בעלי־מלאכות און אַרבעטער. און ס׳איז קיין וואונדער ניט וואָס ער איז געווען אַזוי באַליבט ביים פֿאָלק. ער האָט פֿאַרדינט מ׳זאָל אים אַזוי ליב האָבן. קיין איינער פון זיין דור האָט פֿאַר דעם פשוטן יידן ניט אויפגעטאָן אַזוי פיל וויפל ער.

נפטר געווארן איז דער בעל־שם־טוב אינם יאָר 1760. און כאָטש עס זיינען שוין אַוועק אַזוי פיל יאָרן זינט דער גרויסער צדיק איז אַוועק פון דער וועלט אין דעם קליינעם אוקראַיניש שטעטל מעזשבעזש, טראָגן די אידן פון אוקראַינע נאָך איצט אויך אין זיך דעם גייסט, וואָס ער האָט פֿאַרשפרייט אין די יאָרן וועַן ער האָט געלעבט. ער האָט אויף זיי זיין שטעמפל אַוועקגעלייגט און ס׳איז איבערגעגאַנגען פון דור צו דור.

הערשעלע אסטראָפאָליער

(מעזשבעזש — 3.)

פון אַלע יידישע שטעטלעך אין אוקראַינע איז מעזשבעזש דאָס אייני־ציקע שטעטל, וואָס האָט זוכה געווען דערצו, אַז מ׳זאָל עס רופן „קליין ארץ־ישראל״.

חסידים און גלאָט פרומע יידן האָבן דאָס שטעטל פאַרהייליקט, און יעדן זומער וועט ס׳איז אָנגעקומען דער חודש אלול, איז מען געגאַנגען אויף קבר־אָבות צום בעל־שם־טוב, צום אַפּטער רב, און די אַנדערע גרויסע צדיקים, וואָס ליגן דאָרט אין זייער אייביקער רו אויפן אַלטן בית־עולם. ניט נאָר מעזשבעזשער חסידים זיינען אַהין געגאַנגען, נאָר אויך פון אַנדערע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע און אויך פון אַנדערע לענדער, פון גאַליציע און פון רומעניע, זיינען געקומען חסידים און רביים, און אַלע זיינען געגאַנגען אויף קבר־אָבות צום בעל־שם־טוב, צו זיין אייניקל רבי ברוכל, צום אַפּטער רב. און געגאַנגען „אויפן פעלד״, ווי מ׳רופט געווײנלעך אַן דעם בית־עולם, איז מען אין די זאָקן, און קיינער פון די, וואָס זיינען פון נאָענט און פון ווייט געקומען קיין מעזש־בעזש אויף קבר־אָבות, האָט קיינמאָל ניט פאַרפעלט זיך אָפּשטעלן בייַ דעם קבר פון דעם באַרימטן יידישן ווייצלינג און ווערטל־זאָגער הערשעלע אָסטראָ־פּאָליער, און ס׳זיינען אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן בייַ זיין קבר איבערגע־לאָזט „קוויטלעך״ מיט בקשות, ער זאָל זיך פאַר זיי „מיען אויף יענער וועלט״...

אַזוי דערציילן עלטערע יידן, וואָס קומען פון מעזשבעזש. און ס׳איז ניט קיין וואונדער, וואָס ביים פּאָלק איז דער נאָמען פון הערשעלע אָסטראָפּאָליער געבליבן ענג פאַרבונדן מיט די נעמען פון גרויסע חסידישע רביים און צדיקים. דאָס פּאָלק האָט אים ריכטיק אָפּגעשאַצט, ווייל ער האָט אינם לעבן פון די אַרעמע און געפּאָלגענע אַריינגעטראָגן אַ סך פרייד, און דאָס האָט געשטימט מיט דעם, וואָס דער בעל־שם־טוב אַליין האָט געפּרעדיקט.

ס׳איז אַוודאי ניט מער ווי אַ צופאַל, וואָס דאָס זעלבע אוקראַיניש־יידישע שטעטל, וואָס איז אַזוי ענג פאַרבונדן מיט דעם נאָמען פונם גרינדער און באַ־שאָפער פונם חסידיזם, איז אויך פאַרבונדן מיטן נאָמען פון דעם, וואָס איז ביים

פֿאַלק געווָאַרן דער טרעגער פון יידישן הומאָר און וויץ. דער צופֿאַל איז אָבער זייער אַ כאַראַקטעריסטישער, און ווען מען קלייבט זיך גוט פֿאָנאַנדער אין די ווינקלען, וואָס הערשעלע אָסטראָפּאָליער האָט געזאָגט ביי פֿאַרשיידענערליי געלעגנהייטן און אין די שפּאָסיקע מעשהלעך, וואָס ער האָט דערציילט ווען ער האָט געדאַרפט טרעפן דעם, וואָס ער האָט געוואָלט, קען מען זאָגן, אַז ער, דער וויצלינג און וועלטל־זאָגער, האָט אויף זיין אייגענעם און זייער גערָאטענעם שטייגער, אויסגעדריקט אַ שאַרפן פּראָטעסט קעגן יענע חסידישע רביים, וואָס זיינען אַוועק פון די וועגן, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט אָנגעצייכנט בעת ער האָט געגרינדעט דעם חסידיזם...

ס׳איז שווער צו באַשטימען פּינקטלעך די צייט ווען הערשעלע אָסטראָפּאָליער איז געבאָרן געווָאַרן און פון וואָס פּאַר אַ יחוס ער האָט געשטאַמט. לויט דער מיינונג פון דעם העברעאיש־יידישן שריפטשטעלער אליעזר שערמאַן, וועלכער האָט זיך אָפּגעגעבן מיט קלייבן מאָטעריאַלן וועגן דעם ענין, שטאַמט הערשעלע פון דעם געלערנטן מקובל ר׳ שמשון אָסטראָפּאָליער, וואָס איז דער־הרגעט געווָאַרן אינם שטעטל פּאָלאָנע, אין די צייטן פון די כמעלניצקי־שחיטות פון די יאָרן ת״ח ות״ט (1648 און 1649), ווי ס׳ווערט דערציילט אינם ספּרל „יון מצולה״ פון ר׳ נתן נטע האַנאָווער. דאָס איז אָבער ניט מער ווי אַ השערה. אויף זיכער קען מען ניט וויסן צי דער באַרימטער יידישער וויצלינג שטאַמט טאַקע פון דער משפּחה פון יענעם גלעָרנטן מקובל ר׳ שמשון בן פּסח, וועלכער האָט פֿאַרפאַסט אַ פּירוש אויפן זוהר און אויף חמשה חמשי תורה און אויף די פּינף מגילות. וואָס מ׳ווייסט יאָ באַשטימט איז, אַז הערשעלע איז געבאָרן געווָאַרן אינם שטעטעלע אָסטראָפּאָליע, וואָס איז אין וואָלינער גובערניע, און אַז אין דער צווייטער העלפט פונם אָכצנטן יאָרהונדערט האָט ער געלעבט אין מעזשבעזש, און דאָרט איז ער ביים רבין ר׳ ברוכל אין הויף געווען אַ מין „הויף־נאַר״, וואָס האָט געדאַרפט מאַכן פּריילעך דעם רבין...

דאָס איז געווען הערשעלעס אויפגאַבע און מ׳האָט אים געצאָלט דערפאַר. די שפּאָסן, וואָס ער האָט געמאַכט, און די וויצן, וואָס ער האָט דערציילט, זיינען ביי אים געווען דער אינציקער קוואַל פון פּרנסה, און ווען מ׳האָט אים אַמאָל געפּרעגט פֿאַרוואָס ער זאָגט שטענדיק וויצן צו מאַכן פּריילעך אַנדערע, האָט ער געענטפֿערט:

— ס׳זיינען דערביי פֿאַראַנען גאַנצע פּינף סיבות. די ערשטע סיבה איז מיין ווייב, און די אַנדערע פּיר סיבות זיינען — מיינע פּיר קינדער...

ווען מ׳איז געקומען קיין אָסטראָפּאָליע אַריבערצונעמען הערשעלען קיין מעזשבעזש, האָט ער זיך גלייך אָנגעכאַפּט אַן דעם, ווייל ער האָט אַוודאי געמיינט, אַז אינם הויף פון דעם רבין ר׳ ברוכל, וועלכער איז דעם בעל־שם־טובס

אַן אייניקל, וועט אים אַוודאי זיין זייער גוט און ער וועט שוין מער ניט דאַרפן זיך דרייען דעם קאָפּ וועגן פרנסה. ניט טראַכטנדיק קיין סך, האָט ער גלייך געזונטן האַק און פּאַק, די ווייב מיט די פיר קינדער, און זיך געלאָזט פאָרן קיין מעזש־בעזש אינאיינעם מיט די חסידים, וואָס זיינען געקומען נאָך אים. און אויפן וועג איז ער געווען נאָך פריילעכער ווי אַלע מאָל, און וען מ׳האָט זיך מיט אים אָפּגעשטעלט אין אַ קרעטשמע, האָט ער מיט זיינע ווערטלעך און שפּאַסן אַרויסגערופן אַ סך געלעכטער ביי אַלעמען, און וען מ׳איז אַרויס פון דער קרעטשמע זיך ווידער אַרויפצוזעצן אויפן וואָגן צו פאָרן ווייטער, איז אַנ־געקומען אַ פריץ און אַלע יידן האָבן פאַר אים אַראָפּגענומען, ווייל ער איז געווען אין אַזאַ איילעניש, אַז ער האָט שוין וואָס גיכער געוואָלט אָנקומען אויף דער נייער שטעלע ביים רבין אין הויף.

— העי, דו, יידל! — האָט דער פריץ אים אָפּגעשטעלט, — פון וואַנען ביזטו?

— פון אָסטראָפּאָליע, — האָט הערשעלע אים געענטפערט.

— און וואָס איז מיטן היטל? — האָט דער פריץ זיך געבייזערט.

הערשעלע האָט גוט פאַרשטאַנען וואָס דער בייזער פריץ מיינט, אָבער ער האָט זיך געמאַכט תמוואָטע.

— אָ, דאָס היטל! — האָט ער געזאָגט. — יאָ, דאָס היטל איז אויך פון אָסטראָפּאָליע... פונקט אַזוי ווי איך...

און געזאָגט האָט ער דאָס אַזוי, אַז דער פריץ האָט זיך צעלאַכט.

בכלל שיינט עס, אַז הערשעלע אָסטראָפּאָליער האָט זיך פאַר קיין פריצים ניט געבויגן, פונקט ווי ער האָט זיך ניט געבויגן פאַר יידן, וואָס זיינען לויט זייער שטאַנד געווען העכער פאַר אים; ער איז אין זיין נאַטור געווען אַ שטאָלצער, און ער האָט קיין מורא ניט געהאַט אַריינצוזאָגן שארף אָפּילו דעם גרעסטן.

וען מ׳האָט אים דאָס ערשטע מאָל געבראַכט אין הויף אַריין, האָט זיך דער רבי ר׳ ברוכל גאָר ניט אומגעקוקט אויף אים, ווייל, ווי שטענדיק, איז ער געווען שטאַרק פאַרמרהשחורהט און פאַרזאָרגט, און חסידים האָבן געזאָגט, אַז די מרה־שחורה איז אים געקומען פון דעם וואָס ער האָט איינגעזען, אַז זיין גאַנצע מי צו ברענגען משיחן גיט זיך אים ניט איין. אַרומשפּאַנענדיק איבערן צימער הין און צוריק, האָט ער געקנייטשט דעם שטערן און אַלע מאָל האָט זיך ביי אים פון האַרצן אַ טיפער זיפץ אַרויסגעריסן, און וען הערשעלע אָסטראָפּאָליער האָט דאָס דערזען, האָט ער געכאַפּט אַן אָנגעצונדן ליכט און אָנגעהויבן נאָכגיין דעם רבין און דערביי האָט ער זיך אַלע מאָל אָנגעבויגן, ווי ער וואָלט עפּעס געזוכט אויף דער ערד.

— וועט זענט איר און וואָס זוכט איר דאָ? — האָט דער רבי אים געפרעגט.

— איך בין הערשעלע אָסטראָפּאָליער, — האָט דער ויצלינג אים געענטפערט, — און איך זוך דאָ, רבי, אייער נאָז אויף דער ערד... איר האָט דאָך אַראָפּגעלאָזט די נאָז, זוך איך זי....

הערשעלע איז געווען אַ מייסטער זיך צו שפּילן מיט ווערטער. ווען ער האָט איין מאָל געזען ווי דער רבי זיצט ביים טיש אַן אומעטיקער, האָט ער אַראָפּגענומען פונם טיש אַ זילבערנעם לעפל און אים אַריינגעלייגט צו זיך אין קעשענע, און שפּעטער אַ ביסל האָט ער אַריינגעלייגט נאָך אַ לעפל אין קעשענע, און ווען דער רבי ר' ברוכל האָט דאָס דערזען און אים געפרעגט פאַרוואָס ער טוט דאָס, האָט ער אים געענטפערט:

— ס'איז פאַרשטייט איר מיך, אַזוי, רבי: איך בין עפּעס ניט מיט אַלעמען, האָט מיר דער דאָקטאָר געהייסן נעמען אַלע פערטל שעה אַ לעפל...

ביי יעדער גלעגנהייט, ווען ס'איז נאָר געווען נויטיק צו פאַרטרייבן דעם אומעט פון דעם אָנגעכמורעטן רבין, האָט הערשעלע אָסטראָפּאָליער געקענט געפינען דאָס פאָסיקע וואָרט און דאָס שפּאָסיקע ווערטל, וואָס קען אַרויסרופן אַ שמייכל, אָדער אַ גלעכטער. און איין מאָל ווען אַ גבאי האָט אים צוגעקלאָגט צום רבין, אַז ער איז אין מעשבעזש אַריינגעגנגען צו אַ קרעמער און האָט זיך געהייסן אָפּריסן עטלעכע אַרשין ריפּס אויף אַ קאָפאָטע און האָט ניט באַצאָלט דערפאַר, און דער רבי האָט אים געזומען זאָגן מוסר פאַרוואָס ער האָט דאָס געטאָן, האָט הערשל געענטפערט:

— פונדעסטוועגן, רבי, דאַרפט איר ניט זיין בייז דערויף; אַזוי איז דאָס שוין מיט אַ קבצן: וואָס ער רייסט ניט אָפּ, האָט ער ניט...

און ביי אַן אָנדער גלעגנהייט, ווען אַ גבאי האָט אים תשעה באָב צוגעקלאָגט צום רבין, אַז ער האָט היינט ניט געפאָסט, און הערשעלע האָט געזען, ווי ר' ברוכל איז שוין ווידער גרייט אים צו זאָגן מוסר, האָט ער מיט אַ שמייכל צו אים געזאָגט:

— אידער איר ווערט בייז, רבי, דאַרפט איר אויסהערן ווי אַזוי ס'איז געקומען דערצו, אַז איך זאָל היינט ניט אָפּהיטן דעם תענית. ס'איז, פאַרשטייט איר מיך, געווען אַזוי: איך בין מיר היינט אין דער פרי, נאָכן דאָוונען, געגאַנגען אין גאָס, און גייענדיק אַזוי, בין איך פאַרגאַנגען צום טייך, און דאַרט האָב איך געזען ווי יידישע מיידלעך, אַרעמע יידישע מיידלעך, וואָשן גרעט, און איך האָב געהערט ווי איינע מאָכט צו דער אַנדערער: „אָך, די גאַנצע שטאָט פאָסט היינט!" אַזוי האָט געזאָגט איינע. רופט זיך אָן די אַנדערע: „פונדעסטוועגן, וואָלט איך געוואָלט האָבן אַזוי פיל טויזנטער, וויפל יידן ס'פאָסטן היינט ניט, טאָקע דאָ, ביי אונדז אין מעזשבעזש"... נו, האָב איך מיר געטראָכט: זאָל אָן

אַרעמע יידישע טאָכטער האָבן נאָך אַ טויזנטער!... און טאָקע מהאי טעמא, רבי, בין איך גלייך אַוועק צוריק אַהיים און האָב אָפּגעגעסן. נו, איצטער זאָגט איר אַליין, איז דאָס אַן עוולה פון מיין זייט וואָס איך האָב געוואָלט, אַז אַן אַרעמע יידישע טאָכטער, וואָס דאַרף, נעבעך, האָבן אויף נדן, זאָל האָבן נאָך אַ טויזנטער?...

ער האָט אויף אַלץ געהאַט אַ פּאַרטיקן תירוץ, און ער האָט קיינמאָל ניט געדאַרפט טראָכטן קיין סך צו זאָגן אַזוינס, וואָס זאָל אים אַרויסשלעפּן אָפּילו פון דער גרעסטער פּאַרלעגנהייט, און דער רבי ר׳ ברוכל האָט שוין געוואוסט, אַז אים דאַרף ער אַלץ פּאַרגעבן. ער האָט קיינעם פון זיינע נאָענטע ניט פּאַרגעבן אַזויפיל וויפל הערשעלען.

*
**

איבער דעם, וואָס די וויצן און ווערטלעך פון הערשעלע אַסטראָפּאָליער זיינען אַזוי פּאָפולער ביים פּאָלק, איז דער־יבער ניט אַזוי לייכט צו שרייבן און וועגן זיי, וויל ס׳פּאַלט איין, אַז ס׳וועלן זיך דאָך געוויס געפינען אַזעלכע, וואָס וועלן זאָגן, אַז דאָס זיינען דאָך אַלטע וויצן.

דאָס איז אמת. די וויצן זיינען אַלטע, און די מערסטע פון זיי האָט מען שוין ניט איין מאָל געהערט. אָבער וען הערשעלע אַסטראָפּאָליער האָט זיי געזאָגט, זיינען זיי געווען נייַ, און אויך איצט קען מען אין זיי געפינען אַ גרויסן אינטערעס און וועלכע הערשעלע אַסטראָפּאָליער האָט געלעבט, וען מ׳גיט זיי איבער ניט ווי סתם חכמות, נאָר מ׳פּאַרבינדט זיי מיט אַ סיטואַציע און אויך מיט די אומשטענדן, אין וועלכע הערשעלע אַסטראָפּאָליער האָט געלעבט, וען ער איז געווען דער געשוואָרענער ויצלינג און ווערטל־זאָגער ביים רבין ר׳ ברוכל אין הויף. דאָס איז זייער וויכטיק צו געדענקען, וויל אין דער געשיכטע פון חסידיזם רירט דאָס אַן די צייטן, וועו ס׳האָבן זיך געגנומען באַוויזן אַזעלכע, וואָס זיינען אַוועק אויף אַזוינע דרכים, אַז די פּאַלקס־באַוועגונג, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט געשאַפן, האָט געמוזט אַנהויבן גיין באַרג אַראָפּ...

און דער רבי ר׳ ברוכל איז געווען איינער פון זיי, כאָטש ער איז געווען דעם בעל־שם־טובס אַן אייניקל.

פון אַלץ וואָס ס׳ווערט דערציילט וועגן אים אין די חסידישע ספרים און אויך אין דער ליטעראָטור, וואָס איז שפּעטער אָנגעשריבן געוואָרן וועגן דער געשיכטע פון חסידיזם, איז קלאָר, אַז ר׳ ברוכל איז צווישן די חסידישע רביים געווען פון די, וואָס האָבן זיך ניט אויסגעצייכנט — ניט מיט תורה, ניט מיט חכמה און אויך ניט מיט קיין גוטע מידות. „פון דער גאָנצער חסידישער תורה, — שרייבט וועגן אים ש. דובנאָוו אין זיין „געשיכטע פון חסידיזם" (באַנד 2, זז׳

57-58), — איז ביי אים געבליבן נאָר יענע שרייערישע התלהבות אין דאָוונען, וואָס האָט אין זיך מער אויסערלעכען עפעקט, ווי אינערלעכן תוך, און וואָס דינט נאָר ווי אַ מיטל איבערצושרעקן די צוהערער און אַרויפוואַרפן אויף זיי אַן אימה און אַ שרעק פאַר דער גרויסקייט פונם צדיק, און ניט צו באַגיסטערן זיי פאַר עבודת הבורא".

אויך דר. שמואל אבא האַראַדעצקי, וועלכער שרייבט געווייגלעך מיט גרויס באַגייסטערונג וועגן חסידיזם, האָלט ניט פונם רבין ר' ברוכל, און אין זיין ווערק „החסידות וחסידים" (באַנד 3, זייט 12), זאָגט ער, אַז ר' ברוכל האָט געקוקט אויפן חסידיזם ווי אויף זיינעם אַ „מאַנאַפאָל", און אויף אַלע אַנדערע חסידישע רביים ווי אויף אַזעלכע, וואָס רייסן זיך אַריין אין זיינע גרענעצן, און ער האָט זיי אַלע געזידלט און באַלייידיקט.

אָפילו פאַר אַזאַ גרויסן צדיק ווי ר' שניאור זלמן האָט ר' ברוכל קיין דרך־ארץ ניט געהאַט; וועלן יענער איז געקומען קיין פאָדאָליע קלייבן געלט פאַר די אַרעמע יידן, וואָס זיינען אַרויסגעטריבן געוואָרן פון די דערפער, האָט ר' ברוכל זיך צעשריען אויף אים מיט כעס: „וואָס זענט איר געקומען אין מיין מדינה?"

ער האָט אויפן גאַנצן חסידיזם אין אוקראַינע געקוקט ווי אויף זיין פירשטנטום, אַדער ווי אויף זיין קעניגרייך, און דעריבער איז ער געווען אַזוי בייז אויף שניאור זלמענן, פאַרוואָס ער האָט זיך „אַריינגערעכנט אין זיינע גרענעצן". און וועלן ר' שניאור־זלמן האָט אים געזאָגט, אַז ער האָט געמוזט קומען אַהער זאַמלען געלט פאַר די אַרעמע יידן, ווָאס מ'האָט פון די דערפער אַרויסגעטריבן, ווייל ער האָט שוין פֿשוט ניט געקאָנט אַריבערטראָגן דעם צער פון די אַרויס־געטריבענע און ס'האָט אים געריסן דאָס האַרץ צוזעענדיק ווי יענע וואַלגערן זיך אין די גאַסן און ווערן געשוואָלן פאַר הונגער און גייען ממש אויס נאָך אַ שטיקל ברויט, האָט ר' ברוכל אים דערויף געענטפערט: „וואָס אַרט דאָס אייך?"

אַזוי האָט דערציילט ר' שניאור זלמן אַליין אין אַ בריוו, וואָס ער האָט גע־שריבן צו זיינע חסידים*). אַבער די בעסטע כאַראַקטעריסטיק אויף ר' ברוכלען האָט געגעבן ר' נחמן בראַצלאַווער. אויף זיין אייגענעם פאַלקסטימלעך־יידישלעכן שטייגער פלעגט ער אים רופן אין איין אָטעם: „פּעטער ברוך־פּעטער־בוך" און דאָס האָט געמיינט, אַז ער איז אַ זאָטער, אַ צופרידענער מיט זיך און אַז ס'איז אים גוט וואָס ער האָט אַ פעטן בויך, אַדער אַ פעטן בוך, ווי מ'זאָגט אויפן אוקראַינער יידיש...

ער איז געווען אַ מוראדיקער בעל־גאווהניק, זיך געהאַלטן גרעסער פון אַלעמען, און דערביי האָט ער זיך דאָך ניט געשעמט צו זאָגן, אַז ער איז דער

*) זע: מרדכי טויטעלבוימס „הרב מלאַדי ומפלגת חבד", באַנד, 1, זז' 146, 147 און 148.

גרעסטער ענין און אַז זיין באַשיידנקייט האָט גאָר קיין גלייכן ניט צו זיך. ער האָט ליב געהאַט געלט און ער האָט דאָס איינגעוויקלט אין דער יראה און געזאָגט, אַז „דער אויבערשטער האָט אַריינגעגעבן אין די הערצער פון די צדיקים דאָס גלוסטן נאָך געלט, כדי זיי זאָלן זיך דורך דעם קענען פאַרבינדן מיט כלל ישראל און דערהויבן זייערע תפילות". אויך מאַכט האָט ער ליב געהאַט, און ער האָט זיך געפירט זייער ברייט, אויף אַ גאָר רייכן שטייגער, און אייניקע פאַרשער פון יענער עפאָכע זיינען געניגט צו גלויבן, אַז אפילו דאָס אַרי־ בערברענגען דעם ויצלינג הערשעלע פון אַסטראָפּאָליע קיין מעזשבעזש איז אויך געווען צוליב דעם, אַז ער זאָל האָבן זיינעם אַן אייגענעם „הויף־נאַר". ווי ס׳איז געווען איינגעפירט אַמאָל אין די קעניגלעכע פאַלאַצן...

אַז אַזאַ מענטש ווי ר׳ ברוכל האָט הערשעלען ניט ווייניק געקריוודעט און ניט איין מאָל ווייי געטאָן — דאָס איז ניט שווער זיך פאָרצושטעלן, און מ׳קען דאָס זען פון אייניקע ויצן, וואָס ווערן דערציילט. אָבער די ויצן דאַרף מען ניט דערציילן גלאַט אַזוי, נאָר מ׳דאַרף זיי פאַרבינדן מיט דעם ווי אַזוי דער רבי, וואָס האָט אויף אָרעמע לייט געקוקט פון אויבן אַראָפּ, האָט באַהאַנדלט דעם ויצלינג און אים ניט געגעבן די מעגלעכקייט צו האָבן פרנסה פון דעם, וואָס ער מאַכט אים פריילעך...

הערשעלע האָט שטענדיק געטראָגן אין הארצן אַ גרויסן פאַרדרוס דערויף, פאַרוואָס דער רבי באַהאַנדלט אים אַזוי שלעכט, און גיט אים ניט גענוג אויף פרנסה פאַר זיין ווייב און קינדער. און וויל ער איז אַליין געווען אַ חסיד און ער האָט גוט געוואוסט און פאַרשטאַנען, אַז די וועגן פון דעם רבין ר׳ ברוכל זיינען ניט די וועגן פון זיין גרויסן זיידן, דעם בעל־שם־טוב, איז זיין פאַר־ דרוס געווען נאָך גרעסער, און ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ געלעגנהייט, האָט ער אויסגעדריקט זיין פראָטעסט קעגן דעם, און געטאָן האָט ער דאָס אויף זיין אייגענעם שטייגער — מיט אַ וויץ, אַדער מיט אַ מעשה, וואָס האָט געקענט טרעפן אין דער זיבעטער ריפּ...

איינמאָל, ווען ער האָט געטראָכט פון דעם, וואָס ר׳ ברוכל באַהאַנדלט אים אַזוי שלעכט און וואָס בכלל גייט ער ניט אין די וועגן וואָס זיין זיידע, דער גרויסער בעל־שם־טוב, איז געגאַנגען, האָט ער באַשלאָסן, אַז איצט מוז ער אים שאַרף אַריינזאָגן, און ער האָט דאָס טאַקע גלייך געטאָן.

— רבי, — האָט ער געזאָגט, — איך וועל אייך דערציילן אַ מעשה...

און ער האָט דערציילט:

— דאָס איז געווען, — האָט ער אָנגעהויבן, — נאָך פאַר צוויי וואָכן. יאָ, פאַר צוויי וואָכן איז דאָס געווען, אין אַ דאָנערשטיק. און ווי ס׳איז שוין לאַנג איינגעפירט ביי מיר, האָב איך ניט געהאַט אויף שבת. נו, גיי איך מיר אַזוי

אַרום איבער די גאַסן און ברעך מיר דעם קאָפּ, וואו נעמט מען אויף שבת. איך גיב אַ קוק — דער יצר־הרע קומט מיר אַן אַנטקעגן. „הערשל, — מאַכט ער אַזוי צו מיר, — וואָס ביסטו אַזוי פאַרזאָרגט?" זאָג איך צו אים: „ווי אַזוי זאָל איך ניט זיין פאַרזאָרגט, אַז ס׳איז שוין דאָנערשטיק און איך האָב נאָך ניט אויף שבת". רופט ער זיך אָן צו מיר, דער יצר־הרע, הייסט עס: „דו נאָר איינער, וואָס דאַרפסטו זיך ברעכן דעם קאָפּ? עפּעס ביסטו דאָך אַ גאַנצער בן־בית ביים רבין ר׳ ברוכל אין הויף, איז נעם דאַרט צו אַ זילבערן בעכערל און פאַרקויף עס, וועסטו האָבן אויף שבת. נישקשה, דער רבי ר׳ ברוכל האָט געזוג". איר הערט, רבי? אַזוי האָט ער צו מיר געזאָגט, דער יצר־הרע, און איך האָב אים געפאָלגט, און וואָס זאָל איך אייך זאָגן? איך האָב געהאַט אַ שבת — הלוואי אויף אַלע יידן געזאָגט געווארן...

— דאָס איז געווען פאַר צוויי וואָכן, — האָט הערשל ווייטער געצויגן די געשיכטע. — און איצט הערט ווייטער: פאַראַכטאָגן, אויך אין אַ דאָנערשטיק, האָב איך וויידער ניט געהאַט אויף שבת; נו, האָב איך מיר געטראַכט, אַז איך וועל וויידער פאָלגן דעם יצר־הרע, און איך האָב זיך שוין — איר הערט, רבי? — געלאָזט גיין צו אייך אין הויף אַריין צוצונעמען אַ זילבערן בעכערל, אָבער דאָ איז ווי פון אונטער דער ערד אויסגעוואַקסן לעבן מיר דער יצר־טוב און האָט מיך אָנגעהויבן אָפּשלאָגן פון דעם, וואָס איך האָב פאַרטראַכט צו טאָן. „מ׳טאָר ניט גנבענען! — האָט ער מיר געזאָגט. — אין דער תורה שטייט געשריבן „לא תגנוב".

„און ער איז געראַטן, דער יצר־טוב. — האָט זיך דער רבי אַריינגעמישט. — אַזוי שטייט טאַקע אין דער תורה: „לא תגנוב!"

— ס׳איז אמת, — האָט הערשל אים צוגעגעבן. — אַזוי שטייט טאַקע אין דער תורה, און דערפאַר האָב איך אים געפאָלגט, דעם יצר־טוב. אָבער וואָס זאָל איך אייך זאָגן, רבי? איך האָב געהאַט אַ שבת — אויף אַלע שונאי ציון געזאָגט געווארן!... — און דאָס איז נאָך ניט אַלץ, — האָט הערשל ווייטער גערעדט. — היינטיקן דאָנערשטיק האָב איך וויידער ניט אויף שבת; נו, האָב איך זיך אַ גאַנצן טאָג אַרומגעשלעפּט איבער די גאַסן פון מעשׂבעזש און זיך אַלץ געבראַכן דעם קאָפּ, וועמען איך זאָל בעסער פאָלגן — דעם יצר־הרע, אָדער דעם יצר־טוב, קומט מיר וויידער אַן אַנטקעגן דער יצר־טוב און צע־שרייט זיך אויף מיר ווי אויפן טאַטן: „הערשל, מ׳טאָר ניט גנבענען! הערשל, ס׳איז אַ גרויסע עבירה צו גנבענען!" און ווען איך האָב געזען, אַז איך קען מיט אים גאָרניט מאַכן, אַז ס׳איז גאָרניט מעגלעך אים איבערצושפּאַרן, בין איך געפאָלן אויף אַ שכל און האָב צו אים געזאָגט אַזוי: „הער זיך איין, — האָב איך צו אים געזאָגט. — אויב דו ווילסט מיך יאָ פאַרהיטן פון אַן עבירה, איז

אפשר וואָלסטו מיר געטאָן אַזאָ טובה: גיי דו אַליין אַריין צום רבין ר׳ ברוכל און בעט ביי אים, אַז ער זאָל זען, אַז איך זאָל זיך מער ניט דאַרפן ברעכן דעם קאָפּ אַלע וואָך וואו מ׳נעמט אויף שבת... איך אַליין האָב אים שוין ניט איין מאָל געבעטן, אָבער ס׳העלפט ניט... טו מיר אַ טובה, גיי דו אַריין און בעט ביי אים פּאַר מיר... דיך וועט ער אפשר יאָ פּאָלגן...״ און ווייסט איר, רבי, וואָס דער יצר־טוב האָט מיר דערויף געענטפערט?

— טאָקע, וואָס האָט דיר דער יצר־טוב דערויף געענטפערט?

— ער האָט מיר דערויף געענטפערט, — האָט הערשל געזאָגט, — אַז ער וואָלט מיר אַוודאי געטאָן די טובה, אָבער זינט ער לעבט, איז ער נאָך קיינמאָל ביי אייך אין שטוב ניט געווען, רבי... זיין פוס, זאָגט ער, האָט נאָך קיינמאָל די שוועל פון אייער הויף ניט אַריבערגעטראָטן...

אַזוי אַריינאָגן דעם רבין ר׳ ברוכל האָט געקענט בלויז איינער, וואָס האָט געהאַט אַ סך מוט און אויך אַ חוש פּאַר גערעכטיקייט. און דעם וויצלינג הערשעלע אָסטראָפּאָליער האָבן ביידע זאָכן ניט אויסגעפעלט. ער איז אין דער נאַטור־געווען אַ בונטאַר; ער האָט קיין עוולות ניט געקענט ליידן, און ווייל די חסידות פונם בעל־שם־טוב, וואָס האָט זיך אַזוי וואַרעם אָפּגערופן אויף דער נויט פון די אַרעמע און געקרייוודעטע, איז אים געווען אַזוי נאָענט צום האַרצן, און ער האָט גערעדט ווי דאָס אייניקל גייט גאָר אויף אַנדערע וועגן און פירט זיך אַזוי, אַז ס׳שטימט ניט מיט דעם, וואָס דער זיידע האָט געפּרעדיקט, האָט ער זיך געבונטעוועט קעגן דעם, האָט ער פּראָטעסטירט קעגן דעם, און געטאָן האָט ער דאָס מיט דעם בעסטן געווער, וואָס ער האָט פּאַרמאָגט — מיט שאַרפזין און מיט קלוגע ווערטלעך און וויצן, וואָס טרעפן אין בײַן אַריין...

וועז דער רבי האָט ביי אים אין מאָל געפּרעגט וואָס דער יצר־הרע איז, לויט זיין מיינונג, אַ חסיד, צי אַ מתנגד, האָט אים הערשעלע דערויף געענטפערט, אַז ס׳איז ביי אים ניט דער מינדסטער ספּק, אַז דער יצר־הרע איז אַ חסיד. און וועז דער רבי האָט ביי אים געפרעגט פון וואַנען ער דרינגט דאָס, האָט ער אים געענטפערט קורץ און שאַרף:

— איך דרינג דאָס, רבי, פון דעם וואָס ער, דער יצר־הרע, איז אַזאָ אָפּטער גאָסט ביי אייך...

הערשעלע אָסטראָפּאָליער האָט דעם רבין ר׳ ברוכל געקענט „אויסגע־קניפּט און אויסגעבונדן״, מיט אַלע זיינע מעלות און חסרונות. קיינער פון די אַנדערע חסידים האָט אים ניט געקענט אַזוי גוט ווי ער. און מ׳קען זאָגן, אַז די, וואָס ווילן זיך באַקענען בעסער מיט דעם מענטשן, וואָס איז אין אַ משך פון גאַנצע דרייסיק יאָר — פון 1780 ביז 1811 — געשטאַנען אין דער ערשטער ריי פון די חסידישע רביים אין פּאָדאָליע, דאַרפן נעמען ערנסטער הערשעלע

אַסטראָפאָליערס וויבן, וואָס זיינען פֿאַרבונדן מיט יענעם מענטשן און מיט יענער עפּאָכע אין מעזשבעזש. דאָס וואַרפט אַ ליכט אויף דעם מעזשבעזשער רבין, וואָס האָט זיך געהאַלטן אין איין אַרומרייסן כמעט מיט אַלע אַנדערע חסידישע רביים און וואָס האָט דאָך געהאַט אַ סך חסידים און געשפילט אַזאַ גרויסע ראָלע צוליב דעם זכות, וואָס ער איז געווען אַן אייניקל פונם בעל־שם־טוב. ווען ניט דאָס, וואָלט ער אפשר גאָר אַזאַ גרויסע ראָלע ניט געשפילט, און ס׳וועט דערציילט, אַז ווען רבי ברוכל האָט זיך אין באַרדיטשעוו איינמאָל געטראָפן מיט דעם חסידישן רבין ר׳ אַריה לייב, וועמען מ׳האָט גערופן דער „שפּאָלער זיידע", האָט ער אים געפרעגט מיט אַ שטאָך: „פֿאַרוואָס עפּעס רופט מען דיך גאָר זיידע און ניט באָבע?" און דערויף האָט אים דער שפּאָלער אויך געענטפֿערט מיט אַ שטאָך: „פֿאַרוואָס געפּעלט דיר ניט אַזוי דער „זיידע"? ווען ניט דער זיידע, וואָלסטו דאָך אין גאַנצן ניט געהאָט קיין באַטרעף"...

מיט דעם איז דער שפּאָלער אויסן געווען צו זאָגן, אַז ווען ר׳ ברוכל וואָלט ניט געווען דעם בעל־שם־טובס אייניקל, וואָלט ער בכלל ניט געהאָט מיט וואָס זיך איבערצוגעמען און מ׳וואָלט פון אים אַוודאי ניט געמאַכט אַזאַ וועזן אין דער חסידישער וועלט. און דאָס איז געווען אמת, און קיינער האָט דאָס אַזוי גוט ניט פֿאַרשטאַנען ווי דער קלוגער און דורכגעטריבענער הערשעלע אַסטראָפּאָליער.

*
**

הערשעלע האָט ניט נאָר אויסגענוצט יעדער געלעגנהייט אַרייַנצוזאָגן דעם רבין אַזוי, אַז יענער זאָל זען ווי גוט ער קען אים אונ וואָס פֿאַר אַ מיינונג ער האָט וועגן אים, נאָר ער האָט אויך געשאָפּן אַזלעכע געלעגנהייטן דערזיך. און איינמאָל איז ער גלאַט גאָר פֿלוצלונג אַרייַנגעקומען צו אים און געזאָגט:

— רבי, איך וויל ביי אייך האָבן אַ דין־תורה.

— אַ דין תורה מיט וועמען? — האָט אים דער רבי ר׳ ברוכל געפרעגט.

— אַ דין תורה מיט גאָט. — האָט הערשעלע געענטפֿערט. — איך האָב צו אים אַ סך טענות, און טאַקע געריכטע טענות אויך, און איך וויל, אַז איר זאָלט משפּטן צווישן מיר און אים...

— אָבער פֿאַרוואָס עפּעס, זאָג מיר נאָר, הערשעלע, האָסטו אויסגעקליבן דווקא מירן? — האָט זיך ר׳ ברוכל געוואונדערט. — פֿאַרוואָס ניט אַן אַנדער רבין? ביזטו טאַקע, זאָג מיר, כ׳בעט דיך, דעם אמת, זיכער אין דעם, אַז איך בין מער ווי אַלע אַנדערע צוגעפּאַסט דערצו?

— זיכער. — האָט הערשעלע געענטפֿערט. — און ווייסט איר פֿאַרוואָס, רבי, איך בין אַזוי זיכער אין דעם? וואַרעם אַלע אַנדערע רביים האָבן מורא

פּאָר גאָט, וועלן זיי דערפאָר אַוודאי אים צופּסקענען און ס׳וועט אויסקומען, אַז ער איז גאָר געראַטן. מיט אייך אַבער בין איך זיכער, ווייל איר, רבי, האָט קיין מורא ניט פּאָר גאָט...

דאָס איז געווען גאָר שאַרף אַריינגעזאָגט. ס׳האָט פּשוט געמיינט, אַז מיט אַ כלומרשטן שפּאָס, וואָס האָט אין זיך אַזאַ ערנסטקייט, וואַרפט ער אים אַרונטער פון דער הויך, וואו ער איז געשטאַנען אין זייַנע אייגענע אויגן און אויך אין די אויגן פון זייַנע חסידים...

אַפילו דעם רבינס דבקות ביים דאַוונען, פון וואָס די חסידים האָבן דערציילט גאַנצע חידושים, האָט הערשעלע אַסטראָפּאָליער ניט דורכגעלאָזן אַן אַ שטאָך, און איינמאָל, וועז ר׳ ברוכל האָט אים געפרעגט פאַרוואָס ער ווערט אַזוי גיך פּאַרטיק מיט דער שמונה־עשרה, האָט ער אים דערויף געענטפערט גלייך אויפן אָרט:

— ס׳איז גאַנץ פּשוט, רבי לעבן, איר האָט אַ סך גאָלד און זילבער, געדויערט עס לאַנג ביז איר רעכנט דאָס אַלץ אויס שטייענדיק שמונה־עשרה... איך אַבער פאַרמאָג ניט קיין גאָלד און ניט קיין זילבער, נאָר בלויז אַ וויב און אַ ציג. דאָס איז מיין גאַנץ פאַרמעגן. נו, איז וועז איך שטעל זיך אַוועק שמונה־עשרה, באַרעכן איך דעם גאַנצן פאַרמעגן מיינעם אויף גיך: וויב־ציג, ציג־וויב און פּאַרטיק — אויסגעשטאַנען שמונה־עשרה...

אויך די תורה, וואָס דער רבי פלעגט זאָגן ביים טיש, האָט ער ניט דורכגעלאָזן אַן אַ שטאָך, ווייל ער האָט אַוודאי געוואוסט, אַז ער איז גאָר ניט אַזאַ גרויסער תלמיד־חכם. און וועז ער האָט געהערט ווי די חסידים רעדן מיט גרויס התפּעלות וועגן דער תורה, וואָס דער רבי ר׳ ברוכל זאָגט און ווי זיי זיינען אַזוי זיכער, אַז זיין תורה באַשטייט ניט נאָר פון רזין, פון סודות, הייסט עס, נאָר טאַקע פון רזין דרזין, פון סודות שבסודות, וואָס בלויז די גאָר אויסדערוויילטע קענען אויפדעקן, האָט ער זיך איינמאָל, מיט אַ כלומרשטער אומשולדיקער מינע אויפן פּנים, געוועדט צום רבין מיט אַ פראַגע:

— וואָס, זאָגט מיר, כ׳בעט אייך, רבי לעבן, איז דער חילוק צווישן רזין און רזין דרזין?

— אדרבא, הערשל, זאָג דו מיר דעם חילוק. — האָט דער רבי ר׳ ברוכל זיך אַרויסגעדרייט פון אַן ענטפער.

און הערשל האָט געזאָגט וואָס ער האָט געוואָלט זאָגן:

— דער חילוק צווישן די צוויי זאָכן, — האָט ער געענטפערט, — איז גאַנץ פּשוט: רזין מוז אַוודאי זיין אַזוינס, וואָס איך פאַרשטיי ניט און איר פאַרשטייט יאָ, רזין דרזין איז אַוודאי אַזוינס, וואָס ניט איך וויים וואָס דאָס איז און ניט איר וויסט וואָס דאָס איז...

ער האָט ביים רבין אין הויף אַלערליי שליחותן דורכגעפירט. מ׳האָט זיך מיט אים געשאָפט ווי מיט אַ משרת, און זייער אָפט, וועז דער רבי האָט געדאַרפט ערגעץ פאָרן, האָט הערשעלע פריער געדאַרפט פאַרזאָרגן אַן אַכסניא פאַר אים, און אין דעם האָט מען געדאַרפט זיין זייער פאַרזיכטיק, ווייל ר׳ ברוכל איז געווען צעבאַלעוועט און קיין זאַך איז אים ניט געפעלן.

איינמאָל, וועז ר׳ ברוכל האָט צו אים געהאָט טענות פאַרוואָס ער האָט אים פאַרפירט אויף אַן אַכסניא, וואו ער האָט ביינאַכט ניט געקענט שלאָפן איבער דעם, וואָס אַ קינד האָט דאָרט געווויינט פון דער אַנדערער זייט וואַנט, האָט הערשל זיך פאָר אים פאַרענטפערט אויף אַזאַ שטייגער, אַז ס׳איז גאָר אויסגעקומען, אַז ער האָט אים שאָרף אַריינגעזאָגט אויפן חשבון פון דעם וואָס ער פיעשטשעט זיך אַליין צופיל און וואָס ער נעמט זיך איבער דערמיט וואָס ער איז אָפט מרה־שחורהדיק און פאַרזאָרגט.

— איר, רבי, — מאַכט ער אַזוי צו אים, — מיינט אַוודאי, אַז דאָס קינד, וואָס האָט געווויינט אַ גאַנצע נאַכט, איז אַ פשוט קינד. ניין. חלילה. דאָס איז אַן „אייניקל", און אַן „אייניקל", ווי איר וויסט, איז אַ פאַרווויינטע נשמה... אַן „אייניקל" פיעשטשעט זיך שטענדיק...

*
**

פון הערשעלעס ויצן, וואָס זיינען צעווואָרפן אויף אַזוי פיל ערטער און אויך פון די מעשיות, וואָס זיינען וועגן אים געווען פאַרשפרייט צווישן פאָלק אין אַ סך יידישע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע, קען מען דריגנען, אַז ניט אַלע מאָל איז דאָס אַריינזאָגן דעם רבין אַזוי שאָרף אים אָפגעגאַנגען גלאַט. ס׳שיינט, אַז ר׳ ברוכל האָט זיך אויף אים ניט אין מאָל גוט אויסגעביי־זערט און אים אַרויסגעטריבן פון הויף, און דאָן פלעגט הערשעלע זיך אַרום־שלעפן צופוס פון איין שטאָט אין דער אַנדערער, און פון איין דאָרף אין אַן אַנדערן, און אומעטום האָט מען אים שוין געקענט ווי אַ בייזן שילינגער און ער האָט געצויגן זיין חיונה פון דעם וואָס ער האָט געזאָגט וועדטלעך, און די מערסטע וועדטלעך זיינע זיינען געווען אַ שאַרפע קריטיק אויף די רייכע אוז פאַרגרעבטע לייט, וואָס זיינען שרעקלעך קאַרג און וואָס העלפן קיינמאָל ניט אַרעמע קיין אַרעמאַן, וועז ער קומט אַן צו זיי אין אַ נויט. ווי מיט אַ שאַרף מעסער האָט ער געשניטן די אַלע, וואָס האָבן דאָס פאַרדינט, און יעדער וויץ זייגער און יעדער וועדטל זיינס האָט ווי אַ פייל געטראָפן. אָבער דאָס אַרומשלעפן זיך איבער די שטעט און שטעטלעך האָט זיין מערכה ניט בעסער געמאַכט; ער פלעגט זיך אַלע מאָל אומקערן צוריק קיין מעזשבעזש, און דאָן פלעגט ר׳ ברוכל אים

ווידער אַריינגענעמען צוריק צו זיך אין הויף און ווידער באַהאַנדלען פונקט אַזוי שלעכט ווי פריער, צאָלנדיק אים גראָשנס דערפאַר וואָס ער מאַכט אים פריילעך.

ס׳איז זייער מעגלעך, אַז ביי יעדן מאָל, ווען מ׳האָט הערשעלע אַסטראָפאָליער אַריינגענומען צוריק אין הויף, האָט מען אים געוואָרנט, אַז ער זאָל זיך בעסער היטן מיט אַ וואָרט און ניט אַריינזאָגן דעם רבין אַזוי שארף ווי ער קען. אָבער הערשל האָט זיך דאָך ניט געקענט איינהאַלטן, ווייל ער איז דאָך אויף ר׳ ברוכלען געווען מער מבין ווי די אַנדערע, און דערצו האָט ער נאָך קיין עוולות ניט געקענט ליידן און ער האָט געמוזט אַרויסזאָגן וואָס ער פילט און וואָס ער דענקט וועגן דעם מענטשן, וואָס פירט זיך ניט לויטן גייסט פון חסידות ווי דער בעל־שם־טוב האָט דאָס געפּרעדיקט, און וואָס נעמט זיך דאָך אַזוי שטאַרק איבער דערמיט וואָס ער איז אַן אייניקל פונם בעל־שם־טוב. און איינמאָל, ווען ער האָט געמאַכט שפּאַס און געזאָגט וויצן צו פאַרטרייבן די נגידישע מרה־שחורה פונם רבין, איז ער מיטאַמאָל געוואָרן ערנסט:

— רבי, איך וויל אייך עפּעס פרעגן.

— נו, פרעג. — האָט ר׳ ברוכל צו אים געזאָגט.

— ס׳איז אַזוי, רבי, — האָט הערשעלע אָנגעהויבן, — ס׳איז שוין אַ לאַנגע צייט זינט איך ברעך מיר דעם קאָפּ איבער זייער אַ האַרבער קשיא: אַלע ווייסן דאָך און ס׳איז אַוודאי ביי קיינעם קיין ספק ניט, אַז אונדזערע גרויסע תנאים, ווי, למשל, רבי עקיבא, ר׳ אליעזר בן הורקונוס, ר׳ שמעון בן יוחאי און די אַנדערע תנאים, וואָס וועלן דערמאָנט אין דער גמרא, זיינען געשטאַנען מיט טויזנט קעפּ העכער פון די צדיקים וואָס מיר האָבן אין דער היינטיקער צייט. פונדעסטוועגן ווייסן מיר, אַז זיי, די אַלע גרויסע צדיקים פון יענע צייטן, זיינען אַלע געווען גרויסע קבצנים און האָבן זיך אַלע זייערע יאָרן געמוטשעט, און די היינטיקע צדיקים, וואָס קומען אַפילו ניט צו די קנעכלען פון יענע, זיינען גבירים־אַדירים, אַנגעשטאָפּט מיט געלט, און זיי פאָרן „נאַשפּיץ" אין קאָרעטן, און זיי לעבן זיך ווי די פּריצים און זיי עסן און טרינקען פון זילבערנע און גילדערנע כלים און ס׳איז זיי גוט ווי די וועלט. איז, פאַרוואָס, זאָגט מיר, כ׳בעט אייך, רבי לעבן, זאָל דאָס זיין אַזוי?...

רבי ברוכל האָט זיך, אַפּנים, ניט געכאַפּט וואוהין ער צילט, ווייל ער אַליין איז דאָך געווען אַזוי פאַרגלויבט אין זיך, אַז ער פלעגט דערציילן, אַז אליהו הנביא קומט צו אים און אַז ר׳ שמעון בן יוחאי אַליין האָט אים אמאָל אויפן הימל געזאָגט, אַז ס׳איז אויף דער ערד ניטאָ קיין גלייכן צו אים, צו דעם גרויסן צדיק ר׳ ברוכל. און ווייל ער האָט זיך צו הערשעלע אַסטראָפאָליער באַצויגן ווי צו אַ לץ, אַ ווערטל־זאָגער, האָט ער זיך, ווי זיין שטייגער איז שוין געווען, אַרויסגעדרייט פון אַן ענטפער.

— דו ווילסט דאָך אַוודאי זאָגן עפּעס אַ ווערטל, — האָט ער זיך צו הער־שעלען אָנגערופן, — נו, איז זאָג, וועלן מיר הערן.

און הערשעלע האָט געזאָגט און אַריינגעזאָגט.

— איך האָב איינמאָל, — מאַכט ער אַזוי צום רבין, — געזען ווי אַ בלינ־דער בעטלער שפּילט אויף אַ לירע, און דאָס שפּילן זיינס, זאָג איך אייך, רבי, איז געווען אַזוי זיס, אַז ס׳איז זיך ממש צעגאַנגען איבער אַלע אברים און דער־קוויקט די נשמה. מענטשן זיינען געשטאַנען אַרום אים און האָבן זיך פּשוט מחיה געווען, און מיט וואָס, מיינט איר, האָבן זיי אים באַלוינט דערפאַר וואָס ער שפּילט אַזוי שיין? איינער האָט אים געגעבן אַ ביסל מעל, אַ צווייטער האָט אים געשענקט אַ בייגל, און אַ דריטער האָט אים אינם ליימענעם שיסעלע אַריינ־געוואָרפן אַ קופּערנע מטבע, אַן אָפּגעריבענע. מער האָט אים קיינער גאָר ניט געגעבן. נאָכדעם, מיט אַ צייט שפּעטער, האָב איך געזען ווי אַ חזן, וואָס האָט ביים דאַוונען נאָכגעמאַכט די זעלבע ניגונים וואָס דער בעטלער האָט געשפּילט אויף דער לירע, האָט געקראָגן פופציק קערבלעך פאַר דאַוונען אַ שבת און הונדערט און פופציק קערבלעך פאַר דאַוונען ימים־נוראים. און וואָס, מיינט איר, רבי, איז פון דעם געדרונגען?

— טאַקע וואָס?

— פון דעם, רבי לעבן, — האָט הערשעלע געענטפערט, — איז גע־דרונגען, אַז אין אַ פאַלשער וועלט שעצט מען אָפּ פאַלשע זאַכן מער ווי אמתע. פאַרן נאָכגעמאַכטן ניגון באַצאָלט מען אין אַזאַ וועלט מער ווי פאַרן אמתן ניגון...

דאָס איז רבי ברוכלען שטאַרק געפעלן און ער האָט געזאָגט, אַז ס׳איז ניט נאָר אַ שיינע מעשה, נאָר טאַקע ממש אַ וואונדער.

— יאָ, אַ וואונדער, — האָט הערשעלע זיך אָנגעכאַפּט אָן דעם וואָרט. — און נאָך אַ גרעסערער וואונדער איז דאָס וואָס דער מענטש, וואָס האָט אויסגע־הערט די מעשה, מיינט אַז דאָס האָט מען אַוודאי געמיינט ניט אים, נאָר אַן אַנדערן...

מער האָט הערשעלע אָסטראָפּאָליער שוין גאָר ניט געקענט זאָגן. דער רבי איז אויף אים געוואָרן שרעקלעך בייז און האָט אים אַרויסגעטריבן. און ס׳ווערט אויך דערציילט, אַז אין זיין כעס האָט ער אָנגעהויבן שרייען צו זיינע גבאים, אַז זיי זאָלן הערשעלען אָנלערנען פאַר דער חוצפּה, און די גבאים האָבן דעם אָרעמען הערשעלע, וועלכער איז געווען אַ קלייניגקער און אַ דאַרער, אַזוי צעהרגעט, אַז ער איז קראַנק געוואָרן און מיט אַ קורצער צייט שפּעטער איז ער געשטאָרבן.

ס׳איז, פאַרשטייט זיך, ניט באַשטימט צי הערשעלע אָסטראָפּאָליער איז

טאָקע געשטאָרבן פון די קלעפּ, וואָס ר׳ ברוכלס גבאים האָבן אים געגעבן וועג ער האָט אַזוי שטאַרק דערצאָרנט דעם רבין. אָבער דער היסטאָריקער ש. דובנאָוו נעמט דאָס אָן פאַר אַ פּאָקס, ווי מ׳קען דאָס זען אין זיין „געשיכטע פון חסידיזם״ (באַנד 2, ז׳ 64). אויך אין דער רוסישער „יעוורעיסקאַיא ענציקלאָפּעדיאַ״ (באַנד 12, ז׳ 153) ווערט דאָס אָנגענעבן ווי אַ פּאָקס. ס׳איז אָבער דאָך שווער זיך פאָרצושטעלן, אַז ס׳איז טאַקע אַזוי. ס׳לייגט זיך ניט אויפן שכל, אַז ביים רבין אין הויף זאָל באַאָנגעגן ווערן אַזאַ רציחה. אפשר האָבן דאָס פאַרביסענע מתנגדים אויסגעטראַכט?...

און וועג הערשעלע אָסטראָפּאָליער איז געלעגן אין דער היים אַ קראַנקער און מ׳האָט זיך שוין מער אויף זיין לעבן ניט געריכט, האָט ער אָפילו דאָן זיין שאַרפזין ניט פאַרלאָרן, און וועג ר׳ ברוכל איז געקומען אים מבקר חולה זיין און איז געבליבן שטיין אַ פאָרטרויערטער ביי זיין בעט, האָט הערשעלע אָנגעהויבן שמייכלען און, וועגדנדיק זיך צום רבין, האָט ער געזאָגט:

— איר דאַרפט ניט זיין אַזוי פאַרזאָרגט, רבי; גלויבט מיר, אַז איך וועל ניט גיין אין גיהנום אַריין, נאָר גלייך אין גן־עדן...

און ווי ס׳וואָרט דערציילט האָט ער דאָן געווינן דעם רבין ווי ער האָט אויף אַלץ אַ פאַרטיקן תירוץ:

— וועג דער מלאך דומם, — האָט ער געזאָגט, — וועט אָנקלאָפּן אויף מיין קבר און מיך פרעגן ווי איך הייס, וועל איך אים זאָגן, אַז איך הייס געציל. וועט ער זיך דאָך צעשרייַען אויף מיר: „סטייטש, וואָס הייסט דו זאָגסט מיר, אַז דו הייסט געצל, וועג איך וויייס בפירוש, אַז דו הייסט הערשל?״ וועל איך אים ענטפערן: „אויב דו ווייסט, איז צו וואָס פרעגסטו?״ און וועג ער וועט מיך פרעגן צי איך האָב געלערנט תורה, וועל איך אים ענטפערן, אַז אויב ער האָלט מיך ניט פאַר קיין למדן, איז זאָל ער מיר ניט געבן זיין טאָכטער פאַר אַ ווייב. און וועג ער וועט מיך פרעגן וואָס איך האָב מתקן געווען, וואָס איך האָב פאַרריכט, הייסט עס, אויף דער וועלט, וועל איך אים זאָגן, אַז אַמאָל האָב איך פאַררייכט מיינע צעריסענע פלודערן און אַמאָל — דאָס העמד מיינס, דאָס צעריסענע. און וועג ער וועט מיך פרעגן צי איך האָב מקיים געווען אַלע תרי״ג מצוות, וועל איך אים ענטפערן, אַז ווי יעדער אַרעמאַן בין איך אויך געווען אַ מטופל מיט קינדער, און דאָס מיינט דאָך, אַז איך האָב מקיים געווען די גרויסע מצווה פון פּריה ורביה...

אַזוי האָט ער זיך געהאַלטן אין איין וויצלען וועג ער איז שוין געלעגן אַ חולה מסוכן אין בעט. און וועג ער איז פאַרטיק געוואָרן מיט די תירוצים, וואָס ער האָט געזאָגט, אַז ער וועט זיי אָנגעבן דעם מלאך דומם, האָט ער וויטער געוועדט צום רבין ר׳ ברוכל.

— און איצטער, רבי, — האָט ער געזאָגט, — הערט וואָס איך וועל ענטפערן דעם רבונו של עולם אַליין וועט איך יועל דאַרפן אָפגעבן דין וחשבון פאַר אים: „רבונו של עולם, וועל איך צו אים זאָגן, דו האָסט אָנגעהאָנגען אויפן מענטשן פינף „בעל כרחכ׳ס״; ס׳איז — מיט גוואַלד וועלסטו באַשאַפן, מיט גוואַלד וועלסטו געבאָרן, מיט גוואַלד לעבסטו, מיט גוואַלד שטאַרבסטו און מיט גוואַלד וועסטו אָפגעבן דין וחשבון אויף דער אמתער וועלט. אַזוי שטייט געשריבן. נו, איז די ערשטע פיר „מיט גוואַלדן״ בין איך שוין איבער־געקומען, און איצטער בעט איך ביי דיר, גנעמעניו, שענק מיר דעם לעצטן „מיט גוואַלד״ און מאַן ביי מיר ניט קיין דין וחשבון...״

רבי ברוכל איז געווען צופריידן דערפון וואָס הערשעלע וויצלט זיך; ער האָט פון דעם געדרונגען, אַז ער איז אויף אים ניט בייז, אָבער ווען ער האָט זיך אָנגעבאָטן צו זאָגן וויזוי מיט אים, האָט הערשעלע דאָס ניט געוואָלט, און פון דעם איז קלאָר, אַז זיין פאַרדרוס אויף אים האָט זיך ניט געשטילט ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן... קיין גוט הארץ אויף אים האָט ער ניט געהאַט. ער האָט דאָך ניט געקענט פאַרגעסן וויי דער רבי האָט אים באַהאַנדלט די גאַנצע צייט וואָס ער איז געווען אין הויף...

אָבער ווי גרויס דער פאַרדרוס איז ניט געווען, האָט הערשעלע דאָך ניט געקענט זיין אין כעס, און ווען ער האָט געזען ווי דער רבי איז ווידער געוואָרן זייער טרויעריק, האָט ער פונקט ווי אין די ערשטע צייטן, ווען מ׳האָט אים פון אָסטראָפאָליע געבראַכט קיין מעזשבעזש, ווידער באַקומען אַ חשק אים צו מאַכן פריילעך, און וועגדנדיק זיך צו די, וואָס זיינען געשטאַנען אַרום זיין בעט, האָט ער געזאָגט:

— יידן, איך האָב צו אייך אַ בקשה: ווען איך וועל שטאַרבן, זאָלט איר זען, אַז ווען די חברה קדישא וועט מיך אַרויפלייגן אויף דער מטה, זאָלן זיי מיך ניט אָנרירן אונטער די פאָכווטס, ווייל איך האָב זייער מורא פאַר אַ קיצל...

ביז דער לעצטער שעה פון זיין לעבן האָט ער זיך געוויצלט און געזאָגט וועלטלעך. און חסידים דערציילן, אַז ווען ער איז געשטאַרבן, האָט דער רבי ר׳ ברוכל געזאָגט, אַז אפילו אויף יענער וועלט וועלן זיינע קלוגע וועלטלעך מאַכן אַזא רושם, אַז מ׳וועט פאַר אים גלייך עפענען די טויערן פונם גן־עדן. און פון דאָן אָן איז אייגעפירט, אַז ווען מען קומט קיין מעזשבעזש אויף קבר־אָבות און מ׳גייט אויפן אַלטן בית־עולם צום קבר פונם בעל־שם־טוב, צום קבר פון אַפטער רב און צו די קברים פון די אַנדערע גרויסע צדיקים, וואָס ליגן דאָרט אין זייער אייביקער רו, שטעלט מען זיך אויך אָפ ביים קבר פון

הערשעלע אַסטראָפאַליער. זיין נאָמען איז נאָך ביז היינטיקן טאָג געבליבן באַ־ליבט ביים פאָלק. און ס׳איז גאָר קיין צווייפל ניט, אַז אַזוי לאַנג ווי יידן וועלן האָבן אַ חוש פאַר פרייד און זיי וועלן קענען לאַכן, וועלן זיי געדענקען דעם נאָ־מען פון הערשעלע אַסטראָפאַליער. בלויז דער נאָמען זיינער אַליין האָט אין זיך אַזאַ כישוף, וואָס רופט אַרויס פרייד, כאָטש זיין לעבן איז געווען זייער טרויעריק...

בארדיטשעוו

1.

אויף דער גאַנצער וועלט איז שווער צו געפינען נאָך אַ שטאָט, וואו אַלץ איז אַזוי עכט־יידישלעך ווי אין באַרדיטשעוו. און מ׳קען זאָגן אָן אַ גוזמא, אַז אין גאַנץ רוסלאַנד אין באַרדיטשעוו אַלעמאָל געווען און איז נאָך ביז היינטיקן טאָג געבליבן די יידישסטע שטאָט, וואָס האָט צו זיך אין דעם פּרט קיינמאָל קיין גלייכן ניט געהאַט.

אַפילו ווילנע, וואָס האָט אין דער אַלטער רוסלאַנד אויך געהאַט אַ נאָמען פון אַ יידישער שטאָט און וואָס האָט זוכה געווען, אַז מ׳זאָל זי רופן „ירושלים דליטא״, האָט זיך אין דעם פּרט ניט געקענט פאַרגלייכן צו באַרדיטשעוו. די יידישקייט פון ווילנע האָט אויף זיך אַלע מאָל געהאַט דעם שטעמפּל פון לומדות, פון טרוקענער לומדות, וואָס האָלט זיך ביי דעם אות, און וואָס איז אָפּגעריסן פונם ערדישן פאַלקס־לעבן. די באַרדיטשעווער יידישקייט אָבער איז געווען אַ פאַלקסטימלעכע, און זי האָט אין זיך געהאַט די אַלע מעלות און, פאַרשטייט זיך, אויך די אַלע חסרונות וואָס זיינען מיט דעם פאַרבונדן.

ווילנע האָט מען געדאַרפט פאַרגלייכן מיט ירושלים, ווען מ׳האָט געוואָלט זאָגן, אַז זי איז אַ יידישע שטאָט. באַרדיטשעוו אָבער האָט מען מיט ירושלים ניט געדאַרפט פאַרגלייכן. באַרדיטשעוו — דאָס אַליין איז געווען גענוג אויסצו־דריקן די גאַנצע יידישקייט און יידישלעכקייט פון דער שטאָט, וואָס שטייט ביים טייך גנילאָפּיאַט, וואָס פאַלט אַריין אין דניעפּר; אין ערגעץ האָבן זיך יידן פון אַנדערע שטעט ניט געפילט אַזוי צווישן אייגענע ווי אין באַרדיטשעוו, און ווען אַ גוי, וואָס האָט ניט ליב קיין יידן, איז אַמאָל געקומען אין אַ רוסישער שטאָט, וואו ס׳זיינען געווען גרויסע יידישע געשעפטן, וואָס האָבן אים גע־שטאָכן די אויגן, האָט ער אויסגעדריקט זיין צאָרן דערמיט, וואָס ער האָט די שטאָט פאַרגליכן צו באַרדיטשעוו.

צו באַרדיטשעוו — און ניט צו ירושלים...

ביי די וואָס זיינען אין באַרדיטשעוו קיינמאָל ניט געווען איז געשאַפן געוואָרן דער אייגדרוק, אַז דאָס איז אַוודאי זייער אַ גרויסע שטאָט, אַ כרך, און אַז די צאָל פון דער באַפעלקערונג איז דאָרט אַוודאי אַזוי פיל ווי — לאָמיר זאָגן — „די זאָמד ביים ברעג פונם ים״. און ס׳איז ניט קיין וואונדער וואָס

מ׳מיינט אַזוי: אַ שטאָט האָט אַזאַ גרויסן נאָמען, מיינט מען, אַז זי איז מי יודע ווי גרויס. אָפילו ביי אַזעלכע וואָס קומען פון באַרדיטשעוו האָט זיך אויך גע־שאָפן דער אײנדרוק, אַז באַרדיטשעוו איז זייער אַ גרויסע שטאָט. דער אמת אָבער איז, אַז די שטאָט איז גאָרניט אַזוי גרויס ווי מ׳מיינט. ביזן סוף פון נײַנצנטן יאָרהונדערט האָט באַרדיטשעוו געהאַט אַ באָפעלקערונג פון קנאַפּע פיר און פופציק טויזנט איינוואוינער, און אַן ערך אַכציק פּראָצענט פון זיי זײַנען געווען יידן. נאָך דער רעוואָלוציע פון 1917, ווען ס׳האָט זיך אָנגעהויבן דער בירגער־קריג און די שטאָט האָט געמוסען איבערגיין פון האַנט צו האַנט און יעדער נייע „מאַכט" האָט דאָרט אַ נייעם חורבן געמאַכט, האָט די צאָל פון דער באָפעלקערונג דאָרט געמוסען פאַלן, און לויט די אָפיציעלע ציפערן, איז דאָרט אינם יאָר 1923 די צאָל פון דער באָפעלקערונג געווען ניט מער ווי 43 טויזנט מיט 715 מענטשן, און פון זיי זײַנען 72 פּראָצענט געווען יידן.*) אָבער וואָס מער דאָס לעבן אין שטאָט האָט זיך איינגעשטעלט, אַלץ גרעסער איז דאָרט געוואָרן די צאָל פון די איינוואוינער, און אינם יאָר 1926, האָט באַרדיטשעוו שוין געהאַט אַ באָפעלקערונג פון איבער 50 טויזנט נפשות, און פון זיי איז מער ווי 70 פּראָצענט באַשטאַנען פון יידן.

ווי גרויס ס׳איז דאָרט אויסגעוואַקסן די צאָל פון דער באָפעלקערונג אין די יאָרן, וואָס זײַנען אַוועק פון 1926 ביזן אויסברוך פון דער מלחמה צווישן סאָוועט־רוסלאַנד און נאַצי־דייטשלאַנד — דאָס איז מיר, ליידער, ניט באַקאַנט. ס׳איז אָבער פאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז אינם פּראָצעס פון אויפבויען, וואָס איז אין די לעצטע יאָרן אָנגעגאַנגען אין סאָוועט־רוסלאַנד, איז באַרדיטשעוו אַוודאי ניט געבליבן אינגאַנצן הינטערשטעליק. אָבער ווען מען זאָל אָפילו אַנ־נעמען, אַז די שטאָט איז באַדייטנד אויסגעוואַקסן, איז זי נאָך אַלץ ניט אַזאַ כרך, ווי אייניקע שטעלן זיך פאָר. באַרדיטשעוו איז נאָך אַלץ געבליבן ניט זייער קיין גרויסע שטאָט — מיט זייער אַ גרויסן נאָמען, און ווען מ׳שרייבט וועגן איר מיט מליצה, רופט מען זי נאָך אַלץ „עיר ואם בישראל".

*
**

דאָס ערשטע, וואָס מ׳פלעגט געווינעלעך דערזען ביים אַריינפאָרן קיין באַרדיטשעוו, איז געווען — קראָקווּעס... הוילע קראָקווּעס פון דעכער, וואָס מ׳האָט דערווייל נאָך ניט צוגעדעקט — ניט מיט קיין בלעך, ניט מיט קיין שינדלען און אָפילו ניט מיט דעם, וואָס מ׳האָט אין די אוקראַיניש שטעט גערופן „טשערעפּיציע"; גלאָט הוילע הילצערנע קראָקווּעס, וואָס מען האָט

*) זע: „באַלשאַיאַ סאָוויעטסקאַיאַ ענציקלאָפּעריאַ", באַנד 5, ז׳ 185.

אַוועקגעשטעלט איבער די אָפּגעברענטע הייזער, וואָס מ׳וועט אַוודאי אויסבויען אַזוי שנעל ווי גאָט וועט נאָר העלפן...

שרפות זיינען אין באַרדיטשעוו קיינמאָל קיין נאָווינע ניט געווען. באַר־דיטשעווער שרפות האָבן געהאַט אַ שם אומעטום, און ניט קיין אַנדערער ווי שלום־עליכם האָט זיי פאַראייביקט אין דער יידישער ליטעראַטור אין זיין בוך „אַלט־ניי־כתרילעווקע", וואו ער האָט מיט זיין ליבן און חנוודיקן הומאָר אַזוי גלענצנד געשילדערט דאָס יידישע לעבן אין באַרדיטשעוו.

„עס זיינען דעם זומער, — שרייבט שלום־עליכם, — ניט צו פאַרזינדיקן, אָפּגעברענט גענוג יידישע שטעט און שטעטלעך. נאָר וואָס דען? ס׳איז אַ חילוק; ברענען צו ברענען איז ניט גלייך. כתרילעווקע האָט זיך געוואָלט, אַפּנים, אויס־פיינען פאַר דער וועלט, האָט זי זיך אָנגערופן צו די איבעריקע יידישע שטעט; „וואָס, איר ברענט? כאַ־כאַ־כאַ! לאָזט מיר, אָט וועט איר זען ווי אַ שטאָט ברענט!" און כתרילעווקע האָט זיך אָנגעצונדן ווי אַ ליכט..."

אַזעלכע פייערן זיינען געווען אין באַרדיטשעוו ניט איין מאָל. עס איז זעלטן דורך אַ זומער, אַז ס׳זאָל דאָרט ניט אויסברעכן קיין גרויס פייער און מ׳זאָל ניט דאַרפן לויפן מיט די פעסער צו דער „וואָדאָ־קאַטשקע", וואָס איז גע־שטאַנען אין שטאָט עפּעס ווי „אין מיטן שטוב אין אַ ווינקעלע". באַרדיטשעוו האָט געהאַלטן אין איין ברענען און ביי יעדער שרפה איז מען געלאָפן איבער די גאַסן און מ׳האָט געשריגן: „ס׳נעצט". גרויסע און קליינע הייזער זיינען דאָרט אָפט אַוועק מיטן רויך, און דערפאַר איז אַלץ אויסגעקומען אַזוי, אַז ביים אַריינ־פאָרן קיין באַרדיטשעוו זאָל מען דאָס ערשטע דערזען — קראָקוועס! הוילע קראָקוועס פון דעכער, וואָס מ׳האָט דערווייל נאָך ניט צוגעדעקט...

אַזוי האָט זיך טאַקע באַרדיטשעוו אָפּגעשטעמפּלט אין מיין זכרון נאָך מיט אַ סך יאָרן צוריק, ווען ס׳איז מיר דאָרט אויסגעקומען צו זיין עטלעכע מאָל. און אויך אינם יאָר 1932, ווען איך האָב זיך דאָרט אָפּגעשטעלט אויפן וואָקזאַל, אויף מיין רייזע איבער סאָוועט־רוסלאַנד, איז דאָס ערשטע, וואָס איך האָב דאָרט דערזען פון דער ווייטנס, קוקנדיק אויף דער שטאָט, געווען—קראָקוועס! הוילע קראָקוועס פון דעכער, וואָס מ׳האָט נאָך ניט צוגעדעקט...

באַרדיטשעוו האָט איר אויסערלעכן אויסזען אין גרונט ניט געביטן. זי האָט אַריינגעטראָגן איר אייגנטימלעכקייט אינם סאָוועטישן שטייגער לעבן... ס׳איז ניט מער, אַמאָל, אונטער דער אַלטער אָרדענונג, האָט מען, אָנווייזנדיק אַ גאַסט אויף די קראָקוועס, געוויינלעך דערמאָנט אָן דעם, וואָס די שטאָט האָט אָפּגעברענט. איצט אָבער, אונטער דער נייער אָרדענונג, ווייזט מען דעם גאַסט אָן אויף די קראָקוועס און מ׳זאָגט אים, אַז די שטאָט בויט זיך...

*
**

מיט אַ סך יאָרן צוריק איז באַרדיטשעוו געווען אַ דאָרף און האָט געהייסן באַרדיטשעווקאָוו. און אין דער געשיכטע ווערט די שטאָט דערמאָנט דאָס ערשטע מאָל אין פאַרבינדונג מיט דער מלחמה, וואָס איז פאָרגעקומען צווישן ליטע און פוילן. דאָס איז געווען נאָך אין יאָר 1546. וועג די צוויי מלוכות האָבן נאָך דער מלחמה געשלאָסן אַן אָפמאַך צווישן זיך און באַשטימט די גרענעצן צווישן די צוויי לענדער, איז די שטאָט באַרדיטשעוו און דער גאַנצער געגנט אַרום אין אַרום געווארן אַ טייל פון ליטע. שפעטער אַבער איז זי צוריק אַריבער קיין פוילן, און אין 1648, אין די צייטן פון די גזירות ת״ח, וועג די קאָזאַקן און טאַטאַרן האָבן אַזוי פיל יידיש בלוט פאַרגאָסן אין אוקראַינע און אין פוילן, האָט באַגאַן כמעלניצקי איינגענומען די שטאָט. ס׳איז אַבער ניט באַשטימט צי ס׳איז אין באַרדיטשעוו שוין דאָן געווען אַ יידישע באַפעלקערונג און צי זי האָט אויך, ווי די יידישע באַפעלקערונג אין די אַנדערע שטעט, געליטן פון די שחיטות, וואָס כמעלניצקי און זיינע קאָזאַקן האָבן געמאַכט. בכלל ווייסט מען ניט, וועג יידן האָבן זיך אַנגעהויבן באַזעצן אין באַרדיטשעוו און וואָס זיי האָבן דאָרטן אין די ערשטע צייטן איבערגעלעבט. די איינציקע קוואַלן, פון וואַנען מען וואָלט געקענט שפּן די נויטיקע ידיעות, זיינען די אַלטע פּנקסים, וואָס די יידישע קהילות האָבן דאָרט געפירט. אַבער אין באַרדיטשעוו זיינען פון די גאָר אַלטע צייטן קיין פּנקסים נישט געווען. זיי זיינען אַלע פאַרברענט געווארן אין די שרפות, וואָס זיינען דאָרט פאָרגעקומען.

אַ פאַרזוך אַנצושרייבן די געשיכטע פון די יידן אין באַרדיטשעוו האָט אַמאָל געמאַכט דער שריפטשטעלער אוֹן פאָרשער שמואל־אבא האָראָדעצקי. אַבער ער האָט זיך אַנגעשטויסן אויף דעם טרויעריקן פאַקט, אַז די אַלטע פּנקסים זיינען פאַרברענט געווארן אין די שרפות, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין שטאָט אַזוי אָפט, האָט ער זיין אַרבעט געמוזט אויפגעבן, און מער ווי איין קליינעם קאָפּיטל, וואָס איז אינם יאָר 1902 אָפּגעדרוקט געווארן אין דעם העברעאישן זאַמלבוך „מאסף״, וואָס דער רעדאַקטאָר פון „המליץ״ האָט אַרויסגעגעבן. האָט ער וועגן דעם — ווי ווייט מיר איז באַקאַנט — ניט אַנגעשריבן.

אַבער אין דעם קליינעם קאָפּיטל וועלן אַרויסגעבראַכט אייניקע פאַקטן, וואָס וואַרפן אַ ליכט אויף דעם יידישן לעבן אין באַרדיטשעוו פון די אַמאָליקע צייטן. ס׳ווייזט זיך אַרויס, אַז נאָך אינם יאָר 1732 איז שוין אין באַרדיטשעוו געווען אַ פּראָפּעסיאָנעלער פאַראיין, אַ „יוניאָן״ פון יידישע שנייַדער, און אַז זיי האָבן דאָן געקראָגן אַ דערלויבעניש צו האָבן זייער אייגענע פאַרוואַלטונג און ניט זיין אָפּהענגיק אָן דער דעה פון קהל. ס׳ווייזט זיך אויך אַרויס, אַז נאָך

אינם יאָר 1794 האָט דער פּוילישער גראַף ראַדזיוויל, דער גאַנצער אייגנטימער פון דער שטאָט, געגעבן די באַרדיטשעווער יידן אַ דערלויבעניש אויסצוקלייבן אַן אייגענעם בעריכט, וואָס זאָל אויסגלייכן די סכסוכים צווישן אַזעלכע יידן, וואָס ווילן זיך ניט פאַרלאָזן אינגאַנצן אויפן רב. און מיט אַ יאָר שפּעטער, אין 1795, האָבן אייניקע באַרדיטשעווער יידן געקראָגן אַ דערלויבעניש צו האַנדלען מיט מאַנופאַקטור. דאָס האָט ניט וויניק געהאָלפן אין דער אַנטוויקלונג פון האַנדל אין שטאָט. שפּעטער איז באַרדיטשעוו געוואָרן אייגער פון די מאַנופאַקטור־צענטרען אין דעם דרום־מערבדיקן געגנט. פון אַלע שטעט, פון נאָענטע און פון ווייטע, זיינען יידישע מאַנופאַקטור־קרעמער פון יענעם געגנט געפאָרן קיין באַרדיטשעוו קויפן סחורה, און דער האַנדל איז געגאַנגען אויף וועקסלען. דער האַנדל האָט געבליט. און ווי ס׳פירט זיך געווײַנלעך, האָבן קיין אַנזעצערס אויך ניט אויסגעפעלט...

וועגן דעם אייגענעם בעריכט, וואָס דר. שמואל אבא האַראַדעצקי דער־מאָנט אין דעם אַרטיקל, וואָס ער האָט אָפּגעדרוקט אין זאַמלבוך „מאסף״, דאַרף דאָ געזאָגט ווערן, אַז ס׳איז מער ווי זיכער, אַז געאַרבעט צו קריגן אַ דערלויבעניש דערויף ביים גראַף, האָבן אַוודאי די רייכע יידן אין באַרדיטשעוו, ניט די אַרעמע פון פּאָלק. וואָרעם אין יענער צייט, אין יאָר 1795, איז שוין דער רב אין באַרדיטשעוו געווען דער באַרימטער לוי יצחק באַרדיטשעווער, דער מחבר פון חסידישן ספרל „קדושת לוי״, און ער איז אין דער גאָטער געווען די גוטסקייט אַליין, אַ מוסטער פאַר אַלעמען, און ער האָט ניט דורכגעלאָזט קיין אײַן געלעגן־הייט זיך אָנצונעמען פאַר די אַרעמע און געקריוודעטע. ער איז אַלעמאָל געשטאַנען אויף זייער זייט, געטאָן פאַר זיי אַלץ, וואָס ער האָט נאָר געקענט, און ס׳איז דערביבער זייער מעגלעך, אַז דאָס איז די באַרדיטשעווער נגידים ניט געפעלן, און זיי האָבן זיך געווענדעט צום גראַף ראַדזיוויל, אַז ער זאָל זיי געבן אַ דער־לויבעניש אויסצוקלייבן אַן אייגן בעריכט. זיי האָבן ניט געוואָלט אָנקומען צום רב ר׳ לוי יצחק, ווייל זיי האָבן געוואוסט, אַז מיט זיין גוט האַרץ וועט ער אַלעמאָל אָפּגעבן דעם געראַטן די אַרעמע און וועט פּסקענען קעגן די רייכע.

ס׳איז אין באַרדיטשעוו פאַראַן אַ שול. די „אַלטע שול״ הייסט זי, און זי שטייט אין צענטער פון שטאָט. אין יענער שול האָט געדאַוונט דער באַרימטער חזן ניסי בעלזער, וועלכער האָט אַרויסגעגעבן אַ גאַנצן דור חזנים, וועלכע זיינען שפּעטער אַליין אויך געוואָרן באַרימט איבער דער וועלט. ניט איין משורר, וואָס האָט געזונגען ביי ניסי בעלזער אין כאָר ביים עמוד פון דער אַלטער שול, האָט זיך שפּעטער געמאַכט אַ נאָמען אַלס אַן אָפּערע־זינגער. אויך צווישן די גרעסטע יידישע שוישפּילער, וועלכע האָבן געבויט דאָס יידישע טעאַטער, וואָס האָט זיך צעשפּרייט איבער דער גאַנצער וועלט, זיינען געווען אַזעלכע, וואָס

האָבן געזונגען ביי ניסי בעלזער אין כאָר ביים עמוד פון דער אַלטער שול. און מיט יענער שול איז פאַרבונדן אַ לעגענדע, וואָס פרומע יידן אין באַרדיטשעוו דערציילן נאָך ביז היינטיקן טאָג:

ס׳האָט אין באַרדיטשעוו, — דערציילט מען, — אַמאָל געלעבט אַ גרויסער מקובל מיטן נאָמען ר׳ ליבער. ער איז געווען דער „מגיד" פון שטאָט, און אַלע יידן האָבן אים ליב געהאַט, אים גרויס כבוד אָפּגעגעבן, און גערופן האָבן זיי אים „ר׳ ליבער דער גרויסער". און געווען איז ר׳ ליבער זייער אַ פרומער און גאָטס־פאַרכטיקער ייד און יעדן טאָג פלעגט ער אַרויסגיין אויסער דער שטאָט און דאָרט תפילה געטאָן צו גאָט ביחידות, און אַלעמאָל, ווען ער האָט תפילה געטאָן צו גאָט, איז ער אַריין אין אַזאַ התפעלות, אין אַזאַ דבקות, אַז ער האָט זיך אינגאַנצן ווי אָפּגעריסן פון דער ערד, און קיין זאַך איז דער וועלט האָט אים ניט געקענט ברענגען דערצו, אַז ער זאָל מפסיק זיין.

איינמאָל, ווען ר׳ ליבער איז אַזוי געשטאַנען אויסער דער שטאָט לעבן אַ בוים, שטאַרק פאַרטיפט אין די תפילות, איז פאַרבייגעפאָרן דער גראַף און האָט אים אָנגעהויבן רופן. אָבער ר׳ ליבער האָט זיך אָפּילו אויפן גראַף ניט אומגעקוקט, און ווען דער גראַף האָט דערזען, ווי דער ייד קוקט זיך אָפּילו ניט אום אויף אים, איז ער געוואָרן שטאַרק אין כעס און געהייסן דעם רייטער, ער זאָל אים מיט אַלע כוחות שלאָגן מיט דער בייטש.

דער רייטער האָט געפאָלגט. אָבער רבי ליבער האָט זיך אַלץ פון אָרט ניט געירירט און האָט ווייטער געדאַוונט מיט גרויס כוונה, פונקט ווי ניט אים גאָר וואָלט מען מיט דער בייטש געשמיסן, און דאָס האָט דעם גראַף אַזוי צעטומלט, אַז ער האָט זיך אַזש דערשראָקן און איז אָנטלאָפן אַהיים...

אין דער היים האָט עס אים די גאַנצע צייט ניט געלאָזט רוען. ער האָט בשום אופן ניט געקענט פאַרגעסן דאָס געשטאַלט פון דעם אַלטן יידן, וואָס האָט זיך געלאָזט שמייסן מיט דער בייטש און דאָך ניט איבערגעריסן די תפילות צו גאָט. האָט ער געשיקט דעם רייטער און אים אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל גאָר אַן אַ תירוץ אויסזוכן ר׳ ליבערן און אים גלייך ברענגען אין הויף אַריין. ער וויל אים איבערבעטן...

איז ר׳ ליבער געקומען צום גראַף אין הויף אַריין, און ווען דער גראַף האָט זיך אָנגעהויבן פאַרענטפערן פאָר אים און געבעטן, ער זאָל אים פאַרגעבן, האָט ר׳ ליבער צו אים געזאָגט:

„פּריץ, כ׳וועל דיר פאַרגעבן, אָבער מיט אַ תנאי, אַז אויף דעם זעלבן אָרט, וואו דער רייטער האָט מיך געשלאָגן מיט דער בייטש בעת איך האָב געדאַוונט, זאָלסטו אויסבויען אַ שול, וואו די יידן פון באַרדיטשעוו זאָלן קענען דאַוונען. אַנדערש וועל איך דיר ניט פאַרגעבן..."

און דער גראַף האָט אָנגענומען דעם תנאי און האָט אויסגעבויט אַ גרויסע שול אויף דעם זעלבן אָרט, וואו ער האָט זיין רייטער געהייסן שלאָגן דעם פרומען יידן ר׳ ליבער...

דאָס איז די לעגענדע וועגן דער „אַלטער שול״, וואָס שטייט אין צענטער פון דער שטאָט, וואָס האָט זיך צעוואַקסן. און פאַרבונדן די לעגענדע האָט מען מיט דעם לעבן פון דעם מקובל ר׳ אליעזר ליבער, וועלכער האָט געלעבט אין באַרדיטשעוו אַ סך יאָרן און צו וועמען דער בעל־שם־טוב פלעגט פאַרפאָרן אַלעמאָל, ווען ער האָט זיך דאָרט אין שטאָט אָפגעשטעלט. געשטאָרבן איז ר׳ אליעזר ליבער אין דעם יאָר 1771, און צווישן די אַלטע מצבות, וואָס שטייען אויפן באַרדיטשעווער בית־עולם, קען מען נאָך זען זיין מצבה, און אויפן אויפשריפט, וואָס איז שוין אַ היפש ביסל אָפגעריבן, קען מען נאָך איבערלייענען די ווער־טער: „חריף ובקי, חסיד ועניו״. אַזוי גיט איבער דר. ש. א. האַראַדעצקי. וועלכער האָט דעם אויפשריפט פון דער מצבה איבערגעשריבן, ווען ער האָט געזמען קלייבן מאַטעריאַלן פאַר דער געשיכטע פון דער שטאָט, וואָס איז אַמאָל געווען די יידישסטע אין גאַנץ רוסלאַנד.

און די אַלטע שול איז אין באַרדיטשעוו ניט די איינציקע געביידע, וואָס דאָס פאַלק האָט פאַרבונדן מיט אַ לעגענדע וועגן אַ ליבן און ערלעכן יידן, וואָס מ׳האָט געשלאָגן אומזיסט און אומנישט. אויך די געביידע פון „מושב זקנים״ האָט מען אין באַרדיטשעוו מיט אַזאָ לעגענדע פאַרבונדן. און דאָס האָט טאַקע אויסגענוצט שלום־עליכם אין זיין דערציילונג „כתרילעווקער מושב־זקנים״.

„כתרילעווקע, — דערציילט דאָרט שלום־עליכם — האָט זיך אַ שטאַרקן רוק געטאָן די לעצטע צייט, אַזוי אַז איר וועט קומען צופאָרן אַהין אַצינד, וועט איר זיין דערשטוינט. איר וועט קוקן און וועט זיך ניט קענען זאָט אָנקוקן. איר וועט דערזען אין מיטן שטאָט, סאָמע אין דער רעכטער בלאָטע, אַ גרויסן. אַ בריייטן, אַ הויכן מויער פון גלעלע ציגל, מיט אייזן געדעקט און מיט אַ סך, אַ סך פענצטער, מיט אַ שיינער הויכער געשניצטער טיר, און אויבן, איבער דער טיר, צוגעשלאָגן אַ ווייסער מאַרמאָרשטיין, אויסגעקריצט מיט גרויסע גאָלדענע יידישע בוכשטאָבן: „מושב זקנים״.

דאָס איז דער אָנהויב פון דער באַשרייבונג פונם באַרדיטשעווער מושב־זקנים, און ווייטער דערציילט שלום־עליכם, ווי אַזוי ס׳איז געקומען דערצו, אַז מ׳זאָל אין באַרדיטשעוו אויסבויען אַזאָ וואַשנעם מושב־זקנים. ער שילדערט ווי אַזוי דער אַלטער פרומער רב, ר׳ יוזיפל אַליין, האָט זיך דערטראַכט צום געדאַנק, אַז מ׳דאַרף האָבן אַ משוב־זקנים, ווייל ס׳איז „בדוק ומנוסה״, אַז אַן אַל־טער מאַן, אַ זקן, איז איבעריק אויף דער וועלט; ווי פריער האָט רבי יוזיפל,

ווי זיין שטייגער איז געווען אַלעמאָל, געבראַכט אַ משל וועגן „אַ מלך, וואָס האָט געהאַט אַ בן־יחיד", און נאָכדעם האָט ער גענומען צוויי חשובע בעלי־בתים און מיט אַ פאַטשיילע אין דער האַנט האָט ער זיך מיט זיי געלאָזט גיין איבער די קלייטן און איבער די הייזער קלייבן געלט אויף צו בויען אַ מושב־זקנים, און ווען ער האָט געזען, אַז קיין סך געלט וועט ער אויף אַזאַ אופן ניט צונויפ־קלייבן, איז ביי אים געבליבן, אַז ער זאָל וואַרטן. „ער קאָן באַשטיין ס'זאָל גע־דויערן נאָך אַ וואָך".

אָבער גראָד אין יענער צייט איז פון מאָסקווע אָנגעקומען קיין באַרדיטשעוו אַ ייד אַ פּאָדריאַטשיק, און מען האָט געזאָגט, אַז דאָס איז אַוודאי פּאָליאַקאָווס אַ „מענטש", אָדער „אפשר טאַקע פּאָליאַקאָוו אַליין". איז געבליבן, אַז ר' יוזיפל זאָל אינאיינעם מיט די צוויי חשובע בעלי־בתים גיין צו אים אין דער אכסניא, וואו ער האָט זיך אָפּגעשטעלט, און בעטן, ער זאָל עפּעס ביישטייערן פאַר דעם מושב זקנים, וואָס מ'וויל אויסבויען אין שטאָט.

און ר' יוזיפל, — דערציילט שלום עליכם, — „האָט זיך אָנגעטאָן שבתדיק, גענומען אויף זיך דעם טיזליק מיטן שטריימל, וואָס האָט זיך עפּעס ניט גע־פּאַסט צום גרויסן וואָכעדיקן שטעקן. וואָרעם ממה נפשך: איז דאָס שבת — ווי קומט אַהער אַ שטעקן? איז דאָס אין דער וואָכן — וואָס עפּעס אַ שטריימל?"

אָבער דאָס האָט נאָך ניט אויסגעמאַכט. צוליב אַזאַ וויכטיקער זאַך ווי קריגן געלט אויף צו בויען אַ מושב־זקנים אין באַרדיטשעוו האָט זיך ר' יוזיפל אין דער וואָכן אויך געמעגט אָנטאָן שבתדיק און גיין צו אַ מענטשן, וואָס ער קען ניט און ווייסט ניט. די צרה איז אָבער געווען, וואָס יענער מאָסקווער פּאָ־דריאַטשיק, אַ קליינטשינקער, אַ פּוכלינקער, מיט פעטע בעקלעך — ווי שלום־עליכם שטעלט אים פאָר — האָט איינגעפירט, אַז אין די צוויי חדרים, וואָס ער פאַרנעמט אין דער אַכסניא, זאָל זיך קיינער ניט דערוועגן אַריינצוקומען, איידער מען קלאַפּט אָן אין דער טיר. אַפילו ניט דער גובערנאַטאָר! אַזוי האָט ער אָנגעזאָגט, דער מאָסקווער פּאָדריאַטשיק, וועמען די באַרדיטשעווער יידן האָבן געשאַצט אין די מיליאָנען... נאָר אָנקלאַפּן אין טיר זאָל מען ביי אים! און ערשט נאָכדעם ווי מען וועט שוין אָנקלאַפּן אין טיר, און ער וועט הייסן אַריינגיין, דאַרף מען ערשט מעלדן ווער ס'איז און וועגן וואָס מ'וויל מיט אים רעדן...

געזאָגט האָט מען אַפילו, אַז נעמען נעמט זיך עס פון דעם, וואָס דער מאָסק־ווער פּאָדראַטשיק איז צופיל „פּאַני־בראַט" מיט דעם בעל־אכסניאס יונגער שנור, „דער הולטאַיקע, וואָס טראָגט אייגענע האָר און האָט פיינט דעם מאַן". אַזוי האָבן זיך שטילערהייט געשושקעט מענטשן, פאַר וועמען מען קען אין באַרדיטשעוו קיין סוד ניט באַהאַלטן. אָבער ווי די זאַך זאָל ניט זיין — אָן אַ קלאַפּ אין טיר און אָן אַ „דאָקלאַד" האָט מען צום מאָסקווער פּאָדריאַטשיק ניט געטאָרט אַריינקומען!

רבי יוזיפל אבער האט ניט געוואוסט פון אזעלכע זאכן, און ער איז מיט די צוויי חשובע בעלי־בתים אריינגעקומען צו דעם מאסקווער פאדריאטשיק, ניט אנקלאפנדיק אין טיר און אן א „דאקלאד" און ווען יענער איז פון צווייטן חדר ארויס מיט א געשריי און געמומען טופען מיט די פיס, האבן זיך די צוויי חשובע בעלי־בתים דערשראקן און זיינען אנטלאפן. „נאר איין ר' יוזיפל, — שרייבט דער גרויסער הומאריסט — האט זיך עפעס איצטיקס מאל גראד ניט דערשראקן. ער איז געגאנגען מיט א ממה־נפשך: איז דער מענטש א גרויסער מענטש, דארף איך פאר אים קיין מורא ניט האבן. אלא וואס דען? ער איז א קליין מענטשעלע, האב איך אוודאי פאר אים ניט וואס מורא צו האבן..."

און ער האט צום בייזן פאדריאטשיק געזאגט:

„זייט־זשע מוחל, איר שרייט... אפשר זענט איר געערכט... האט קיין פאראיבל ניט, וואס מיר האבן אייך אפשר געשטערט... מיר זיינען זיך אבער עוסק אין א מצווה, און שלוחי מצווה, שטייט ביי אונדז געשריבן, אינן ניזוקין — דער וואס איז אן עוסק במצווה, דעם קאן ניט שאטן... מיר זאמלען נדבות, פארשטייט איר מיך, אויף א גרויסער זאך, אויף א מושב זקנים..."

אזוי האט ר' יוזיפל גערעדט צום פאדריאטשיק פון מאסקווע, וואס איז אוודאי פאליאקאווס א „מענטש", אדער „אפשר טאקע פאליאקאו אלייך", און ווען יענער איז געווארן נאך מער אין כעס און איז אריין אין אזא רציחה, אז ער האט דעם אלטן רב אראפגעלאזט אזא פאטש אין דער באק, אז דאס שטריימל איז אים אזש ארונטערגעפאלן פונם קאפ אינאיינעם מיט דער יארמעלקע, האט דער פרומער ערלעכער ר' יוזיפל זיך ניט פארלאזן, איינבויגנדיק זיך האט ער אויפגעהויבן דאס שטריימל און עס אנגעטאן צוריק אויפן קאפ. „דערנאך, — דערציילט שלום־עליכם, — האט ער פאוואלינקע זיך א טאפ געטאן ביי דער באק און א קוק געטאן אויף דער האנט, צי ער איז, חלילה, ניט צעבלוטיקט און טאקע באותה שעה רופט ער זיך אן צום אורח שטיל און בנעימותדיק מיט א מאדנעם שמייכעלע, און דאס פנים איז ביי אים טויט ווי ביי אלע טויטע:

„נו, מילא, דאס האט איר, הייסט עס, געגעבן מיר. וואס־זשע ווען איר עפעס געבן, ר' ייד, פאר די אלטע קראנקע, נעבעך, איך מיין טאקע אויפן מושב־זקנים, מיין איך?..."

גאנצע דריי שורות מיט פינטעלעך האט שלום־עליכם אוועקגעשטעלט, איבערגעבנדיק אזוי גלענצנד און רירנד, וואס דער אלטער רב ר' יוזיפל האט געזאגט דעם מאסקווער פאדריאטשיק נאך דעם ווי יענער האט אים געגעבן א פאטש. „און וואס ווייטער איז געווען, — זאגט ער, — לאזט זיך ניט דערציילן". ער דערציילט אבער דאך, אז ר' יוזיפל אליין האט וועגן דעם פאטש אינגאנצן ניט געוואלט רעדן; ער האט בלויז אנגעזאגט די יידן פון באדיטשעוו די גרויסע

בשורה, אַז מיטן אויבערשטנס הילף וועט שוין זיין אַ מושב־זקנים. און שפּעטער האָט מען שוין אַליין געזען ווי דער מאַסקווער פּאַדריאַטשיק איז מיטן רב ר׳ יוזיפל אַרומגעגאַנגען איבער די גאַסן פון באַרדיטשעוו און געמאַסטן די ערד מיטן שטעקן און געזאָגט: „אָט דאָ־אָ וועט שטיין דער מושב־זקנים״. און ער האָט געהאַלטן וואָרט; מ׳האָט געבראַכט צו פירן ציגל, געהילץ און די אַלע אַנדערע מאַטעריאַלן, און מ׳האָט אויסגעבויט אַ מושב־זקנים...

די געשיכטע מיט רבי יוזיפל און דעם מאַסקווער פּאַדריאַטשיק אין ניט אינגאַנצן קיין אויסגעטראַכטע. שלום־עליכם האָט זיך דערביי באַנוצט מיט אַ מעשה, וואָס מ׳האָט אין באַרדיטשעוו אָפּט דערציילט אין יענער צייט. און ס׳איז געווען נויטיק דאָ זיך אָפּצושטעלן דערויף אויספירלעך ניט נאָר דערפאַר וואָס ס׳איז שווער בייצושטיין דעם נסיון און ניט ברענגען כאָטש אַ טייל פון די גלענצנדע שטעלן פון שלום־עליכמס ווערק, נאָר אויך דערפאַר וואָס בכלל איז די געשיכטע וועגן דעם ווי אַזוי מ׳האָט אין באַרדיטשעוו געבויט אַ וויכטיקע קהלשע אינסטיטוציע זייער כאַראַקטעריסטיש, און זי דערמאָנט אַן דעם, וואָס ס׳איז שוין געזאָגט געווארן פריער, אַז די „אַלטע שול״ איז אין באַרדיטשעוו ניט די אייניציקע געביידן, וואָס דאָס פּאַלק האָט פאַרבונדן מיט אַ לעגענדע וועגן אַ פרומען, ערלעכן יידן, וואָס מ׳האָט געשלאָגן אומזיסט און אומנישט...

*
**

אין קיין שטאָט אין דער וועלט איז אַ יידן ניט געווען אַזוי לייכט אויס־צוזוכן אַן אַדרעס זיינעם אַ באַקנטן ווי דאָס איז געווען אין באַרדיטשעוו.

אויב אַפילו מ׳האָט ניט געוואוסט, אָדער ניט געקענט געדענקען דעם פאַמיליען־נאָמען פון דעם באַקאַנטן, וואָס מ׳האָט געזוכט, האָט דאָס אויך ניט אויסגעמאַכט. מ׳האָט אין גאָס, אָדער אויפן „טראַמבעליק״, ווי מען האָט אין באַרדיטשעוו גערופן דעם טראַמווייַ, געקענט צוגיין צו אַ יידן און אים פרעגן צי ווייסט ער אפשר פון איינעם, וואָס הייסט יואל און וואָס האָט אַ געלע באָרד אַ ברייטע און וואָס פאַרהיקעט זיך אַ ביסל ביים ריידן...

קיינער האָט זיך ניט געוואונדערט ווען מען האָט ביי אים אַזוינס געפרעגט. און גאָנץ אָפט האָט טאַקע געטראָפן, אַז מ׳האָט אויף אַזאַ שטייגער, פרעגנדיק ביי דעם און ביי יענעם אין גאָס און אויפן „טראַמבעליק״, זיך טאַקע דערפרעגט אויף דעם יידן, וואָס הייסט יואל און וועמען מען האָט אַ לאַנגע צייט ניט געקענט געפינען, וויייל מ׳האָט זיין אַדרעס ניט געוואוסט.

מ׳האָט בלויז געדאַרפט אַנגעבן אַ סימן, און דאָס איז געווען גענוג. אין באַרדיטשעוו האָט מען מער ניט געדאַרפט...

און דאָ וויל איך דערמאָנען אַ פאַל, וואָס האָט זיך געטראָפן טאָקע מיט מיר אַליין:

איך האָב זיך איינמאָל אָפּגעשטעלט אין בּאַרדיטשעוו. דאָס איז געווען נאָך מיט אַ סך יאָרן צוריק. איך בין נאָך דאָן אַ יונג בחורל געווען, און טרוימען, וואָס האָבן אויסגעזען אַזוי שיין דערפאַר אַליין וואָס מ׳האָט זיי ניט געקענט פאַרווירקלעכן, האָבן מיך אויף אַן אָרט ניט געלאָזט איינזיצן און ביי דער ערשטער מעגלעכקייט וואָס איך האָב נאָר געהאַט, האָב איך געכאַפּט מיין „שקאַרפּעט־קע באַגאַזש", ווי מ׳זאָגט ביי אונדז אין אוקראַיִנע, און בין געפאָרן. אויך קיין אויסלאַנד האָב איך זיך געריסן צו פאָרן, און דאָס וואָרט „זאָגראַניצע" האָט ביי מיר געהאַט טויזנט חנען און ס׳האָט מיך שטאַרק גערייצט. און איין מאָל, וועו איך בין שוין געפאָרן צוריק פון „זאָגראַניצע", וואו איך האָב גאָנץ געשמאַק אונטערגעהונגערט, האָב איך זיך אָפּגעשטעלט אין באַרדיטשעוו.

דאָס איז געווען ס׳ערשטע מאָל וואָס ס׳איז מיר דאָרט אויסגעקומען צו זיין, און אָפּגעשטעלט דאָרט האָב איך זיך ניט וויל איך האָב געוואָלט, נאָר וויל איך האָב געמוזט; איך האָב פשוט ניט געהאַט קיין געלט אויף אַ בילעט צו פאָרן ווייטער אַהיים, און „מיטן קאָנדוקטאָר" האָט מען דאָרט מער ניט געקענט פאָרן, וויל אויף די באַנען האָט זיך אָנגעהויבן ווייזן איין „מלאך המות" נאָכן אָנדערן. אַזוי האָט מען דעמאָלט געדופן די קאָנטראָליאָרן, וואָס גיבן אַכטונג, אַז מ׳זאָל אויף די באַנען ניט פאָרן אָן קיין בילעטן.

געקומען אויפן וואָקזאַל אין באַרדיטשעוו, האָב איך אַליין ניט געוואוסט וואוהין צו גיין און צו וועמען זיך צו וועגדן. איך בין געווען שרעקלעך מיד פון „גנבענען" די גרענעץ און פון שלעפּן זיך אויף באַנען און אויף פורלעך. האָב איך זיך געלאָזט גיין גלאַט אַזוי אין דער וועלט אַריין, און ווי איך בין נאָר אַרויס פון וואָקזאַל, איז גלייך צוגעלאָפן צו מיר אַ ייִד און אַרויסגענומען בייַ מיר פון די הענט דאָס טשעמאָדאַנטשיקל מיינס:

— העי, דו, דאַרפסט דאָך אַוודאי אָן אַכסניא, איז — קום מיט מיר!

אָנגעקומען אין דער אַכסניא, וואָס איז געווען אין אַ קעלער, מאַכט דער ייִד צו מיר:

— דו ווילסט דאָך אַוודאי עפּעס עסן, האַ?

— נו, אַוודאי וויל איך עסן; איך בין הונגעריק...

וואָס ס׳וועט זיין שפּעטער, וועו דער ייִד וועט אויסגעפינען, אַז איך האָב ניט אַ גראָשן בייַ דער נשמה — וועגן דעם האָב איך ניט געוואָלט טראַכטן. אָבער נאָכדעם וויי איך בין אין דער אַכסניא איבערגעשלאָפן די נאַכט, האָב איך דאָרט איבערגעלאָזט מיין טשעמאָדאַנטשיק און אַליין האָב איך זיך געלאָזט גיין

איבער די גאַסן זוכן אַ באַקאַנטן פון מיין שטעטל. ער איז אַמאָל געווען מיינער אַ חבר, אינאיינעם מיט מיר אין חדר געלערנט, און איך בין געווען זיכער, אַז ווען כ׳וועל אים געפינען, וועט שוין אַלץ זיין גוט; ער וועט מיר אויסלייען אַ ביסל געלט — ניט קיין סך, חלילה — און דאַן וועל איך באַצאָלן דעם יידן, וואָס איז געווען אַזוי גוט צו מיר און איך וועל אויך האָבן אויף אַ בילעט צו פאָרן ווייטער — אַהיים.

דעם פאַמיליען־נאָמען פון מיין אַמאָליקן חבר האָב איך ניט געוואוסט, ווייל ביי אונדז אין שטעטל האָט מען בלויז די גבירים גערופן ביי זייערע פאַ־מיליען־נעמען. איך האָב בלויז געוואוסט, אַז ער, דער אַמאָליקער חבר מיינער, הייסט חיים, און אַז ער האָט אַ ברייטע נאָז און איז אַ פריקאַזשטשיק ערגעץ אין אַ מאַנופאַקטורנער קלייט. מער האָב איך פון אים ניט געוואוסט. זיין אַדרעס — אויך ניט.

אָבער דאָס האָט ניט אויסגעמאַכט. איך בין אַזוי לאַנג געגאַנגען איבער די גאַסן און האָב זיך אַזוי לאַנג נאָכגעפרעגט אויף אַ חיים, וואָס האָט אַ ברייטע נאָז און וואָס איז אַ פריקאַזשטשיק אין אַ מאַנופאַקטורנער קלייט, ביז...

ביז איך האָב אים געפונען. און דאַן איז שוין אַלץ געווען גוט. חיים האָט מיר אויסגעליען אַ ביסל געלט, און איך האָב שוין געהאַט צו באַצאָלן דעם יידן פון דער באַרדיטשעווער אַכסניה פאַר נאַכטלעגער און פאַרן עסן. אויך אויף אַ בילעט צו פאָרן אַהיים האָב איך געהאַט, און איך האָב זיך געלאָזט ווייטער אין וועג אַריין.

דאָס איז געווען מיין ערשטע באַקאַנטשאַפט מיט דער יידישלעכער היי־מישקייט פון באַרדיטשעוו. נאָכדעם איז מיר ווידער אויסגעקומען דאָרט צו זיין ניט איין מאָל. און יעדער מאָל האָב איך דאָרט אין אַלץ די יידישלעכע היי־מישקייט געפילט. און יעדער איינער, וואָס איז נאָר אַמאָל אין באַרדיטשעוו גע־ווען, האָט דעם זעלבן געפיל געהאַט. און ווען ער איז פון דאָרט אַוועק, האָט ער מיט ליבשאַפט גערעדט וועגן די צייטן ווען ער איז דאָרט געווען. אַפילו די, וואָס האָבן ליב געהאַט אָפּצולאַכן פון באַרדיטשעוו, זיינען קיין שלעכטס ניט אויסן געווען דערמיט. זיי האָבן דאָס געטאָן גוטמוטיק, און טיף אין האַרצן האָבן זיי צו דער יידישלעכער היימישקייט פון דער שטאָט דעם וואַרעמסטן געפיל געהאַט. זיי האָבן פון איר געטראַכט מיט דער בענקשאַפט פון איינעם, וואָס דענקט, אַז אַזאַ דערוואַקסענער מענטש ווי ער, דאַרף זיך שוין שעמען צו בענקען נאָך דער מאַמען...

און ס׳איז זיי שווער געווען צו פאַרגעסן אַזאַ קלייניקייט ווי דאָס, וואָס אין באַרדיטשעוו פילט מען זיך עפּעס פריקרע, ווען מען טרעפט אינדערפרי אין

גאָס אַ יידן, אַן אומבאַקאַנטן, פרעמדן יידן, און מען גיט אים גראָד ניט אָפּ קיין „גוט־מאָרגן!"...

אין אַ שטאָט, וואו די היימישקייט טראָגט זיך אַזוי אין דער לופט ווי אין באַרדיטשעוו, האָט מען אין דער פרי איטלעכן באַזונדער געדאַרפט אָפּגעבן דעם גוט־מאָרגן...

דאָס איז געווען אַן עכט־יידישלעכע היימישקייט, וואָס האָט צו זיך אין ערגעץ גאָר קיין גלייכן ניט געהאַט.

לוי יצחק בארדיטשעווער

(באַרדיטשעוו — 2)

די אמתע, עכט־יידישלעכע היימישקייט, מיט וועלכער באַרדיטשעוו האָט זיך אַזוי אויסגעצייכנט, האָט הינטער זיך אַ לאַנגע געשיכטע פון דורות. אָנגעהויבן האָט זי זיך, אַוודאי, נאָר אין יענע צייטן, ווען די שטאָט איז געוואָרן אַ צענטר פון חסידיזם אין אוקראַינע, און געקומען צו דער העכסטער מדרגה אין דעם פּרט איז זי אין די יאָרן, ווען ר׳ לוי־יצחק, איינע פון די ליכטיקסטע פּערזענלעכקייטן אין דער געשיכטע פון חסידיזם, איז דאָרט געווען רב.

אין אַ שטאָט, וואו דער רב אַליין, וועלכער איז ביי אַלעמען געווען אַזוי באַליבט, האָט געקענט כמעט יעדן יידן ביים נאָמען און איז מיטן רבונו־של־עולם אַליין געווען אַזוי היימיש, אַז ער האָט צו אים אַפילו ביים עמוד גערעדט אויף דער זעלבער שפּראַך, וואָס ער האָט גערעדט צום פאָלק, און קיין איין אינדערפרי ניט פאַרפעלט צו זאָגן צו אים פאַרן דאַוונען „אַ גוטער מאָרגן דיר, רבונו־של־עולם" — אין אַזאַ שטאָט האָט געמוזט געשאַפן ווערן יידישלעכע היימישקייט. ר׳ לוי־יצחק האָט מיטן צויבער פון זיין אויסערגעוויינלעכער פּערזענלעכקייט אַרויפגעלייגט זיין שטעמפּל אויפן גאַנצן יידישן לעבן אין באַרדיטשעוו, און נאָכדעם איז דאָס שוין ווייטער אויך אַזוי געגאַנגען.

פינף און פערציק יאָר איז ר׳ לוי־יצחק אַלט געווען ווען ער איז אין באַר־דיטשעוו געוואָרן רב, און מ׳קען זאָגן, אַז פאַר אים איז די שטאָט געווען אַן „עיר־מקלט" און ער האָט זיך דאָרט ממש געראַטעוועט פון די שרעקלעכע פאַרפאָלגונגען, וואָס ער האָט געהאַט אויסצושטיין פון די מתנגדים.

דאָס איז געווען, אַן ערך, אינם יאָר 1785. די פאַרביסענע מלחמה, וואָס איז אָנגעגאַנגען צווישן די חסידים און די מתנגדים, האָט דאַן געהאַלטן אין סאַמע ברען; אין זכרון איז נאָך געווען פריש דער צווייטער חרם, וואָס דער ווילנער גאון רבי אליהו האָט געהייסן אויסרופן אין די שולן און די בתי־מדרשים צו רודפן די חסידים „מיטן פולן צאָרן" און צו באַטראַכטן חסידות ווי „אַן עבודה זרה, וואָס מ׳דאַרף אויסראָטן"; אין די אַלע שטעט, וואו ס׳האָבן זיך נאָר געפונען די פירער פונם חסידיזם, וואָס האָט אין זיך געהאַט די אייגנשאַפטן פון אַן

עכטער פאַלקס־באַוועגונג ביי יידן, האָט מען זיי פאַרפאַלגט; די מתנגדים האָבן זיי ממש קיין רו ניט געגעבן, און צווישן די, וואָס האָבן געהאַט אַ סך אויסצוסטיין פון זיי, איז אויך געווען ר׳ לוי־יצחק, ווייל שוין דאָן איז ער געווען איינער פון די זיילן פון דער חסידישער באַוועגונג, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט געשאַפן אינם אַכצנטן יאָרהונדערט; זיי האָבן אים קיין רו ניט געגעבן וועג ער איז געווען רב אין פינסק, און זיי האָבן אים אויך פאַרפאַלגט שפּעטער, וועג ער איז פון פינסק אַוועק קיין זשעלעכאָוו און איז דאָרט געוואָרן רב.

ערשט וועג ר׳ לוי־יצחק איז קיין בארדיטשעוו אַנגעקומען און האָט זיך דאָרט באַזעצט, האָט ער פאַרן צאָרן פון די מתנגדים מער קיין מורא ניט געדאַרפט האָבן, ווייל שוין דאָן איז בארדיטשעוו געווען אַ חסידישע שטאָט און די מתנגדים האָבן דאָרט קיין שליטה ניט געהאַט. זייער צאָל איז אין שטאָט געווען אַזוי קליין, אַז זיי האָבן קיין איינפלוס ניט געקענט האָבן.

אין בארדיטשעוו האָט ר׳ לוי־יצחק געפונען אַ בריית פעלד פאַר זיין טעטיקייט. דאָרט האָט ער געפונען די מעגלעכקייט זיך צו אַנטפּלעקן מיט דער גאַנצער האַרציקייט וואָס ער האָט פאַרמאָגט אין אַזאַ גרויסער מאָס; דאָרט האָט ער זיך מיט זיינע גוטע מעשים אַריינגעשריבן אין דער געשיכטע פונם יידישן פאָלק און אין דער געדענקעניש פון די דורות וואָס זיינען געקומען נאָך אים; דאָרט האָט ער געשאַפן דעם באָדן אויף וועלכן עס זיינען אויסגעוואַקסן אַזוי פיל שיינע לעגענדעס אַרום זיין ליכטיקער פערזענלעכקייט. אין פאַרלויף פון אַ קורצער צייט האָט ער זיך דאָרט ביי אַלעמען געמאַכט אַזוי באַליבט, אַז מ׳האָט אים שוין מער ניט אָפּגעלאָזט און ער איז דאָרט געבליבן רב ביזן לעצטן טאָג פון זיין לעבן. און מ׳קען זאָגן, אַז פונקט אַזוי ווי די שטאָט האָט אים ליב געהאַט, אַזוי האָט ער ליב געהאַט די שטאָט. ער האָט זיך ניט געוואָלט אויפן נאָמען פון דער שטאָט זאָמאָשטש, וואו ער איז אין יאָר 1740 געבאָרן געוואָרן. ער האָט זיך אויך ניט געוואָלט אויפן נאָמען פון די אַנדערע שטעט, וואו ער איז געווען רב, נאָר אויפן נאָמען פון דער שטאָט בארדיטשעוו, און אָפילו פאַר גאָט אַליין האָט ער זיך אַזוי פאַרגעשטעלט אין די „שמועסן", וואָס ער האָט מיט אים געהאַט אין דער שפּראַך פונם פאָלק אויף זיין ל׳בן, אייגנאַרטיקן שטייגער, און אַלע מאָל וועג ער האָט זיך אַוועקגעשטעלט ביים עמוד דאַוונען וויי אַ שליח־ציבור, האָט ער אויף יידיש צו אים געזאָגט:

„איך, לוי־יצחק בן שרה מבארדיטשעוו, בין געקומען פאַר דיר בעטן אויף כלל־ישראל!"

אַזוי — פשוט און האַרציק.

„ר׳ לוי־יצחק איז געווען אַ האַרמאָניש גאַנצע נאַטור, וואָס האָט מיט נאַאיוו־מיסטישע אויגן און מיט אַ האַרץ איבערפולט מיט פריידיקן בטחון געקוקט אויף

גאָטס וועלט, וואָס איז כולה טוב". אָזוי שרייבט וועגן אים דר. י. צינבערג*). אָבער דאָס איז ניט געווען די גרעסטע מעלה וואָס ר' לוי־יצחק האָט פאַרמאָגט. די גרעסטע מעלה זיינע איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס אין זיין ליבשאַפט צום פאָלק ישראל האָט ער צו זיך ממש קיין גלייכן ניט געהאַט. ער האָט, אין זיין האַרציקייט, ליב געהאַט דאָס פאָלק ישראל נאָך מער ווי ער האָט, אין זיין פרומקייט, ליב געהאַט דעם גאָט פון ישראל; ער איז געווען דער סניגור, דער פאַרטיידיקער און באַשיצער פונם פאָלק: ער האָט זיך פאַר יידן איינגעשטעלט אָפילו ווען מען האָט געדאַרפט האָבן טענות צו גאָט אַליין. און ניט איין מאָל האָט ער זיך טאָקע אויסגעטענהט מיט אים, געמאָנט, געפאָדערט, און אָפילו געוואָרנט. און ניט אומזיסט האָט דער מעזשבעזשער צדיק רבי ברוכל וועגן אים געזאָגט: „לויט לוי־יצחק, האָט גאָט נאָך ניט יוצא געווען אָפילו פאַר קיין איין יידן".

ער האָט געגלויבט אין דעם באמונה שלמה, דער גרויסער באַרדיטשעווער רב לוי־יצחק. און גלויבנדיק אין דעם האָט ער אויך געהאַט גרויס בטחון און געהאָפט אויף בעסערע צייטן, ווען דער גאָט פון ישראל וועט זיך דאָך אַרומ־זען און וועט זיך דערבאַרעמען אויף זיין פאָלק ישראל. אָבער די טענות, וואָס ער האָט געהאַט, האָט ער אין זיך דאָך ניט דערשטיקט, ווייל ער האָט דאָך געדינט גאָט ניט פאַר מורא, נאָר אויס ליבשאָפט, ווי מ'קען דאָס זען פון זיין ספר „קדושת לוי". און איין מאָל ווען ס'איז אים געווען שווער אויפן האַרצן צוזעגן־דיק די צרות וואָס יידן טראָגן אַריבער אויף דער וועלט, האָט ער דעם רבונו־של־עולם אַליין געזאָגט מוסר:

„האַר פון אַלע וועלטן, — האָט ער געזאָגט, — פאַרוואָס זאָלסטו זיך ניט אַראָפנעמען אַ מוסר פון אַ פשוטן יידן. איך האָב אַמאָל אַליין געזען ווי אַ פשוטער ייד האָט אומגערן אַרונטערגעוואָרפן אויף דער ערד זיינע תפילין, האָט ער זיך באַלד אָנגעבויגן, אויפגעהויבן די תפילין פון דער ערד און זיי געגעבן אַ קוש. און מיר, דיין פאָלק ישראל זיינען דאָך ביי דיר דיינע תפילין, האָסטו געמומען און האָסט אונדז אַראָפגעוואָרפן אויף דער ערד, און ס'איז שוין באַלד צוויי טויזנט יאָר זינט מיר וואַלגערן זיך אַזוי אין גלות אויף דער ערד און מ'טרעט אונדז מיט די פיס, און דו בויגסט זיך אָפילו ניט אַן אונדז אויפצוהויבן... שוין צייט, טאַטע־פאָטער, גאָט דערבאַרעמדיקער, אַז דו זאָלסט זיך אָנבויגן אַ ביסל און אונדז אויפהויבן פון דער ערד. שוין צייט, אַז דו זאָלסט זיך דערבאַרעמען אויף אונדז..."

דאָס וואָרט „דערבאַרעמדיקער" איז געווען עפעס ווי זיינס אַן אייגנס; ער האָט עס זייער אָפט באַנוצט אין זיינע „וויכוחים" מיטן רבונו־של־עולם,

*) די געשיכטע פון דער ליטעראַטור בייַ יידן, באַנד 7, בוך 2, ז' 168.

וועך ער האָט — פון איין זייט געהאָט טענות צו אים, און פון דער צווייטער זייט — געבעטן ביי אים. זיין אייגענער פאַמיליען־נאָמען איז אויך געווען „דער־באַרעמדיקער". אַזוי איז ער געווען פאַרשריבן אין באַרדיטשעוו אויף די אַפּי־ציעלע פאַפּירן. און וועגן דעם איז געשאַפּן געוואָרן אַ לעגענדע. מ׳האָט דער־ציילט, אַז וועך ס׳איז אין רוסלאַנד אַרויס דער באַפעל, אין די צייטן פון אַלעק־סאַנדער דעם ערשטן, אַז יידן מוזן האָבן פאַמיליען־נעמען אויך, איז דער פריסטאָו אין באַרדיטשעוו געקומען צום רב און געפרעגט ביי אים מיט וואָס פאַר אַ פאַמיליען־נאָמען ער זאָל אים פאַרשרייבן אין די ביכער. ר׳ לוי־יצחק איז אַבער דעמאָלט געווען שטאַרק פאַרטאָן אין תפילה און, ווי געווינלעך, האָט ער בעטנדיק ביי גאָט אַלע מאָל באַנוצט דאָס וואָרט „דערבאַרעמדיקער", און אַזוי ווי דער פריסטאָו האָט ניט געוואוסט וואָס דאָס מיינט, און אַ סך שטערן האָט ער אים ניט געוואָלט, איז ביי אים געבליבן, אַז דאָס איז אַוודאי דער פאַמיליען־נאָמען, וואָס דער רב האָט זיך אויסגעקליבן, און אַזוי האָט ער פאַר־שריבן אין די ביכער — „ראַווין לוי־יצחק דערבאַרעמדיקער".

אַזוי האָט מען דערציילט אין באַרדיטשעוו.

ר׳ לוי־יצחק איז געווען אַ גרויסער למדן. דאָס האָבן צוגעגעבן אפילו די מתנגדים, וואָס האָבן אים ביטער באַקעמפט. ער האָט אַבער ניט געהאַלטן פון דעם כלל, אַז אַ למדן דאַרף זיך שטעלן העכער פונם פשוטן פאָלק. די באַ־ציאונגען צווישן מענטש און מענטש זיינען ביי אים געווען פונקט אַזוי וויכטיק ווי די באַציאונגען צווישן מענטש און גאָט. ער האָט געהאַלטן, אַז צו דער העכסטער מדרגה קען זיך אַ מענטש דערהויבן ניט דורך דעם, וואָס ער קען לערנען, אויך ניט דורך דעם, וואָס ער פּרעדיקט, נאָר דורך דעם וואָס ער טוט פאַר אַנדערע. ער האָט דעם מאַראַלישן פּרינציפּ פון רעליגיע, — ווי ש. דובנאָוו דריקט זיך אויס, שרייבנדיק וועגן אים, — געשטעלט אויפן ערשטן פלאַץ, און אין דער זעלבער צייט וואָס מ׳האָט וועגן אים געקענט זאָגן, אַז ער איז אַ הייליקער מענטש, איז דאָס „ניט געווען די הייליקייט פון אַ נזיר, וואָס דערווייטערט זיך פון מענטשן, נאָר אדרבא, דאָס איז געווען די רעליגיעזע באַגייסטערונג פון אַ געזעל־שאַפטלעכן מענטשן, וואָס קומט אַריין אין עקסטאַז גראָד בעת ער געפינט זיך צווישן עולם" *).

אין אַלץ, וואָס ר׳ לוי־יצחק האָט געטאָן אין באַרדיטשעוו אין די יאָרן וואָס ער איז דאָרט געווען רב, האָט ער אַריינגעטראָגן אַזאַ באַגייסטערונג, אַז ער האָט אַלעמען דערמיט אָנגעצונדן, און געטאָן האָט ער דאָס אויף אַזאַ שטייגער, אַז מ׳האָט אין דעם, אין דער רעליגיעזער באַגייסטערונג זיינער, געזען ניט עפּעס

*) ש. דובנאָוו, געשיכטע פון חסידיזם, באַנד 2, זז׳ 34 און 35.

אזוינס, וואס רייסט זיך אפ פון דער ערד און שווענבט אין די הימלען, נאר אזוינס, וואס איז און וואס מוז זיין נאענט יעדן מענטשן באזונדער.

צו די ערשטע סליחות, וועו ער איז אריינגעקומען אין שול און האט דערזען ווי יידן, ניט קיין אויסגעשלאפענע און אויסגעמוטשעטע, שטייען און ווארטן ביז ער וועט צוגיין צום עמוד און אנהויבן זאגן דעם „אל מלך יושב על כסא רחמים", האט ער זיך נוהג געווען פריער צוצוגיין צו דעם און צו יענעם און אנרופנדיק יעדן איינעם ביים נאמען, ווי אן אייגענער מענטש, א גוטער פריינד, האט ער געפרעגט וואס מען מאכט און וואס מ׳טוט און ווי עס גייט אין דער פרנסה; וואס ארעמער און פשוטער א ייד איז געווען, אלץ מער איז ר׳ לוי־יצחק געווען צו אים צוגעלאזן און זיך ביי אים נאכגעפרעגט וואס ער מאכט און וואס ער טוט און וואס זיין ווייב און קינדער מאכן. און נאכדעם איז ער צוגעגאנגען צום עמוד און איידער ער האט אנגעהויבן זאגן דעם „אל מלך יושב על כסא רחמים", האט ער געכאפט א שמועס מיט גאט — אויף יידיש, אזוי ווי אלע זאלן פארשטיין:

„רבונו של עולם, — האט ער אנגעהויבן מיטן ניגון פון די סליחות — אוי, גיב נאר א קוק, טאטע זיסער! עס שטייט דאך פאר דיר ניט קיין קאצאפ, און ס׳שטייט דאך פאר דיר ניט קיין טאטער, און ס׳שטייט דאך פאר דיר ניט קיין טערק, נאר א גאנצע עדה מיט יידן, אלע די קינדער פון אברהם, יצחק און יעקב, און זיי זאגן דיר אל מלך יושב על כסא רחמים!"

נאך ביז היינטיקן טאג איז געבליבן דער ניגון, מיט וועלכן ר׳ לוי־יצחק באדרידטשעווער פלעגט ראש־השנה ביים עמוד „זאגן" דעם „דרי מעלה עם דרי מטה". מ׳האט פון דעם געמאכט א ליד, וואס איז נאך איצט זייער פאפולער ביים פאלק און מ׳זינגט עס אויף קאנצערטן. דאס איז דאס ליד „א דין־תורה מיט גאט", און געגומען האט זיך דאס פון דעם, וואס צוקומענדיק צום „דרי מעלה עם דרי מטה", האט ר׳ לוי־יצחק, מיט דעם זעלבן ניגון פון דער תפילה, אנגעהויבן רעדן צו גאט אויף יידיש:

„איך, לוי־יצחק בן שרה מבאדרידטשעוו, בין געקומען פאר דיר בעטן אויף כלל ישראל."

אזוי האט ער אנגעהויבן און באלד איז ער ארויסגעקומען מיט א גאנץ צעטל טענות:

„וואס האסטו צו דיין פאלק ישראל? און וואס האסטו זיך אנגעזעצט אויף דיין פאלק ישראל? ווי נאר עפעס, איז — דבר אל בני ישראל, רעד צו די קינדער פון ישראל! מאכט זיך נאר ערגעץ א זאך, איז — אמור אל בני ישראל, זאג צו די קינדער פון ישראל! קומט צום באפעלן, איז — צו את בני ישראל, באפעל די קינדער פון ישראל! אזוי איז אויך וועו ס׳קומט צום בענטשן: כה

תברכו את בני ישראל, אזוי זאלט איר בענטשן די קינדער פון ישראל! איז דע־ריבער טאקע פרעג איך דיר: וואס האסטו צו דיין פאלק ישראל? ווייניק אנדערע אומות זיינען דא אויף דער וועלט? ס׳זיינען דא כשדים, פרסיים, ישמעאלים, מדינים, איז וואס האסטו זיך דווקא אנגעזעצט אויף אונדז? אלא וואס דען? מען דארף פון דעם דרינגען, אז חביבין ישראל שנקראו בנים למקום, יידן זיינען טייער מחמת דעם, וואס זיי זיינען דעם אייבערשטנס קינדער, ובכן איז ברוך אתה ה׳ אלהינו, זאלסטו זיין געבענטשט, גאט אונדזער גאט...״

און אמאל האט ער זיך גאר געזומען בייזערן גאנץ שטארק און געפאדערט, אז גאט זאל שוין אפמעקן אלע זינד און אלץ פארגעבן זיין פאלק ישראל:

„איך וועל ניט אוועקגיין פון דאנען! — האט ער מיט רעליגיעזן פייער אויסגעזונגען דעם ניגון אויף א הויך קול. — און אן עק זאל עס נעמען!... און א סוף זאל שוין זיין!...״

און ס׳איז ניט שווער זיך פארצושטעלן וואס פאר א נאענטקייט, א גייסטיקע און א לייבלעכע נאענטקייט, דאס פאלק האט געפילט צו דעם מענטשן, וואס האט צו זיי אראפגעבראכט גאט פון הויכע הימלען און זיך אויסגעטענהט מיט אים אויף דער שפראך, וואס זיי פארשטייען אלע אזוי גוט!

לויט דער רעליגיעז־פילאסאפישער אויפפאסונג פון לוי־יצחק בארדיטשע־ווער, נעמט זיך די גרויסקייט פון גאט פון די מעשים פון מענטשן. ס׳איז פונקט ווי מיט א קעניג, וואס קען ניט זיין גרויס אן א פאלק. דער מענטש מאכט גרויס די געטלעכקייט פונם באשעפער דורך די גוטע מעשים, וואס ער טוט און פון דעם ווערט ער אליין אויך געלייטערט, אזוי אז אין דער זעלבער צייט וואס ער גיט צו פון זיך צו דער געטלעכקייט, נעמט ער פון איר פאר זיך מענטשלעכקייט. „מיר זענען דערויבער, — זאגט ער אין זיין ספר „קדושת לוי״, אין זיין דרשה אויף דער פרשה מצורע, — אז ווען א מענטש טוט גוטס אויף דער וועלט מיט זיין אויג, ווערט דאס אויג ארייניגעקריצט אויבן, אין די עולמות העליונים, און דאס האט מען געמיינט מיט דעם, וואס ס׳שטייט געשריבן, אז גאטס אויגן זיינען געווענדט צו די רעכטפערטיקע. דער באדייט דערפון איז: פון וואנען נעמען זיך די אויגן פון גאט? דער ענטפער דערויף איז: זיי נעמען זיך פון דעם וואס די רעכטפערטיקע מענטשן טוען מיטן אויג גוטס אויף דער וועלט.״ דאס זעלבע איז מיטן אויער; דורך דעם וואס א מענטש רופט צו גאט און טוט תפילה, שאפט ער דערמיט אין די עולמות העליונים אן אויער, וואס הערט זיך צו צו זיין געבעט און צו זיין געשריי. אלעס וואס ס׳ווערט געשאפן אויבן, נעמט זיך פון די מעשים, וואס דער מענטש טוט אונטן.

ר׳ לוי־יצחק, קען מען זאגן, האט אויף זיין שטייגער געזען אין גאט דאס מענטשלעכע, און אינם מענטשן האט ער געזען דאס געטלעכע, און ווייל זיין

ליבשאַפט צו דעם יידישן מענטשן, צו זיין פאָלק, איז געווען אַזוי גרויס, האָט ער דעריבער געהאַלטן, אַז מ׳טאָר אויף יידן קיין שלעכטס ניט זאָגן, מ׳טאָר אויף זיין קיין חטאים ניט זוכן, נאָר פאַרקערט, מ׳דאַרף אויף זיי שטענדיק נאָר מלמד זכות זיין, און אין אַלץ, וואָס זיי טוען, דאַרף מען זען די גוטע זייט, ניט די שלעכטע. וואָרעם יידן זיינען שוין אַזוי אויך גענוג געשטראָפט אויף דער וועלט; זיי שטייען שוין אַזוי אויך אויס גענוג צרות און פּורעניות, און ס׳איז דעריבער אַ פאַרברעכן, ווען איינער וואָס איז אַ פירער ביי יידן, זוכט אויף זיי חטאים און זעט ניט די גוטע און ליכטיקע זייטן, וואָס מ׳קען געפינען אין זיי.

„אויף יעדן יידן, — האָט ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער געזאָגט, — דאַרף מען מלמד זכות זיין, אַפילו ווען ער טוט ניט דינען גאָט בשלימות. ער איז אין דעם ניט שולדיק, וואָרעם ער איז דאָך, נעבעך, פאַרהאַוועט זוכנדיק פּרנסה.“

ס׳איז באַקאַנט די געשיכטע וועגן דעם ווי ר׳ לוי־יצחק האָט אַמאָל אין באַר־דיטשעוו דערזען אין גאַס ווי אַ בעל־עגלה שטייט אָנגעטאָן אין טלית און תפילין און שמירט די רעדער מיט דזשעגעכץ. פרומע יידן האָבן אויף אים געטייטלט מיט די פינגער, געזאָגט אַז טאַקע נאָר אַ בעל־עגלה, אַ גראָבער יונג, קען אַזוינס טאָן. אָבער ר׳ לוי־יצחק איז אַריין אין התפּעלות ווען ער האָט דאָס דערזען. „רבונו־של־עולם, — האָט ער אויסגערופן, אויפהויבנדיק די הענט אין דער הויך. — זע וואָס פאַר אַ טייער פאָלק דו האָסט, אַפילו ווען זיי שמירן די רעדער פונם וואָגן, טוען זיי אויך תפילה צו דיר!“

זיין ליבשאַפט צו יידן איז ניט געווען קיין טעאָרעטישע, קיין אויסגעחקירה־טע, נאָר אַ נאַטירלעכע. זי איז געקומען פון דער טיפעניש פון האַרצן, און ער האָט פּשוט ניט געקענט פאַרטראָגן ווען ער האָט געהערט ווי אַ בעל־דרשן שטעלט זיך אַוועק אין שול ביים באַלעמער און הויבט אָן שטראָפן יידן פאַרוואָס זיי זיינען ניט פרום גענוג און היטן ניט אָפּ אַלע מצוות.

ער איז איינמאָל אַריינגעקומען אין שול פּונקט דאַן ווען אַ מגיד האָט זיך צעלאָזט זאָגנדיק מוסר די יידן, האָט ער זיך אַוועקגעשטעלט אין אַ ווינקל און געוואַרט ביז דער בעל־דרשן האָט געענדיקט. נאָכדעם איז ער צוגעגאַנגען צו אים און געפרעגט צי ער איז שוין פאַרטיק, און ווען יענער האָט געענטפערט, אַז יאָ, האָט ר׳ לוי־יצחק צו אים געזאָגט:

„נו, אויב איר זענט שוין פאַרטיק מיט די שטראָף־רייד, וואָס איר האָט דאָ געזאָגט די יידן פאַר די עבירות, וואָס זיי טוען און פאַר די זינד, וואָס זיי באַגייען אַנטקעגן גאָט, וואָלט געווען אַ יושר, אַז איר זאָלט אים טאַקע, דעם רבונו־של־עולם אַליין, הייסט עס, אויך גוט אויסמוסרן פאַר די זינד, וואָס ער באַגייט אַנט־קעגן זיין פאָלק ישראל דערמיט, וואָס ער לייזט זיי ניט אויס פון דעם ביטערן גלות שוין אַזאַ לאַנגע צייט...“

דאָס מאָל האָט דער מגיד נאָך גוט אָפּגעשניטן. אַ צווייטן מאָל אָבער, וועז ר׳ לוי־יצחק איז אַריינגעקומען אין שול און דערזען ווי אַ מגיד שטייט און דרשנט און האָלט אין איין זאָגן מוסר יידן פאַר עבירות און עבירהלעך, וואָס זיי באַגייען אַנטקעגן גאָט און פאַר שלעכטע זאַכן און זאַכעלעך, וואָס זיי טוען איינער דעם אַנדערן, איז ר׳ לוי־יצחק געוואָרן אין כעס: ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן וואָס דער מגיד זוכט און געפינט אַזוי פיל חטאים אויף יידן, און ער האָט אויסגעשריען אויפן קול:

— הערט אויף! איך קען דאָס מער ניט הערן!...

אָבער לאַנג זיין אין כעס האָט דער גוטער ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער ניט געקענט. ער איז באַלד געוואָרן ווייכער און אויפהויבנדיק די אויגן אַרויף, האָט ער געזאָגט:

„רבונו־של־עולם, דו ווייסט דאָך יאָ, אַז אָט דער מענטש דאָרט, דער מגיד — ניט ער רעדט דאָס אַזוי, נאָר די אייגענע צרות זיינע רעדן פון אים אַרויס; ער האָט, נעבעך, אַ פאַרזעסענע טאַכטער און ער קען איר ניט חתונה מאַכן, ווייל ער האָט ניט אויף נדן. נו, בעט איך דיך, טאָטע זיסער, גיב אים אויף נדן און זאָל ער חתונה מאַכן זיין טאָכטער, און זאָל ער אויפהערן אויסריידן אַל־דאָס־בייז אויף דיין פאָלק ישראל...“

*
**

ליב האָבן דאָס פשוטע פאָלק איז ביי אַ גרויסן מענטשן זייער אַ שיינע מידה. ס׳איז אָבער דאָך פאַר קיינעם קיין סוד ניט, אַז ביי ניט וויניק גרויסע מענטשן איז די ליבע צום פשוטן פאָלק מער חוב ווי געפיל. ניט קיין אַנדערער ווי דער גרויסער לשון טאָלסטאָי האָט זיך אַמאָל מודה געווען, אַז ס׳איז שווער ליב צו האָבן דאָס פשוטע פאָלק. „מ׳דאַרף עס ליב האָבן, — האָט ער געזאָגט, — אָבער ס׳איז שווער“. ניט איין גרויסער מענטש פילט, אַז ער מוז זיך, נעבעך, אָנטאָן אַ כוח ליב צו האָבן דאָס פשוטע פאָלק, ווייל ס׳פאָסט אַזוי. ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער אָבער האָט זיך דערביי ניט געדאַרפט אָנטאָן קיין כוח; ער האָט ווירקלעך ליב געהאַט דאָס פשוטע פאָלק מיטן גאַנצן האַרצן; ער האָט געגלויבט, אַז יעדער יד, אַפילו דער קטן שבקטנים, איז ביי גאָט אַ גרויסער יחסן. וואָרעם די אַנטפלעקונג פון גאָט איז דאָך די תורה, און ווער האָט אַנגענומען די תורה? דאָס פאָלק ישראל. און פון דעם איז געדרונגען, אַז „נשמת ישראל, — ווי ער זאָגט אין זיין ספר „קדושת לוי“ — היא גוף התורה“ — די נשמה פונם פאָלק ישראל איז דער גוף פון דער תורה, און אַלע יידן זיינען ביי גאָט גלייך. זיי זיינען אַלע די זעלבע יחסנים.

אין זיין ליבשאַפט צום פּשוטן פֿאָלק, צו אַלע יידן בכלל, איז ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער אַפּט אַרויסגעקומען מיט שאַרפּע רייד אַפּילו אַנטקעגן גאָט, אָבער ער האָט דאָס געטאָן אויף זיין ליבן, עכט־פֿאָלקסטימלעכן, היימישן שטייגער.

איינמאָל, וועז ער האָט ראש השנה געדאַוונט פֿאַרן עמוד אין דער באַרדיטשעווער אַלטער שול, האָט ער ביי דער תפילה „בראש השנה יכתבון", זיך אָפּגעשטעלט און אָנגעהויבן רעדן צו גאָט אויף יידיש:

„האָר פון אַלע וועלטן, — האָט ער געזאָגט, — הער זיך צו צו דעם, וואָס איך וועל דיר זאָגן: אויב דו וועסט היינט פֿאַרשרייבן דיין פֿאָלק ישראל אינם בוך פון לעבן, איז גוט, וואַרעם פֿקוח נפש איז דוחה שבת ויום טוב, וועז דאָס לעבן פון מענטשן שטייט אין קאָן, מעג מען שרייבן אַפילו אום ראש השנה. אויב אַבער ס׳פֿאַלט דיר, חלילה, אייז ניט אַריינצושרייבן דאָס פֿאָלק ישראל אינם בוך פון לעבן, זאָג איך דיר, אַז איך, לוי־יצחק, דער באַרדיטשעווער רב, פֿאַרווער דיר צו שרייבן אום ראש השנה!"

ביי אַ צווייטער געלעגנהייט, אויך ראש השנה ביים עמוד, איז ער געווען נאָך שטרענגער; איבערריסנדיק אין מיטן די תפילה, וואו ס׳שטייט, אַז ראש השנה ווערט פֿאַרשריבן ווער ס׳זאָל בלייבן לעבן און ווער ס׳זאָל שטאַרבן, האָט ער אויפגעהויבן איין האַנט אין דער הויך און אויסגעשריען אויפן קול:

„רבונו־של־עולם, ס׳וועט דיר גאָרניט העלפֿן! אויב דו וועסט אויף אונדז גוזר זיין אַ שלעכטע גזירה, וועלן מיר, די צדיקים פונם היינטיקן דור, זי אָפּשאַפֿן!"

און יום־כּפּור ביים עמוד, וועז ער האָט געענדיקט די תפילה „על חטא", וואו ס׳וועלן אויסגערעכנט אַזוי פיל זינד, האָט ער דעם רבונו של עולם אַליין געגעבן אַ וואַרנונג:

„גאָט אין הימל, — האָט ער געזאָגט שטיל און מיט גרויס התלהבות, — דו וועסט מוזן פֿאַרגעבן דיין פֿאָלק ישראל אַלע זינד! אויב ניט וועל איך מוזן אויסזאָגן דעם סוד, אַז ביי דיר, כביכול, זיינען די תפילין פּסול. וואַרעם ס׳שטייט דאָך געשריבן, אַז אין די תפילין, וואָס דו טראָגסט, שטייט „מי כעמך ישראל גוי אחד בארץ" — ווער וויי דיין פֿאָלק ישראל איז איין פֿאָלק אויף דער וועלט. און אויב דו וועסט ניט פֿאַרגעבן אונדזערע זינד, וועט מען דאָך ניט קענען זאָגן: אַז מיר זיינען אַזאַ געראַטן פֿאָלק אויף דער וועלט און אַז דו דאַרפסט זיך מיט אונדז אַזוי שטאַרק איבערנעמען, און דאָן וועט דאָך אויסקומען, אַז דאָס וואָס ס׳שטייט אין די תפילין, וואָס דו טראָגסט, איז ניט אמת און זיי זיינען דעריבער פּסול. און דעריבער זאָג איך דיר, אַז דו וועסט מוזן פֿאַרגעבן אונדזערע זינד!"

און געזאָגט האָט ער דאָס אויף יידיש, אויף דער שפּראַך, וואָס דאָס פֿאָלק האָט פֿאַרשטאַנען.

בלאָז שופר אין שול האָט ער געמוזט אַליין. קיין אַנדערן האָט ער דאָס ניט געלאָזט טאָן, און מ׳דערציילט, אַז דערביי האָט ער אין שופר געהאַלטן אין האַנט און נאָך עטלעכע שופרות אין גאַרטל; טאָמער איז דאָס בלאָז ניט אַרויסגעקומען גערעכט פון איין שופר, האָט ער גלייך פונם גאַרטל אַרויסגענומען אַן אַנדערן. און אייגנטלעך, וועז ס׳איז אים ניט געגאַנגען ביי די תקיעות, און די יידן אין שול האָבן געזיפצט און געשאָקלט מיט די קעפ, ווייל ס׳האָט דאָך געהייסן, אַז דער שטן איז מקטרג און ער לאָזט ניט אַרויס די תקיעות פונם שופר, איז ר׳ לוי־יצחק געוואָרן אין כעס און אַוועקלייגנדיק דעם שופר אויפן באַלעמער האָט ער געזאָגט:

„נו, גאָטעניו, אויב ס׳איז יאָ אַזוי, איז — זאָל דיר שוין איוואָן בלאָזן שופר!...“

ער האָט ניט דורכגעלאָזן קיין איין געלעגנהייט זיך דורכצושמועסן מיט גאָט אויף זיין שטייגער און אים באַווייזן, אַז ער דאַרף צו זיין פאָלק ישראל קיין טענות ניט האָבן, ווייל ער איז די יידן מער שולדיק ווי זיי אים. און ס׳וועלט דערציילט אין דער גענשיכטע, אַז ערב־יום־כיפור, צו כל־נדרי, וועז ער האָט געזען ווי די שול איז פול און ס׳פעלט ניט קיין איינער פון די יידן, וואָס דאַוונען דאָרט, פלעגט ער זיך אַוועקשטעלן ביים עמוד און זאָגן אַזוי:

„נו, רבונו־של־עולם! און דו האָסט נאָך טענות צו דיין פאָלק ישראל!... וועז מ׳וואָלט, אַ שטייגער, געזאָגט די גויים, אַז היינט איז אַ מצווה צו עסן און טרינקען אַפילו אַ גאַנצן טאָג, איידער מען קומט פאַרנאַכט אין שול אַריין, וואָלטן זיי זיך אַלע אַוודאי אַזוי אַנגעשיכורט, אַז דו וואָלסט איצטער אין שול אַפילו קיין מנין מענטשן ניט געהאַט. יידן אָבער זיינען ניט אַזוי. אָט זע אומיסטן: קיין איין ייד האָט זיך היינט פאַר כל־נדרי ניט אַנגעשיכורט, און זיי זיינען אַלע געקומען אין שול אַריין תפילה טאָן צו דיר“.

אַזוי האָט ער געערעדט צו גאָט, ווי מ׳רעדט צו איינעם, וואָס שטייט דאָ נאָענט, וואָס געפינט זיך דאָ. און די יידן אין דער באַרדיטשעווער שול האָבן זיך מיט שיינעגדיקע פנימער צוגעהערט צו יעדן וואָרט, וואָס ער האָט פון זיינע ליפן אַרויסגעבראָכט. און נאָכדעם ווי ער האָט אָפגעערעדט, האָט ער געעפנט דעם ארון קודש, אַרויסגענומען פון דאָרט אַ ספר תורה, און אַנגעהויבן זאָגן מיט דעם טרויעריקן, האַרציקן ניגון, וואָס די יידן פון אוקראַינע געדענקען נאָך ביז היינטיקן טאָג:

„אור זרוע לצדיק ולישרי לב שמחה“.

אַלץ אין אים איז געווען ליבלעך, האַרציק, היימיש. און ס׳איז קיין וואונ־דער ניט געווען וואָס אַלע אין באַרדיטשעווו האָבן אים אַזוי ליב געהאַט. ס׳איז

אויך קיין וואונדער ניט וואָס די יידישלעכע היימישקייט, וואָס ער האָט אַרײַנ־געטראָגן אין דעם יידישן לעבן פון דער שטאָט באַרדיטשעוו, איז נאָך אים געבליבן אויף דורות און דורות.

*
**

אין זײַן עכט יידישער פאַלקסטימלעכקייט האָט ר׳ לוי־יצחק אויך ניט פאַרגעסן מזכה צו זײַן מיט אַ מצווה די יידישע מאַמעס, און ער האָט פאַר זיי פאַרפאַסט די תפילה „גאָט פון אברהם״, וואָס מ׳זאָגט פאַר הבדלה. די וויבערישע תפילה איז געווען זייער פאָפולער ניט נאָר אין אוקראַינע, נאָר אויך אין ליטע און אין פוילן; פרומע יידישע וויבער האָבן זי געזאָגט מיט גרויס כוונה וועז דער שבת האָט אָנגעהויבן פאַרגיין און ס׳האָבן זיך געמומען וויזן שטערן אין הימל. ניט אומעטום איז דער נוסח פון דער תפילה געווען דער זעלבער. און אויף דעם גרונד האָבן פאַרשער אַרויסגעזאָגט די השערה, אַז ר׳ לוי־יצחק באַרדי־טשעווער איז אפשר ניט דער מחבר פון דער וויבערישער תפילה. אָבער אין דעם דרום־מערבדיקן טייל פון אוקראַינע האָט מען דעם „גאָט פון אברהם״ צוגעשריבן צו ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער, און דער נוסח איז געגאַנגען אַזוי:

„גאָט פון אברהם, פון יצחק און פון יעקב, באַהיט דיין ליב פאָלק ישראל פון אַלעם בייזן אין דיינעם לויב. אַז דער ליבער שבת קודש גייט אַוועק, אַז די וואָך זאָל אונדז קומען צו מזל און צו ברכה, צו געזונט און צו הצלחה, בזכות אברהם״.

וויטער, ביים צוקומען צו „בזכות יצחק״ און „בזכות יעקב״, האָט יעדע פרומע יידענע געווײַנלעך שוין צוגעגעבן אייגנס, ווײַל וואו האָט זי דען נאָך אַזוי געקענט טאָן ווי אין אַ תפילה, וואו מ׳רעדט צו גאָט אויף יידיש, ניט אויף לשון־קודש, און צווישן די אַלע נוסחאות, וואָס טעכטער האָבן ביי די מאַמעס איבערגעמען איז אויך געווען איין נוסח אַזאַ:

„גאָט פון אברהם, פון יצחק, און פון יעקב, דו ביסט דאָך הנותן ליעף כח, איז גיב דיינע ליבע יידישע קינדער אויך כח דיך צו לויבן און נאָר דיך צו דינען; אַז די וואָך זאָל אונדז קומען צו געזונט און צו מזל און צו הצלחה און צו ברכה און צו חסד און צו רחמים — אויף אונדז אין אויף כל ישראל, ונאמר אמן״.

מיט אַלץ, וואָס ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער האָט געטאָן, האָט ער געקענט דינען ווי אַ מוסטער פאַר אַנדערע. צו זײַן ערלעכקייט, אויפריכטיקייט, התלהבות, באַגייסטערונג און פאַלקסטימלעכער ליבער פשוטקייט איז גאָר קיין גרענעץ ניט געווען. אַזעלכע געפילן ווי קנאה און שנאה זיינען אים געווען אינגאַנצן

פרעמד. ער האָט ניט מקנא געווען די רייכע און ער האָט זיך ניט געשראָקן פאַר די מעכטיקע; ער האָט אַלע זיינע יאָרן געטריי און ערלעך געדינט דעם פאָלק ישראל און דעם גאָט פון ישראל, און ס׳ווערט דערציילט אין דער געשיכטע, אַז איינמאָל, יום־כפּור ביי „נעילה", האָט ער זיך ביים עמוד אויסגעדרייט מיטן פּנים צום עולם און האָט אָנגעהויבן מיט אַ ניגון, און ווי געוויינלעך — אויף יידיש:

„דער פראַנצויזישער קיסר נאַפּאָלעאָן נעמט זיך איבער און זאָגט, אַז די גאַנצע וועלט איז זיינע, און איך, לוי־יצחק בן שרה מבאַרדיטשעוו, זאָג:

יתגדל ויתקדש שמיה רבאָ!..."

מיט זיין טיפן בטחון, אַז ס׳וועלן נאָך קומען בעסערע צייטן אויף יידן, האָט ער אַלץ און אַלעמען אָנגעצונדן און געשטאַרקט. זיינע ניגונים, צווישן וועלכע ס׳געפינען זיך אויך דאָס „דודעלע", אַ „דין תורה מיט גאָט", „מאירל מיין זון" און נאָך און נאָך שיינע און האַרציקע יידישע ניגונים, האָט מען גע־זונגען אומעטום און מ׳זינגט זיי נאָך ביז היינטיקן טאָג *). דאָס פאָלק האָט אַרום דעם לעבן פון לוי־יצחק באַרדיטשעווערס ליכטיק געשטאַלט די שענסטע לעגענדעס געשאַפן און די גרעסטע יידישע שריפטשטעלער האָבן אַ טייל פון די לעגענדעס אויסגענוצט פאַר זייערע ווערק, וואָס מ׳האַלט פאַר פּערל אין דער יידישער און אויך אין דער העברעאישער ליטעראַטיר; די אויסערגעוויינלעכע ליבע פּערזענלעכקייט פון ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער האָט שטענדיק גערייצט די פאַנטאַזיע ניט נאָר פון קינסטלער, נאָר אויך פון היסטאָריקער און פאָרשער. און אַזוי איז דאָס נאָך ביז היינטיקן טאָג. קיינער קען ניט אַוועקלייגן די פעדער גערן, ווען ער שרייבט וועגן ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער...

***

נפטר געוואָרן איז ר׳ לוי־יצחק אינם יאָר 1809, פינף־און־צוואַנציק טעג אינם חודש תשרי: ער איז דעמאָלט אַלט געווען דאָס זיבעציקסטע יאָר. און „דאָס גרויסע האַרץ האָט אויפגעהערט קלאַפּן. די הייליקע נשמה איז אַוועקגעפלויגן אין דער פּוסטקייט פון דער וועלט. די גרויסע בענקשאַפט איז איבערגעריסן געוואָרן". — אַזוי שרייבט דר. ש. א. האָראָדעצקי, פאַרצייכענענדיק דעם טאָג און דאָס יאָר, ווען ר׳ לוי־יצחק איז געשטאָרבן **).

אויפן קבר פון דעם גרויסן באַרדיטשעווער רב האָט מען אַוועקגעשטעלט

---

*) לויט דער מיינונג פון מ. ש. גשורי, איז אויך דאָס פּאָפּולערע ליד „מלוה־מלכה" פאַרפאַסט געוואָרן פון לוי־יצחק באַרדיטשעווער. זע: לחסידים מזמור, ז׳ 153.

**) החסידות והחסידים, ספר שני, ז׳ 96.

אַ שטיבל, און אַנגעשריבן האָט מען דאָרט — גאָרנישט. קיין איין וואָרט ניט. אַזוי איז, אַפּנים, געווען דער וואונטש פון דעם פאַרשטאָרבענעם, וועלכער איז אַלע זיינע יאָרן געווען אַ מוסטער פון עכטער באַשיידנקייט.

אָבער ס׳איז ניט געווען נויטיק אויסצוקריצן אויף אַ מצבה וועמעס קבר דאָס איז. פון דור צו דור איז אין באַרדיטשעוו איבערגעגאַנגען, אַז דאָרט, אין יענעם שטיבל אויפן בית־עולם, געפינט זיך דער קבר פונם רב ר׳ לוי־יצחק און אַלע מאָל, ווען ס׳איז געקומען אַן עת־צרה, אַ גרויסער אומגליק, זיינען יידן אין באַרדיטשעוו געגאַנגען אויף יענעם קבר און האָבן געווײַנט און געקלאָגט. ביי יעדן אומגליק האָט זיי געפעלט דער גרויסער צדיק, וואָס האָט זיך שטענדיק איינגעשטעלט פאַר זיי, ניט נאָר ביי מענטשן, נאָר אַפילו אויך ביי גאָט אַליין...

יידן האָבן אין פאַרלויף פון דורות ניט געקענט פאַרגעסן, אַז קיינער האָט דאָס ניט געקענט טאָן מיט אַזוי פיל האַרץ און נשמה, ווי ער, דער גרויסער מליץ־יושר, וועלכער האָט אין זיין עניוות ניט געוואָלט, אַז מ׳זאָל אים רופן רבי, נאָר פשוט — לוייצחק בן שרה מבאַרדיטשעוו.

און וואָס איז געווען מיט די יידן אין באַרדיטשעוו אין די צייטן וועו היטלערס ווילדע חיילות האָבן זיך אַהין אַרײַנגעריסן?...

טראָכט מען דערפון, און מ׳טראָכט אויך וועגן דעם וואָס ס׳איז דעמאָלט געווען מיט די יידן פון נאָך און נאָך שטעט און שטעלעך. און אין דעם טיפן צער, וואָס מ׳פילט דערבייַ און אין דער שרעקלעכער אומבאַהאַלפנקייט, וואָס לאָזט ניט רוען, פאָלט אַמאָל אַ יידן אין, אַז אפשר?... אפשר האָט מען דעמאָלט אין באַרדיטשעוו אויפן בית־עולם געקענט הערן ווי פון ר׳ לוי־יצחקס קבר קומען אַרויס די אַלטע טענות, וואָס ער האָט שטענדיק געהאָט צום גאָט פון ישראל פאַרוואָס ער האָט זיך אַנגעזעצט אויף זיין פאָלק ישראל... און אפשר?... אפשר איז אין די צייטן פון ווילדער בהלה, וועו די ווייטקייט צווישן טויט און לעבן איז אינגאַנצן אָפּגעווישט געוואָרן, גאָר אויך געווען אַ נאָכט אַזאַ אַ פינצ־טערע, וועו לוי־יצחק באַרדיטשעווער איז אַרויסגעקומען פון זיין קבר, און אַוועקשטעלנדיק זיך פאַר גאָט, פונקט אַזוי ווי אַמאָל, האָט ער אויסגערופן אויפן קול:

— רבונו־של־עולם!... אוי, רבונו־של־עולם!... איך, לוי־יצחק בן שרה מבאַרדיטשעוו, זאָג דיר, טאַטע זיסער, אַז ס׳איז שוין גענוג!...

— און איך וועל ניט אַוועקגיין פון דאָנעו!...

— און איך וועל זיך פון אָרט ניט רירן!...

— און אַן עק זאָל דאָס נעמען!...

— און אַ סוף זאָל שוין זיין!...

בראצלאוו

1.

צ ווישן שטעט, פונקט ווי צווישן מענטשן, זיינען פאַראַן אַזעלכע, וואָס פאַלן אַמאָל אַרונטער פון זייער גדולה און נאָכדעם קענען זיי שוין מער ניט קומען צו דעם זעלבן שטאַנד, אויף וועלכן זיי זיינען פריער געשטאַנען.

א שטאָט הויבט אַמאָל אָן גיין באַרג אַראָפּ און זי בלייבט בלויז ביים יחוס פון אַמאָל און זי האַלט זיך אָן דעם מיט אַלע כוחות, ווייל מיטן אַמאָל קען זי זיך איבערנעמען א סך מער ווי מיט דעם היינט און זי איז מיט דער געשיכטע פון די אַלטע צייטן פאַרבונדן מער ווי מיט דעם לעבן פון די נייע.

עס זיינען פאַראַן א סך אַזעלכע שטעט, און איינע פון זיי איז די שטאָט בראַצלאַוו, וואָס געפינט זיך אין אוקראַינע.

ביים ברעג פון דעם גרויסן און שיינעם טייך בוג שטייט די שטאָט און זי איז שוין אַלט א זעקס הונדערט יאָר און אין דער געשיכטע פון רוסלאַנד ווערט זי דערמאָנט נאָך אין פאַרבינדונג מיט יענע צייטן, ווען די טאָטערישע כאַנען האָבן וויט זייער הערשאַפט פאַרשפרייט און ס׳איז אוממעגלעך געווען זייער מאַרש אָפצושטעלן.

נאָך דאַן איז בראַצלאַוו שוין געווען א וויכטיקער סטראַטעגישער פונקט, וואוהין אַרמייען האָבן זיך געשפּאַרט אין די צייטן פון א קריג; פון בראַצלאַוו האָט מען מיטן בוג געקענט צוקומען צו אַנדערע וויכטיקע פונקטן, און דאָס האָט אין די צייטן פון פרידן שטאַרק געהאָלפן אַנטוויקלען דעם האַנדל; יידן האָבן די שטאָט געהאָלפן אויפבויען און זיי האָבן זיך דאָרט פעסט איינגע־פונדעוועט, און נאָך אינם יאָר 1551 איז שוין זייער צאָל דאָרט געווען אַזוי גרויס, אַז ווען די מחנות פון דעם טאָטערישן כאַן דעוולעט־גירעי זיינען צוגעקומען צו די טויערן פון דער שטאָט און דער גרעסטער טייל פון דער קריסטלעכער באַ־פעלקערונג איז פאַר מורא אַנטלאָפן און אָפילו דאָס מיליטער האָט זיך צוריק־געצויגן און איבערגעלאָזט פאַר די טאָטערן דעם וועג אינגאַנצן פריי, האָבן די יידן מיט שווערדן אין די הענט באַשיצט די שטאָט און זיך העלדיש געשלאָגן

מיט די טאָטערישע מחנות. און דאָס איז אין דער געשיכטע פון די יידן אין בראַצלאָוו פאַרבליבן ווי איינער פון די שענסטע חאַפּיטלען.

מ׳האָט געדאַרפט האָבן אַ סך מוט זיך צו שטעלן אַנטקעגן די מחנות פון יענעם טאָטערישן כאַן, פאַר וועמען אַפילו די מאָסקווער מלוכה פון יענע צייטן האָט שטאַרק מורא געהאַט. די טאָטערישע מחנות זיינען דעמאָלט געווען די שטאַרקסטע אין דער וועלט און דער כאַן דעוולעט־גירעי איז געווען זייער אַ גוטער קריגס־פירער, און אין די מלחמות, וואָס ער האָט געפירט, האָט ער ניט געווואוסט פון קיין רחמנות; וועג ער האָט זיך מיט זיין אַרמיי איינמאָל אַרײַנגעריסן קיין מאָסקווע, האָט ער אונטערגעצונדן די שטאָט פון אַלע פיר זייטן און דאַרט אַ שרעקלעכן חורבן געמאַכט, און אַזוי האָט ער געטאָן אין אַלע שטעט, וואו־הין ער האָט זיך מיט זיין אַרמיי אַרײַנגעריסן. ער האָט אומעטום געמאַכט אַ חורבן און אומגעבראַכט טויזנטער און טויזנטער מענטשן.

אין די אַלע יאָרן, וואָס דעוולעט־גירעי האָט געפירט מלחמות מיט לענדער און פעלקער, האָט מען אומעטום געוואוסט ווי גרויס ס׳איז די איינשטעלעניש וועג מ׳גיט זיך ניט אונטער וועג זיינע אַ מחנה קומט צו צו אַ שטאָט. אָבער די יידן אין בראַצלאָוו האָבן זיך פאַר דער טאָטערישער מחנה ניט דערשרעקן; אַפילו נאָכדעם ווי זיי זיינען געבליבן אַליין, האָבן זיי זיך באַוואָפנט און זיך העלדיש געשלאָגן, באַשיצנדיק די שטאָט, און פון דעם איז קלאָר, אַז נאָך דאָן, אין מיטן פון זעכצנטן יאָרהונדערט, איז שוין די צאָל פון דער יידישער באַפעל־קערונג דאָרט געווען אַ גאַנץ באַדייטנדע און ס׳זיינען צווישן זיי געווען געניג מוטיקע מענטשן, וואָס האָבן געקענט אַרויסווייזן גרויס העלדישקייט אויפן שלאַכט־פעלד.

און דאָס איז געווען שוין ניט דאָס ערשטע מאָל וואָס די יידן אין בראַצ־לאָוו האָבן זיך מיט די טאָטערן אויף אַ שלאַכט־פעלד געטראָפן. אויך אין דעם יאָר 1479 האָבן זיי זיך מיט זיי אין אַ ביטערער מלחמה באַגעגנט. און יענע באַגעגעניש איז מיט בלוט פאַרשריבן אין דער יידישער געשיכטע. די טאָטערן האָבן זיך דאָן אַרײַנגעריסן אין שטאָט און זי אינגאַנצן חרוב געמאַכט; זיי האָבן דאָרט זעקס הונדערט מענטשן אויסגעהרגעט, און פון די זעקס הונדערט קרבנות זיינען פיר הונדערט געווען יידן.

נאָך ביים אָנפאַנג פונם 17טן יאָרהונדערט, ווען אוקראַינע איז געווען אַ וויכטיקער צענטער פון לומדות ביי יידן, איז בראַצלאָוו געווען אַ שטאָט, אויף וועלכער מ׳האָט געקענט זאָגן, אַז מ׳געפינט דאָרטן תורה און חכמה. ס׳האָבן דאָרט געוואוינט לומדים און רבנים און ס׳האָבן אין יענעם געגנט, וואָס ווערט אין דער רוסישער געשיכטע אָנגערופן „בראַצלאָוושטשינאַ", געלעבט און גע־

ווירקט גרויסע יידישע געלערנטע, וואָס האָבן פֿאַרשפּרייט זייער איינפלוס ווייט און ברייט. אויך שפּעטער, ווען ס׳האָט זיך אין אוקראַינע אָנגעהויבן די באַוועגונג פון חסידיזם בייַ יידן, האָט בראַצלאָוו זייער אַ וויכטיקע ראָלע געשפּילט. עס האָט דאָרט געלעבט און געווירקט דער גרויסער חסידישער צדיק, רבי נחמן בראַצלאָווער, וואָס האָט זיך געמאַכט באָרימט איבער דער גאַנצער וועלט מיט זיין נייער שיטה אינם חסידיזם אין אויך מיט זיינע וואונדערלעכע „סיפורי מעשיות", פון וועלכע ס׳הויבט זיך אָן די געשיכטע פון דער נייער יידישער ליטעראַטור. אויך ר׳ נתן נעמירָווער, דער, וואָס האָט ר׳ נחמנס וואונדערלעכע „סיפורי מעשיות" פֿאַרשריבן און זיי נאָכדעם אַרויסגעגעבן און פֿאַרשפּרייט, און מיט אַזאַ ליבשאַפט און איבערגעגעבנקייט וווייטער געפֿרעדיקט דאָס, וואָס ער האָט פון זיין גרויסן רבין געלערנט, האָט אין בראַצלאָוו געוואוינט, און פון די לעגענדעס, וואָס האָבן זיך אַרום דעם געוועבט, האָבן קינסטלער געשאַפן וועלט, וואָס פֿאַרנעמען אָן אָנגעזעענעם אָרט אין דער יידישער און אין דער העברעאישער ליטעראַטור, און פון דער וירקלעכקייט, וואָס איז געווען אויך פונקט אַזוי שיין ווי אַ לעגענדע, האָבן פֿאַרשער גרויסע ביכער געשריבן און נאָך אַלץ ניט אויס־גענוצט דעם גאַנצן מאַטעריאַל.

אַ סך וויכטיקע געשעענישן אין דער געשיכטע פונם יידישן פֿאָלק — און אין דעם נעמען מיר אויך אַריין די באַוועגונגען פון שבתי צבי און יעקב פֿראַנק — זיינען פֿאַרבונדן מיט דער שטאָט בראַצלאָוו. און אָנדערש האָט עס ניט געקענט זיין, ווייל בראַצלאָוו איז געווען אַ צענטער, און אָלץ, וואָס ס׳איז נאָר פֿאַרגעקומען אין יידישן לעבן, האָט זיך דאָרט אָפּגעשפּילט, און יעדער באַוועגונג, וואָס האָט נאָר אָנגערירט יידן, סיי צום גוטן און סיי צום שלעכטן, האָט דאָרט געפונען אירע אָנהענגער און אויך אירע געגנער. ס׳איז געווען אַ שטאָט, וואָס בלייבט קיינמאָל ניט אין אַ זייט, און וואו צו אָלץ געפינען זיך מענטשן, וואָס וואַרפן זיך אין דעם אַריין מיט אימפּעט.

אויפן גורל פון די יידן אין בראַצלאָוו איז אויסגעפאָלן צו ליידן אַ סך, נאָך איידער ס׳האָבן זיך אין אוקראַינע אָנגעהויבן די שרעקלעכע שחיטות פון באָגדאַן כמעלניצקי. אויסער די צוויי פּריער דערמאָנטע צוזאַמענשטויסן, וואָס די יידן פון בראַצלאָוו האָבן געהאַט מיט די טאַטערן, אין די יאָרן פון 1479 און 1551, האָבן זיי אויך געהאַט אַ סך אויסצושטיין פון דעם אוקראַינישן העטמאַן סעמערי נאָליוואַיקאָ, וועלכער האָט אינם זעכצנטן יאָרהונדערט אַרויסגערופן אָן אויפשטאַנד פון אוקראַינישע פויערים און קאָזאַקן קעגן פוילישע פּריצים. אינם אויפשטאַנד, וואָס האָט געדויערט אַ לאַנגע צייט, זיינען יידן געווען די ערשטע קרבנות, און אין דעם יאָר 1596 איז נאָליוואַיקאָ מיט זיינע מחנות

עטלעכע מאל אנגעפאלן אויף בראצלאוו, און זיינע באנדעס האבן דארט געראבעוועט און געקוילעט יידן*).

*
**

איבער דעם, וואס מ׳האט אויף בראצלאוו אזוי פיל איבערפאלן געמאכט, איז שוין געהאט געקומען א צייט, וועו די יידישע באפעלקערונג דארט האט אנגעהויבן ווערן וואס אמאל אלץ קלענער און קלענער, און ס׳איז פארא א סברא, אז אינם יאר 1616 האבן דארט געוואוינט ניט מער ווי אכצן יידישע פאמיליעס. יידן האבן, ווי ס׳שיינט, געווייכט פון בראצלאוו און קיין חשק ניט געהאט זיך דארט צו באזעצן. אבער דאס האט לאנג ניט אנגעהאלטן, און בראצלאוו האט ווידער אנגעהויבן ווערן א שטאט מיט א גרויסער יידישער באפעלקערונג, און מיט אזעלכע, וואס לעגן ארויס אימפעט אין אלץ צו וואס זיי נעמען זיך נאר. עס איז ווידער איינגעשטעלט געווארן א לעבן, וואס האט געהאט אלע אויסזיכטן צו אנטוויקלען זיך נאך מער. אבער וועו ס׳האבן אויסגעבראכן די כמעלניצקי שחיטות, וואס האבן אין 1648 געבראכט טויט און חורבן אויף די צוויי נאענטע שטעט טולטשין און נעמיראוו, האט דאס די שטאט, וואס ביים ברעג פונם בוג, אויך ניט אויסגעלאזן. כמעלניצקיס באנדעס האבן אין בראצלאוו אויסגעשאכטן אלע יידן. ס׳איז דארט פון זיי קיין איינער ניט ארויס מיטן לעבן.

דאס איז אבער אלץ ניט געווען דער סוף. נאך די כמעלניצקי־שחיטות האבן זיך יידן ווידער אנגעהויבן באזעצן אין בראצלאוו, און מיט א סך יארן שפעטער, וועו פיאטר דער גרויסער איז געזעסן אויפן רוסישן טראן, האבן זיי געהאט א סך אויסצושטיין פון דעם רוסישן מיליטער, וואס האט זיך דאן געשלאגן מיט די צוויי אוקראינישע אטאמאנען וואינאראווסקי און ארליק, וועלכע האבן געשלאסן א בונד מיט די טאטערן קעגן דעם צאר פון רוסלאנד.

עס איז זעלטן פארגעקומען א וויכטיקע פאסירונג, וואס זאל ניט אנרירן דעם גאנצן, וואס מ׳רופט אן „בראצלאוושטשינא". און אין אזעלכע פאלן איז די שטאט בראצלאוו שטענדיק געווען די ערשטע צו ליידן, און ווי ס׳פירט זיך שוין

---

*) דא וועט אפשר זיין ניט איבעריק אנצואוויזן אויף א טעות, וואס דער היסטאריקער יולי גאסטן האט גענאכט אין דער „יעווריסקאיא אנציקלאפעדיא" (באנד 4, ז׳ 928). ער זאגט דארט, אז נאליוואיקאס אנפאל אויף בראצלאוו איז פאר־געקומען אינעם יאר 1569. און דאס איז ניט ריכטיק. דער אויפשטאנד פון די צוויי אוקראינישע אטאמאנען, סאמערי נאליוואיקא און גריגארי לאבאדא, האט זיך אנגעהויבן ערשט אינעם יאר 1595, און ער האט געדויערט צוויי יאר. דאס איז פעסטגעשטעלט אין די ווערק פון די גרעסטע רוסישע היסטאריקער, און אין פראפעסאר קליוטשעווסקים „קורס רוסקאי היסטארי" (באנד 3, ז׳ 140 און ווייטער) ווערט וועגן דעם גערעדט אויספירלעך.

געווינלעך, איז אַלץ אויסגעגאַנגען צו יידישע קעפ. אַזוי איז געווען נאָך אין די צייטן, ווען די שטאָט איז געשטאַנען אונטער דער הערשאַפט פון דער פוי־לישער מלוכה, און אַזוי איז אויך געווען שפּעטער, נאָכדעם ווי זי איז, ביים סוף פון אַכצנטן יאָרהונדערט, געשטעלט געוואָרן אונטער דער הערשאַפט פון רוס־לאַנד. אָבער דאָס אַלץ האָט דאָך ניט געשטערט אין דעם, אַז אין יענעם געגנט זאָל די שטאָט בלייבן אַ וויכטיקער צענטער פון יידישן לעבן און שאַפן. און ווען דער גרויסער צדיק רבי נחמן האָט זיך דאָרט, אין יאָר 1802, באַזעצט, איז שוין בראַצלאָוו געווען אַן אויפזדנע שטאָט, און זי האָט שוין געהאַט אַ נאָמען צווישן יידן אויף דער גאַנצער וועלט.

קיין גאָר גרויסע באַפעלקערונג האָט די אויפזדנע שטאָט ניט געהאַט אַפילו אין די בעסטע צייטן פון איר אַנטוויקלונג. מיט אַזאַ נאָמען האָט זי געמעגט זיין גרעסער, ווי זי איז געווען. אָבער אַ „אויפזדנע גאָראָד" איז דאָך ניט קיין קליינער יחוס. אין די צייטן פון די צאָרן האָט דאָס פאָר אַ שטאָט געמיינט זייער אַ סך און מען האָט זיך דערמיט ניט ווייניק איבערגענומען. און ווער האָט זיך עס געקענט ריכטן, אַז דווקא נאָך דער רעוואָלוציע ווען די אויפזדנע שטאָט בראַצלאָוו אַרונטער פון איר גדולה און גאָר ווערן בלויז אַ טייל פון דעם געגנט, וואָס מ׳האָט אַ נאָמען געגעבן „טולטשינער אָקרוג;" די שטאָט טולטשין, וואָס איז פריער ניט געווען אַזוי בארימט ווי בראַצלאָוו, איז געוואָרן אַ גרעסערע יחסנטע, און זי האָט, אונטער דעם נייעם רעזשים אין לאַנד, אַנגעהויבן פאָר־נעמען אַ מער אָנגעזעען פלאַץ.

בראַצלאָוו איז אַרונטער און טולטשין איז אַרויף.

ביי אייַן שטאָט האָט זיך אָנגעהויבן אַ ירידה, און די צווייטע איז דערהויבן געוואָרן אויף איר חשבון.

אָבער ניט אין גרויסקייט גייט עס דאָ. אַ שטאָט קען זיין ניט גרויס און דאָך שפּילן אַ גרויסע ראָל — ניט נאָר אינם לעבן פון אירע אינוואָוינער, נאָר אויך אינם לעבן פון די, וואָס וואוינען אין אַנדערע שטעט פון דעם אַרומיקן געגנט. זי קען אויך זיין אינטערעסאַנט צוליב דער אייגנאַרטיקייט, וואָס צייכנט זי אויס פון אַנדערע שטעט. און בראַצלאָוו איז אַלעמאָל געווען זייער אַן אינ־טערעסאַנטע שטאָט. אַן אינטערעסאַנטע און אַ שיינע.

אַ היפּשן טייל צו דער שיינקייט פון שטאָט גיט צו דער בוג. ער איז שיין, דער גרויסער טייך, אין אַלע צייטן פון יאָר, זומער און ווינטער. און נאָך אירער דער ווינטער גייט אָוועק און אין דער לופט הויבט זיך אָן פילן דאָס אָנקומען פונם פרילינג, איז דער בוג דער ערשטער אָנצוזאָגן דער שטאָט די גרויסע בשורה, און ער טוט דאָס מיט אַזאַ קראַפט און מיט אַזויפיל שיינקייט אין דער קראַפט, אַז ווער ס׳גייט נאָר פאַרביי, שטעלט זיך אָפּ ביים ברעג און

קוקט מיט ברייט צעעפנטע אויגן און מיט פאַרגאַפטע בליקן, און ס׳געפינען זיך אויך אַזעלכע, וואָס קומען פון ווייט דאָס אָנקוקן.

יונגע און אַלטע, מענער און פרויען, שטעלן זיך אַוועק ביים ברעג, און ווי ווייט די אויגן קענען נאָר גרייכן, קוקן זיי אויף דעם אייז, וואָס איז נאָך ערטער־ווייז באַדעקט מיט שניי, און אַלע מאָל דערהערט מען פון אַן אַנדער זייט ווי דאָס אייז ברעכט זיך, און אַלעמאָל דערזעט מען ערגעץ אַנדערש ווי די וואַסער שפּאַרט זיך אַרויס פון הינטן מיט אַ פּאַרע און צעשטראָמט זיך אין אַלע זייטן. און מיטאַמאָל גיט זיך אַ טראָג אין דער לופט אַ שטאַרקער קראַך, פּונקט ווי אַ האַרמאַט וואָלט אויסגעשאָסן דאָ ניט ווייט, און באַלד דערזעט מען ווי גרויסע אייז־קריעות, וואָס האָבן זיך אָפּגעשפּאָלטן איינע פון די אַנדערע, גיבן זיך אַ לאָז איבערן וואַסער, וואָס שלאָגט אַרויס פון הינטער דער פאַרפראָרנקייט און וואָס פילט זיך נאָך ניט אינגאַנצן זיכער מיט איר מאַכט. אָבער ביסלעכווייז דערפילט די וואַסער איר מאַכט אַלץ מער און מער, און אָט וויגט זי שוין די גרעסטע אייז־קריעות אויף די רוקנס פון די כוואַליעס, וואָס זי שלאָגט אַרויס, און זי שטויסט זיי איינע צו די אַנדערע און זי שפּאַרט זיי איינע אויף דער אַנדערער און טיילט זיי באַלד פאַנאַנדער און פאַרטראָגט זיי ווייט. און אָט קומט ווידער אַ קראַך און ווידער אַ קראַך, און מ׳זעט ווי אומעטום ברעכט זיך און שפּאַרט זיך דאָס דיקע אייז, וואָס איז אַ גאַנצע ווינטער געווען באַדעקט מיט שניי און וואו מען איז מיט אַזאַ זיכערקייט געפאָרן אויף שליטנס און די שווערסטע משאות געפירט. און נאָך יעדן קראַך קומט אַן אָפּקלאַנג, וואָס שלאָגט זיך אָפּ אין די אויערן ווי אַ קרעכץ פון עפּעס אַ ווילדן כוח, וואָס האָט זיך לאַנג געריסן פון אַ שטיקעניש און זיך קוים דערוואַרט אויף דעם מאָמענט, ווען ער וועט זיך קענען אַרויסרייסן. און אין דער ווילדער שפּיל פון אייז און וואַסער באַווייזט זיך פּלוצלונג אַ לאַנגע און שמאָלע אייז־קריעה, וואָס שפּאַרט זיך בריהש צווישן די אַנדערע און וואָס וויל זיך דווקא יאָגן הענדום־פּענדום אָן אַן אָפּהאַלט, אָבער יאָגנדיק זיך אַזוי מיטן שטראָם, גליטשט אַן אַנדער אייז־קריעה זיך אַרויף אויף איר אין איין זייט און בויגט זי אויס אַזוי, אַז זי בלייבט שטעקן אין דער הויך, מיטן שפּיץ אַרויף, און באַלד קומען אָן נאָך עטלעכע קריעות, וואָס ווערן עפּעס ווי צוגעקלעפּט צו איר, און אַלע אינאיינעם טראָגן זיך מיט איר איבערן שטראָם ווי זיי וואָלטן זי אין אַ קלעם אַריינגעכאַפּט.

און ווייטער, ביי די זייטן פונם ברעג, שטייען די אַלטע גרויע פעלדזן, וואָס היטן דעם בוג שוין הונדערטער און הונדערטער יאָרן, און ס׳אָטעמט פון זיי מיט אַן אייביקייט, וואָס האָט ניט קיין אָנהויב און אויך ניט קיין סוף. זיי זיינען אָנגעכמורעט, די אַלטע, פעלזן. אָנגעכמורעט און בייז. אָבער אין דער אָנגעכמו־רעטקייט פילט זיך די מעכטיקייט און די שיינקייט פון דער אייביקייט, וואָס זיי

האָבן אין זיך. און ווען אַ מענטש פֿאַרקוקט זיך אויף זיי און דערנאָך וואַרפּט ער זיינע בליקן אויף דער ווילדער שפּיל פון די אייז־קריעות אויפן בוג, דער־פילט ער זיך קליין און שוואַך ביי זיך, אָבער אין דער זעלבער צייט איז אים ליב וואָס ער לעבט אויף דער וועלט און ער קען זען אַזעלכע וואונדער און בלייבן פֿאַרגאַפּט פון אַזאַ שיינקייט, וואָס האָט אין זיך אַזאַ מאַכט...

און אַרום און אַרום שיינט די זון און זאָגט אַן דאָס אַנקומען פון דעם פרילינג. און פון די בערג און בערגלעך, וואָס גפּעפינען זיך ערגעץ נאָענט און אויך ווייט, שטראָמען ריטשקעלעך וואָס גרעָבן זיך הינטערן שניי, וואָס איז אַ גאַנצן ווינטער געווען פֿאַרפֿאָרן.

און וואו נאָר ערגעץ אַ ריטשקעלע, לויפט עס אין איילעניש צום בוג, ווי ס׳וואָלט ניט געווואָלט פֿאַרשפּעטיקן די ווילדע שפּיל פון אייז און וואַסער, וואָס מ׳זעט דאָרט איצטער...

דאָס איז אַזאַ שיינקייט, וואָס מען דאַרף זען מיט די אייגענע אויגן!...

און עס איז געווען גוט צו זיין אין בראָצלאָוו, אין די צייטן, וועו דאָס אייז אויפן בוג הויבט אָן ברעכן!

„ס׳לאָזט שוין!" — פלעגן יידן איינער דעם אַנדערן דאָס אָנזאָגן ווי אַ בשורה, כאָטש אַלע האָבן דאָס שוין געוואוסט ווי נאָר מ׳האָט דערהערט דאָס קראָכן, וואָס האָט זיך פונם בוג דערטראָגן מיט אַזאַ הילך ווי מ׳וואָלט פון הארמאָטן געשאָסן. „ס׳לאָזט שוין" האָט געמיינט, אַז דאָס אייז אויפן בוג ברעכט זיך שוין, און דאָס האָט געהייסן, אַז דער ווינטער איז שוין אַוועק, אַז ס׳איז שוין אַ סוף צו די קעלטן, און אַז באַלד וועלן זיך אָנהויבן וואַרעמע טעג, און איידער מ׳וועט זיך געבן אַ ריר, וועט שוין זיין ערב פּסח און אין שטאָט וועט זיך טומלען מיט די מצה־„פּאָדריאַדן", און מ׳וועט ריגלען מצות אויף בלעך און מ׳וועט זיי באָקן אין אָנגעגליטע אויוונס, און מ׳וועט זיי, אין קאָסטנס אין אין געפּלאָכטענע קוישן, וואָס האָבן צוויי „אויערלעך" פון בייידע זייטן, טראָגן איבער די גאַסן פון שטאָט און זיי דערנאָך אויף אַ לייטער שלעפּן אויפן בוידעם, וואו מ׳האָלט דאָס פּסח־דיקע געפּעס, און ינגלעך וועלן אויפהערן גיין אין חדר און מ׳וועט זיי אָנמעסטן נייע גאַרניטורלעך, און די מאַמעס וועלן אָנזאָגן די שניידער, אַז מ׳זאָל, למען־השם, די אַרבל פונם קאַפּאָטקעלע מאַכן אַ ביסל לענגער...

*
**

ביזן אויסברוך פון דער רעוואָלוציע פון 1917, האָט זיך אויפן יידישן לעבן אין בראָצלאָוו שטאַרק געפּילט דער איינפלוס פון דעם גרויסן חסידישן רבין ר׳ נחמן, וואָס איז פון זיין מוטערס צד געווען אַן אור־אייניקל פון ר׳ ישראל בעל־שם־טוב.

אַבט יאָר האָט ר׳ נחמן געלעבט און געווירקט אין בראַצלאָוו — פון 1802 ביז 1810. נאָך דער גרויסער שרפה, וואָס איז דאָן געווען אין שטאָט, האָט זיך ר׳ נחמן אַריבערגעצויגן קיין אומאַן, און מיט זעקס חדשים שפּעטער איז ער דאָרט געשטאָרבן. און כאָטש ער איז דאָן אינגאַנצן אַלט געווען ניט מער ווי אַבט און דרייסיק יאָר און די אַנדערע גרויסע רביים פון יענער צייט האָבן קיינע אים יאָר לאַנג אַ שטאַרקן קאַמף געפירט, האָט ער נאָכן טויט איבערגעלאָזט אַ סך חסידים אין אַלע שטעט און שטעטלעך פון אוקראַינע, און אומעטום האָט מען זיי אַנדערש ניט גערופן ווי נאָר „די בראַצלאָווער חסידים״; אַפילו נאָך זיין טויט זיינען זיי צו קיין אַנדער רבין ניט איבערגעגאַנגען און דער צענטער פון דער נייער שיטה אין חסידות, וואָס רבי נחמן האָט ביי זיין לעבן געפרעדיקט, איז געבליבן בראַצלאָוו.

דאָרט האָבן זיינע חסידים געהאַט אַ באַונדער שול פאַר זיך, און אין בראַצלאָוו האָט מען שוין געווואוסט, אַז דאָס וואָס מ׳קען אין יענער שול זען שמחת־תורה, קען מען ניט זען אין קיין אַנדער שול און אין קיין אַנדער בית־המדרש, וואָס געפינט זיך אין שטאָט. אויך די ניגונים, וואָס מ׳הערט דאָרט שמחת־תורה, קען מען אין קיין אַנדער שול ניט הערן.

ראש־השנה איז די שול פון די בראַצלאָווער חסידים געווען כמעט לייַדיק, ווייל די מערסטע פון זיי זיינען אויף ראש־השנה אַוועקגעפאָרן קיין אומאַן, צו זיין אויפן קבר פון זייער גרויסן רבין, אין וועלכן זיי זיינען געווען אַזוי שטאַרק פאַרגלויבט, אַז זיי האָבן אַפילו נאָך זיין טויט קיין אַנדערן ניט אַוועקגעזעצט אויף זיין שטול. דאָס איז געבליבן אַ מנהג ביי אַלע בראַצלאָווער חסידים, אויך מעטום; זיי האָבן געהאַלטן הייליק די רייד וואָס רבי נחמן פלעגט אָפט זאָגן ביים לעבן, אַז: „יאָ עסן, ניט עסן, יאָ שלאָפן, ניט שלאָפן, יאָ דאַוונען ניט דאַוונען, אַבי איר זאָלט ביי מיר זיין אויף ראש־השנה!״

די חסידים אין בראַצלאָוו האָבן דאָס אָפּגעהיט נאָך מער ווי די אַנדערע „בראַצלאָווער חסידים״, וואָס רבי נחמן האָט איבערגעלאָזט נאָך זיין טויט אין אַ סך יידישע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע. און אַלע יאָר, ווען ס׳איז געבליבן ניט מער ווי אַ וואָך אַדער צוויי צו ראש־השנה, האָט מען זיך שוין באַצייטנס געמוסן קלייבן אין וועג אַריין, און געפאָרן פון בראַצלאָוו קיין אומאַן איז מען מיט בעלי עגלות און אויף פויערשע פורלעך, אוון אויפן וועג, וואָס האָט זיך געצויגן צווישן פעלדער און וועלדער, האָט מען גערעדט וועגן דעם, ווי אַזוי דער רבי, וועלכער איז שוין מער ווי הונדערט יאָר טויט, פלעגט זאָגן תורה אין די דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטן פאַר די חסידים, וואָס האָבן זוכה געווען צו לעבן אין זיין צייט, און מ׳האָט געזונגען די ניגונים, וואָס ער פלעגט זינגען און וואָס זיינען איבערגעגאַנגען פון דור צו דור.

דאָס פּאַרן קיין אומאַן אויף ראש־השנה איז ביי די חסידים אין בראָצ־לאָוו געווען אַ געשעעניש אין לעבן, אַ גרויסע זאַך, ווָאָס דערהויבט דעם מענטשן צו אַ העכערער מדרגה און באַפרייט אים פון דער וואָכעדיקייט, מיט וועלכער דאָס לעבן איז פול. און ס׳איז געווען איינגעפירט, אַז די רייכע און פאַרמעגלעכע חסידים זאָלן מיטנעמען די אַרעמע אויף זייער חשבון. אַרעמקייט טאָר ניט זיין קיין אָפּהאַלט צו פּאַרן צום רבינס קבר אויף ראש־השנה. ווער ס׳קען נאָר און ווער ס׳וויל נאָר, זאָל פּאַרן. און די וואָס האָבן ניט אויף הוצאות, דאַרפן זיך ניט זאָרגן — מ׳וועט זיי מיטנעמען קיין אומאַן און באַצאָלן פאַר זיי. בלייבן אין דער היים זאָלן בלויז די, וואָס זיינען קראַנק, אַדער אַזעלכע, וואָס זיינען שוין צו אַלט צו מאַכן אַזאַ ווייטע רייזע מיט אַ וואָגן.

עס זיינען אָבער צווישן די אַרעמע חסידים אין בראָצלאָוו דאָך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן ניט געוואָלט אָנקומען צו קיינעם, אַז מ׳זאָל זיי געבן אויף הוצאות, און זיי האָבן זיך דעריבער געלאָזט גיין צופוס. איבער די שטויביקע וועגן האָבן זיי זיך גאַנצע טעג געשלעפּט מיט די קלומקעס אויף די פלייצעס, און ניט איינמאָל האָט מען אין אַ דאָרף אַזאַ יידן מיט שטיינער באַווארפן און אים גערופן „זשיד כאַלאָמעי״, אָבער ער איז זיך ווייטער געגאַנגען זיין וועג, ביז ער איז קיין אומאַן אָנגעקומען. און אָמאָל האָבן אָנדערע בראָצלאָווער חסידים אויפן וועג אַזאַ יידן אויפן וואָגן אַרויפגענומען און אים קיין אומאַן געבראַכט און דאָרטן איז ער שוין ניט פאַרפאַלן געווארן און ער איז צווישן אַלע חסידים געווען פונקט אַזוי חשוב ווי די וואָס זיינען געקומען צו פּאַרן אין קאַרעטעס און אין פאַעטאָנען.

נאָך ראש־השנה זיינען די חסידים געקומען צוריק קיין בראָצלאָוו, און אין שטאָט האָט מען שוין געווואוסט, אַז זיי האָבן פון אומאַן נייע ניגונים געבראַכט און אַז זינגען די ניגונים וועט מען שמחת־תורה אין שול. און דערפאַר איז געווען איינגעפירט, אַז שמחת־תורה צו די הקפות זאָל מען גיין אין דער שול, וואו די בראָצלאָווער חסידים דאָוונען. דאָרט איז די פרייד פונם יום־טוב געווען גרעסער ווי אין די אַנדערע שולן און קלויזן אין שטאָט; אַרעמע און רייכע האָבן זיך געפרייט אַלע אינאיינעם ווי אייז גרויסע משפחה, וואָס פאַרהאַלט זיך זייער גוט; אַלע האָבן זיך געדרייט אין אייז ראָד, אַלע זיינען געווען באַגייסטערט און אַלע האָבן מיט התפּעלות און דבקות געזונגען די נייע ניגונים, וואָס מ׳האָט פון אומאַן געבראַכט אַהער, זיך צו קוויקן מיט זיי אַ גאַנץ יאָר, ביז ס׳וועט ווידער קומען אַ ראש־השנה און מ׳וועט ווידער פאַרן קיין אומאַן, צום קבר פון דעם גרויסן ר׳ נחמן, וועלכער האָט ביי זיין לעבן אַזוי שטאַרק ליב געהאַט נגינה און געזאַנג און וועלכער פלעגט אָפט ליב האָבן צו זאָגן, אַז „פרייד שטאַרקט ביים מענטשן דעם כוח פון זיין פאַרשטאַנד״.

*
**

דער שטעמפל, וואָס רבי נחמן און זיינע חסידים האָבן אַרויפגעלייגט אויף דעם יידישן לעבן אין בראַצלאָוו נאָך ביים אָנהויב פונם נייַנצנטן יאָרהונדערט, האָט זיך שטאַרק געפילט אַפילו דאָן וועו ס׳האָט זיך דאָרט אָנגעהויבן די באַוועגונג פון אויפקלערונג און יידישע בחורים און מיידלעך האָבן אין די זומערדיקע פאַר־נאַכט שוין אָנגעהויבן גיין שפּאַצירן געאַרעמט צו די „ליפּקעס״.

קיינער אין בראַצלאָוו האָט ניט געוואוסט, פאַרוואָס מ׳רופט מיטן נאָמען „ליפּקעס״ דעם פּלאַץ, וואָס געפינט זיך אויפן וועג קיין טולטשין, וואו ס׳שטייען די קאָזאַרמעס און וואו ס׳וואַקסן שיינע און הויכע בוימער. מעגלעך, אַז מ׳האָט דעם פּלאַץ געגעבן אָזאַ נאָמען, ווייל צווישן די בוימער, וואָס זיינען דאָרט געוואַקסן, זיינען אויך געווען ליפּאָווע בוימער, און דערפאַר האָט מען דאָס געגעבן אַ נאָמען „ליפּקעס״. ס׳קלינגט היימיש און נאָענט. אָבער דער נאָמען איז ניט געווען אַזוי וויכטיק ווי די ראָמאַנטישע אַטמאָספערע, וואָס האָט דאָרט געהערשט אין די שיינע לבנה־נעכט. און פון די „באַשטאַנען״ אַרום און אַרום, וואו ס׳וואַקסן קאָוועניעס און דיניעס, און פון די גערטנער, וואָס ציען זיך אַוועק ווייט־ווייט, האָט זיך געטראָגן אַ פרישקייט, וואָס האָט אָנגעפילט דאָס האַרץ מיט נחת און פרייד און מיט אַ בענקשאַפט, וואָס פירט די געדאַנקען אַריין אין אַ וועלט פון שיינע טרוימען, וואָס וועלן גאָר אפשר קיינמאָל ניט פאַרווירקלעכט ווערן. און אין אָזאַ אַטמאָספערע, וואָס האָט געהערשט ביי די „ליפּקעס״, האָבן בראַצלאָווער יידישע בחורים און מיידלעך געשפּאַצירט, אין פאַרלעך און אין גרופּעס, און מ׳האָט געריידט וועגן ביכער און שרייבער און אויך וועגן באַוועג־גונגען, וואָס וועלן ברענגען גליק צו אַלע אַרעמע און אונטערדריקטע אויף דער גאַנצער וועלט און אויך צו יידן, וואָס זיינען מער ווי אַלע אַנדערע אונטער־דריקט.

יעדער באַוועגונג אין לאַנד האָט אין בראַצלאָוו, צווישן דער יוגנט, געהאַט אירע אָנהענגער. עס זיינען דאָרט געווען סאָציאַל־דעמאָקראַטן, סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן און, ס׳פאַרשטייט זיך, אויך ציוניסטן און פּועלי־ציוניסטן, און אַלע האָבן אין די נייַע אידעען, וואָס האָבן זיי פאַרכאַפּט, אַרייַנגעטראָגן דעם ברען, דעם פלאַקער, פון בראַצלאָווער חסידים. און גאָר שטאַרק האָט אין דעם פּרט דעמאָלט זיך אויסגעציכנט איינער יאָסל יתום, וואָס האָט ביי רבי נחמנס חסידים איבערגענומען די ליבע צו נגינה און געזאַנג.

ער איז געווען אַ ציוניסט, דער יאָסל יתום, און ער האָט זייער שטאַרק ליב געהאַט העברעאיש. אין בראַצלאָוו איז ער געווען איינער פון די ערשטע, וואָס האָט אַ סך און מיט גרויס איבערגעגעבנקייט געאַרבעט דאָרט צו פאַר־

שפרייטן די נייע העברעאישע ליטעראַטור, און כאָטש ער איז שוין געווען אַ „פרייער", האָט ער דאָך ליב געהאָט צו דאַוונען פאַרן עמוד, ווייל פונקט ווי רבי נחמן האָט ער געהאַלטן, אַז „אַ ניגון איז זייער און זייער אַ גרויסע און זייער און זייער אַ געהויבענע זאַך". אַזוי פלעגט ר' נחמן אָפט זאָגן, ווי ס'ווערט דער־ציילט אינם ספר „לקוטי מהר"ן", און יאָסל יתום האָט דאָס געווואוסט, ווייל ער איז געווען גוט באַקאַנט מיט דער חסידישער ליטעראַטור.

אין זיין ליבע צו נגינה איז יאָסל יתום געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ס'האָט ביי אים שוין ניט אויסגעמאַכט צו ווערן נאָענט באַפריינדעט מיט דעם גויישן דיריגענט פון דעם כאָר, וואָס האָט געזונגען אין קירך; ער פלעגט אָפט גיין צו אים צו גאַסט און אָפּזיצן ביי אים שטונדן לאַנג, און אויף דעם גרונט האָבן שוין געגומען אַרומגיין קלאַנגען אין שטאָט, אַז אויך אין קלויסטער כאָפּט ער זיך אַמאָל אַריין שטילערהייט, ווייל ער וויל זען און הערן ווי אַזוי זיין פרייַנד זינגט דאָרטן מיטן כאָר. און דאָס האָט אַרויסגערופן אַ גרויסן שטורעם צווישן די בראַצלאַווער יידן און מ'האָט געזאָגט, אַז מ'טאָר אים מער צום עמוד ניט צולאָזן. וואָרעם, וואָס הייסט עפּעס, אַ יִד, וואָס דאַוונט פאַרן עמוד אין אַ שול, איז אַ גאַנצער גוטער ברודער מיט אַ גוי, וואָס זינגט מיט אַ כאָר אין קלויסטער! ס'איז עפּעס הפקר אַ וועלט?

מער ווי אַלע אַנדערע האָבן זיך געקאָכט די בראַצלאַווער חסידים, די פרומע לייט. זיי האָבן געזאָגט, אַז אַזוינס טאָר מען ניט פאַרשווייגן. אָבער ווען יאָסל האָט זיי פאַרזיכערט, אַז זיין פריינדשאַפט מיטן גויישן דיריגענט פונם קלויסטער איז פשוט צוליב דעם, וואָס יענער איז אַזאַ גרויסער מנגן, אַז ער קען אַליין שאָפן ניגונים, האָט מען אים אַלץ פאַרגעבן, און מ'האָט אים ווייטער גע־לאָזט דאַוונען פאַרן עמוד. און ווער ווייסט? אפשר האָט יאָסל געוואונען ביי זיי דערמיט וואָס ער האָט זיי דערמאָנט, אַז ניט קיין אַנדערער ווי רבי נחמן בראַצ־לאַווער אַליין פלעגט זאָגן, אַז „יעדער גרעזעלע אין פעלד האָט זיך זיין געזאַנג, און יעדער פאַסטוך האָט זיך זיין ליד און אַפילו אין דער חכמה פון אַפיקורסות איז פאַראַן אַ ניגון"...

מיט אַ גוטן אויסטייטש אויף רבי נחמנס אַ וואַרט וועגן נגינה און געזאַנג, האָט מען ביי בראַצלאַווער חסידים אַלץ געקענט געווינען...

דערפאַר אַליין, וואָס יאָסל יתום האָט געהאָט אַזאַ גוטן חוש פאַר נגינה און געוואוסט וואָס דער רבי ר' נחמן אַליין האָט אַמאָל געזאָגט וועגן דער גרויסער באַדייטונג פון אַ ניגון, האָבן אַפילו די פרומע חסידים אין בראַצלאַוו אים פאַרגעבן זיין אַפּיקורסות און אַלע זיינע פרייַע פירונגען. מ'האָט זיך צו אים אין שטאָט אומעטום זייער גוט באַצויגן, און ווען ער איז, אין 1910, געשטאַרבן אין דער

עלטער פון עטלעכע און פונציק יאָר, האָט מען פאָר אים אַ גרויסע לוויה געמאַכט, און פרומע און ערלעכע יידן, חסידים, האָבן פאַרמאַכט די קלייטן אין יענעם טאָג און געטרויערט נאָך אים.

***

פאָר דער רעוואָלוציע פון 1917 האָבן די יידן אין בראַצלאַוו אַ סך געליטן פון די פאַרשיידענערליי גרעסערע און קלענערע טשינאָווניקעס, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט אַהין, אין דער אויעזדנער שטאָט, אָפט אַרײַנגעשיקט. צווישן יענע טשינאָווניקעס זײַנען געווען אַ סך "סאַמאָדורן", ווילדע בروאים, וואָס האָבן גלאָט הנאה געהאַט פון דעם וואָס זיי טוען אַן יידן נגישות און פיײַניקן זיי אומזיסט און אומנישט. און אײַנער אַזאַ צאַרסקער טשינאָוניק, אַ פאַליציסטער מיטן נאָמען זאַיצעוו, האָט אַמאָל אײַבערגעשטיגן די אַלע אַנדערע, וואָס זײַנען געווען פאָר אים, און ער האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע יידן אין בראַצלאַוו זאָלן זיך אָפשערן איין פאָה...

ביי אים, ביי דעם "קלוגן" פאָליציסטער, וואָס האָט געדאַרפט אויפפאַסן אויף דער אַרדענונג אין שטאָט, איז אויסגעקומען, אַז דער בעסטער באַפעל, וואָס ער קען אַרויסגעבן, איז אַז יידן זאָלן זיך אָפשערן איין פאָה. ס'וועט זיין "שפאַס" און ער וועט קענען האָבן נחת פון דעם... אַ "פאַטיאָכאַ" וועט דאָס זיין!...

די געפילן פון די פרומע, ערלעכע יידן, זײַנען אים ניט אַנגענאַנגען. וועגן מ'האָט אים אײַבערגעגעבן וואָס ס'טוט זיך צווישן די בראַצלאַווער חסידים אין בער דער גזירה, וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן, האָט ער שטאַרק אַנגעקוואָלן דערפון;ס'האָט אים הנאה געטאָן וואָס ער האָט אַזוי גוט געטראָפן, און רעדנדיק וועגן דעם האָט ער געקייכט פון געלעכטער און פאָר אַלע זײַנע גוטע פרײַנד האָט ער זיך באַרימט דערמיט וואָס ער איז אויף אַזאַ גוואַלדאָוונעם שכל געפאַלן.

דאָן זײַנען די צוויי דײַנים פון שטאָט, דער גרויסער דיין און דער קליינער דיין, און אויך אײַנער פון די שוחטים, אַוועק צו אים בעטן, ער זאָל אָפשאָפן די גזירה וועגן דער אײַנער פאָה, אָבער ער האָט זיי דערויף געענטפערט, אַז זיי וועלן דאָס ביי אים פועלן בלויז מיט אײַן תנאי.

און וואָס איז געווען דער תנאי?

אַז אַלע דריי, די צוויי דײַנים און דער שוחט, זאָלן זיך לאָזן אָפשערן אײַן פאָה. דערמיט וועלן זיי אויסקויפן די אַנדערע פרומע יידן אין בראַצלאַוו און מ'וועט זיי ניט צווינגען צו פאָלגן דעם באַפעל...

און די דריי פרומע יידן, די צוויי דײַנים און דער שוחט, האָבן זיך געלאָזט אָפשערן אײַן פאָה, כדי אויסצוקויפן די אַנדערע און ניט דערלאָזן דערצו, אַז אַ שטאָט מיט יידן זאָל אַרויסגעשטעלט ווערן צו שאַנד און צו שפאָט...

אויך נאָך דער רעוואָלוציע האָבן די יידן אין בראַצלאָוו אַ סך צרות אַריבערגעטראָגן. אינם זומער פונם 1919, אין די צייטן פון דעם גרויסן בירגער־קריג זיינען אין בראַצלאָוו פאָרגעקומען עטלעכע פאָגראָמען. די באַנדעס, וואָס האָבן דאָן אין יענעם געגנט פון איין שטאָט אין דער אַנדערער געמאַרשירט, האָבן אין בראַצלאָוו אויסגעהרגעט און אויסגעשאָכטן מער ווי דריי הונדערט יידן. אַ סך יידן האָט מען דאָן אַריינגעוואָרפן אין בוג און זיי זיינען דערטרונקען גע־ווָארן, אונטער אַ האָגל פון שטיינער, וואָס די רוצחים האָבן אויף זיי געוואָרפן. אָבער מיר ווילן זיך דאָ ניט אָפּשטעלן אויף די אינצלהייטן פון יענער שחיטה. זיי ווערן איבערגעגעבן אין די מאַטעריאַלן, וואָס א. ד. ראַזענטאַל האָט צונויפ־געזאַמלט אין זיין ווערק „מגלת הטבח" (זז. 98—100). מיר ווילן דאָ אָבער דערמאָנען, אַז ביים ערשטן פאָגראָם, וואָס האָט געדויערט אַ גאַנצע נאַכט, זיינען פאַרטאָג אַריינגעקומען אין שטאָט די פרומע רוסישע „סטאַראָווערן", וואָס וואוינען ניט ווייט, און זיי האָבן די פאָגראָמשטשיקעס פאַרטריבן און ווען די באַנדע איז אַוועק און די שטאָט איז געבליבן אַן אַ רעגירונגס־מאַכט, וואָס זאָל האַלטן אָרדענונג, האָבן די פרומע „סטאַראָווערן" זי באַשיצט. זיי האָבן אַהין קיין באַנדע ניט צוגעלאָזט, ביז די באַלשעוויקעס זיינען געקומען און האָבן דאָרט איבערגענומען די מאַכט...

די יידן אין בראַצלאָוו האָבן זיך נאָכדעם אָנגעהויבן צופאַסן צו דער נייער אָרדענונג, כאָטש דאָס איז זיי אויך ניט אָנגעקומען גרינג. זיי האָבן אַריבערגע־טראָגן יאָרן פון הונגער, יאָרן פון נויט; דאָס אַלטע לעבן איז אונטערגעגאַנגען און אַ נייַ לעבן האָט זיך אָנגעהויבן שאָפן. אָבער נאָך אייַדער דאָס נייַע לעבן האָט באַשטימטע פאָרמען אָנגענומען, נאָך אייַדער די אַלטע וואונדן האָבן זיך פאַרהיילט, זיינען די ווילדע נאַצישע רוצחים אָנגעקומען, און ס'האָבן זיך אָנ־געהויבן נייַע צרות און אומגליקן, נאָך שרעקלעכער ווי די פריערדיקע.

און ווער ווייסט ווען ס'וועט אָמאָל נעמען אַ סוף און צי ס'וועט אָמאָל ווירקלעך טאָקע קומען די צייט ווען מ'וועט זיך מער ניט דאַרפן שרעקן פאַר עפּעס אַ נייַעם אומגליק?...

„אַז די גאַנצע וועלט, — האָט רבי נחמן געזאָגט, — איז שטענדיק פול מיט קריג. אַזוי איז דאָס צווישן די פעלקער פון דער וועלט, און אַזוי איז דאָס אויך אין יעדער שטאָט און אין יעדער שטוב; שכנים קריגן זיך, מאַן און ווייב קריגן זיך, קרובים קריגן זיך. און עס געפינט זיך גאָר ניט קיין איינער, וואָס זאָל זיך אָמאָל פאַרטראָכטן וועגן דעם וואָס דער מענטש שטאַרבט אָפּ מיט יעדן טאָג, און אַז דער היינט, וואָס איז אַוועק, וועט זיך שוין מער קיינמאָל ניט אומקערן צוריק און אַז מיט יעדן טאָג, וואָס גייט אַוועק, קומט מען אַלץ נעענטער און נעענטער צום טויט..."

און נאך האט רבי נחמן בראצלאווער אמאל געזאגט:

„ס׳איז אנגענומען, אז ס׳איז פאראנען אן עולם הזה און אן עולם הבא. נו, איז וואס שייך עולם הבא, גלויבן מיר, אז ס׳איז דא אזוינס. און וואס שייך עולם הזה, איז אפשר דאס ערגעץ פאראנענ, אבער אויף דער וועלט, אין וועלכער מיר לעבן, איז דאס ניטא. דא איז א גהינום...“

רבי נחמן בראצלאוועד

(בראַצלאַוו — 2)

מען קען ניט שרייבן וועגן דער שטאָט בראַצלאַוו אוּן זיך דערבייַ ניט אָפּשטעלן אַ ביסל לענגער אויף דער אויסערגעווייַנלעך אינטערעסאַנטער פּער־זענלעכקייט פון דעם גרויסן חסידישן רבין ר׳ נחמן בראַצלאַווער, וועלכער האָט דאָרט ביים אָנפאַנג פונם ניינצנטן יאָרהונדערט זיין היים געמאַכט אוּן פון דאָרט זיין איינפלוס פאַרשפּרייט.

ניט נאָר צווישן די חסידים, וואָס האָבן אין אים געגלויבט אוּן זיינען אין זיינע וועגן געגאַנגען איז זיין איינפלוס געווען גרויס — ער האָט אויפן גאַנצן יידישן לעבן אין אוקראַינע דעם שטעמפּל פון זיין גייסט אַוועקגעלייגט, אוּן דאָס האָט מען געפּילט ניט נאָר אין די צייטן וועו ער האָט געלעבט אוּן האָט געטאַן אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר געווען אין זיינע כוחות צו פאַרשפּרייטן ווייט אוּן ברייט דאָס וואָס ער האָט געפּרעדיקט, נאָר אויך יאָרן אוּן יאָרן נאָך זיין טויט.

קיינער פון די חסידישע רבּיים פון יענער צייט האָט זיך אַזוי ממשותדיק אוּן אויך גייסטיק ניט פאַרבונדן מיטן יידישן לעבן אויף דורות אוּן דורות ווי דער בראַצלאַווער חסידישער רבי ר׳ נחמן. אַפילו דער האָרציקער ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער האָט זיך מיט אים אין דעם פּרט ניט געקענט פאַרגלייכן.. וואָרעם אין דער צייט וועו ר׳ לוי־יצחק איז נאָך זיין טויט איינגעהילט געוואָרן אין לעגענדעס אוּן מ׳האָט וועגן אים שיינע אוּן ליבע מעשיות דערציילט, איז ר׳ נחמן לאַנג נאָך זיין טויט געבליבן אַ ווירקלעכקייט. אוּן וועו ס׳זיינען נאָר געקומען נייע צייטן אינם יידישן לעבן, וועו ס׳האָבן נאָר אָנגעהויבן בלאָזן נייע ווינטן, וואָס האָבן אומגעוואָרפן אַ סך פון די אַלטע בנינים — אין רבי נחמן בראַצלאַווער אוּן אין זיינע רייד האָט יעדער דור געפונען אַזוינס, וואָס איז געווען נאָענט צום האַרצן אוּן אויך צום פאַרשטאַנד. אויך אונדזער דור איז פון דעם ניט אויס־געשלאָסן. נאָך איצט איז אין אונדזער יידישער ליטעראַטור גרויס דער אינ־טערעס צום בראַצלאַווער חסידישן רבין, וועלכער האָט זיך מיט זיין לעבן אוּן

שאַפן דערהויבן ניט נאָר ווי אַ פּרעדיקער פון הויכער מאָראַל, נאָר אויך ווי אַ קינסטלער, אַ פּאָעט.

די מאָראַל וואָס ער האָט געפּרעדיקט און אויך די וואונדערלעכע סיפּורי מעשיות, וואָס ער האָט דערציילט און וואָס זיין תלמיד ר׳ נתן נעמיראָווער האָט פאַרשריבן פאַר די שפּעטערדיקע דורות, זיינען נאָך ביז היינטיקן טאָג פאַר־בליבן אַ קוואַל, פון וואַנען מ׳קען שעפּן און שעפּן, כאָטש ניט אַלץ אין זיי איז קלאָר און ניט אַלע מאָל איז לייכט צו פאַרשטיין דעם מיין דערפון.

לויט זיין גאַנצן וועלט־באַנעם און אויך אין זיין כאַראַקטער איז רבי נחמן בראַצלאַווער געווען אַ מענטש מיט אַ סך וויידערשפּרוכן, און דעריבער איז אים אויסגעקומען זיך צו ראַנגלען מיט זיך אַליין מער ווי מיט אַלעמען. ער האָט מיט אַלע חושים ליב געהאַט דאָס לעבן, געהאַלטן, אַז אַ מענטש טאָר ניט פּייניקן דעם גוף מיט תעניתים, כדי אַראָפצוואַווארפן פון זיך דאָס וואַכעדיקע און זיך דערהויבן העכער גייסטיק. אָבער ער אַליין האָט דווקא יאָ געפּאַסט אַ סך תעניתים, געפּייניקט דעם גוף און געלעבט ווי אַ נזיר, וואָס דערווייטערט זיך פון אַלע פאַרגעניגנס פון דער וועלט.

ער פלעגט זאָגן, אַז ס׳איז גוט ווען אַ מענטש האָט אַ יצר־הרע. זיין מיינונג איז געווען, אַז ווען איינער איז פיין און לייטיש מחמת דעם, וואָס ער איז אין דער נאַטור אַזוי און ער האָט ניט קיין שום תאוות, קיין שום לידנשאַפטן, האָט ער ניט מיט וואָס זיך איבערצונעמען און מ׳קען אים ניט האַלטן פאַר אַ מענטשן מיט אַ הויכער מאָראַל, ווייל ער דאַרף זיך דאָך ניט אָנטאָן קיין כוח צו זיין פיין און לייטיש; ער האָט דאָך ניט קיין יצר־הרע, וואָס ער זאָל דאַרפן בייקומען; דער אמתער מאָראַלישער מענטש איז דער, וואָס האָט יאָ שטאַרקע תאוות און לידנשאַפטן און ער קעמפט מיט אַלע כוחות זיי צו דערשטיקן; דאָן דער־הויבט ער זיך צו אַזאַ מדרגה, וואָס שטעלט אים אַוועק העכער פון די מלאכים אין הימל. אַזוי פלעגט ר׳ נחמן בראַצלאַווער זאָגן. אָבער ער אַליין האָט זיך אַמאָל דאָך ניט ווייניק איבערגענומען דערמיט, וואָס ער איז אַזוי ווייט פון תאוות און לידנשאַפטן, אַז ס׳איז ביי אים ניטאָ קיין אונטערשייד „צווישן אַ זכר און אַ נקבה״.

„דער יצר־הרע — האָט ער אַמאָל געזאָגט — איז געגליכן צו אייגעם, וואָס לויפט כסדר אַרום צווישן מענטשן מיט אַ פאַרמאַכטער האַנט, און קיינער ווייסט ניט וואָס ער האַלט דאָרט. און מחמת דעם וואָס קיינער ווייסט דאָס ניט, נאָרט ער אַלעמען אָפּ. ער פרעגט ביי איטלעכן „וואָס האַלט אידן?״ און וויל מ׳זאָל טרעפן. אַליין זאָגט ער ניט אויס, מיינט דעריבער איטלעכער, אַז דאָס האַלט ער אוודאי אין דער פאַרמאַכטער האַנט אַזוינס, צו וואָס ער גלוסט שוין פון לאַנג, און דערפאַר לויפן אים אַלע אַזוי שטאַרק נאָך, דעם יצר־הרע. און

וועט ער עפּנט די פּאַרמאַכטע האַנט, דערזעט מען, אַז ס׳איז אין איר גאָר נישטאָ...״

אין דער מאָראַל, וואָס ער האָט געפּרעדיקט צו דערהויבן די מענטשן הויך און נאָך העכער, האָט ער אַלע מענטשלעכע ליידנשאַפטן געמאַכט צו נישט. ״אַלע תאוות פון דער וועלט, — האָט ער געזאָגט — זיינען געגליכן צו די פּאַסן ליכט פון דער זון, וואָס קומען אַריין אין שטוב דורכן פענצטער. וועט מ׳טשעפּעט זיי ניט, זענען זיי אויס ווי פּאַסן און זיי שיינען, אָבער וועט מ׳וויל זיי אָנכאַפּן, בלייבט אין די הענט גאָרנישט״.

טראָגנדיק אין זיך דעם טרויער פון דער וועלט און דעם גאַנצן יידישן צער, און ״פּאַרוואַשנדיק מיט טרערן איטלעכסס וואָרט פון מוסר״, ווי ער האָט זיך איינמאָל אַליין אויסגעדריקט, האָט רבי נחמן דאָך שטענדיק געפּרעדיקט, אַז מ׳דאַרף זיין פריילעך, אַז פריידּ איז איינע פון די גאָר הויכע מדרגות, צו וועלכע אַ מענטש קען זיך דערהויבן, און אַלע מאָל, וועט ער האָט געזען וויי זיינע תלמידים ווערן אומעטיק, האָט ער זיי געמינטערט מיט דעם וועלטל, וואָס איז ביי אים געווען אַ מיטל דעם אומעט פון זיי צו פאַרטרייבן:

״און נאָך אַמאָל אַ האַפּ!״

דאָס דאָזיקע וועלטל איז צווישן די בראָצלאָווער חסידים אומעטום, אין אַ סך יידישע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע, אויף דורות לאַנג געבליבן אַ מיטל צו פאַרטרייבן די מרה־שחורה. ווי נאָר מ׳האָט דערפילט, אַז ס׳וועט טרויעריק אויפן האַרצן, האָט מען זיך דערמאָנט אָן דעם וואָס דער רבי ר׳ נחמן פלעגט זאָגן:

״און נאָך אַמאָל אַ האַפּ!״

דאָס האָט אונטערגעגעבן מוט אַריבערצוטראָגן אַ סך צרות און אומגליקן. דאָס האָט געשטאַרקט די האַפּענונגען אויף בעסערע צייטן. און פון דור צו דור איז איבערגעגאַנגען דאָס וואָס רבי נחמן האָט אָנגעזאָגט, אַז מ׳דאַרף זיך דערוויטערן פון טרויער, אַז מ׳דאַרף פון דער מרה־שחורה און פון אַלע יסורים מאַכן לויטער שמחה, און אַז דער, וואָס לאָזט זיך אַריין אין טרויער, פון דעם דערווייטערט זיך גאָט.

געפּרעדיקט פרייד — בעת ער אַליין האָט אין זיך דעם טיפּסטן טרויער געטראָגן...

אָנגעזאָגט, אַז מ׳זאָל ניט פייניקן דעם גוף, און — אַליין געלעבט ווי אַ נזיר און זיך אָפּגעזאָגט פון אַלע פאַרגעניגנס אין דער וועלט...

ליב געהאָט די נאַטור מיט אַלע חושים, און — אין געדאַנק געשוועבט אין די הימלען, אינגאַנצן אָפּגעריסן פון דער ערד...

*
**

נאָך אין די יאָרן וועלן ער איז אַ קליין יינגעלע געווען, האָט מען שוין אין אים געקענט זען די ווידערשפּרוכן וואָס ניט אַלע האָבן געקענט פאַרשטיין. ער איז געבאָרן געוואָרן אינם שטעטל מעזשבעזש, וואָס אין פאָדאָליער גובערניע, אינם יאָר 1772. פון דער מוטערס צד איז ער געווען אַן אור־אייניקל פון ר׳ ישראל בעל־שם־טוב, דעם גרינדער פון באַשאַפער פון דער באַוועגונג פון חסידיזם ביי יידן אין אַנהויב פונם אַכטצנטן יאָרהונדערט; ער איז דערצויגן געוואָרן אין אַן עכט־חסידיש־יידישער אַטמאָספערע און איז געשטאַנען אונטערן אייגפלוס פון זיין מוטער פייגע, וועלכע האָט געהאַט אַ נאָמען פון אַ גרויסער מלומדת, און וועלן מ׳האָט מיט אים אַנגעהויבן לערנען, האָט ער אַרויסגעוויזן ניט נאָר אויסער־געווויינלעכע פעאיקייטן, נאָר אויך גרויס חשק; ער האָט געלערנט מיט אַזאַ התמדה, אַז ס׳איז ממש געווען צו באַוואונדערן. אָבער אין דער זעלבער צייט איז ער אויך געווען אַ לעבעדיק יינגל, כמעט אַ פאַרשייטער; ער האָט ליב געהאַט זיך צו שפּילן, צו טאַנצן און שפּרינגען, צו זיין אַ סך אין דרויסן אויף דער פרישער לופט. און דאָס איז געווען אַזוינס, וואָס האָט זיך אינגאַנצן ניט געקלעפט צו דער גרויסער התמדה, וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן ביים לערנען.

אין דער זעלבער צייט אָבער וואָס ער איז געווען אַ פריילעך יינגל, אַ שטיפער, און האָט אַזוי ליב געהאַט זיך צו שפּילן אין דרויסן מיט אַנדערע יינגלעך, האָט ער אויך אַרויסגעוויזן אַ נייגונג צו התבודדות, צו אָפּגעזונדערטקייט. זייער אָפט, וועלן ער איז געקומען פון חדר אַהיים, איז ער שטילערהייט אַרויף אויפן בוידעם און דאָרט האָט ער זיך באַהאַלטן אין אַווינקל, אַז קיינער זאָל אים ניט קענען געפינען, און אין דעם ווינקל האָט ער פרום און מיט גרויס כוונה געזאָגט תפילות צו גאָט, אָבער ניט די תפילות פונם סידור, וואָס ער האָט געקענט אויף אויסנווייניק, נאָר אייגענע תפילות וואָס ער האָט אַליין געשאַפן און וואָס זיינען געקומען פון דער טיפעניש פון האַרצן און אויף דעם לשון, וואָס ער האָט געדעדט מיטן טאַטן און מיט דער מאַמען — אויף יידיש.

כאָטש ער איז ניט געווען פון די קינדער, וואָס האָבן ליב נאָכצוטאָן דאָס וואָס עלטערע מענטשן טוען, איז ער דאָך אַריינגעצויגן געוואָרן אין דער חסידישער התלהבות, וואָס האָט געהערשט אַרום אים, און איינמאָל, וועלן ער איז אינגאַנצן ניט מער ווי זעקס יאָר אַלט געווען, איז ער פרייטאָג בייטאָג אַליין אַוועק אין באַד אַריין און דאָרט האָט ער זיך אָפּגעטובלט אין דער מקוה און נאָכדעם איז ער אַוועק אַהיים, אָנגעטאָן דאָס שבתדיקע קאַפּאָטקעלע און איז אַוועק אין בית־המדרש און דאָרט האָט ער זיך „צוגעטוליעט צו אַ שטענדער און מיט גרויס ציטערניש זיך צוגעהערט, ווי איינער פון די גרויסע חסידים זינגט מיט התלהבות

דעם „שיר השירים" און ווי דאָס זינגען גייט באַלד איבער אין שלוכצן און וויי־נען; און אויך ער, דאָס זעקס־יאָריקע קינד, האָט, אויף דעם חסיד קוקנדיק, אויסגעגאָסן פאַר גאָט זיין האַרציק געבעט, און געווײַנט מיט ביטערע טרערן" *).

פערצן יאָר איז נחמן אַלט געווען וועז מען האָט אים חתונה געמאַכט מיט אַ מיידל פון דעם קליינעם שטעטל מעדווידיווקע, וואָס איז ניט וויט פון אומאַן. זיין שוויער, אַ פאַרמעגלעכער אַרענדאַר, האָט זיך מיט דעם יונגן פאָר־פאַלק באַזעצט אינם דאָרף הוסיאַטין, און דאָרט האָט נחמן געהאַט אַ סך צייט צו לערנען די ספרים, וואָס ער האָט געוואָלט און צו דעם האָט ער אויך געהאַט די מעגלעכ־קייט צו גענישן פון דער שוינקייט פון דער נאַטור, וואָס ער האָט אַזוי שטאַרק ליב געהאַט.

אין זיין לידשאַפט צו דער נאַטור האָט ער אויך אַריינגעגעבן די טיפע פרומקייט, וואָס האָט זיין גאַנצע נשמה אָנגעפילט. „און פונקט ווי זיין עלטער־זיידע, דער בעל שם טוב, — שרייבט וועגן אים דר. ש. א. האַראַדעצקי, — האָט ער דערקענט גאָט אין פעלד, אין וואַלד, אויף באַרג און טאָל און אין דער גאַנצער נאַטור אַרום און אַרום" **).

ניט ווייט פונם דאָרף הוסיאַטין איז געווען אַ הויכער באַרג. אויפן שפּיץ פונם באַרג איז געווען אַ גרויסער טאָל, און דאָרט האָט ר' נחמן ליב געהאַט צו זיצן אייגער אַליין און קוקן אויף אַלץ, אַרום און אַרום, און טראַכטן און טראַכטן און גאָרניט מיד ווערן טראַכטנדיק. אויך אין וואַלד אַריין פלעגט ער אָפט קומען אייגער אַליין רייטנדיק אויף אַ פערד. אָלע מאָל, ווען ער איז אין וואַלד אַריינגעקומען, האָט ער אָפּגעלאָזט דאָס פערד און ס'איז אַליין געגאַנגען צוריק אַהיים, ווייל ס'האָט שוין געווואוסט דעם ווע. אַזוי דערציילט די בראַצלאַווער חסידים. שעהן לאַנג פלעגט ר' נחמן אַרומגיין אייגער אַליין אין וואַלד, און ווען ער איז מיד געוואָרן, האָט ער זיך אַוועקגעזעצט אויף דער ערד, אַדער אויף אַ קלאָץ, און אַזוי איז ער געזעסן לאַנג, שטאַרק פאַרטיפט אין געדאַנקען. אָלע פאַרבאַרגענע ערטער, וואו מ'האָט זיך אין דעם שיינעם אוקראַיניש דאָרף געקענט אָפּזונדערן פון מענטשן, האָט ר' נחמן געקענט; פון אָלע פלעצער, וואו מ'קען זען די שיינקייט פון דער נאַטור אַזוי אַז מ'זאָל זיך ניט קענען גענוג אָפּוואונדערן דערפון, האָט ער געוואוסט, און זומער האָט ער ליב געהאַט צו נעמען אַ שיפל און זיך לאַזן שווימען דערמיט איבערן טייך, און אויך דאָרט, אויפן טייך, האָט ער ביי אַ ברעג געהאַט אַ פאַרבאַרגן ווינקעלע, וואו ער האָט

*) ציטירט לויט דר. י. צינבערגס „די געשיכטע פון דער לישעראַטור בײַ יידן", באַנד 7, צווייטער בוך, ז' 169.

**) החסידות והחסידים, באַנד 3, ז' 20.

שעהן לאַנג געקענט זיין איינער אַליין מיט זיך און אַלץ טראַכטן און טראַכטן און קיינער זאָל אים די געדאַנקען ניט איבערשלאָגן; און ווען דאָס האָרץ איז ביי אים געווען פול, האָט ער עס פאָר זיין באַשעפער אויסגעגאָסן אין די פרומע תפילות, וואָס ער האָט אַליין פאַרפאַסט אויפן אָרט — ניט אויף לשון־קודש, נאָר אויף יידיש, אין דער שפּראַך וואָס די מאַמע האָט געהערט מיט אים. און שפּעטער, ווען ער האָט שוין געהאַט אַ נאָמען פון אַ גרויסן רבין, וואָס האָט געשאָפן אַ נייעם וועג אין חסידות, האָט ער אויך זיינע תלמידים געלערנט, אַז זיי זאָלן זאָגן תפילות אויף יידיש, אין דער שפּראַך, וואָס דאָס פאָלק רעדט און פאַרשטייט, ווי ס׳ווערט דערציילט אינם ספר „ליקוטי מוהר״ן" (ב. כ״ה), וואָס זיין געטרייער תלמיד ר׳ נתן נעמיראָווער האָט אַרויסגעגעבן נאָך זיין טויט.

„ווען דער מענטש טוט תפילה צו גאָט אויפן פרייען פעלד, — פלעגט ר׳ נחמן זאָגן צו זיינע תלמידים, — מישן זיך דעמאָלט אַריין אין זיין געבעט די גרעזעלעך פון אָרום און אָרום; זיי העלפן אים און קרעפטיקן אים אין זיין תפילה, און איטלעכס וואָרט איז דעמאָלט אַ גאַנצע וועלט. וועלן אַ מענטש טוט תפילה, איז גלייך ווי ער וואָלט געקליבן רויזן און קווייטן און שיינע בלימעלעך און אויסגעפלאָכטן פון זיי שיינע קראַנצן."

די פרומקייט און די ליבע צו דער נאָטור האָט זיך ביי רבי נחמנען אויסן אַן אַנדערן געפלאָכטן. ער האָט זיי ביידן אויסן פון אַנדערן ניט אָפּגעטיילט. און אין דעם איז ער אינגאַנצן אַוועק פון דעם וואָס ס׳ווערט אָנגעזאָגט אין פּרקי־אָבות, אַז ווען אייגער גייט אויפן וועג און לערנט אויך דערביי פאַרקוקט ער זיך אויף אַ בוים, אַדער אויף אַ צעאַקערטן בייט און ער הויבט אַן שעפּן נחת פון זייער שיינקייט, פאַררעכנט מען אים דאָס פאַר אַ גרויסער עבירה.

*
**

פון אַלץ, וואָס מ׳געפינט אין די מאַטעריאַלן, וואָס מ׳האָט געזאַמלט וועגן דעם לעבן פון ר׳ נחמן בראַצלאַווער אין די יאָרן, ווען ער האָט געלעבט אין הוסיאַטין, וואו ער האָט אַ סך געלערנט און אַ סך געטראַכט, אָפּזונדערנדיק זיך פון מענטשן, קען מען זען, אַז שוין דאָן האָט ער זיך געגרייט צו גיין אין די וועגן, אויף וועלכע קיינער פון די אַנדערע פירער פון פאָלק אין יענע צייטן איז ניט געגאַנגען. ער האָט דאָן געלייטערט זיין אייגענע נשמה און געזוכט מיטלען צו לייטערן אויך די נשמות פון אַנדערע און זיי העלפן זיך דער־הויבן צו דער העכסטער מדרגה פון מאָראַל; ער האָט אַלץ מער און מער געשליפן די געדאַנקען, וואָס האָבן זיין שאַרפן מוח קיין רו ניט געגעבן; ער האָט אין ספרים און אויך אין זיך אַליין שטענדיק געזוכט אַן ענטפער אויף פראַגן, וואָס

האבן אים געפיניקט אין די שטונדן פון זיין איינזאמקייט; ער איז קיינמאל ניט מיד געוואָרן צו זוכן דעם אַבסאָלוטן אמת, וואָס זאָל אים געבן די זיכערקייט אין זיך, און וועט ער האָט אין זיך, סוף־כל־סוף, אַזאַ זיכערקייט דערפילט, האָט ער אויף זיך מיט פולער אַחריות געגומען די אויפגאַבע צו ווערן דער נייער וועג־ווייזער אין דער באַוועגונג פון חסידיזם, וואָס האָט זיך אַנגעהויבן ווי אַ באַוועגונג פון די פאָלקס־מאַסן.

און ער איז דאָס געוואָרן.

די חסידים און תלמידים, וואָס האָבן זיך אַרום אים אַרומגעקליבן נאָך אין די צייטן וועט ער איז געווען זייער יונג, האָבן דערפילט זיין גרויסקייט, און אויך זיין אַנדערשקייט פון די אַנדערע רביים, נאָך איידער זיי האָבן דאָס פאַרשטאַנען. ער האָט זיי צו זיך צוגעצויגן מיטן צויבער פון זיין פערזענלעכקייט. און ווייל ער האָט געגלויבט, אַז די פאָלקס־באַוועגונג, וואָס מ׳רופט מיטן נאָמען „חסידות", איז אַראָפּ, פון דעם וועג, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט פאָר איר אָנגעצייכנט; ווייל ער איז געווען זיכער, אַז „די חסידים זיינען געוואָרן „אָפּפּגע־קילט", ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט, און אַז די מערסטע רביים פונם דור זיינען ניט ראוי צו זיין די פירער פונם פאָלק, איז ער גלייך פון אָנהויב אָן אַרויס מיט אַ שטורעם אָקעגן זיי און געגומען אויסהאָקן די דערנער, וואָס זיינען אויסגעוואָקסן אינם גאָרטן פון חסידיזם.

„איך דאַרף אויסהאָקן די בוימער, וואָס פאַרשטעלן דעם וועג — האָט ער געזאָגט. — איך דאַרף גיין און האָקן, גיין און האָקן, ביז דער וועג וועט ווערן פריי פאָר אַלעמען" *).

די פירונגען פון יענע רביים און „גוטע יידן", וואָס זיינען געוואָרן רייך פון די פּדיונות, וואָס מ׳האָט זיי געגעבן און וועלכע האָבן זיך אַרומגערינגלט מיט חסידים, וואָס האָבן דערציילט פּלאי־פּלאים פון די מופתים, וואָס זיי באַ־ווייזן, זיינען דעם יונגן רבין ר׳ נחמן ניט געווען צום האַרצן; ער האָט געקוקט קרום דערויף וואָס זיי דערווייטערן זיך פון פאָלק און רינגלען זיך אַרום מיט אַזאַ דיקער וואַנט, אַז ס׳איז שווער צוצוקומען צו זיי; ער האָט געהאַלטן, אַז דאָס איז אַן אָפּנויג פון דעם אמתן חסידיזם, וואָס האָט זיך אין די צייטן פונם בעל־שם־טוב אָנגעהויבן ווי אַ פאָלקס־באַוועגונג, און ווייל ער האָט געגלויבט, אַז אויב ס׳וועט ווייטער אַזוי גיין, וועט די גאַנצע חסידות קומען צו דער גרעסטער ירידה און וועט נאָך אפשר אינגאַנצן אונטערגיין, איז ער שאַרף אַרויסגעטראָטן קעגן אַ סך פון די גרעסטע רביים פון זיין צייט און ער האָט זיי געזאָגט, אַז דאָס איז ניט דער ריכטיקער וועג!

*) דר. ש. א. האַראַדעצקי: החסידות והחסידים, באַנד 3, ז׳ 20.

„מ׳דאַרף — האָט ער געזאָגט — איבערלאָזן נאָך זיך אַזעלכע תלמידים, וואָס זאָלן מאַכן נאָך אַנדערע תלמידים, און די אַנדערע תלמידים זאָלן באַלויכטן דעם וועג וויַיטער, און אַזוי זאָל עס גיין פון דור צו דור.“

און ער האָט ניט געגלויבט אין דעם, אַז די תלמידים וואָס דאַרפן באַלויכטן

און ער האָט ניט געגלויבט אין דעם, אַז די תלמידים וואָס דאַרפן באַלויכטן

דעם וועג, מוזן דווקא קומען פון אויסדערווייַלטע, פון די יחסנים, און אַז מ׳דאַרף אייַנעם דערהויבן אַזוי הויך, אַז די אַנדערע זאָלן אין פאַרגלייך מיט אים אויסזען נידעריק. אַזוינס האָט ניט געשטימט מיט דעם נייַעם וועג, וואָס ער האָט אַנגעצייכנט; ער האָט געוואָלט, אַז אַלע חסידים אַן אַן אויסנאַם זאָלן וויסן און פאַרשטיין דעם חסידיזם אַזוי גוט און אַזוי טיף, אַז זיי זאָלן מיט דעם קענען באַגייסטערן אַנדערע. „אַזעלכע מענטשן, — האָט ער געזאָגט, — וועלן מאַכן אַנדערע מענטשן, און די אַנדערע מענטשן וועלן מאַכן נאָך מענטשן, און אַזוי וועט עס גיין אַלץ וויַיטער.“

דאָס, האָט ער געגלויבט, וועט אויסמיידן די מעגלעכקייט, אַז אַ גאַנצער דור זאָל אַנהענגען דעם שיקזאָל פון דער וועלט אָן איין מענטשן, וואָס וועט דורך פאַרשייַדענערליי אומשטענדן דערהויבן צו דער מדרגה פון אַ פירער. וואָרעם ניט אַלע מאָל איז אַזאַ מענטש אַ ריכטיקער פירער; אַמאָל איז ער גאָרניט קיין פירער, נאָר אַ פאַרפירער, און אונטער זיין איינפלוס פאַרשפרייט זיך צווישן פאָלק אַ פאַלשער גלויבן און מ׳הויבט אָן גיין אויף קרומע וועגן און מ׳לאָזט זיך אַריין אין שלעכטע מעשים.

מיט אַנדערע וועלטער קען מען זאָגן, אַז רבי נחמן האָט געוואָלט, אַז יעדער אייַנער, וואָס איז אין דער באַווגונג פון חסידיזם, וואָס איז פאַרשפרייט צווישן פאָלק, זאָל אויף זיך טראָגן די אַחריות פון דער גאַנצער באַווגונג, וואָס שפּילט אַזאַ וויכטיקע ראָלע אינם לעבן פון פאָלק, און אַלע זאָלן זיין גרייט זיך אַליין צו פירן, ווען דער מענטש וואָס איז דערהויבן געוואָרן צו פירער־שאַפט וועט ניט זיין ראוי צו זיין אַ פירער.

דאָס האָט ניט געשמעקט אַ סך פון די רביים פון יענעם דור. זיי האָבן מורא געהאַט, אַז אויב מען וועט אַנגענומען דאָס וואָס רבי נחמן פרעדיקט אין חסידות, וועט דאָס נאָך ברענגען דערצו, אַז ס׳וועט פון זיי אַראָפּ דער מאַנטל פון הייליקייט, אין וועלכן זיי הילן זיך אויפן חשבון פון זייער יחוס; ס׳וועט נאָך אויס־קומען, אַז ווען אַ זון פון אַ רבין, וואָס איז אַוועק אויף דער אמתער וועלט, ירשנט די שטול פון זיין פאָטער, דעם צדיק, מיינט דאָס נאָך ניט, אַז ער איז טאַקע ראוי צו זיין אַ פירער ביי יידן; ס׳וועלן אויף אַזאַ אופן אָפּגעשאַפט וועלן די חסידישע „דינאַסטיעס“, און דאָס האָבן די רביים ניט געוואָלט, און דערפאַר זיינען אייניקע פון זיי אַרויס אין אָפּענער קריג קעגן רבי נחמנען, און

צווישן די, וואָס האָבן אים מער ווי אַלע אַנדערע באַקעמפט, איז געווען דער באַוואוסטער חסידישער רבי, דער „שפּאָלער זיידע", ר' אַריה־לייב. ער האָט אויף רבי נחמנען שטאַרק געצאַרנט און געזאָגט אויף אים אַזוינס, וואָס ער האָט אפשר ניט געדאַרפט זאָגן. אָבער ר' נחמן האָט דאָס אַנגענומען ווי אַ זאַך, וואָס האָט געמוזט קומען, און ער האָט וועגן דעם געזאָגט:

„ווי קען עס דען געמאָלט זיין, אַז מ'זאָל אויף מיר ניט אַנפאַלן, וועג איך גיי אויף אַזאַ נייעם וועג, וואָס קיין איין מענטש איז אויף אים נאָך ביז איצט ניט געגאַנגען?"

*
**

ער האָט זייער שטאַרק געהאַלטן פון זיך, דער רבי ר' נחמן, און ער האָט וועגן זיך אַליין געזאָגט אַזעלכע זאַכן, וואָס באַשיידענע מענטשן זאָגן געווייגלעך ניט וועגן זיך. און דאָס איז אויך געווען אייגער פון די ווידערשפּרוכן אין זייַן כאַראַקטער, ווייל אין דער זעלבער צייט וואָס ער האָט אויף זיך געזאָגט אַזוינס, וואָס איז ווייט פון באַשיידנקייט, האָט ער זיך אויך אַריינגערעכנט אין דער קאַטעגאָריע פון די מיטלמעסיקע מענטשן, די „פּראָסטאַקעס", וואָס האָבן זיך נאָך ניט דערהויבן צו אַזאַ הויכער מדרגה. אַז זיי זאָלן קענען דינען גאָט אַפילו מיט זייערע חומרדיקע פּאַרלאַנגען, און דערפאַר האָט ער געפּאַסט תּעניתים און געפּיניקט דעם גוף.

ער איז געווען זיכער, אַז ער איז דער גרעסטער למדן פון זיין דור, אַז קיינער פון די אַנדערע רביים קומט ניט אַפילו צו זייַנע קנעכלען און אַז וועג די תורה, וואָס ער זאָגט פאַר זייַנע תּלמידים, וואָלט געזאָגט געוואָרן אַפילו אין די צייטן פון רבי שמעון בן יוחאי, אָדער אין די צייטן פון דעם האר"י הקדוש, וואָלט זי דעמאָלט אויך געמאַכט אַ רעש אויף דער וועלט. אַזוי האָט ער בפירוש גזאָגט, און ער האָט זיך אויך אויסגעדריקט, אַז אים דאַרף האָבן די גאַנצע וועלט, אַז אַפילו די צדיקים פון דער וועלט דאַרפן אים האָבן, ווייל נאָר ער קען זיי אויפן ריכטיקן וועג אַרויספירן. און די גאַנצע יידישע געשיכטע אין גלות האָט ער אין ניט מער ווי פּיר עפּאָכעס איינגעטיילט: פון רבי שמעון בן יוחאי ביזן האר"י הקדוש, פונם האר"י הקדוש ביזן בעל־שם־טוב, און פונם בעל־שם־טוב — ביז ר' נחמן בראַצלאַווער. אָט די פיר פּערזענלעכקייטן, צווישן וועלכע ער האָט זיך אַליין אויך איינגעשלאָסן, האָט ער פאַר זייַנע תּלמידים אַרויסגעשטעלט ווי די גרעסטע און שטאַרקסטע זיילן אין דער געשיכטע פונם יידישן פאָלק פון נאָכן חורבן פונם צווייטן בית־המקדש.

אין דעם איז דווקא ניט געווען קיין שום גאווה און אויך ניט קיין פאַלשקייט. דאָס גיט צו אַפילו דער היסטאָריקער ש. דובנאָוו, ווען‌עלכער איז פון רבי נחמן

בראַצלאַווער דווקא גאָר ניט אַזוי באַגייסטערט. ער זעט אין דעם „ניט מער ווי תמימות ביז צום לעצטן גראַד", ווי ער דריקט זיך אויס אין זיין ווערק „געשיכטע פון חסידיזם" (צווייטער באַנד, זייט 202). אָבער ביי ר׳ נחמנען איז דאָס ניט געווען קיין תמימות, נאָר די זיכערקייט אין זיך, מיט וואָס נאָר גרויסע פּער־זענלעכקייטן זיינען געבענטשט. ער האָט אין דעם ניט געזען קיין גאווה, נאָר פּאַרקערט, באַשיידנקייט, און ער האָט דערויף געבראַכט אַ ראיה פון דעם וואָס משה רבינו האָט דאָך אויף זיך אַליין געשריבן אין דער תורה „און דער מענטש משה איז זייער באַשיידן".

אינם יאָר 1802 האָט זיך רבי נחמן באַזעצט אין בראַצלאַוו, און דאָרטן, אין דער שטאָט, וואָס איז נאָך פריער געווען אַ צענטער פון חסידות, האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע עפּאָכע אין זיין לעבן.

דאָס איז געווען שוין נאָך זיין רייזע קיין ארץ ישראל, וואָס ער האָט געמאַכט ממש מיט מסירת־נפש. און ער האָט מיטן גאַנצן האַרצן געגלויבט, אַז די נסיעה אין דעם לאַנד פון די אָבות האָט אים צוגעגעבן דעם עפּעס, וואָס האָט אים פריער געפעלט צו זיין ראוי צו ווערן ביי יידן דער פירער פון אַ באַ־ווענונג צווישן פּאָלק און אָנווייזן אַ נייעם וועג ווי צו באַפעסטיקן די באַווענונג אַזוי שטאַרק, אַז זי זאָל ווערן די טרעגערין פון אַ הויכער מאָראַל, וואָס זאָל האָבן אַ קיום אויף אייביק.

און אינגאַנצן איז ר׳ נחמן אַלט געווען ניט מער ווי דרייסיק יאָר, ווען ער האָט זיך אין בראַצלאַוו באַזעצט.

די רייזע קיין ארץ ישראל איז געווען אַ וויכטיקע געשעענישׂ אין זיין לעבן און זי האָט געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אויף אַלץ, וואָס איז מיט זיין לעבן געווען פאַרבונדן און אין אַלץ, וואָס ער האָט נאָכדעם אין בראַצלאַוו געשאַפן. און זייער ריכטיק שרייבט וועגן דעם ש. צ. זעצער אין זיין ווערק „די נסיעה פון רבי נחמן בראַסלאַווער קיין ארץ ישראל": „די ליבע — זאָגט ער — און צו־געבונדנקייט צו ארץ ישראל, וואָס האָט געהערשט אין דער בעש״טער סביבה און איז איבערגעגאַנגען בירושה צו די תלמידים און תלמידי תלמידים זיינע, האָט איר העכסטן תיקון ביי רבי נחמן בראַסלאַווער געפונען" *).

נאָך דער נסיעה אין דעם לאַנד פון די אָבות, וואו ער האָט פאַרבראַכט אַ יאָר צייט און זיך נאָך מער ווי אַלעמאָל צוגעגרייט צו דער גרויסער אויפ־גאַבע, וואָס ער האָט זיך אין לעבן געשטעלט, איז די זיכערקייט אין זיך ביי אים נאָך גרעסער און פעסטער געוואָרן, און ער האָט פון בראַצלאַוו געשטורעמט אויף יענע רבֿיים, וועלכע זיינען, לויט זיין מיינונג, ניט געווען ראוי צו זיין

*) ש. צ. זעצער: די נסיעה פון רבי נחמן בראַסלאַווער קיין ארץ־ישראל, ז׳ 21.

פירער ביי יידן. ער האָט אויף זיי געזאָגט, אַז זיי זיינען „פאַלשע פירער, וואָס גרויסן זיך מיטן נאָמען רבי און פאַרמעסטן זיך צו פירן די וועלט בעת זיי זיינען ניט אימשטאַנד זיך אַליין צו פירן". ער איז גאָר קיינמאָל ניט מיד געוואָרן צו שיסן פיילן אויף יענע רביים, וועלכע האָבן זיך אַליין געמאַכט פאַר „באַרימטע" ביי יידן, און ער האָט וועגן זיי געזאָגט, אַז „פאַרן שטן אַליין איז געווען שווער זיך צו ספּראָווען מיט דער וועלט און אַלעמען אַרונטערפירן פונם דרך הישר, האָט ער דערביבער אַוועקגעזעצט אויף „באַרימטן" (מפורסם) אין אַזאָ שטאָט, אַ צווייטן „באַרימטן" אין אַן אַנדער שטאָט און זיי העלפן שוין דעם שטן אין זיין אַרבעט אַרונטערצופירן אַלעמען פונם דרך הישר."

אין אַלץ וואָס רבי נחמן האָט געטאָן האָט ער אונטערגעשטראָכן אַז ער איז ניט קיין בעל־מופת, נאָר אַ וועג־וויזער, אַ לערער, פאַרן פאָלק. און ער פלעגט ווערן בייז ווען ער האָט געהערט ווי מ׳דערציילט מופתים פון אַ רבין. פון די אַלע חסידישע רביים, וואָס האָבן געלעבט אין זיין צייט, איז ר׳ לוי יצחק באַר־דיטשעווער געווען דער אינציקער, וואָס איז אים ווירקלעך געווען נאָענט צום האַרצן מיט זיינע פירונגען און מיט זיין באַציאונג צו אַרעמע מענטשן. אין אים, אין דעם גרויסן באַרדיטשעווער רבי, וואָס האָט געהאָט אַ האַרץ וואָס איז געווען פול מיט ליבשאַפט און רחמנות צו אַלץ און צו אַלעמען, האָט ער געפונען אַזעל־כע שטריכן, וואָס ער אַליין האָט אויך געהאָט, כאָטש אין גרונט זיינען זיי ביידע געווען צוויי פאַרשיידענע מענטשן. אים האָט ער ליב געהאָט. די אַנ־דערע רביים אָבער, די, וואָס האָבן געפירט „הויפן" אויף אַ ברייטן שטייגער און געמאַכט אַן אונטערשייד צווישן אָרעם און רייך אָפילו אין די קרייזן פון זייערע אייגענע חסידים — זיי האָט ער ניט ליב געהאָט און ניט געקענט ליב האָבן; ער אַליין האָט זיך אויפגעפירט אינגאַנצן אַנדערש און זיין מאַראַל איז געווען אַ העכערע; ער האָט פיינט געהאָט רייכקייט און רייכע לייט; ער פלעגט זאָגן, אַז „אין געלט שטעקן אַלע עבודות זרות", אַז „אַן אמתער ערלעכער מענטש איז דער וואָס איז ווייט פון עשירות"; ער האָט ניט געקענט אָריבערטראָגן אַזעלכע, וואָס גיבן אָפּ גרויס כבוד די רייכע; אים איז דאָס געווען פּריקרע צו זען, און ער פלעגט זאָגן, אַז אַן אָרעמער יידּ, וואָס גייט אין אַ צעריסן היטל, אין אַ פאַרלאָטעטער קאַפּאָטע און אין צעריסענע שיך, איז ביי אים אַ מער אָנגע־לעגטער גאָסט ווי אַ יידּ אַ גביר; צו די אָרעמע אָרבעטער, צו די בעלי־מלאכות, וואָס זיינען געווען צווישן זיינע חסידים אין בראַצלאָוו און אויך אין אַ סך אַנ־דערע שטעט, האָט ער אַרויסגעוויזן גאָר אַן אויסערגעווייניעכע גוטע באַציאונג, ממש טאָקע דרך ארץ, און ער פלעגט זאָגן, אַז אַ מענטש, וואָס לעבט פון האַ־רעוואָניע, פאַרשאַפט אַ סך כבוד דער וועלט און ער דערהויבט זיך דערמיט העכער פון די מלאכים אין הימל.

קיין אַנדערער פון די חסידישע רביים איז ניט אַרויסגעטראָטן אַזוי שאַרף אַקעגן רייכקייט און אַקעגן רייכע ווי רבי נחמן בראַצלאַווער האָט דאָס געטאָן אין די דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטן און אין דער תורה וואָס ער האָט געזאָגט. קיין אַנדערער — מיטן אויסנאַם אפשר פון לוי יצחק באַרדיטשעווער — האָט די אַרעמע בעלי־מלאכות, וואָס לעבן פון שווערער האַרבואַניע, ניט אויפגעהויבן אַזוי הויך ווי ער האָט עס געטאָן. ער איז אינם יידישן לעבן אין אוקראַינע געווען דער ערשטער, וואָס האָט מיט אַזאַ שאַרפקייט אָנגעצייכנט די אַזוי גערופענע קלאַסן־ליניע, נאָך איידער מ׳האָט געוואוסט פון סאָציאַליזם, נאָך איידער קאַרל מאַרקס איז געבאָרן געוואָרן. אָבער ביי אים, ביי ר׳ נחמן בראַצלאַווער, איז דאָס געווען געבויט ניט אויף וויסנשאַפט, נאָר אויף מאַראַל — אויף דער מאַראַל, וואָס ער האָט געפונען אין דער יידישער תורה און ביי די יידישע נביאים.

מיט זיין פייער און מיט זיין באַצויבערנדער פערזענלעכקייט, וואָס איז ניט געווען האַרמאָניש, אָבער זייער טיף און פאַרבונרייך, האָט ר׳ נחמן אַלעמען אָנגעצונדן, און די חסידים וואָס ער האָט געהאָט אין בראַצלאַוו און אין אַ סך אַנדערע שטעט אין אוקראַינע, האָבן אים ניט נאָר פאַרערט, נאָר טאַקע ממש פאַרגעטערט.

און דאָן זיינען די מערסטע חסידישע רביים פון יענער צייט אַרויס אין אַ שטאַרקן קאַמף קעגן אים, און דער קריג צווישן די צוויי צדדים האָט אָנגענומען די זעלבע שארפע פאָרמע ווי דער קריג, וואָס די מתנגדים האָבן נאָך מיט אַ צייט פריער געפירט קעגן די חסידים. מ׳האָט די בראַצלאַווער חסידים גערודפט עד חרמה; מ׳האָט געאסרט זייער שחיטה, מ׳האָט פאַרבאָטן צו לייענען זייערע ספרים, מ׳האָט זיי געהרגעט־געשלאָגן, מען האָט ניט דערלאָזט, אַז זייערע מלמדים זאָלן לערנען מיט יידישע קינדער און מ׳האָט זיך געגט מיט די ווייבער, וועמעס טאַטעס זיינען געווען בראַצלאַווער חסידים. און דער אַנפירער פון דעם ביטערן קאַמף קעגן ר׳ נחמנען איז געווען תלמידים איז געווען דער „שפאָלער זייד", ר׳ אַריה־לייב.

ר׳ נחמנען האָט דאָס שטאַרק וויי געטאָן, און דאָס איז אַוודאי געווען אייגע פון די סיבות וואָס די שוויגדזוכט־קראַנקהייט, פון וועלכער ער האָט געליטן, איז געוואָרן נאָך ערנסטער. ער האָט ניט געקענט צוזען די מחלוקה און ס׳האָט אים שטאַרק פאַרדראָסן פאַרוואָס צווישן חסידים געפינען זיך אַזוי פיל אַזעלכע, וואָס פאַרשטייען אים ניט; אַנטוישט אין דעם וואָס ער האָט זיך אַנגעשטויסן אין אַזעלכע גרויסע שווערקייטן בעת זיינע כוונות זיינען געווען אַזעלכע גוטע, איז ער, אינם יאָר 1810, אַוועק פון בראַצלאַוו און האָט זיך באַזעצט אין אומאַן, ניט ווייט פון דעם בית־הקברות, וואו ס׳זיינען געלעגן די

קדושים, וואָס זיינען דערהרגעט געוואָרן אין דער גרויסער שחיטה פון איוואַן גאָנטעס האָידאָמאָקעס. ס׳איז אים שוין געווען ליבער צו זיין נאָענט צו די טויטע ווי צו די לעבעדיקע. און מיט עטלעכע חדשים שפּעטער איז ער געשטאָרבן, אין דעם עלטער פון אַכט און דרייסיק יאָר.

אָבער אַפילו נאָך זיין טויט איז דער איינפלוס, וואָס ער האָט איבערגעלאָזט אויף זיינע חסידים, געווען אַזוי גרויס, אַז זיי האָבן קיין אַנדערן אויף זיין שטול ניט אַרויפגעזעצט. זיי זיינען געבליבן פאַרגלויבט אין אים אום נאָר איז אים. פאָר זיי האָט ער נאָכן טויט אויך געלעבט. און זיי האָבן קיין איין יאָר ניט פאַרפעלט צו פאָרן צו זיין קבר אויף ראש השנה און דאָרטן האָבן זיי צו אים געדעדט פונקט אַזוי ווי אין די צייטן וועו ער האָט געלעבט, און זיי האָבן פאָר אים די הערצער אויסגעגאָסן און אַלע זייערע צרות דערציילט. און צרות האָבן זיי געהאַט ענוג פון דעם וואָס זיי זיינען אין אים געווען אַזוי פאַרגלויבט; מ׳האָט זיי נאָך אַלץ געראָדפט עד חרמה, און אין די רדיפות איז מען געגאַנגען אַזוי ווייט, אַז מען האָט זיי באַשולדיקט אין דעם, אַז זיי זיינען כופרים, אַפּטריניקע, עבודה־זרהניקעס, און — מ׳דאַרף זיי אינגאַנצן אויסשליסן פון כלל ישראל...

ס׳איז פּינלעך צו לייענען אין דער געשיכטע פון חסידיזם די אינצלהייטן ווי מ׳האָט געראָדפט די חסידים פון ר׳ נחמן בראַצלאַווער. אָבער וועו מען באַטראַכט דעם גאַנצן ענין טיפער און מ׳נעמט אין אַכט די געשעענישן, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין יידישן לעבן פריער, באַזונדערס די באַוועגונגען אַרום שבתי־צבי און יעקב פראַנק, וואָס האָבן זיך געענדיקט אַזוי טרויעריק און געבראַכט אַזוי פיל אַנטוישונגען דעם יידישן פאָלק — וועו מ׳נעמט דאָס אין אַכט, דאַן מוז מען קומען צום שלוס, אַז ס׳איז ווירקלעך געווען אַ גרונט מורא צו האָבן פאָר דער באַוועגונג, וואָס איז אויסגעוואַקסן אַרום ר׳ נחמן בראַצלאַווער...

ס׳איז געווען אַ סכנה, אַז ס׳זאָל אין יידישן לעבן נאָך ווידער ניט אויסוואַקסן אַ נייע רעליגיעזע סעקטע, וואָס פאַרגעטערט אַ מענטשן ביים לעבן אוים אויך נאָך זיין טויט און פאַרגייט דערמיט אויף אַזעלכע וועגן, וואָס זיינען אין ווידערשפּרוך צום גייסט פון יידישקייט, ווי ס׳איז געווען דער פאַל מיט דעם יידן ישו פון נצרת, וועמען די גויישע וועלט האָט געגעבן דעם נאָמען יעזוס כריסטוס...

און מיר שטרייכן אונטער: געלעגן איז די סכנה ניט אין רבי נחמנען, נאָר אין דער באַוועגונג, וואָס איז אויסגעוואַקסן אַרום אים.

פון דער באַוועגונג, וואָס האָט זיך אַזוי פעסט געהאַלטן אָן דער ממשות־דיקער פאַרגעטערונג פון דעם מענטשן, וואָס איז שוין געווען טויט, האָט געקענט אויסוואַקסן אַ נייע רעליגיעזע סעקטע ביי יידן, און פאָר דעם האָבן די

רביים פון יענער צייט שטאַרק מורא געהאַט. כאַטש שפּעטער האָט זיך אַרויס־געוויזן, אַז זייער מורא איז געווען אומזיסט. די בראַצלאַווער חסידים זיינען געבליבן ערלעכע און וואוילע יידן און זיי זיינען ניט אַוועק אויף אַזעלכע וועגן, אַז דער נאָמען פון זייער גרויסן רבין, וועמען זיי האָבן אַזוי פאַרגעטערט, זאָל ווערן פאַרשוועכט...

אַ וויכטיקער טייל פון ר׳ נחמנס לעבן און שאַפן זיינען די סיפורי־מעשיות, וואָס ער האָט דערציילט און וואָס זיין תלמיד ר׳ נתן נעמיראָווער האָט פאַר־שריבן. ער האָט די דאָזיקע מעשיות דערציילט אין די יאָרן, וועו ער האָט גע־וואוינט אין בראַצלאָוו. ער האָט איינמאָל זיינע חסידים אַנגעזאָגט, אַז פון איצ־טער אָן וועט ער „שוין אַנהויבן מעשיות דערציילן", און נאָכדעם האָט ער דאָס ביי אַ סך געלעגנהייטן געטאָן, און מ׳קען זאָגן, אַז דעמאָלט האָט ער זיך אַנטפּלעקט ווי אַ דיכטער און אַוועקגעלייגט דעם פונדאַמענט פאַר דער נייער יידישער ליטעראַטור.

מיט די סיפורי־מעשיות, וואָס רבי נחמן האָט דערציילט, האָט דער קינסט־לער אין אים אָפּט גובר געווען דעם צדיק. זיי זיינען ביי אים געווען אַ מיטל צו געבן אַ געשטאַלט צו זיינע געדאַנקען און געפילן; ער האָט געהאַלטן, אַז אויף אַזאַ שטייגער וועט ער זיינע תלמידים נאָך מער צובינדן צו זיך און צו דעם, וואָס ער פּרעדיקט.

די שענסטע פון די דרייצן מעשיות, וואָס זיינען פון אים געבליבן, איז די „מעשה מיט די זיבן בעטלערס", וואָס איז, ווי דר. י. צינבערג דריקט זיך אויס, „אייגע פון די שענסטע און טיפסטע, וואָס די יידישע ליטעראַטור באַ־זיצט", דאָרט ברענגט ער אַרויס דעם געדאַנק, אַז אפילו אין דער פינצטערניש, וואָס הערשט אויף דער וועלט, איז פאַראַן ליכט און אינם טרויער איז פאַראַן פרייד, מ׳דאַרף דאָס נאָר קענען זען...

ער האָט דאָס געקענט. פונקט ווי ער האָט געקענט זיין אַ מוסטער פון שלימות, כאַטש ס׳זיינען אין אים געווען אַ סך ווידערשפרוכן...

טאלנע

פון די גלע שטעט און שטעטלעך, וואס האבן אמאל אין אוקראינע געשפילט א גרויסע ראלע אינם יידישן לעבן בכלל און אין דער געשיכטע פונם חסידיזם בפרט, האט דאס שטעטל טאלנע, וואס אין קיעווער גובערניע, זיך געמאכט באריכמט מיט נגינה.

פון דארטן איז געקומען דער ניגון, דער עכט יידיש־חסידישער ניגון, וואס האט אין זיך געהאט אזא כישוף, אז ווי נאר מ׳האט אים ערגעץ אנגעהויבן זינגען — צי דאס איז געווען ביי א שלוש־סעודות, ביי א מלוה־מלכה, אדער גלאט אויף א יידישער שמחה — האט מען אים געמוזט נאכזינגען, און זינגעניק האט מען אליין ניט באמערקט ווען און ווי אזוי מ׳איז אין גרויס התפעלות אריינגעפאלן...

אין צענדליקער און צענדליקער שטעט און שטעטלעך אין אוקראינע האבן יידן אויף שמחות די טאלנער ניגונים געזונגען און ניט דווקא חסידים, נאר אויך אזעלכע, וואס זיינען קיינמאל קיין חסידים ניט געווען און קיינמאל צו קיין רבין ניט געפארן. אפילו אפיקורסים, וואס זיינען ווייט אוועק פון טראדיציאנעלער יידישקייט און וואס זיינען שוין אויף גאנץ אנדערע ווענ געגאנגען, האבן ליב געהאט א טאלנער ניגון און זיי האבן אים גערן געזונגען, ווען ס׳איז זיי געווען גוט אויפן הארצן. און ס׳האט ניט אויסגעמאכט וואס דערביי האבן זיי אמאל אין שפאס נאכגעמאכט די חסידישע האוואיעס און דעם חסידישן ברען. דער עיקר איז געווען, וואס זיי האבן ניט געקענט ביישטיין דעם נסיון און ניט זינגען די ניגונים, וואס זיינען געקומען פון טאלנע.

א טאלנער ניגון האט אומעטום געהאט א שם. א טאלנער ניגון האט אין זיך געהאט א באזונדער מין טעם, און זינגעניק אים, האט מען געקענט אויס־דריקן ניט נאר פריידיק, נאר אמאל אויך צער. ס׳האט זיך געווענדט אן דעם ווי מ׳האט אים געזונגען און ווי אזוי מ׳האט געשטעלט דעם טראפ. און דאס האט גוט פארשטאנען דער גרויסער יידישער שריפטשטעלער י. ל. פרץ; אין זיין „גלגול פון א ניגון", וואו ער האט געשילדערט די שיינע זייטן פונם חסידיזם, לאזט ער רעדן א טאלנער חסיד ווען נגינה, און יענער הויבט ביי אים גלייך אן מיט א פראגע:

— „אַ טאַלנער ניגון ווילט אירי?"

אַזוי פרעגט ער, דער טאַלנער חסיד, אין פּרצעס „גלגול פון אַ ניגון", און ער גיט באַלד צו פֿאַרשטיין וואָס דאָס מיינט און וואָס פֿאַר אַ באַדייטונג דאָס האָט:

„דאָכט זיך אין פלוג אַ קלייניקייט, — זאָגט ער, — נעמען אַ ניגון פון אַ טאַלנער שלוש־סעודות און נאָכזינגען! ס׳איז אַבער ניט אַזוי ווי עס דאָכט זיך! דער טאַלנער ניגון מוז געזונגען ווערן ברוב עם, חברה מוז אים זינגען!

„אונטערהעלפן ווילט אירי? ניין, ברידער! מיט דער הילף פון פוילישע חסידים זינגט זיך ניט קיין טאַלנער ניגון! איר האָט ניט קיין השגה, קיין ידיעה אין נגינה! איך הער דאָך אייערע כלי־זמרים, אייערע חזנים! ס׳גרימפּלט זיך, ניט ס׳שפּילט, און ביים זינגען רייסט איר זיך ווי געקוילעטע הענער".

ס׳געפעלט אים ניט, דעם טאַלנער חסיד, ווי אַזוי די חסידים אין פוילן זינגען אויף זייערע שמחות. זייער נגינה גרילצט אים אין די אויערן; זיין חוש פֿאַר געזאַנג איז מער אַנטוויקלט ווי ביי זיי; זיין חוש איז אַן איידעלער, אַן עכט־קינסטלערישער, און כדי מען זאָל פֿאַרשטיין פון וואָנען דאָס קומט צו אים, זאָגט ער, אַז „אפשר קומט עס שוין בירושה אוו אפשר ליגט עס אין דער געגנט".

„אין אונזער קיעווער געגנט, — זאָגט ער, איז אין בית אַן אַ פידעלע! אַ בעלי־הבתיש קינד, אַדער, ווי מ׳זאָגט אין יענע קאַנטן, אַ טאַטנס אַ קינד, מוז האָבן אַ פידעלע, מוז קאָנען שפּילן... איר ווילט וויסן וויפל מאַנסלייט ס׳געהערן צו אַ שטוב? קוקט אויף די וועגט! וויפל ס׳הענגען פידעלעך, אַזוי פיל מאַנסלייט! אָלע שפּילן: ס׳שפּילט דער זיידע, ס׳שפּילט דער פֿאָטער, ס׳שפּילט דער זון... ס׳איז נאָר אַ שאָד, וואָס יעדער דור שפּילט זיך זיינס. שפּילט אַנדערש. שפּילט באַזונדערי!"

דער טאַלנער חסיד ביי פּרצן רעדט וועגן דעם ווי אַזוי מ׳קען אַ ניגון זינגען אויף פֿאַרשיידענערליי אופנים, און ער גיט דערויף אַ מוסטער.

„נעמט כאָטש — זאָגט ער — דאָס לידל:

„רבי דודל האָט געוואוינט
אין וואַסילקאָוו — אין וואַסילקאָוו,
און היינט וואוינט ער אין טאַלנע;
ר׳ דודל, ר׳ דודל האָט געוואוינט אין וואַסילקאָוו,
היינט וואוינט ער אין טאַלנע!"

„ס׳זינגען, — זאָגט ער, — טאַלנער, ס׳זינגען וואַסילקאָווער! נאָר, אַז די טאַלנער זינגען, איז דאָס אַן אמת „פּריילעכס", שפּריצט עס און ברענט מיט

שמחה, מיט תענוג; זינגען עס אבער וואסילקאוועך, איז עס אויסגעווייקט מיט צער און מרה־שחורה: און וועגדן וועגדט זיך עס אן דער נשמה, וואס מ׳גיט אריין אין ניגון!...״

אזוי רעדן וועגן א ניגון האט געקענט טאקע נאר א טאלנער חסיד, ווייל אין ערגעץ האט מען אין א ניגון ניט געקענט אריינגעבן אזוי פיל נשמה, אזוי פיל הארץ, ווי אין טאלנע. דארט האבן אלע געזונגען. דארט האבן אלע ליב געהאט צו הערן ווי מ׳שפילט. און ס׳איז אפשר קיין וואונדער ניט וואס דארט איז געבארן געווארן איינער פון די גרעסטע פידל־שפילער אין דער וועלט—דער באַרימטער מישא עלמאן.

דער באדן איז געווען צוגעגרייט, אז ס׳זאל פון דארט א גרויסער קינסט־לער ארויסקומען. די ליבשאפט צו נגינה האט זיך דארט ממש אין דער לופט געפילט. די ניגונים, וואס זיינען דארט געשאפן געווארן, האבן זיך איבער צענדליקער שטעט און שטעטלעך צעטראגן, און מ׳האט זיי אומעטום נאכגע־זונגען, און דער ערשטער, וואס האט דאס קליינע שטעטל טאלנע געמאכט פאר א צענטער פון יידיש געזאנג, איז געווען דער חזן ר׳ יאסעלע טאלנער, וועלכער פלעגט שבת און יום־טוב דאוונען פארן עמוד ביים רבין ר׳ דודל אין שול.

ר׳ יאסעלע טאלנער איז געווען ניט נאר א חזן, נאר אויך א קאמפאזיטאר. ער פלעגט אליין שאפן ניגונים און זיי דערנאך זינגען פארן רבין ביים טיש, און די ניגונים זיינען געווען אזעלכע, אז די חסידים האבן זיי לייכט געקענט איבערנעמען און זיי נאכזינגען; ס׳איז אין זיי געווען די מתיקות, וואס יידן האבן ליב און וואס ברענגט אריין אין התפעלות, און אזוי ווי דער רבי ר׳ דודל, וואס האט פריער געוואוינט אין וואסילקאוו און זיך נאכדעם באזעצט אין טאלנע, האט געהאט זייער א סך חסידים, וואס פלעגן צו אים קומען ניט נאר פון נאענטע, נאר אויך פון ווייטע שטעט, זיינען דעם חזן ר׳ יאסעלעס ניגונים פארשפרייט געווארן אומעטום; יעדער חסיד, וואס איז נאר צום טאלנער רבין ר׳ דודל געפארן, האט נאכדעם א נייעם ניגון געברענגט אהיים, און דארט האט זיך דער ניגון איבער דער גאנצער שטאט פארשפרייט און מען האט אים געזונגען אומעטום.

די מערסטע פון די חסידישע ניגונים, וואס יידן האבן געזונגען אין אוקראינע און וואס זיינען נאך איצט א טייל פון דער יידישער פאלקס־מוזיק, וואס איז ביי אלעמען באליבט, זיינען געשאפן געווארן פון דעם טאלנער חסיד ר׳ יאסעלע, וואס איז געווען א חזן ביים רבין ר׳ דודל אין הויף און ער האט אלע וואך — אמאל צו שלוש־סעודות און אמאל צו מלוה־מלכה — געדארפט צו־שטעלן א נייעם ניגון, אן אייגענעם. ער איז געווען דער, וואס האט דעם טאלנער ניגון געמאכט באַרימט אומעטום, וואו יידן געפינען זיך נאר; ער האט טויזנטער

חסידים פון די שטעטלעך אין אוקראַינע אויסגעלערנט זינגען דעם טאָלנער ניגון און ער האָט זיי אויך אויסגעלערנט ווי אַזוי אין דעם ניגון אַריינצוגעבן נשמה. און אין דעם איז אפשר ניט ווייניק געלעגן דער סוד דערפון וואָס ר׳ דודל טאָלנער האָט געהאַט מער חסידים פון די אַנדערע ברידער זיינע פונם טשערנאָביליער הויף. די האַרציקע ניגונים, וואָס האָבן אין גרויס התפעלות אַריינגעבראַכט, האָבן אַוודאי ניט ווייניק מענטשן צוגעצויגן. זיי האָבן אַ סך צוגעגעבן צו דער פייערלעכקייט ביי ר׳ דודלען אין הויף, און אין דעם האָט יאָסעלע טאָלנער דעם גרעסטן חלק געהאַט.

וועגן אים, דעם ר׳ יאָסעלע טאָלנער, וועלכער האָט אין זיין לעבן געשאַפן עטלעכע הונדערט חסידישע ניגונים, האָבן יידן אין די אוקראַיניש שטעטלעך דערציילט אַזעלכע געשיכטעס, וואָס האָבן זיין נאָמען ממש אין לעגענדעס איינגעהילט. מ׳האָט אים אומעטום גוט געקענט, ווייל ער פלעגט אַרומפאָרן איבער די אַלע שטעטלעך איינמאָנען ביי די חסידים די „מעמדות" פאָרן טאָלנער הויף, און קיינער האָט דאָס ניט געקענט אַזוי גוט ווי ער, ווייל ווען ער איז אָנגעקומען אין אַ שטעטל איינמאָנען די „מעמדות", זיינען די חסידים געקומען צו אים און מ׳האָט זיך משמח געווען מיט זיינע ניגונים און מ׳האָט שטאַרק הנאה געהאַט פון דעם ווי אַזוי ער אַליין זינגט זיי. זיינעם אַ ניגון האָט מען לייכט געקענט איבערנעמען און מ׳פלעגט דעריבער זאָגן, אַז „ס׳זינגט זיך אַליין".

ער איז געווען זייער אַ פרומער ייד, אַן ערלעכער ייד. און וויפל ער האָט איינגעמאַנט, האָט ער אָפּגעגעבן דעם רבין ביז אַ פרוטה און אַליין האָט ער גלעבט אין אַרעמקייט. אָבער אָפילו אין דער אַרעמקייט האָט ער זיך געהאַלטן זייער ווירדיק און ווען ער האָט אָנגעטאָן אַ בגד, האָט מען דערויף קיין שפּרינג־קעלע ניט געקענט זען און אין טאָלנע פלעגט מען זאָגן, אַז וואָס ר׳ יאָסעלע טוט נאָר אָן, זינגט דאָס אויף אים.

ער איז געווען אַזוי פאַרקאָכט אין נגינה, ער האָט אַזוי ליב געהאַט געזאַנג, אַז ווען ער איז איינמאָל געקומען אין דעם שטעטל נאָוואָמירגאָראָד דאָוונען ימים־נוראים און ער איז ראש־השנה פאָר מוסף געשטאַנען אין שול אויפן גאָניק אָנגעטאָן אין טלית, האָט ער מיטאַמאָל דערהערט אַ געזאַנג פון דער־ווייטנס. דאָס האָט אַ כאָר געזונגען אויף דער לוויה פון אַ גרויסן פּריץ, וואָס איז גראָד דאָן געשטאָרבן. און ווען די קריסטלעכע לוויה־פּראָצעסיע איז שוין געווען נאָענט ביי דער שול, זיינען די יידן אַוועק פונם גאָניק און זיי זיינען אַריין אין שול. איין ייד אָבער האָט זיך פונם אָרט ניט געריכט און ער איז געבליבן שטיין ווי אַ פאַרכישופטער און האָט זיך צוגעהערט צום געזאַנג פונם כאָר. דאָס איז געווען ר׳ יאָסעלע דער חזן. מ׳האָט אים בשום אופן ניט געקענט

אפרייסן פונם ארט. ער האָט גארניט געהערט ווי מ׳רופט אים, ער זאָל אריינ־גיין אין שול אריין. ערשט ווען די גויישע לוויה איז אַוועק ווייט און מ׳האָט שוין דאָס געזאַנג פונם כאָר מער ניט געקענט הערן, האָט ר׳ יאָסעלע זיך געגעבן אַ כאַפּ און די ערשטע וועדטער זיינע זיינען געווען:

— יידן, וואָס זאָל איך אייך זאָגן? האָט דאָרט ביי זיי אין כאָר געזונגען אַ באַס — האָב איך נאָך אַזוינס קיינמאָל אין מיין לעבן ניט געהערט!...

אין דעם זעלבן שטעטל נאָוואָמירגאָראָד איז ר׳ יאָסעלע טאָלנער אומגע־קומען ווי אַ קדוש. דאָס איז געווען אין יאָר 1919, אין די צייטן פון די גרויסע פּאָגראָמען, וואָס זיינען פאָרגעקומען אין רוסלאַנד אין די יאָרן פונם בירגער־קריג. די רוצחים האָבן אים באַגראָבן לעבעדיקערהייט אינאיינעם מיט נאָך פופציק יידן פון די חשובע בעלי־בתים אין שטעטל און מ׳האָט זיי אַלע געצוואונגען אַליין אויסצוגראָבן דעם קבר, און ווען די יידן האָבן דערביי געווויינט, האָט ר׳ יאָסעלע פאָר זיי געזונגען קאַפּיטלעך פון תהילים און געזאָגט מיט זיי ווידוי. און אין שטעטל האָט מען נאָכדעם דערציילט, אַז ווען מ׳האָט ר׳ יאָסעלען אין קבר אַריינגעוואָרפן אַ לעבעדיקן, האָט ער אויפן קול אויסגעשריען:

„שמע ישראל ה׳ אלהינו ה׳ אחד!״

אַזוי איז אומגעקומען אויף קידוש־השם ר׳ יאָסעלע טאָלנער — דער ייד, וואָס האָט אין זיין לעבן די טאָלנער ניגונים געשאַפן און מיט זיי אַריינגעטראָגן אַזוי פיל פרייד אין די הערצער פון טויזנטער און טויזנטער יידן, וועלכע האָבן אויף די וועגן פון אוקראַינע, פאָרנדיק צום רבין, ניט איין מאָל געזונגען אויפן קול און מיט חסידישן טעם דאָס באַקאַנטע לידל, וואו מ׳מישט צונויף אוקראַי־גיש מיט לשון־קודש:

„אידעס, אידעס דאָ ראָבינאָ,
זאָספּיוואָיעס גילה ורינה,
פּיעס פּיעס האָרילקו לחיים,
טילקאָ, טילקאָ לשם שמים״.

און אומגעקומען איז ר׳ יאָסעלע טאָלנער ווען ער איז אַלט געווען צוויי און זעכציק יאָר *).

*) פאָר אייניקע פון די אוינצלחייטן וועגן ר׳ יאָסעלע טאָלנער האָב איך צו פאָר־דאַנקען זיין טאָכטער, די פרוי פון הרב ראָזענבלאָט, אין ניו־יאָרק. אַנגעגעבן די אוינצל־חייטן האָט זי אין אַ בריוו, וואָס זי האָט צוגעשיקט צו מיר און וואָס איז געווען גע־דרוקט אין „פאָרווערטס״ פון 23טן אַפּריל, 1942. איך האָב זיך אויך באַנוצט מיט די מאַטעריאַלן, וואָס וועלן אַנגעגעבן וועגן אים אינעם ספר „לחסידים מזמור״, אונטער דער רעדאַקציע פון מ. ש. גשורי. זע דאָרט דעם קאַפּיטל „ערכי נגינה בחסידות״ און אויך דעם קאַפּיטל „כוחו של ניגון״.

*
**

טאָלנע איז אַ קליין שטעטל, וואָס ליגט אין אַ טאָל און איז אַרומגערינגלט מיט בערג. מיט אַ הונדערט יאָר צוריק איז די גאַנצע יידישע באַפעלקערונג דאָרט באַשטאַנען פון ניט מער ווי אַכטצן הונדערט נפשות. אָבער וועז דאָס שטעטל איז געוואָרן אַ וויכטיקער צענטר פון חסידיזם, האָט עס אָנגעהויבן וואָקסן, און אינם יאָר 1897 איז שוין די יידישע באַפעלקערונג דאָרט באַשטאַנען פון פינף טויזנט מיט פיר הונדערט און צוויי און פופציק נפשות, און דאָס איז געווען מער ווי פופציק פּראָצענט פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג.

דער ערשטער, וואָס האָט דאָס שטעטל טאָלנע געמאַכט פאָר אַ וויכטיקן צענטר פון חסידיזם, איז געווען דער רבי ר׳ דודל, דער זון פון דעם טשערנאָביליער מגיד ר׳ מרדכי, וועמען די חסידים און אויך די מתנגדים האָבן געפרופן מיט דעם פאָרצויגענעם נאָמען ר׳ מאָטעלע.

ר׳ מרדכי טשערנאָביליער איז צווישן די חסידישע רבֿיים געווען פון די ערשטע, וואָס זיינען אַוועק אויף נייע וועגן — ניט אויף די, וואָס דער בעל־שם־טוב האָט אָנגעצייכנט פאָר דעם חסידיזם, וואָס איז געוואָרן אַ גרויסע פאַלקס־באַוועגונג ביי יידן; ער האָט זיך געפירט ברייט, ניט אַזוי ווי זיין טאַטע ר׳ נחום, וועמען די חסידים האָבן גערופן „ר׳ נחום דער גרויסער״; אויך ניט אַזוי ווי אַ לוי־יצחק באַרדיטשעווער, אָדער ווי דער מעזריטשער מגיד ר׳ דוב־בער, וועל־כער האָט געירשענט די שטול פונם בעל־שם־טוב. יענע אַלע גרויסע צדיקים האָבן געלעבט באַשיידן און זיך געהאַלטן אַזוי, אַז דאָס פשוטע פאָלק זאָל זיך פילן נאָענט צו זיי, און אין דער זעלבער צייט האָבן זיי אינם חסידיזם אַרײַנגע־טראָגן אַ גייסטיקע דערהויבנקייט; זיי האָבן געלעבט ווי מענטשן, וואָס זיינען אַרעם אין מיטלען, אָבער רייך אין גייסט; נאָר עשירות האָבן זיי זיך ניט גע־יאָגט, און וועז זיי האָבן נאָר געהאַט געלט, האָבן זיי דאָס געווײַנלעך צעטיילט צווישן אַרעמע לייט און אַרויסגעהאָלפן די, וואָס האָבן זיך געניטיקט אין הילף. ר׳ מרדכי האָט שוין אָבער יאָ ליב געהאַט עשירות; ער האָט געלעבט ווי אַ פּריץ, זיך געפירט אויף אַ גאָר בריייטן שטייגער, און אַרויסגעפאָרן איז ער אין אַ גרוי־סער טייערער קאָרעטע מיט פיר פערד, וואָס זיינען געווען געשפּאַנט „נאָשפּיץ״. דאָס איז געווען אַ נייס, וואָס מ׳האָט פריער ביי קיין חסידישן רבין ניט געזען; בלויז פריצים פלעגן פאָרן אין אַזאַ שפּאַן און מיט אַזאַ קנאַק. אָבער די חסידים זיינען אין ר׳ מרדכין געווען אַזוי פאָרגליבט, אַז זיי האָבן אין דער נייער פירונג זיינער קיין ווידערשפּרוך צום חסידיזם ניט געזען; זיי האָבן געמיינט, אַז אַזוי דאָרף זיין, און ס׳איז ביי זיי גאָר קיין ספק ניט געווען, אַז וועז דער רבי פאָרט אַרויס מיט די פיר פערד „נאָשפּיץ״, לויפן מלאכים נאָך זיין קאָרעטע און באַ־גלייטן אים אויף אַלע וועגן...

אויך זיין זון, ר׳ דודל, האָט זיך אַזוי געפירט. וועז ער האָט זיך אינם שטעטל טאַלנע באַזעצט, איז זיין הויף דאַרט געווען פון די שענסטע און רייכסטע אין שטאָט. פונקט ווי זיין טאַטע, איז ער אויך געפאָרן אין קאַרעטעס, און די שטול, אויף וועלכער ער איז געזעסן, איז געווען געמאַכט פון זילבער, און מ׳האָט גע־זאָגט, אַז ס׳זיינען אויף איר אויסגעקריצט די ווערטער: „דוד מלך ישראל חי וקים״.

און ער האָט זיך טאַקע געפירט ווי אַ קעניג, דער רבי ר׳ דודל, וואָס האָט פריער געוואוינט אין וואַסילקאָוו און דערנאָך אין טאַלנע. די חסידים זיי־נען געווען זייער אונטערטאָנען און יעדער איינער פון זיי, אַפילו די אַרעמע, האָט געדאַרפט צאָלן באַשטימטע שטייערן. אָלע האָבן געדאַרפט געבן געלט דעם רבין, וואָס האָט געלעבט אין עשירות, און ספעציעלע משולחים פלעגן אַרומפאָרן איבער אַלע שטעט און שטעטלעך, וואו ער האָט געהאָט חסידים, און זיי האָבן די באַשטימטע שטייערן ביי זיי איינגעמאָנט. צו דעם איז נאָך געווען גרויס הכנסה פון „קוויטלעך״ אויך; וועז אַ חסיד איז געקומען צום רבין, פון נאָענט, אָדער פון ווייט, האָט ער פריער, דורכן גבאי, געדאַרפט אַריינ־שיקן אַ „קוויטל״ און צו דעם צוגעלייגט אַ „פּדיון״, וואָס איז מערסטנטיילס באַשטאָנען פון אַ סימבאָלישן ציפער — אָמאָל אָכטצן גילדן, אָדער אָכטצן רובל, כמנין ח״י, וואָס ס׳מיינט לעבן, און אָמאָל צווי־מאָל אַזוי פיל, כמנין ב׳ פּעמים ח״י, ווי מ׳האָט דאָס געראָפן אין די רבישע הויפן. רייכערע חסידים האָבן געגעבן נאָך מער. און עס זיינען געווען אַזעלכע גוטע יידן, — זאָגט ש. א. האַראַדעצקי, רעדנדיק וועגן יענער עפּאָכע, — וואָס האָבן פּשוט מיט שטאַרקייט געפאָדערט פון די חסידים, אַז זיי זאָלן זיי געבן וואָס מער געלט. אָבער אַפילו אין דעם האָבן די חסידים ניט געזען קיין שלעכטס. זיי האָבן געזאָגט, אַז די צדיקים פאַרלאַנגען מ׳זאָל זיי געבן געלט כדי זיי זאָלן דערפון אַרויסנעמען די הייליקע פונקען, וואָס זיינען אַריין אין דער טומאה״ *).

ס׳איז אין טאַלנע אין יענע צייטן ניט געווען צו געפינען נאָך איינעם וואָס זאָל זיך פירן אַזוי בריט און לעבן אַזוי רייך ווי דער רבי ר׳ דודל. און כאָטש די חסידים, וואָס ער האָט געהאָט אין אַזאַ גרויסער צאָל, האָבן אַפילו אין זיין עשירות אויך געזען עפּעס אַ מין גייסטיקע דערהויבנקייט, זיינען אָבער אין שטאָט דאָך געווען אַזעלכע מענטשן, וואָס האָבן געקוקט קרום דערויף, וואָס אַ רבי פירט זיך אַזוי בריט, און דאָן האָט אים עמעצער געמוסרט אַז אויף זיין שטול זיינען אויסגעקריצט די ווערטער „דוד מלך ישראל חי וקים״ און דאָס האָט געהייסן, אַז ער האַלט זיך פאַרן קעניג פון די יידן. און וועז ר׳ דודל האָט

*) דר. ש. א. האַראַדעצקי: החסידות והחסידים, באַנד 4, ז׳ 81.

זיך דערוואוסט פון דער מסירה, האָט ער זיך שטאַרק דערשראָקן און איז אַנטלאָפן קיין גאַליציע און דאָרט האָט ער זיך באַזעצט אין דער שטאָט בראָד, אָבער שפּעטער, ווען עס איז שוין קיין סכנה מער ניט געווען, איז ער געקומען צוריק.

ס׳איז ניט געווען קיין וואונדער, וואָס ר׳ דודל טאַלנער האָט זיך געפירט אַזוי ברייט; ער איז צו אַזאַ לעבן געווען צוגעווויינט נאָך ביי זיין פאָטער אין הויז, און צו דעם האָט אַוודאי אַ גרויסע ראָלע דערביי געשפּילט דער פאַקט, וואָס צווישן זיינע חסידים זיינען געווען אַ סך גרויסע נגידים, וואָס האָבן זיך געפירט זייער ברייט, און ער האָט אַוודאי געהאַלטן, אַז ס׳איז קיין עוולה ניט צו נעמען ביי זיי וואָס מער געלט, און ער האָט אפשר געדענקט, אַז אויב ער וועט זיך ניט פירן רייך, וועלן זיי פאַר אים קיין דרך־ארץ ניט האָבן און וועלן נאָך אפשר גאָר קוקן אויף אים פון אויבן אַראָפּ, ווי ס׳איז דער שטייגער פון רייכע לייט, ווען זיי קומען זיך אַמאָל צונויף מיט אַזעלכע, וואָס זיינען ניט אַזוי רייך ווי זיי.

בכלל, איז דער חסידיזם, וואָס האָט זיך אָנגעהויבן ווי אַ פאָלקס־באַוועגונג, ניט ווייניק דעמאָראַליזירט געוואָרן פון דעם, וואָס רייכע לייט זיינען אויך געוואָרן חסידים. די באַוועגונג, וואָס איז פון אָנפאַנג אָן געשאַפן געוואָרן פאַר די אָרעמע און פשוטע מענטשן פון פאָלק האָט איבער דעם געמוזט פאַרלירן אַ סך פון איר פריערדיקן אינהאַלט און זיך אַוועקלאָזן אויף אינגאַנצן נייע וועגן, וואָס האָבן אין גרונט ווידערשפּראָכן אירע הויפּט־פּרינציפּן. חסידישע רביים, אָפילו אַזעלכע, וואָס זיינען אין דער אמתן גאָר ניט געווען קיין געלט־גייציקע מענטשן, האָבן אָפט פשוט ניט געקענט ביישטיין דעם נסיון און ס׳איז פאַר זיי, אין די נייע אומשטענדן, געווען שווער זיך צו פירן אין לעבן אַזוי ווי די ערשטע גרינדער און באַשעפער פונם חסידיזם האָבן זיך געפירט. און אַן אַנצוהערעניש דערויף געפינט מען אין דעם, וואָס רבי דודל טאַלנער אַליין האָט אמאָל דערציילט, רעדנדיק וועגן דער מידה פון באַשיידנקייט:

„באַשיידנקייט, — האָט ער געזאָגט, — איז אייגע פון די שענסטע מידות. ס׳איז גוט ווען אַ מענטש האָלט זיך קליין. אָבער זיך צאָצקען דערמיט דאַרף ער פונדעסטוועגן ניט. דאָס האָב איך איינגעזען פון אַ פאַל, וואָס האָט זיך געטראָפן טאַקע מיט מיר אַליין. אָט הערט אומיסטן:

„ווען דער טאַטע, זכרונו לברכה, איז נפטר געוואָרן און איך האָב זוכה געווען צו פאַרענטפערן זיין אָרט, איז צו מיר איינמאָל געקומען אַ גרויסער גביר און האָט פאַר מיר אַוועקגעלייגט אויפן טיש אַזאַ פּדיון, וואָס נאָר אַ גרויסער גביר קען זיך פאַרגינען צו געבן אַזוי פיל אַ רבין.

— „אַזוי פיל געלט? — האָב איך אים געפרעגט. — ס׳איז צופיל!

— „ניין, — האָט ער געענטפערט. — ס׳איז ניט צופיל. אַזוי האָב איך זיך נוהג געווען ביים אַלטן רבין, זכרונו לברכה, און איך וויל דעם מנהג ניט ברעכן; דער זון דאַרף ביי מיר קריגן ניט ווייניקער ווי דער טאַטע.

— „אָבער ווי קום איך צו מיין טאַטן? — האָב איך געזאָגט צום גביר. — מיין טאַטע, זכרונו לברכה, איז געווען איינער פון די גרעסטע צדיקים אין דער וועלט. אַ הייליקער. און ווער בין איך? איך בין דאָך אַ גאָרניט!

— „טאַקע?! — האָט דער גביר מיך אָפגעמאָסטן מיט די אויגן פונם קאָפ ביז די פיס. — אַבי איך האָב געמיינט, אַז איר זענט אַזאַ גרויסער צדיק ווי דער טאַטע...

„און טאַקע באַלד האָט ער אַראָפגענומען דאָס געלט פונם טיש און עס אַריינגעלעגט צו זיך אין קעשענע. און דעמאָלט, הערט איר, — האָט ר׳ דודל געענדיקט די מעשה, — איז מיר איינגעפאַלן דער געדאַנק, אַז עניוות איז טאַקע זייער אַ שיינע מידה, אַז ס׳איז גוט ווען אַ מענטש האָלט זיך קליין, אָבער זיך צאַצקען דערמיט דאַרף ער פונדעסטוועגן ניט...“

די דאָזיקע מעשה וואָס מיר געפינען אין מ. ליפסאָנס „מדור דור“, איז כאַראַקטעריסטיש, און מ׳קען פון דעם זען, אַז ר׳ דודל טאַלנער איז געווען אַ קלוגער ייד, אַז ער האָט פון אַלץ געקענט אָפלערנען עפעס, וואָס זאָל צו־ניץ קומען אויף שפעטער, און אַז ער האָט גוט פאַרשטאַנען די לאָגע, אין וועלכער ער האָט זיך געפונען, און ער האָט געוואוסט, אַז אויב ער וועט ניט אָנהאַלטן דעם גרויסן שטעל און ניט פירן דעם בריטן שטאַט, וועט ער נאָך אפשר גאָר פאַלן אין די אויגן פון אַ סך פון זיינע חסידים און זיי וועלן אים גאָר פאַר קיין גרויסן צדיק ניט האַלטן, און דאָס האָט געמיינט זיך אינגאַנצן אָפזאָגן פון דעם, וואָס ער האָט איבערגענומען בירושה ביי זיין טאַטן ר׳ מרדכי דער טשערנאָבילער.

דאָס מאַכן פשרות מיט זיך אַליין האָט אים אָבער ביסלעכווייז דאָך דער־פירט דערצו, אַז ער זאָל די רייכע חסידים זייַנע שענקען מער אויפמערקזאַמקייט ווי די ארעמע, און דאָס האָט פאַרשאַפט יסורים יענע, וואָס האָבן זיך פון דעם געפילט געקריוודעט, און מ׳האָט אמאָל טאַקע געהאַט טענות צו אים דערפאַר, אָבער ער האָט מיט זיין קלוגשאַפט שוין געוואוסט וואָס צו ענטפערן אין אַזאַ פאַל, און איינמאָל, וועז ער איז מיט אַ רייכן חסיד אָפגעזעסן אַ פאָר שעה ביי זיך אינם חדר מיוחד און נאָכדעם, וועז אַן ארעמער חסיד איז אַריינגעקומען, האָט ער מיט אים ניט מער ווי עטלעכע געציילטע ווערטער אויסגערעדט, האָט זיך יענער געפילט באַלידיקט און אָפן געפרעגט צי דאָס איז דערפאַר, וואָס דער רבי קוקט זיך מער אום אויף די רייכע ווי אויף די ארעמע, האָט ר׳ דודל אים געענטפערט: „נאָר איינער, פאַרוואָס זאָל דיר גאָר אַזוינס איינפאַלן? ס׳איז

אַ גאַנץ פֿשוטע זאַך דערבייַ: וועַן דו קומסט אַריין צו מיר, ווייס איך גלייך, אַז דו ביסט אַ ייד אָן אַרעמאָן. איך דאַרף מיט דיר לאַנג ניט רעדן דאָס אויס־צוגעפינען. יענער אָבער מאַכט אַזאַ אָנשטעל, אַז איך דאַרף מיט אים רעדן אוּן רעדן ביז איך געפין אויס, אַז ער איז פונקט אַזאַ אַרעמאָן ווי דו..."

אונטער דער הערשאַפט פון פיר צאַרן איז דעם טאָלנער רבין ר' דודל אויסגעקומען צו לעבן אין רוסלאַנד. ער איז געבאָרן געוואָרן אינם יאָר 1808, וועַן אַלעקסאַנדער דער ערשטער איז נאָך געזעסן אויפן טראָן. נאָכדעם האָט ר' דודל איבערגעלעבט ניקאָלאַי דעם ערשטן אוּן אויך אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, אוּן געשטאָרבן איז ער אינם יאָר 1882, וועַן אַלעקסאַנדער דער דריטער איז שוין געזעסן אויפן טראָן. ער איז דאָן אַלט געווען פיר אוּן זיבעציק יאָר, אָבער די טשערנאָבאָליער חסידישע „דינאַסטיע" איז ווייטער געבליבן אין טאָלנע אוּן אויך אין אַנדערע שטעט פון אוקראַינע אוּן שפּעטער איז זי אַריבערגע־וואַרפן געוואָרן קיין אַמעריקע. אוּן אַ סך יאָרן נאָך ר' דודלס טויט האָט מען נאָך אין טאָלנע זיך געהאַלטן גרויס דערמיט וואָס ער האָט דאָרט אַמאָל גע־לעבט, אוּן ניט נאָר חסידים, נאָר אויך מתנגדים אוּן אַפּיקורסים האָבן איבער־דערציילט זיינע רייד אוּן זיינע ווערטלעך, אין וועלכע ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך קלוגשאַפט אוּן אַמאָל אויך זייער אַ טרעפלעכע קריטיק דווקא אויף חסידישע רביים אוּן אויף חסידיזם בכלל...

ער האָט געקוקט מיט אָפענע אויגן אַרום זיך; ער האָט גוט פאַרשטאַנען די מענטשן, מיט וועלכע עס איז אים אויסגעקומען זיך צו טרעפן, אוּן מ'דער־ציילט, אַז איינמאָל, רעדנדיק וועגן חסידיזם אַמאָל אוּן היינט, האָט ער געזאָגט:

„וועַן אַ חסידישער רבי, וואָס האָט ניט קיין תורה אוּן ניט קיין מעשים־טובים, דאָוונט דאָך דריי מאָל אַ טאָג, איז דאָס זייער פיין פון זיין זייט אוּן מ'דאַרף אים האַלטן פאַר אַ צדיק גמור, וואָרעם וועַן ער וואָלט ניט געדאָוונט, וואָלטן די חסידים זיינע דאָס אויך אויסגעטייטשט גוט אוּן זיי וואָלטן געוויס געזאָגט, אַז ער איז שוין אַזאַ קדוש שבקדושים, אַז אַפילו דאָוונען דאַרף ער שוין אויך ניט..."

וועַן מ'האָט אים איינמאָל געפרעגט ווי קומט עס וואָס ער האָט חסידים אין די טויזנטער אוּן וואָס די מערסטע פון זיי זיינען רייכע לייט, וואָס האָבן הצלחה אין אַלץ צו וואָס זיי נעמען זיך נאָר, אין דער צייט וועַן זיין ברודער ר' יוחנצי, דער ראַכמעסטריווקער, האָט וויניק חסידים אוּן די מערסטע פון זיי זיינען אַרעמעלייט, האָט ער דערויף געענטפערט מיט אַ קלוגן שמייכל:

„ס'איז אַ גאַנץ פשוטע זאַך דערבייַ", האָט ער געזאָגט. „ביי מיר איז שטענ־דיק אַפּ אויף קאָפּ. אוּן וועַן אַ חסיד קומט צו מיר, מוז ער אַמאָל וואַרטן עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד ביז מ'לאָזט אים צו צו מיר. אוּן וועז מען לאָזט אים שוין יאָ

צו און ער קומט אַריין מיטן קוויטל, איז נאָך איידער ער עפנט דאָס מויל, דאַרף ער שוין אַרויסגיין, ווייל אַנדערע ווארטן דאָך. און ווען ער גייט אַוועק, טראַכט ער זיך געוויינלעך אַזוי: אין איילענישׁ האָב איך דאָך גאָרניט אוספּייעט צו זאָגן דעם רבין. איך האָב דאָך אים גאָר ניט דערציילט וואָס פאַר אַ צרות איך האָב! און טראַכטנדיק אַזוי, מאַכט ער אָפּ ביי זיך, אַז אויב אַזוי, וועט ער זיך שוין מוזן פאַרלאָזן אויף גאָט, און ווען ער פאַרלאָזט זיך אויף גאָט, העלפט אים גאָט...

„מיט מיין ברודער ר׳ יחצי אָבער איז אַנדערש; ביי אים דאַרף קיינער לאָנג ניט ווארטן. ווי דער חסיד קומט נאָר, לאָזט מען אים גלייך אַריין, און דער רבי זיצט מיט אים לאָנג און מ׳רעדט און מ׳רעדט; אַלץ וואָס ס׳איז נאָר דעם חסיד אויפן האַרצן, דערציילט ער דעם רבין, און נאָכדעם, ווען ער גייט שוין אַוועק, טראַכט ער זיך געוויינלעך אַזוי: איך האָב דעם רבין אַלע מיינע צרות דער־ציילט, און ער וועט מיר שוין אַוודאי העלפן. אויף אים קען איך זיך פאַרלאָזן. אַז ער דאַרף זיך פאַרלאָזן אויף גאָט — וועגן דעם קלערט ער שוין ניט, און טאַקע דערפאַר, וואָס ער קלערט ניט דערפון, העלפט אים ניט גאָט“...

אויף אַלץ האָט ר׳ דודל טאַלנער געוואוסט וואָס צו ענטפערן, און אין יעדן ענטפער זיינעם האָט מען געקענט זען ווי גוט ער פאַרשטייט אַלץ און ווי גוט ער קלייבט זיך פאַנאַנדער אין דער פּסיכאָלאָגיע פון מענטשן, און ווי אין דער זעלבער צייט וואָס ער שעצט הויך די גוטע זייטן פון חסידיזם, קוקט ער אויך מיט אָפענע אויגן אויף די שלעכטע זייטן...

ווען אַ געוויסער חסידישער רבי, מיט וועמען ער האָט זיך גראָד גע־טראָפן אין אַ שטעטל אויף איינער פון זיינע רייזעס איבער אוקראַינע, האָט זיך פאַר אים געקלאָגט דערויף וואָס זייער ווייניק מענטשן פון שטעטל קומען צו אים, האָט ער אים געטרייסט און אים אויך אַ שיינע מטבע געגעבן, און ווען יענער איז שפּעטער געקומען און אים דערציילט, אַז זינט מ׳האָט זיך אין שטעטל דערוואוסט וועגן דעם, האָט מען אָנגעהויבן קומען און מ׳ברענגט אים גוטע פּדיונות, האָט ר׳ דודל צו אים געזאָגט:

— איך האָב פאַרשטאַנען ס׳וועט אַזוי זיין, ווייל ס׳איז, פאַרשטייט איר מיך, אַלעמאָל אַזוי: ווען מען וויסט, אַז יענער איז אויף גרויסע צרות און אַז ס׳איז אַ מצווה אים צו העלפן, איילט מען זיך ניט, ווייל אויף מצוות זיינען מענטשן גאָרניט אָנצולכע גרויסע בעלנים. אָבער ווען מ׳דערוויסט זיך, אַז יענער איז שוין מער ניט אויף צרות און ס׳איז שוין מער ניט קיין מצווה אים צו העלפן, שפּאַרן זיך אַלע צו אים און מ׳טראָגט פון אַלע זייטן...

אין אַ סך פון דעם וואָס ר׳ דודל טאַלנער האָט געזאָגט ביי פאַרשיידענערליי געלעגנהייטן, קען מען געפינען די דערקלערונג דערויף פאַרוואָס ער האָט זיך

געפירט אויף אַזאַ ברייטן שטייגער און געלעבט אין אַזאַ עשירות. דאָ און דאָרט געפינט מען אין זיינס אַ וואָרט אָן אָנצוהערעניש דערויף, וואָס גיט אַ גרונט צו גלויבן, אַז אים אַליין איז אַזאַ רייך לעבן גאָרניט געווען אַזוי שטאַרק צום האַרצן, אָבער די אומשטענדן זיינען געווען אַזעלכע, אַז ער האָט קיין אָנדער ברירה ניט געהאַט און ער איז עפּעס ווי פון זיך אַליין אַלץ מער און מער אַרײַנגעצויגן געוואָרן אין דעם. מיט זיין קלוגשאַפט האָט ער צוגעצויגן צו זיך מענטשן און דאָס איז געווען איינע פון די אורזאַכן פון זיין גרויסן דערפאָלג; וועלטלעכע יידן, וואָס האָבן געפירט גרויסע געשעפטן, האָבן זיך ניט געקענט געוענג אָפּלויבן פון זיין קלוגשאַפט, און ווען אַזאַ יידענט איז צו אים געקומען איין מאָל, האָט ער שוין געמוזט קומען אַ צווייטן מאָל און אַ דריטן מאָל, און ער איז געוואָרן זיינער אַ פאָרברענטער חסיד און געבראָכט די גרויסע פּדיונות, און מיט אַזעלכע יידן האָט מען זיך געדאַרפט האַלטן אַזוי, אַז זיי זאָלן שטענדיק האָבן גרויס דרך־ארץ און דאָס האָט געמוזט אַרײַנשלעפּן אין אַ לעבן פון אַזאַ גלאַנץ, וואָס האָט ניט געשטימט מיט דעם, וואָס די ערשטע גרינדער און באַשעפער פון דעם חסידיזם האָבן געפּרעדיקט...

ער איז געווען אַ פּערזענלעכקייט, דער רבי ר׳ דודל, אַרום וועלכן מ׳האָט טאַנצענדיק געזונגען, אַז אַמאָל האָט ער געוואוינט אין וואָסילקאָוו און היינט וואוינט ער אין טאָלנע! אַ מאַגנעטישע פּערזענלעכקייט, וואָס ציט מענטשן צו זיך. און ווייל קיינער האָט אַזוי גוט ניט פאַרשטאַנען זיין אייגענע לאַגע ווי ער אַליין, און ווייל ער איז אָפט געווען געצוואונגען צו מאַכן פּשרות מיט זיך אַליין, איז ער אין דער גרויסער עשירות ביי זיך אין הויף גיכער געוואָרן דער העלד פון אַ טראַגעדיע, וואו מ׳טאַנצט און מ׳זינגט און ס׳איז לעבעדיק און פריילעך...

ס׳איז אים אָפט געווען שרעקלעך לאַנגווייליק אין דער געזעלשאַפט פון יענעם מין חסידים, וואָס זיינען מער פרום ווי נאָריש, אָדער מער נאָריש ווי פרום. און אייגנאַל, ווען אייגער פון זיינע חסידים, וואָס האָט געהאָט אַ שם פאָר אַ זייער פרומען און אויך פאָר אַ גרויסן נאָר, האָט צו אים, מיט אַ פרומער מינע אויפן פּנים, געזאָגט, אַז ס׳שטייט אין דער גמרא, אַז ס׳איז בעסער צו זיין אַלע יאָרן אַ נאָר, אידער איין שעה אַ רשע, האָט ר׳ דודל גלייך געהאָט אַ קלוגן ענטפער דערויף:

— ריכטיק ווי גאָלד — האָט ער צו אים געזאָגט. — אָבער אויף אַן אַנדער אָרט אין דער גמרא (נדה, דף ט״ז, עמוד ב׳) שטייט, אַז נאָך איידער אַ מענטש ווערט געבאָרן, איז מען אויפן הימל שוין גוזר וואָס ער זאָל זיין: אַ געזונטער, אַדער אַ קראָנקער, אַ קלוגער, אַדער אַ נאָר, אַן עושר, אַדער אַ קבצן. אַזוי שטייט דאָרט. נו, פרעגט זיך אַ קשיא: וואָס קען טאָן אַ מענטש, אַז ער זאָל ניט זיין

קיין נאָר, וועָן אויפן הימל איז בפירוש נגזר געווָארן, אַז ער זאָל יאָ זיין אַ נאָר? ענטפערט מען דערויף אַזוי: וועָן אַיינער איז ניט זייער שטאַרק מקפיד אין פרומקייט, נעמט ער אויף זיך דעם גזר פון יוצא־וועָגן און — ער איז גלאַט אַ נאָר. אָבער וועָן אַיינער איז אַ גרויסער מקפיד אין פרומקייט, איז שוין פאָר אים ניט קיין ענוג וואָס ער נעמט אויף זיך דעם גזר בלויז פון יוצא וועגן, נאָר ער היט אים טאָקע אָפּ מיט אַלע פּיטשעווקעס, לכל פרטיה ודקדוקיה, און — ער איז שוין ניט נאָר גלאַט אַ נאָר, נאָר טאָקע גאָר אַ גרויסער טפש...

צו ר׳ יאָסעלע טאַלנער, דעם חזן, וואָס פלעגט אָפט זינגען ביים רבינס טיש די ניגונים, וואָס ער האָט אַליין „אויסגעטראַכט״, האָט ר׳ דודל אַרויסגעוויזן גרויס ליבשאַפט, ווייל ער איז אַליין אויך געווען אַ גרויסער ליבהאָבער פון נגינה. און איינמאָל, וועָן יאָסעלע האָט ביים טיש אָפּגעזונגען אַ נייעם ניגון, וואָס האָט זייער שטאַרק אויסגענומען, האָט ר׳ דודל אים זייער אַ סך געלויבט דערפאָר, און וועָן אַיינער אַ רייכער חסיד, וואָס האָט זיך געוואָלט איבערנעמען מיט זיין עשירות, האָט מיט ביטול געגעבן אַ זאָג, אַז חזנות איז אַ וויסטע פרנסה, אַ פינצטערע, ווייל מ׳האָט דאָך דערפון אינגאַנצן ניט מער ווי פינף קערבלעך אַ וואָך, און אַן אַנדער חסיד האָט דאָס געפּרואווט פאַרגלעטן מיט דעם, וואָס ער האָט געזאָגט, אַז אָט איז ער אַ נאָמן, אַ באַגלויבטער, הייסט עס, ביי יענעם אין אַ געשעפט, און ער קריגט דערפאָר אויך ניט מער ווי פינף קערבלעך אַ וואָך, האָט ר׳ דודל דערויף געמאַכט אַזאַ באַמערקונג, אַז מ׳האָט פון דעם געקענט זען ווי הויך ער שעצט נגינה און ווי ליב ער האָט דעם מענטשן, וואָס האָט דעם טאַלנער ניגון געשאַפן און אַזוי פיל נשמה אַריינגעגעבן אין אים:

— צו אים, — האָט ער געזאָגט דעם חסיד, אַנווייזנדיק אויף ר׳ יאָסעלען, — קענסטו זיך ניט פאַרגלייכן; וועָן דו וואָלסט אויפגעהערט זיין אַ באַגלויבטער, וואָלט דיר פון דעם עפּעס צוגעקומען... אָבער וועָן ער וואָלט אויפגעהערט זינגען, וואָלט ער אַליין פון דעם אַ סך פאַרלאָרן, אויך מיר וואָלטן פון דעם אַ סך פאַרלאָרן...

און דאָס איז געווען אמת. וועָר וויסט צי דער טאַלנער ניגון וואָלט זיך אַזוי פאַרשפּרייט צווישן יידן אין אוקראַינע און אומעטום, וועָן יאָסעלע וואָלט אין דעם ניט אַריינגעגעבן אַזויפיל יידישע האַרציקייט און אַזאַ עכט־יידישן טעם.

ער האָט דעם טאַלנער ניגון געשאַפן, און ר׳ דודל טאַלנער האָט דאָס הויך געשעצט. ער האָט ליב געהאַט דעם מענטשן, וואָס האָט טאַלנע געמאַכט באַרימט פאָר אַ שטאָט פון נגינה...

***

נאָכן אויסברוך פון דער רעוואָלוציע אין 1917, איז די פרייד אין טאַלנע געווען גרויס. מיט געזאַנג האָט מען אויפגענומען די גרויסע בשורה, אַז דאָס לאַנד איז פריי און פון איצט אָן און ווייטער וועלן יידן שוין זיין גלייך מיט אַלע אַנדערע בירגער פון דער גרויסער מדינה. די יונגוואַרג האָט פאַר פרייד געזונגען רעוואָ־לוציאָנערע לידער; די עלטערע יידן האָבן פאַר גרויס שמחה געזונגען דעם טאַלנער ניגון, וואָס איז נאָך געבליבן פון יענע צייטן, ווען ר׳ דודל האָט געלעבט און ווען יאָסעלע דער חזן האָט ביי זיין טיש געזונגען. אַלע האָבן זיך געפרייט. אָבער ווען דער בירגער־קריג האָט זיך אָנגעהויבן, איז טאַלנע, די שטאָט פון נגינה, געוואָרן אַ יאָמער־טאָל.

אָנגעהויבן האָט זיך דאָס ביים סוף פונם מאָנאַט נאָוועמבער, אינם יאָר 1918. די ערשטע, וואָס זיינען אַריינגעקומען אַהין און גלייך גענומען ראַבעווען און שלאָגן יידן, זיינען געווען די פּעטליוראָווצעס. עטלעכע וואָכן האָבן זיי דאָרט געוועלטיקט און אַרויפגעלייגט די שווערסטע שטראָפן אויף דער יידישער באַפעלקערונג פונם שטעטל. נאָכדעם זיינען די פּעטליוראָווצעס אַרויס און די באָלשעוויקעס זיינען אַריין, און שפּעטער, ווען די באָלשעוויקעס זיינען פון דאָרט אַרויס, האָט דאָס שטעטל אָנגעהויבן איבערגיין פון האַנט צו האַנט, און אין די עטלעכע וואָכן פון די חדשים יוני און יולי, 1919, זיינען דאָרט איבערגעווען אָן אַ שיעור אוקראַינישע אַטאַמאַנען און זייערע באַנדעס; ס׳איז דאָרט געווען דער באַרימטער אַטאַמאַן קלימענקאָ, וועמען די העלדישע יונגעלייט פון דער יידישער „אָכראַנע" אין כאָבנע האָבן שפּעטער דערהרגעט; ס׳איז דאָרט געווען דער אַטאַמאַן נאַבאַק מיט זיינע באַנדעס, דער אַטאַמאַן סאָקאָלאָוו מיט זיינע קאָזאַקן, דער אַטאַמאַן טיוטיוניק מיט זיינע מחנות. און יעדער אַטאַמאַן האָט אין טאַלנע יידיש בלוט פאַרגאָסן. אויך דער באַרימטער מאַכנאָ איז דאָרט געווען, און די דעניקינצעס זיינען אַהין געקומען, און ס׳איז גאָר קיין סוף ניט געווען צו די נגישות, וואָס מ׳האָט דאָרט אָנגעטאָן די יידן און צו דעם חורבן, וואָס מ׳האָט דאָרט געמאַכט.

זייער ניט קיין שיינע ראָלע האָבן אין דעם געשפּילט די פּוילישע פּריצים, וואָס האָבן געהאַט מאַיאָנטקעס אין די דערפער, וואָס אַרום טאַלנע. אין זייער מורא, אַז ווען די סאָוועטן־מאַכט וועט זיך באַפעסטיקן, וועלן זיי די מאַיאָנטקעס פאַרלירן, האָבן זיי געהעצט די אוקראַינישע פּויעריב קעגן די באָלשעוויקעס, און ווי ס׳פירט זיך שוין פון תמיד אָן, האָט מען דערביי אָנגעוויזן אויף די יידן, אַז זיי זיינען שולדיק אין אַלץ; זיי האָבן צווישן די פּויערים אין די אַרומיקע דערפער פאַרשפּרייט בלבולים, אַז יידן צעוואַרפן אומעטום די קלויסטערס און

זיי צעריסן און צעשניידן די הייליקע איקאָנעס און זיי גרייטן זיך אָנצופאַלן אויף די פּויערים און זיי אַלעמען אויסקוילען און צונעמען ביי זיי די ערד.

איבער די אַלע דערפער, וואָס אַרום טאַלנע, האָט מען צעשיקט אונטער־געקויפטע לייט, וואָס מ׳האָט אומיסטן אָנגעטאָן אין צעריסענע קליידער; האַלב־נאַקעטע און בארוועסע זיינען זיי אַהין אַריינגעקומען און אין די קלויסטערס און אויף די מאַרק־פלעצער האָבן זיי דערציילט מעשיות, אַז יידן אין טאַלנע האָבן זיי געשלאָגן און זיי זיינען אַהער קוים מיטן לעבן אַנטלאָפן. און די אומוויסנדע, פשוטע, פויערים האָבן די אַלע בלבולים געגלויבט, און זיי האָבן זיך אין די הונדערטער געלאָזט גיין קיין טאַלנע צו העלפן די באַנדעס נעמען נקמה אין די יידן.

דער ערגסטער פון די, וואָס האָבן קאָגן די יידן געהעצט, איז געווען דער דאָקטאָר נאַזאַרענקאָ, אַן אוקראַינער, וואָס האָט געהאַלטן מיט פּעטליורען, און אַ פּאַרביסענער קאָגנער פון די באָלשעוויקעס. און אַרויסגעהאָלפן אין דעם האָבן אים אויך עטלעכע רוסישע לערער.

וועו די באַנדעס פונם אַטאַמאַן קלימענקאָ זיינען אַריינגעקומען קיין טאַלנע, האָבן זיי שוין דאָרט געטראָפן אַ סך פון דער באַנדע, וואָס דער דאָקטאָר נאַזאַ־רענקאָ און זייער לייט האָבן נאָך פריער צונויפגעטריבן פון נאָענטע און ווייטע דערפער. דאָס איז געווען אין די טעג פונם מאָנאַט מאַי, 1919, און דאָן האָבן די רעדל־פירער פון די באַנדעס ביינאַכט אָפּגעהאַלטן אַ באַראַטונג און ס׳איז ביי זיי געבליבן, אַז מ׳זאָל מאָרגן צונויפרופן אַלע יידן פון שטעטל און אויס־שעכטן אַלע מאַנספּאַרשוינען. בלויז די, וואָס זיינען נאָך קיין צען יאָר ניט אַלט, זאָל מען לאָזן לעבן.

און זיי וואָלטן דאָס אפשר געווען דורכגעפירט, וועו ס׳וואָלט ניט געשען אַ נס, אויף וועלכן קיינער האָט זיך ניט גערעכנט:

די באַלעבאָסטע פון דעם הויז, וואו די רעדל־פירער פון די באַנדעס האָבן די באַראַטונג אָפּגעהאַלטן, אַ קריסטלעכע פרוי מיט אַ גוט האַרץ, האָט אָנגע־הויבן בעטן, אַז מ׳זאָל דאָס ניט טאָן, און וועו זי האָט געזען, אַז דאָס בעטן העלפט ניט, האָט זי אָנגעהויבן שרייען מיט באָנומענע קולות, און רייסנדיק זיך די האָר פונם קאָפּ, האָט זי געגעבן אַ שבועה, אַז אויב מ׳וועט מאָרגן דורכ־פירן דעם באַשלוס, וועט זי זיך אַריינוואַרפן אין טייך. זי ווייל ניט לעבן, אויב מ׳וועט אין טאַלנע טאָן אַזוינס צו די יידן!

און מ׳האָט איר געמוזט צוזאָגן, אַז מ׳וועט דאָס ניט טאָן.

אָבער אינגאַנצן געהאַלטן וואָרט האָט מען דאָך ניט. אויף מאָרגן האָט מען פון אינדערפרי אַן אָנגעהויבן שלאָגן און הרגענען און שפּעטער האָט מען אויף דעם גרויסן פּלאַץ, וואָס לעבן שטאָטישן גאָרטן, צונויפגעטריבן אַ דריי

טויזנט יידן און נאָכדעם ווי מ׳האָט זיי דאָרט געהאַלטן עטלעכע שעה צייט, האָט מען זיי געהייסן גיין אויף דעם בארג, ווו מ׳פאַשעט די בהמות...

„מיר זיינען ארויף אויפן בארג", האָט שפּעטער דערציילט איינער מיטן נאָמען אברהם זאַסלאַווסקי, ווו האָט דאָס אלץ אַליין איבערגעלעבט, „און כאָטש מיר האָבן געוואוסט, אַז מ׳פירט אונדז צו דער שחיטה, האָבן מיר זיך דאָך דערפילט מונטערער; אין דער הויך, אויפן בארג, האָט אַ קיל ווינטעלע גע־בלאָזן און דאָס האָט אונדז אַלעמען ממש דערפרישט, און אין האַרצן האָט אין אַ ווינקל געטליעט אַ פאַרבאַרגענע האָפענונג: אפשר דאָך... מיטאַמאָל האָבן מיר פון טאָל דערהערט אַ שיסעריי און מיר זיינען אַלע פאַרציטערט געוואָרן. מיט שטומע בליקן האָבן מיר זיך איינגעגראָבן אין די אויגן פון די לייט, ווו האָט האָבן אונדז געהאַלטן געפאַנגען, אָבער ביי זיי זיינען די אויגן געווען פאַרשטעלט... ערשט שפּעטער האָבן מיר זיך דערוואוסט, אַז בשעת מ׳האָט אונדז געהאַלטן אויפן בארג, האָט מען אין שטאָט אויסגעשאָסן אַכטצן יידן און ערנסט פאַר־וואונדעט עטלעכע און פערציק."

ס׳האָט לאַנג געדויערט ביז מ׳האָט די דריי טויזנט יידן פון טאָלנע אָפּגע־לאָזט צוריק אַהיים. און ווי ס׳וועט אויבערגעגעבן אין א. ד. ראָזענטאָלס „שני פרקים ממגלת אוקרינה", האָט מען דאָס געטאָן ערשט נאָכדעם ווי ס׳האָבן זיך געפונען, אַזעלכע, וואָס האָבן אַנגעגעבן די נעמען פון פופצן יידן, וועלכע האָבן געהאָט באַלשעוויקעס צווישן זייערע קרובים...*).

אין טאָלנע האָט מען זיך נאָכדעם געשעמט מיט די, וואָס האָבן דאָס געטאָן.

וועו די רויטע ארמיי איז אַריין אין שטאָט, האָבן די יידן פרייער אָפּגע־אָטעמט. אָבער באַלד האָט זיך אָנגעהויבן אַ נייע צרה:

דער קאָמאַנדיר פון דער רויטער ארמיי, וואָס איז אַריין אין טאָלנע, האָט ארעסטירט דעם דאָקטאָר נאָזאַרענקאָ, און דאָן האָבן אַ סך פון די קריסטן אין שטאָט געסטראָשעט די יידן, אַז אויב זיי וועלן ניט פּועלן ביים רויטן קאָמאַנדיר, אַז ער זאָל דעם דאָקטאָר נאָזאַרענקאָ גלייך ארויסלאָזן פריי, וועלן זיי ווידער מאַכן אַ פאָגראָם אַזוי שנעל ווי די באַלשעוויקעס וועלן נאָר ארויס פון טאָלנע...

און די יידן האָבן געמוזט לויפן בעטן, אַז מ׳זאָל ארויסלאָזן פריי דעם בלוטיקן שונא זייערן. זיי האָבן דאָס געמוזט טאָן, ווייל די לאַגע איז געווען ניט קיין זיכערע; באַלשעוויסטישע באַטאַליאָנען האָבן זיך אין טאָלנע לאַנג ניט געהאַלטן, און די צעשראָקענע יידן פון שטעטל האָבן געוואוסט, אַז אויב מ׳וועט דעם ארעסטירטן דאָקטאָר נאָזאַרענקאָ ערגעץ אַוועקפירן און מ׳וועט

*) רשומות, באַנד 3, זז׳ 321-331.

ניט וויסן וואָס מיט אים איז געשען, וועט מען נאָכדעם נעמען נקמה פון די יידן.

מיט אַ געפיל פון וווייטיק און שאַנד זיינען זיי אַוועק צום באָלשעוויסטישן קאָמאַנדיר בעטן, ער זאָל אָפּלאָזן דעם דאָקטאָר נאָז׳אַרענקאָ. יונג און אַלט, מענער און פרויען, האָבן זיך אויסגעלעגט אויף די רעלסן פון דער בריק, וואו דער באָן גייט דורך; זיי האָבן געזאָגט אַז זיי וועלן זיך ניט אומקערן צוריק אין שטאָט אַריין ביז מ׳וועט זיי ניט אַרויסגעבן דעם אַרעסטירטן, וואָס מ׳איז שוין געווען גרייט אַוועקצופירן ערגעץ מיטן באָן. און ווען ס׳האָט זיך, ענדלעך, איינגעגעבן צו פּועלן ביים סאָוועטישן קאָמאַנדיר, ער זאָל נאָכגעבן זייער פּאַר־לאַנג, איז דער דאָקטאָר נאָז׳אַרענקאָ געווען אַזוי גערירט דערפון, אַז וועגנדעסדיק זיך צו די יידן, וואָס האָבן זיך אַזוי אייגעשטעלט פּאַר אים, האָט ער געזאָגט:

„איך ווייס, אַז איך האָב דאָס ביי אייך ניט פאַרדינט, אָבער איך זאָג אייך צו, אַז פון איצט אָן און ווייטער, וועל איך זיין אייער פריינד. איך וועל אייך באַלוינען דערפאַר וואָס איר האָט מיך גערעטעוועט. איך גיב אייך מיין וואָרט, אַז איך וועל פאַר אייך טאָן אַלץ אין דער וועלט...“

אַזוי האָט ער צוגעזאָגט, אָבער ער האָט קיין וואָרט ניט געהאַלטן. שפּע־טער, ווען די באַנדעס פון די אָטאַמאַנען טיוטיוניק און זעלעני זיינען אַריין קיין טאַלנע און האָבן דאָרט געמאַכט אַ פּאָגראָם, האָבן די יידן זיך געוועגדט צום דאָקטאָר נאָז׳אַרענקאָ, ער זאָל זיי ראַטעווען; זיי האָבן אים געבעטן, ער זאָל גיין צום וואָקזאַל באַגעגענען דעם אָטאַמאַן טיוטיוניק, וואָס דאַרף אָנקומען מיטן באָן און זען ווירקן אויף אים, אַז מ׳זאָל דעם פּאָגראָם אָפּשטעלן און אויפ־הערן הרגענען און ראַבוועווען יידן. האָט ער זיי געטאָן די טובה און איז אַוועק צום וואָקזאַל, און ווען דער אָטאַמאַן האָט אים געפרעגט וואָס ס׳הערט זיך אין שטאָט, האָט ער געענטפערט, אַז ס׳איז דאָרט שטיל און רואיק און אַז ס׳איז ניט נויטיק אָנצונעמען קיין שטרענגע מיטלען איינצופירן אָרדענונג...

„אַזוי — שרייבט א. ד. ראָזענטאַל אין זיין „שני פּרקים ממגילת אוקרינה“ — האָט דער געערטער דאָקטאָר באַלוינט די יידן פאַר דער גרויסער טובה, וואָס זיי האָבן אים געטאָן“...

זיי האָבן זיין לעבן געראַטעוועט, און ער האָט נאָכדעם גלייכגילטיק צוגעקוקט ווי זיינע לייט שעכטן און קוילען יידן און שענדן יידישע טעכטער, און ביי אים האָט דאָס געהייסן, אַז אין טאַלנע איז „שטיל און רואיק“.

און נאָז׳אַרענקאָ איז ניט געווען דער אייניציקער אַנטיסעמיט און צורר היהודים, פאַר וועמען די יידן אין טאַלנע האָבן, פאַר מורא, זיך איינגעשטעלט, ווען זיי זיינען אַריינגעפאַלן צו די באָלשעוויקעס אין די הענט. אויך פאַר דער טאָכטער פונם צורר היהודים סוכאָדאָלסקי האָבן די יידן זיך געמוזט איינשטעלן,

וועז דער באַלשעוויסטישער קאָמאַנדיר האָט זי אַרעסטירט. די אָפּענע און באַ־האַלטענע אַנטיסעמיטן פון שטאָט האָבן געסטראָשעט, אַז אויב מען וועט סו־כאָדאָלסקיס „טעכטערל" ניט אַרויסלאָזן פריי, וועלן די יידן פון טאַלנע טייער באַצאָלן דערפאַר, נאָכדעם ווי דער באַלשעוויסטישער באַטאַליאָן וועט פון דאָנען אַוועק, און אַזוי ווי דער סאָוועטישער קאָמאַנדיר האָט רחמנות געהאַט אויף די יידן, האָט ער זיי געטאָן די טובה און האָט סוכאָדאָלסקיס „טעכטערל" באַפרייט. און עס קען זיין, אַז עס איז אים שווער געווען צו פאַרשטיין, ווי אַזוי יידן קענען זיך גאָר איינשטעלן פאַר אַזעלכע בלוטיקע שונאים זייערע; אָדער אפשר האָט ער דעם געבראָכענעם און שווערן געמיט פון די טאַלנער יידן מער ווי אַלע אַנדערע פאַרשטאַנען?...

עס איז געווען אַ צייט פון בהלה און צעמישענישן, און בלויז די וואָס זיינען אַליין געווען אין דער בהלה, האָבן אייַנע די אַנדערע געקענט פאַרשטיין.

אָבער דעם גרעסטן חורבן אין טאַלנע האָבן געמאַכט די אַרמייַן פונם געגנעראַל דעניקין. איידער זיי זיינען אַריין אַהין, האָט מען געמיינט, אַז זיי קומען ווי „באַפרייער", ווי אַ גוט־דיסציפּלינירטע אַרמיי. מען האָט נאָך ניט געוווסט, אַז זיי זיינען באַנדיטן און פּאָגראָמשטשיקעס, און דאָקטאָר בילינקעס, דער הויפּט פון דער יידישער קהלה אין טאַלנע, האָט געהייסן, אַז מען זאָל אומעטום אויסקערן די גאַסן און אויספּוצן די הייזער לכבוד די, וואָס קומען ברענגען אַרדענונג. מען האָט זיך געריכט אויף זיי ווי אויף „אויסלייזער". אָבער ווי זיי זיינען נאָר אַריינגעקומען, האָט מען גלייך דערזען, אַז דאָס זיינען רוצחים און באַנדיטן.

דער קאָמאַנדיר אַליין האָט זיך ניט געשעמט צו זאָגן דער יידישער דעלע־גאַציע, וואָס איז אים געקומען באַגעגענען, אַז אין אַלץ זיינען שולדיק נאָר די „זשידעס". און באַלד נאָכדעם האָט זיך אָנגעהויבן דער אומגליק, וואָס איז געווען גרעסער פון די אַלע פריערדיקע אומגליקן, וואָס זיינען געקומען אויף דער שטאָט.

עס איז זעלטן אַווּעק אַ נאָכט אַז דעניקינס קאָזאַקן זאָלן אין טאַלנע ניט גיין פון שטוב צו שטוב, און אומעטום האָבן זיי געראָבעוועט און געשלאָגן. אור־מעטום האָבן זיי געברענט און געצונדן הייזער און געשענדט יידישע טעכטער.

אין איין נאָכט, — דאָס איז געווען אין אַ שבת — האָבן זיי אונטערגע־צונדן הונדערט און פופציק קלייטן און עטלעכע אוץ דרייסיק הייזער. איבער גאַנץ טאַלנע האָבן זיך דאָן די פלאָמען געטראָגן. און אין דער זעלבער נאָכט, וועז דאָס פייער האָט אַזוי געברענט, אַז ס׳האָט זיך געדוכט, אַז די גאַנצע שטאָט וועט אַווּעק מיטן רויך, האָט דעניקינס אַ גענעראַל, דער קאָמאַנדיר פון דער צוועלפטער דיוויזיע, וואָס האָט דאָן געוועלטיקט אין שטאָט, געמאַכט אַ גרויסע

סעודה פאר די אפיצירן, און ביז פארטאג האט מען געגעסן און געטרונקען און לוסטיקע לידער געזונגען.

ווייט איבער די גאסן פון טאלנע האבן זיך זייערע קולות געטראגן, אינאיינעם מיט די פלאמען, וואס האבן זיך פון איין יידישער שטוב צו דער אנדערער אריבערגעוואלפן. דאס איז געווען א געזאנג פון שיכורע רוצחים אין א יאמער־טאל, וואס איז אמאל געווען א שטאט פון הארציקער יידישער נגינה — די שטאט פון טאלנער ניגון...

און נאך מער ווי אין די פאגראמען אין די צייטן פונם בירגער־קריג אין רוסלאנד, האבן די יידן אין טאלנע אריבערגעטראגן אין די צייטן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וען היטלערס חיילות זיינען אהין אריין.

דער בראך איז דארט געווען שרעקלעך און עס איז אפילו ניט געווען ס׳זאל דאס פארשרייבן פאר די דורות, וואס וועלן קומען שפעטער און וואס וועלן אינאיינעם מיט נאך א סך יידן וועלן וויסן וועגן דעם יידישן לעבן אין דער־טאלנע פון אמאל...

אדער אפשר —

„א טאלנער ניגון ווילט אירי?...“

איינעם פון די ניגונים, וואס ר׳ יאסעלע טאלנער האט געשאפן?...

עס זינגט זיך אבער ניט מער...

אומאן

אין אוקראַינע איז אומאַן פאַרעכנט צווישן די שענסטע שטעט. זי האָט אַ באַפעלקערונג פון עטלעכע און פערציק טויזנט. און יעדער איינער וואָס קומט פון אומאַן נעמט זיך שטאַרק איבער דערמיט — ניט נאָר אין אַ קליין שטעטל, וואו ס׳קומט אים אַמאָל אויס צו זיין, נאָר אַפילו אין אַזאַ גרויסער שטאָט ווי אָדעס. ער זאָגט מיט שטאָלץ, אַז ער איז אַן אומאַנער און ער באַרימט זיך מיט דעם גרויסן און שיינעם אומאַנער פּאַרק „סאָפיעווקאַ", וואו עס איז פאַראַן אַן אויסערגעווײנלעך רייכע קאָלעקציע פון זעלטענע פלאַנצונגען און וואו ס׳שטייען אַ סך שיינע קינסטלעריש מאָנומענטן. אַפילו די קאָנדוקטאָרן פון די באַנען, וואָס גייען אויף יענער ליניע, וווייסן די חשיבות פון דער שטאָט, און זיי שרייען אויס מיט עפּעס גאָר אַ באַזונדער טעם:

„סטאַנציאַ אומאַן!"

מיר אַליין איז דאָס אויסגעקומען צו הערן ניט אין מאָל. און דאָס לעצטע מאָל וואָס איך האָב דאָס געהערט איז געווען ווען איך האָב זיך דאָרט אָפּגע־שטעלט אויפן וואָקזאַל, אויף מיין רייזע איבער סאָוועט־רוסלאַנד, אין 1932.

אומאַן — דאָס קלינגט שיין!

פון דאָרט זיינען אַרויסגעקומען גרויסע יידישע שריפטשטעלער.

דאָרט איז געווען אַ צענטער פון חסידיזם, וואָס איז אין די ערשטע צייטן געווען אַן עכטע פאָלקס־באַוועגונג ביי יידן, און דאָרט געפינט זיך דער קבר פון דעם גרויסן חסידישן רבין ר׳ נחמן בראַצלאַווער.

אויך די השכלה־באַוועגונג, וואָס האָט זיך פאַרשפּרייט צווישן די יידן אין רוסלאַנד ביים אַנהויב פון נײַנצנטן יאָרהונדערט, האָט אין אומאַן טיפע ווורצלען געשלאָגן, און ס׳האָבן דאָרט געלעבט משכילים, וואָס האָבן אַ גרויסן אינפלוס געהאַט אויף דער יידישער יונגוואַרג, וואָס האָט זיך געלאָזט גיין אויף נייע וועגן.

עס איז אין יידיש לעבן פון די לעצטע צוויי הונדערט יאָר נישטאָ קיין אייַן וויכטיקע שטרעמונג, מיט וועלכע די שטאָט אומאַן זאָל ניט זיין פעסט צונויפגעוואַקסן. אויך מיט דער געשיכטע פון רוסלאַנד, פוילן און אַפילו טערקײַ, איז אומאַן ענג פאַרבונדן. ס׳איז אַ שטאָט מיט אַ יחוס, אַ שטאָט מיט אַ פאַרגאַנגענ־

הייט. און ניט אומזיסט נעמט זיך אַן אומאַנער אַזוי שטאַרק איבער דערמיט וואָס ער איז אַ געבירטיקער פון דאָרט. און מיר אַלע געדענקען נאָך ווי דער באַרימטער יידישער שריפטשטעלער מרדכי ספעקטאָר פלעגט מיט ניט ווייניק שטאָלץ דערמאָנען דעם פאַקט וואָס ער איז געבאָרן אין אומאַן, אין אַ משפחה פון טאָלנער חסידים.

אויך דער אַלטער יואל עלמאַן, דער פאָטער פון דעם גרויסן יידישן קינסטלער מישאַ עלמאַן, פלעגט מיט אַ באַזונדער מין ליבע רעדן וועגן אומאַן און ער האָט דערציילט, אַז ווען זיין טאַטע איז דאָרט געווען אַ קלעזמער און מ׳האָט זיך איבער אים געריסן אויף אַלע חתונות. ווייל מיט זיין שפילן אויפן פידעלע האָט ער „ממש געבראַכן די הערצער", האָט מען אים אַנדערש ניט גערופן, נאָר „יאָסעלע אומאַנער".

אין די מערסטע יידישע שטעטלעך פון קיעווער און פאָדאָליער גובערניעס האָבן די יידישע קאָפּעליעס פון אומאַן געהאַט אַ שם; ווען אַ גרויסער גביר, וואָס איז נאָר ניט געווען קיין קאַרגער, האָט אַמאָל חתונה געמאַכט אַ טאַכטער און זיך פאַרגונען דעם גרויסן פאַרגעניגן אַראָפּצובערענגען אַ קאָפּעליע פון אומאַן, איז דאָס גאַנצע שטעטל געגאַנגען כאָראָם, און ביים באַזעצן די כלה, ווען דאָס „פידעלע האָט געווייגט", איז מען מיט קינד און קייט געשטאַנען ביים שאַלאָש און זיך צוגעהערט צו דעם שפילן פון די אומאַנער קלעזמער, און יעדער יד האָט זיך געוואונטשן אַז גאָט זאָל אים העלפן און ער זאָל צו זיין טאַכטערס חתונה אויך קענען אַראָפּברענגען פון אומאַן אַזאַ יידישע קאָפּעליע.

זיי האָבן נאָך זיך האַרציק־יידיש ניגונים איבערגעלאָזן אין די אַלע שטעטלעך, די אומאַנער יידישע קאָפּעליעס, וואו מען האָט דעם הויפּט־פידלער געווייגלעך גערופן מיט אַזאַ פאַרצויגענעם נאָמען וויִ „בוקעל" אָדער „צוצעל", אָדער גלאָט עפּעס אַ נאָמען וואָס מ׳רעדט אַרויס מיט ליבשאָפט. און נאָכדעם ווי די אומאַנער קאָפּעליע איז אַוועקגעפאָרן און דער טשאַד פון דער נגידישער חתונה איז אַריבער, האָט מען אין יעדן שטעטל די ניגונים נאָכגעזונגען און מען האָט דערציילט, אַז דער ניגון וואָס די אומאַנער קאָפּעליע האָט געשפּילט ביים פּירן דעם חתן צו דער וועטשערע, איז „צוגעטראָכט געוואָרן" פון ניט קיין אַנדערן ווי פון פּדהצרן אַליין. און ניט איין מאָל האָט גערטראָפן, אַז אַ חזן אין אַ שטעטל האָט דעם ניגון ערגעץ געפּאָקט און ער איז אים אַזוי שטאַרק געפעלן געוואָרן, אַז ער האָט מיט אים געזונגען דעם „אַדון עולם", דאָוונענדיק פאָרן עמוד.

פון אומאַן איז געקומען נגינה.
פון אומאַן איז געקומען געזאַנג.

אומעטום, אין די אַלע אַרומיקע שטעטלעך פון קיעווער און אויך פון פּאָדאָליער גובערניע, האָבן אין דער לופט אַרומגעבלאָנדזשעט גאַנצע יידישע ניגונים, און אויך רעשטלעך פון יידישע ניגונים, וואָס זיינען געקומען פון אומאַן. און ווער ווייסט?... אפשר זיינען דאָס געווען שטיקלעך פון די געזאַנגען פון די בראַצלאַווער חסידים, וואָס האָבן אומאַן פאַר זייער צענטער געמאַכט נאָכן טויט פון זייער גרויסן רבין, וואָס האָט אַזוי שטאַרק ליב געהאַט געזאַנג, אַז ער האָט דאָס ממש פאַרגעטערט און ער האָט געגלויבט, אַז אויף דער וועלט איז גאָרניט פאַראַן קיין איין זאַך, וואָס האָט אין זיך ניט קיין באַזונדער ניגון...

*
**

אומאַן איז ניט קיין גאָר אַלטע שטאָט, אָבער זי האָט דאָך אַ שטורעמדיקע פאַרגאַנגענהייט. זי איז אויסגעבויט געוואָרן ביים אָנהויב פונם 17טן יאָרהונדערט, און אין יאָר 1614 איז זי שוין געווען אינם פייער פון אַ מלחמה; די טערקן האָבן זי איינגענומען און זי חרוב געמאַכט, און שפּעטער איז זי איבערגעבויט דעם חורבן, און אינם יאָר 1654 איז דאָרט אַוועקגעשטעלט געוואָרן אַ שטאַרקע פעסטונג.

וועז ס׳האָט זיך אין אוקראַינע אָנגעהויבן די באַוועגונג פון די האַי־דאַמאַקעס, וועלכע האָבן געמאַכט אַן אויפשטאַנד קעגן די פּויילישע פּריצים, איז אומאַן ווידער אַריין אינם סאַמע צענטער פונם פייער. אינם יאָר 1749 זיינען די אוקראַיניש האַידאַמאַקעס אַהין אַריין און האָבן דאָרט געמאַכט אַ חורבן; אַ היפשער טייל פון דער שטאָט איז דאָן אַוועק מיטן רויך און אַ היפשער טייל פון דער באַפעלקערונג איז דאָן אויסגעהרגעט געוואָרן. אָבער שפּעטער, אין יאָר 1761, איז שוין די שטאָט ווידער געווען אויסגעבויט און עס האָט זיך דאָרט שטאַרק אָנגעהויבן אָנטוויקלען דער האַנדל.

דער אייגנטימער פון דער שטאָט אין דעמאָלט געווען דער פּוילישער גראַף פּאָטאָצקי, און ס׳איז געווען אין זיינע אינטערעסן, אַז די שטאָט זאָל זיך אָנטוויקלען. צוליב דעם האָט ער אינגעפּירט יאָרידן מיט פּרייען האַנדל; און דאָן האָבן קיין אומאַן אויף די יאָרידן אָנגעהויבן קומען סוחרים פון אַנדערע שטעט אויך. און ס׳איז פאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז שוין דאָן האָבן די יידן אינם וואָקסן פון דער שטאָט אַ באַדייטנדיקע ראָלע געשפּילט, ווייל ווי עס ווערט אָנגענעבן, האָט שוין די יידישע באַפעלקערונג אין אומאַן אין יענער צייט דער־גרייכט אַן ערך פון פּיר הונדערט און פופציק מענטשן.

אַ דאַנק דעם וואָס אומאַן האָט אָנגעהויבן ווערן אַ וויכטיקער האַנדלס־צענטער, האָט די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג דאָרט געמומען וואָקסן,

און עס האָט זיך דאָרט שוין געהאַט געשאַפן אַ יידיש לעבן מיט טראַדיציעס. אָבער אינם יאָר 1768 איז געשען אַן אומגליק, וואָס האָט דאָס רואיקע לעבן פון די יידן אין אומאַן אינגאַנצן צעשטערט.

דאָס איז געווען דאַן, וועַן דער אוקראַינער קאָזאַק מאַקסים זאַליזניאַק האָט אָנגעהויבן אַ נייע באָועגונג פון די האַידאַמאַקעס קעגן די פוילישע פריצים און לאַנד־באַזיצער; און ווי געווײנלעך האָט זיך דאָס אויסגעלאָזט צו די קעפ פון די אומשולדיקע יידן. דער לאָזונג פון זאַליזניאַקס באַנדעס איז געווען, אַז „פאָליאַקן, יידן און היַנט זיינען די זעלבע זאַך", און וואוהין זיי זיינען נאָר אַריַינגעקומען, האָבן זיי אומשולדיק בלוט פאַרגאָסן, כאָטש געהייסן האָט עס, אַז דאָס איז אַן אויפשטאַנד פון אונטערדריקטע קעגן אונטערדריקער.

זאַליזניאַקס באַנדעס האָבן זיך דאַן אַריַינגעריסן אין אַ סך שטעט; זיי האָבן איינגענומען סמילא, טשערקאַס, קאָרסון, באָגוסלאָוו און נאָך שטעט, אָבער אין ערגעץ האָבן זיי ניט אַרויסגעוויזן אַזאַ רציחה צו יידן וויַ אין אומאַן; דאָרט האָבן זיי געמאַכט אַזאַ שחיטה, וואָס איז אין אונזער געשיכטע פון בלוט און טרערן פאַרשריבן געווארן אַלס די „אומאַנער שחיטה", וואָס מ׳געדענקט נאָך ביז היַינטיקן טאָג, און מיט יענעם בלוטיקן קאַפּיטל אין אונזער געשיכטע איז פאַרבונדן דער נאָמען פון דעם האַידאַמאַק איוואַן גאָנטע.

גאָנטע איז געווען אין אומאַן וועַן זאַליזניאַקס באַנדעס זיינען צוגעקומען צו די מויערן פון דער שטאָט, און אים האָט דאָס דער פוילישער גובערנאַטאָר מלאָדאָנאָוויטש געמאַכט פאַרן הויפּט פון אַ מיליטעריש־אָפּטיילונג צו גיין זאַליזניאַקן אָקעגן און אָפּשטעלן דעם מאָרש פון זיינע באַנדעס.

אומאַן איז דעמאָלט געווען פול מיט יידן, וואָס זיינען זיך אָנגעלאָפן אַהין פון אַנדערע שטעט, וואו די האַידאַמאַקעס האָבן געמאַכט אַ חורבן. צעשראָקענע און פאַרלאָרענע האָבן די יידן געהאָפט אַז דאָ, אין דער שטאָט וואו ס׳איז פאַראַן אַזאַ שטאַרקע פעסטונג, וועלן זיי דאָך זיין באַשיצט. אָבער כדי צו זיין זיכערער אין דעם, האָבן זיי גאָנטען געגעבן טייערע מתנות, ער זאָל זיי באַשיצן. וואָס מ׳האָט נאָר געקענט אָפּרייסן פון זיך, האָט מען גאָנטען אָוועקגעגעבן — גילדערנע און זילבערנע כלים, צירונג און געלט; אויך די פאָליאַקן האָבן גאָנטען טייערע מתנות געגעבן און אים געבעטן, ער זאָל באַשיצן די שטאָט. און גאָנטע האָט די אַלע טייערע זאַכן און אויך דאָס געלט צוגענומען, און דערביי האָט ער געגעבן זיין וואָרט, אַז ער וועט די שטאָט אומאַן באַשיצן. אָבער וועַן ער איז מיט זיינע חיילות אַרויס פון דער שטאָט און ס׳האָט גהייסן אַז ער גייט זיך שלאָגן מיט זאַליזניאַקן און זיינע באַנדעס, האָט ער מיט אים גאָר אַ בונד געשלאָסן און אינאיינעם מיט אים געמעגן שטורמען די פעסטונג פון דער שטאָט.

די יידן אין אומאַן האָבן דאַן אַרויסגעוויזן גרויס העלדישקייט. אינ־

איינעם מיט די פֿאַליאַקן האָבן זיי אַרויסגעוויזן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד און געשאַפֿן אויף גאַנטעס באַנדעס, וואָס האָבן די פעסטונג געשטורעמט. אָבער דער פּוילישער גובערנאַטאָר מלאָדאָנאָוויטש האָט די יידן פֿאַרראַטן; ער האָט שטילער־הייט געזומען פירן פֿאַרהאַנדלונגען מיט גאַנטען. און וועז יענער האָט אים פֿאַרזיכערט, אַז ער איז בלויז אויסן אויסצוראַטן די יידן פון אומאַן, אָבער ניט די פֿאַליאַקן, האָט מלאָדאָנאָוויטש פֿאר אים געעפנט די טויערן פון דער פעסטונג און אים אַרײַנגעלאָזט אין שטאָט.

אַזוי איז דאָס אַלע מאָל געווען: ס׳האָבן זיך ביי יעדן פֿאַלק געפונען אַזעלכע פירער, וואָס האָבן געדענקט, אַז וועז אַ שונא, מיט וועמען זיי פירן אַ קאַמף, זאָגט אַז ער איז בלויז אויסן אויסצוראַטן די יידן, דאַרף מען זיך אים מער ניט שטעלן אַנטקעגן... ערשט שפּעטער זעען זיי איין, אַז זיי האָבן דערמיט געבראַכט אַן אומגליק אויף זיך אויך.

אַזוי איז דאָס געווען אין אומאַן אויך.

וועז גאַנטע איז מיט זיינע האַידאַמאַקעס אַריין אין שטאָט, האָבן זיי גלייך אַנגעהויבן הרגענען ניט נאָר יידן, נאָר אויך פֿאַליאַקן. אַפילו מלאָדאָנאָוויטשן אַליין האָבן זיי ניט געשאָנעוועט. און עס ווערט דערציילט אין דער געשיכטע, אַז וועז ער האָט גאַנטען דערמאָנט אַן דעם וואָס ער האָט אים געגעבן דאָס וואָרט, אַז אים וועט ער לאָזן לעבן, און אַז בכלל וועט ער די פֿאַליאַקן ניט טשעפּען, נאָר די יידן, האָט גאַנטע צו אים געזאָגט:

„דו רעדסט וועגן געבן אַ וואָרט? האָסטו דען ניט געגעבן דיין וואָרט די יידן, אַז דו וועסט מיט מיר קיין אַפֿמאַך ניט שליסן?...“

אַ פֿאַררעטער האָט אַנגעטראָפֿן אויף אייגעם, וואָס איז פונקט אַזאַ פֿאַר־רעטער ווי ער...

אין איין שול האָבן זיך אין אומאַן צונויפֿגעקליבן ניט ווייניקער ווי אַ דריי טויזנט יידן. זיי זיינען געקומען אַהין באַשיצן זיך און אויך די ספרי תורות. און וועז די צעיושעטע האַידאַמאַקעס זיינען צוגעקומען אַהין און געפֿרואוט זיך אַרײַנרייסן אינעווייניק, האָבן די יידן זיך געשטעלט אַקעגן. זיי האָבן העלדיש און מוטיק געקעמפט קעגן די ווילדע האַידאַמאַקעס פון גאַנטעס און זאַליזניאַקס באַנדעס. מיט מעסערס אין די הענט האָבן זיי זיך אויף די ווילדע באַנדעס געוואָרפן און זיי פֿאַרטריבן פון דער שול. און וועז גאַנטע האָט דאָס דערזען, האָט ער געגעבן אַ באַפֿעל צו שיסן אויף דער שול פון האַרמאַטן, און מען האָט אַזוי געטאָן. מען האָט לאַנג אויף דער שול פון האַרמאַטן געשאָסן ביז די וועגט און די סטעליע זיינען אײַנגעפֿאַלן און אַלע יידן, די וואָס זיינען ניט געפֿאַלן טויט פון די קויל, זיינען דערשטיקט געוואָרן.

די רציחה וואָס גאַנטע און זיינע האַידאַמאַקעס האָבן דאָן אין אומאַן אַרויס־

געווייזן צו די יידן, איז געווען אַזוי גרויס, אַז אַפילו אויף אַלטע לייט, אויף פרויען און קליינע קינדער האָבן זיי זיך ניט דערׂבאַרעמט. מיט די פערד זיינען זיי געפֿאָרן איבער טויטע און לעבעדיקע, וואָס האָבן זיך אין די גאַסן געוואַלגערט; זיי האָבן פון די דעכער געוואָרפן קראַנקע מענטשן; זיי האָבן פאַרגוואַלטיקט יידישע טעכטער אין די אויגן פון זייערע מאַמעס, און רייטנדיק איבער די גאַסן האָבן זיי אויף די שפּיצן פון זייערע לאַנגע שפּיזן קליינע יידישע קינדער געטראָגן.

עס איז גאָרניט אויסצורעכענען די שרעקלעכע מיתות משונות, וואָס גאָנטע און זיינע ווילדע האַידאַמאַקעס האָבן דאָן אָנגעטאָן די יידן אין דער שטאָט אומאַן.

ווי אַ סך אַנדערע רוצחים, ביי וועמען יידיש בלוט איז הפקר, האָט גאָנטע זיך אויסגעלאַכט פון אַזאַ זאַך ווי האַלטן וואָרט. ער האָט געהאַט אַ ווילדע הנאה פון דעם וואָס ער האָט גלייך אויפן אָרט געקענט וווייזן, אַז אַ וואָרט איז ביי אים קיין וואָרט ניט, און אַז דער עיקר איז נאָר — פאַרגיסן יידיש בלוט אוּן צונעמען ביי יידן אַלץ וואָס זיי פאַרמאָגן. אַזוי האָט ער געהאַנדלט ווען די שליחים פון דער אומאָנער יידישער קהילה זיינען צו אים געקומען, לויט זיין באַפֿעל, און אים געבראַכט אויסלייז־געלט, וואָס ער האָט פאַרלאַנגט, צוזאַגנדיק אַז ער וועט זיי דערפאָר שענקען דאָס לעבן; ווען זיי האָבן אים נאָר דאָס אויסלייז־געלט אין די הענט איבערגעגעבן, האָט ער געהייסן זיינע באַוואָפנטע לייט, אַז מ׳זאָל די שלוחים פון דער יידישער קהלה אַרויסווואַרפן דורכן פענצטער, און דאָרט האָט מען זיי אין דרויסן צעריסן אויף שטיקער.

איבער אַלע גאַסן פון אומאַן האָבן זיך יענעם טאָג געוואַלגערט הרוגים און בלוט האָט זיך ווי וואַסער געגאָסן. ניט וווייניקער ווי צוואַנציק טויזנט מענטשן זיינען דאָן געפאַלן טויט דורך די שרעקלעכסטע מיתות משונות, וואָס נאָר אַ בייזער טייפל אַ בלוטיקער האָט געקענט צוטראָכטן. און געשען איז דאָס אין פינפטן טאָג פונם חודש תמוז, דעם 18טן יוני פון יאָר 1768. און אין אומאַן זיינען נאָך ביז היינטיקן טאָג פאַרבליבן פרומע יידן, וואָס פאַרפעלן ניט קיין איין יאָר צו פאַסטן אין דעם טאָג ווען די גרויסע שחיטה איז פאַרגעקומען.

*
**

אין דער געשיכטע פון די יידן אין אוקראַינע איז דאָס יאָר 1768 געווען אַ שרעקלעך יאָר. עס זיינען דעמאָלט אויסגעשאָטן געוואָרן אַ זעכציק טויזנט יידן. און כאָטש אין זכרון פונם פֿאָלק איז דער נאָמען פון איוואַן גאָנטע איינגעקריצט געוואָרן מער ווי די נעמען פון די אַנדערע האַידאַמאַקישע רוצחים, איז ער

דאָך ניט געווען דער אינציקער האַידאַמאַקישער פירער, וואָס האָט אין יענער צייט אַרויסגעוויזן אַזאַ ווילדע רציחה צו יידן. אויסער דעם אויבנדערמאַנטן מאַקסים זאַליזניאַק, וואָס האָט אין 1768 אַרויסגערופן דעם אויפשטאַנד פון די האַידאַמאַקעס, זיינען אויך געווען דער סאָטניק שילאָ, סימען ניזשיווי, יאַקאָוו שוואָטשקאָ און אויך באַנדאַרענקאָ. דער לעצטער האָט אין שטעטל מאַקאַראָוו אַלע יידן אויסגעהרגעט, און וועלן ער האָט זיך נאָכדעם געכאַפּט, אַז ס׳איז דאָרט נאָך געבליבן אייַן יידישע פאַמיליע, וואָס איז באַשטאַנען פון אַ פאָטער, אַ מוטער און דריי קינדער, האָט ער געהייסן הרגענען דעם פאָטער מיט צוויי קינדער, נאָכדעם האָט ער דעם עלטסטן יינגעלע געגעבן אַ ביקס אין דער האַנט און געזאָגט, אַז אויב ער וועט שיסן די מאַמע, וועט ער אים לאָזן לעבן; דאָס יינגעלע האָט דאָן די אייגענע מאַמע געשאָסן און דאָס האָט באַנדאַרענקאָן פאַרשאַפט אַזאַ פאַרגעניגן, אַז ער האָט דאָס יינגעלע אַרויפגענומען צו זיך אויפן פערד און געזאָגט, אַז איצט, נאָכדעם ווי דאָס קינד האָט די אייגענע יידישע מאַמע דערהרגעט, וועט ער אים אָפשמדן, און ער וועט זיין אַן אמתער קריסט...

אויך דער האַידאַמאַקישער פירער שוואָטשקאָ, וועמען דער אוקראַיניש־ער פאָעט שעווטשענקאָ האָט אַזוי באַזונגען אין זיין בוך „קאָבזאַר" און פון אים אַ גרויסן נאַציאָנאַלן העלד געמאַכט, האָט זיך, אין דעם אויפשטאַנד פון די האַידאַמאַקעס אין 1768, שטאַרק אויסגעצייכנט מיט זיין ווילדער רציחה צו יידן. אין דער שטאָט פאָסטאָוו אַליין האָט ער אויסגעשאָכטן ניט ווייניקער ווי זיבן הונדערט מענטשן, יידן און אויך פאָליאַקן, און דאָס האָט שעווטשענקאָ אין אַ ליד באַזונגען און געשעפט נחת פון דעם, וואָס:

„דאָ סכיד סאָנציאָ או כוואָסטאָווי
כלאָפּיאָטאָ הוליאַלי".

עס איז אים געפעלן, וואָס „חברה האָט אין פאָסטאָוו געהוליעט ביז די זון איז אונטערגעגאַנגען", און ער איז געווען באַגייסטערט פון דעם, וואָס עס זיינען דאָרט געפאַלן אַזוי פיל „ליאַכעס" און „זשידעס", אַז די פעלדער זיינען רויט געוואָרן פון בלוט — „מאַידאַני קראָוויו טשערוואָניליי", ווי ער דריקט זיך אויס אויף אוקראַיניש אין זיין פאָעמע, אין וועלכער ער אידעאַליזירט אַזוי דעם האַידאַמאַקישן פירער יאַקאָוו שוואָטשקאָ.

אָבער ווי אוקראַיניש פאָעטן זאָלן ניט אידעאַליזירן די פירער פון די האַי־דאַמאַקעס, וועלכע האָבן אין דעם 18טן יאָרהונדערט געמאַכט אַן אויפשטאַנד קעגן די פּוילישע פּריצים און „פאַר אייַן וועגס" שוין געשאָכטן יידישע קינדער אויך— בייַ יידן זיינען די אַלע גאָנטעס און שוואָטשקאָס געבליבן רוצחים, וואָס האָבן זיך געבאָדן אין יידיש בלוט. און נאָכדעם ווי די שחיטות זיינען שוין אָפּגעשטעלט

געווארן, האבן יידן אויסגעדריקט זייער גרויסן צער אין קינות, אין סליחות און אין קלאג־לידער, וואס זיינען געשאפן געווארן. און צווישן יענע קלאג־לידער, וואס זיינען אין אוקראינע איבערגעגאנגען פון דור צו דור, איז אויך געווען איינע, וואס מען האט מיט א טרויעריקן ניגון געזונגען אויף יידיש:

„אבינו שבשמים, ווי אזוי קענסטו דאס צוזען,
אוקראינער יידן זאל אזוינע גרויסע צרות געשען!
גזירות קשות אזעלכע וואו איז געהערט געווארן אין דער וועלט?
גאנטע האט אויך קליינע קינדער ממית געווען און צוגענומען דאס געלט.
דאס שלעכטע פון די האידאמאקעס זאל קומען פאר דיר, האר פון
דער וועלט,
און העלפן זאלסטו אלע, וואס האבן זיך פאר אונדז געשטעלט!"

אין שולן און אין בתי־מדרשים האט מען יארן־לאנג באוויינט און באקלאגט די גרויסע שחיטה, וואס גאנטע האט מיט זיינע האידאמאקעס געמאכט אין דער שטאט אומאן. די „אומאנער שחיטה" איז ארײן אין דער יידישער געשיכטע ווי איינער פון די גרויסע אומגליקן, וואס דאס יידישע פאלק האט איבערגעלעבט אין דעם 18טן יאהרהונדערט. אבער דאס אומשולדיקע יידישע בלוט, וואס גאנטע האט פארגאסן, האט דאך ניט געשוויגן; עס האט פון די „פעל־דער, וואס זיינען געווארן רויט", דעם גרויסן און טיפן צער ארויסגעשריען, און די פארדינטע נקמה איז דאך געקומען!

גאנטע האט געהאט אזא סוף, ווי ער האט פארדינט!

נאכדעם ווי דער אויפשטאנד פון די האידאמאקעס איז אונטערדריקט געווארן מיט דער הילף פון די רוסן, האט מען גאנטען געכאפט און אים פארמשפט צום טויט...

און א טויט האט מען אים געגעבן ניט קיין גרינגן; מען האט פון אים לאנגזאם די הויט געשונדן; מען האט אים דאס הוילע לייב מיט אנגעגליטע שטיקער אייזן געברענט, און ווען ער איז שוין געווען מער טויט ווי לעבעדיק, האט מען אים אפגעהאקט דעם קאפ...

די געשיכטע האט זיך אירע וועגן ווי אזוי צו באצאלן פאר רשעות...
אומשולדיק פארגאסן בלוט שווייגט ניט...

*
**

קיין איין אומגליק אין רוסלאנד האט ניט דורכגעלאזט די יידן אין אומאן, און אין 1919, אין די צייטן פונם גרויסן בירגער־קריג אין רוסלאנד האבן אוקראינישע באנדעס דארטן לאנג געבושעוועט און די שטאט איז איבערגע־

גאַנגען פון האַנט צו האַנט. אויך אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, וען היטלערס חיילות האָבן זיך אַרײַנגעריסן קיין סאָוועט־רוסלאַנד, האָבן זיי אין אומאַן געמאַכט אַ שחיטה אויף יידן, און אַ לאַנגע צייט האָט מען וועגן דעם גאָר אינגאַנצן ניט געוואוסט. ערשט נאָכדעם ווי די מלחמה איז שוין געווען געענדיקט און ס׳האָבן אָנגעהויבן אָנקומען די שרעקלעכע ידיעות וועגן דעם גרויסן אומגליק, וואָס ס׳איז געשען מיט יידן אין די יאָרן פון היטלערס פינצטערער ממשלה, האָט זיך קיין אַמעריקע אויך דערטראָגן די ידיעה וועגן דער שחיטה אויף יידן אין אומאַן. פריער אָבער, וען די מלחמה איז נאָך אָנגעגאַנגען, האָט מען פון אומאַן, פונקט ווי פון אַ סך אַנדערע יידישע שטעט און שטעטלעך גאָר ניט געהערט. פון הינטער דעם שווערן פאָרהאַנג, וואָס מ׳האָט דאָרט אַראָפגעלאָזט, האָט אַ טויטע שטילקייט זיך געטראָגן און דער בייזער שונא איז געווען זיכער, אַז מער וועט זיך דאָרט קיין יידיש קול שוין קיינמאָל ניט דערהערן.

אָבער —

„וויסן זאָלסטו, אַז שווייגנדיק קען מען אַמאָל זייער הויך שרייען, און שטילערהייט קען מען דאָך מאַכן קולות!״

אַזוי האָט אַמאָל געזאָגט דער גרויסער חסידישער רבי ר׳ נחמן בראַצלאַווער, וועמעס קבר ס׳געפינט זיך אויפן בית־עולם אין אומאַן — אין דער שטאָט, וואָס האָט אַרײַנגעשריבן אין אונדזער געשיכטע אַ קאַפּיטל וועגן אַ גרויסער שחיטה אינם יאָר 1768, און וואָס איז שפּעטער דאָך געוואָרן די שטאָט פון נגינה, די שטאָט פון געזאַנג.

קיעוו

אין דער געשיכטע פון יידן אין אוקראַינע פאַרנעמט די שטאַט קיעוו איינעם פון די גאָר אָנגעזעענע פלעצער און ס׳איז אָפילו פאַראַן אַ סברא, אַז יידן האָבן זיך דאָרט באַזעצט נאָך אַיידער די רוסן זיינען אָנגעקומען אַהין.

מ׳ווייסט ניט באַשטימט ווי אַלט קיעוו איז; קיינעם פון די פאָרשער האָט זיך ביז איצט נאָך ניט איינגעגעבן דאָס פעסטצושטעלן און ס׳זיינען דעריבער ווועגן דעם פאַראַן פאַרשיידענערליי השערות. לויט די אַלטע רוסישע כראָניקעס האָט מען די שטאַט אָנגעהויבן בויען אינם יאָר 864 און איינער פון די הויפט־בויער איז געווען אַ מאָן מיטן נאָמען קיע און דערפאַר האָט מען דער שטאַט געגעבן דעם נאָמען קיעוו. מ׳דענקט אויך, אַז נאָך אינם צווייטן יאָרהונדערט פון דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג איז שוין אויף דעם אָרט, וואו ס׳שטייט איצט די הויפּט־שטאַט פון אוקראַינע, געווען אַ ישוב און ס׳האָבן דאָרט געוואוינט מענטשן. און ס׳איז אויך פאַראַן אַ השערה, אַז די „שיינע שטאַט ביים דניעפּר״, וואָס ווערט דערמאָנט אין לעגענדעס ווי די הויפּטשטאַט פון דעם גערמאַנישן שבט גאָטען אינם דריטן יאָרהונדערט, איז אפשר גאָר די זעלבע שטאַט, וואָס הייסט איצט קיעוו.

עס איז אָבער פאַראַן אַ סברא, אַז געבויט די שטאַט האָבן אין דער אמתן די כאַזאַרן און אַז אינאיינעם מיט זיי האָבן זיך דעמאָלט דאָרט באַזעצט יידן אויך. ניט נאָר אַזעלכע, וואָס זיינען געקומען פון דער כאַזאַרישער מדינה, וואו דער קעניג און זיינע הויפלייט און אויך אַ סך פון דער באַפעלקערונג אין לאַנד האָבן אינם אָכטן יאָרהונדערט אָנגענומען דעם יידישן גלויבן, נאָר אויך אַזעלכע, וואָס זיינען געקומען פון אַנדערע לענדער.

אַזאַ מיינונג האָבן אויסגעדריקט אייניקע אָנגעזעענע פאָרשער פון יידישער און אויך פון רוסישער געשיכטע. און דאָס לייגט זיך אויפן שכל, ווייל ס׳איז אַ פעסטגעשטעלטער פאַקט, אַז ווען די יידישע רעליגיע איז אָנגענומען געווארן אין דעם לאַנד פון די כאַזאַרן, האָבן יידן אָנגעהויבן אויסוואַנדערן אַהין פון אַנדערע לענדער; זיי זיינען געלאָפן פון די קריסטלעכע מדינות, וואו מ׳האָט זיי גערודפט בלויז דערפאַר וואָס זיי זיינען יידן; און עס איז געווען נאַטירלעך, אַז זיי זאָלן לויפן אַהין, ווייל אונטערן שוץ פון דער מלוכה, וואָס איז אין יענע

צייטן געווען זייער שטאַרק און מעכטיק, האָבן זיי זיך געפילט זיכער; עס האָט זיך פאַר זיי דאַן מיטאַמאָל געעפנט אַ נייע וועלט, אַ ברייטע, און אינאיינעם מיט די כאַזאַרן האָבן זיי זיך צעשפּרייט איבער די אַלע שטעט און לענדער, וואָס די גרויסע מלוכה האָט איינגענומען. אויך אין די נייע שטעט, וואָס די כאַזאַרן האָבן אויסגעבויט אין די יאָרן ווען זיי האָבן מיט אַ שטאַרקער האַנט געהערשט איבער פעלקער און מדינות, האָבן יידן זיך באַזעצט, און צווישן יענע נייע שטעט איז אויך געווען די שטאָט קיעוו.

זיי זיינען געקומען אַהין נאָך פאַר די רוסן און זיי האָבן זיך דאָרט געפילט היימיש. פאַר רדיפות און פאַרפאָלגונגען, ווי אין די קריסטלעך־ביזאַנטישע לענדער, האָבן זיי אין קיעוו קיין מורא ניט געדאַרפט האָבן, ווייל דער קעניג, אונטער וועמעס שוץ זיי זיינען געשטאַנען, איז געווען אַ ייד און ער האָט אָפּגעהיט אַלע דינים פון דער תורה. און ס׳האָט דעמאָלט אַוודאי קיינעם ניט געקענט איינ־פאַלן, אַז מיט יאָרן און יאָרן שפּעטער וועט קיעוו ווערן אַן עכט־רוסישע שטאָט, דער צענטר פון דער פּראַוואָסלאַוונער קירכע און יידן וועלן דאָרט ניט האָבן קיין רעכט צו וואוינען.

אַפילו דאַן ווען די כאַזאַרן האָבן שוין געהאַט אָנגעהויבן פאַרלירן זייער מאַכט פון אַמאָל און דער רוסישער גרויספירשט וולאַדימיר, וועלכער האָט דעמאָלט שוין געהערשט איבער דער קיעווער־ראָסיאַ. האָט זיך געשלאָגן מיט דער דעה וועגן דעם וואָס פאַר אַ גלויבן ער זאָל אָננעמען פאַר זיך און פאַר אַלע זיינע אונטערטאַנען נאָכדעם ווי ער וועט אויפגעבן געצנדינעריי — אַפילו דאַן איז קיעוו נאָך געווען אַ שטאָט מיט יידן. און ווען ס׳זיינען צו וולאַדימירן געקומען די גייסטלעכע פון דער קריסטלעכער קירכע און אויך די גייסטלעכע פון דעם מוסולמאַנישן גלויבן, אים צו באַקערן צו זייער רעליגיע, זיינען צו אים אויך געקומען יידישע געלערנטע, רבנים־לומדים, און זיי האָבן געפּרואווט אים באַקערן צום יידישן גלויבן. און ער האָט זיי אויסגעהערט, געשטעלט פראַגן און זיך אינטערעסירט מיט די ענטפערס, וואָס זיי האָבן אים אויף זיינע פראַגן געגעבן.

און ווער ווייסט?... עס קען זיין, אַז ווען ס׳וואָלט זיך דאַן ווירקלעך גע־האַנדלט וועגן מאָראַל, וועגן עטיק, וואָלט דער קיעווער פּרינץ וולאַדימיר, אָדער „וולאַדימיר דער הייליקער", ווי ער ווערט אָנגערופן אין דער געשיכטע, אפשר טאַקע געווען אָנגענומען דעם יידישן גלויבן... און ווען ער וואָלט דאָס געטאָן, וואָלט ער אַוודאי ניט געגאַנגען אין די וועגן פון די כאַזאַרישע הערשער וועלכע האָבן אַרויסגעוויזן טאָלעראַנץ צו אַנדערע גלויבנס; ער וואָלט דעם ניי־אָנ־גענומענעם יידישן גלויבן מיט גוואַלד אַרויפגעצוואונגען אויף אַלע זיינע אונ־טערטאַנען, אויפן גאַנצן פאָלק, פּונקט ווי ער האָט דאָס געטאָן מיטן קריסטלעכן גלויבן...

דאָ האָט זיך אָבער ניט געהאַנדלט וועגן אַזעלכע זאַכן ווי מאָראַל און עטיק; די כוונה איז דערביי געווען אינגאַנצן אַן אַנדערע...

אין די ערשטע יאָרן פון זיין הערשאַפט האָט „וולאַדימיר דער הייליקער" זיך אויפגעפירט אַזוי, אַז מ׳האָט אים בשום אופן ניט געקענט אַריינרעכענען אין דער קאַטעגאָריע פון הייליקע לייט; ער האָט געהאַט אַ סך ווייבער און אַן אַ שיעור קעפּס־ווייבער, און אין די צייטן וועט ער האָט ניט געפירט קיין מלחמות און זיך גראָד מיט קיינעם ניט געשלאָגן, האָט ער אין קיינו געהאַלטן אין איין פּראָווינץ ווילדע הוליאַנקעס; ער איז געווען אַ פּאַרקאַכטער געצנדינער און דאָס ברענגען מענטשן פּאַר קרבנות צו די אָפּגעטער, איז ביי אים געווען אַ גאַנץ געווייגלעכע זאַך און ער האָט זיך גאָרניט געקענט פּאָרשטעלן ווי אַזוי ס׳קען זיין אַנדערש; וועט ער האָט זיך אומגעקערט צוריק קיין קיעוו נאָכדעם ווי ער האָט איינגענומען די שטאָט פּאָלאָצק, האָט ער, פייערנדיק דעם גרויסן נצחון, געבראַכט קרבנות צו זיינע אָפּגעטער ניט ווייניקער ווי טויזנט מענטשן; ער אַליין האָט די קרבנות אויסגעקליבן, פונקט ווי מ׳קלייבט שאָף און רינדער צו דער שחיטה, און אין דער געשיכטע וועלט דערציילט, אַז צווישן די קרבנות, וואָס ער האָט אויסגעקליבן, איז אויך געווען אַ זון פון זיינעם אַ הויפּמאַן, וועלכער האָט שוין געהאַט אָנגענומען דעם קריסטלעכן גלויבן, און ווען יענער האָט ניט געוואָלט געבן זיין קינד צו שעכטן און אים געזאָגט מוסר פּאַרוואָס ער דינט צו אָפּגעטער, האָט וולאַדימיר געהייסן, אַז מ׳זאָל דעם וויידערשפּעניקן, אינאיינעם מיט זיין זון, דערהרגענען גלייך אויפן אָרט. און מ׳האָט אַזוי געטאָן.

מיט זיין קאַלטבלוטיקער רציחה, וואָס איז געווען זייער כאַראַקטעריסטיש פאַר איינעם, וועלכער איז „האַלב־סוחר און האַלב־רוצח", ווי איינער פון די רוסישע היסטאָריקער האָט אים אָנגערופן, האָט „וולאַדימיר דער הייליקער" מיט אַלעמען געהאַט חשבונות. אַזוי מיט אייגענע און אויך מיט פרעמדע. ער האָט איינגעפירט, אַז ביים אויסקלייבן מענטשלעכע קרבנות פאַר די אָלע אָפּ־געטער זייַנע, זאָל מען נעמען אַזעלכע יינגלעך און מיידלעך, וואָס זיינען נאָך ריין פון זינד. עס איז בכלל ניט געווען קיין אין פאַרברעכן, אויף וועלכן ער זאָל ניט זיין פּאַויק. דאָס איז קלאָר פון דעם ווי ער האָט זיך געפירט אין די ערשטע יאָרן ווען ער האָט אין קיעוו באַפעסטיקט זיין מלוכה, פון וועלכער ס׳איז שפּעטער אויסגעוואַקסן די גרויסע רוסישע אימפּעריע. ער איז געווען איינער פון די ווילדסטע געצנדינערישע הערשער אין יענער צייט. און ווען ער איז געקומען צום שלוס, אַז ער דאַרף בעסער אויפגעבן די געצנדינערייַ און אָננעמען איינע פון די דריי וועלט־רעליגיעס, וואָס פּרעדיקן דעם גלויבן אין איין גאָט — יידנטום, קריסטנטום, אָדער דעם איסלאָם — איז דאָס ביי אים ניט געווען קיין פּראָגע וועגן מאָראַל, וועגן עטיק. דאָס האָט אים וויניקער

ווי אַלץ אינטערעסירט, און דער עיקר איז ביי אים געווען די פּאָליטישע כוונה, וואָס ער האָט דערביי געהאַט אין זינען; ער האָט אַלע זיינע אונטערטאַנען, דאָס גאַנצע רוסישע פֿאָלק, געוואָלט פֿאַראייניקן אין איין גלויבן, ווייל ער איז געווען זיכער, אַז דאָס וועט שאַפֿן די מעגלעכקייט, אַז זיין מלוכה זאָל ווערן נאָך שטאַרקער ווי זי איז און זי זאָל זיך צעוואַקסן נאָך גרעסער.

ער האָט געזוכט אַ ריעליגיע ניט פֿאַר זיין גייסט, נאָר פֿאַר זיין מאַכט. די פּאָליטישע חשבונות דערביי האָבן געשפּילט די וויכטיקסטע ראָלע. און צו דעם איז נאָך צוגעקומען דער פֿאַקט וואָס די קריסטלעך־ביזאַנטישע אימפּעריע האָט אין יענער צייט שוין לאַנג געהאַט אַן אויג אויף דער קיעווער קנעזיגרייך און זי האָט זייער שטאַרק געוואָלט געווינען דעם רוסישן פּרינץ וולאַדימיר אויף איר זייט; צוליב דעם האָט זי געהאַלטן אין איין שיקן צו אים קריסטלעכע מיסיאָנערן און זיי האָבן געטאָן אַלץ וואָס זיי האָבן נאָר געקענט צו ווירקן אויף אים אַזוי, אַז ער זאָל אָננעמען קריסטנטום.

עס איז אָבער וולאַדימירן דאָך ניט אָנגעקומען אַזוי לייכט דאָס צו באַשליסן, ווייל אין יענער צייט האָבן די דריי רעליגיעס קאָנקורירט אייניע מיט די אַנדערע ניט נאָר אין דער טעאָריע, נאָר אויך אין דער פּראַקטיק. ניט נאָר אין גייסט, נאָר אויך אין פּאָליטיק. דער פּאַקט וואָס די הערשער פון אַזאַ גרויסער מלוכה ווי די כאַזאַרישע האָבן אָנגענומען די יידישע רעליגיע האָט זיכער ניט געקענט אַוועקגעמאַכט ווערן מיט דער האַנט. אין זיין אויסגערעכנטקייט האָט וולאַדימיר דאָס אַוודאי אויך אין זינען געהאַט, און ס׳האָט געווויס ניט אויסגעמאַכט וואָס אין יענער צייט האָט שוין די כאַזאַרישע מלוכה געהאַלטן אין גיין באַרג אַראָפּ; מ׳האָט פון דעם געווויס ניט געקענט דרינגען, אַז זי וועט שוין קיינמאָל צוריק ניט ווערן אַזוי גרויס און מעכטיק ווי אַמאָל, ווייל בכלל איז דעמאָלט געווען אָנגענומען צו באַטראַכטן די כאַזאַרן ווי אַ פֿאָלק, וואָס טויג זיך אויס זייער גוט צו מלחמה און וואָס קען זיך דעריבער נאָך אַמאָל ווייט פֿאַרשפּרייטן.

און אין די אָלטע רוסישע כראָניקעס ווערט דערציילט, אַז ווען דער קיעווער גרויספּירשט וולאַדימיר האָט ביי זיך ניט געקענט פּועלן, וועלכע פון די דריי רעליגיעס ער זאָל אָננעמען, פֿאַר זיך און פֿאַר די אונטערטאַנען פון זיין מלוכה, האָט ער פֿאַרבעטן צו זיך אין הויף די געלערנטע פון די דריי רעליגיעס און ער האָט זיי געשטעלט פֿראַגן. עס זיינען צו אים דאָן געקומען פֿאַרשטייער פון דער רוימיש־קאַטוילישער קירכע, געשיקט צו אים פונם פּויפּסט; עס זיינען צו אים געקומען פֿאַרשטייער פונם מוסולמאַנישן גלויבן, און ס׳זיינען צו אים אויך געקומען יידישע געלערנטע, רבנים, וועלכע האָבן אים געוואָלט באַקערן צום יידישן גלויבן.

פון די ענטפערס, וואָס די רוימיש־קאַטוילישע גייסטלעכע האָבן אים

געגעבן אויף זיינע פראַגן, האָט וולאַדימיר אויסגעפונען, אַז דער פּויפּסט מישט זיך, ניט נאָר אין רעליגיעזע ענינים, נאָר אויך אין פּאָליטיק, און דאָס איז אים ניט געפעלן; ער האָט ניט געוואָלט אָננעמען אַזאַ רעליגיע, וואו דער הויפּט פון דער קירכע מישט זיך אין פּאָליטישע ענינים; קיין שותף אין זיין הערשאַפט האָט ער ניט געהאַט קיין חשק אַריינצונעמען, און ער האָט דעריבער די רוימיש־קאַטוילישע גייסטלעכע געהייסן גיין. ווייטער רעדן מיט זיי האָט ער ניט געהאַלטן פאַר נייטיק.

אויך מיט די פאָרשטייער פון דעם מוסולמאַנישן גלויבן האָט ער קיין סך ניט גערעדט. די איינציקע פראַגע, וואָס ער האָט זיי געשטעלט, איז געווען, צי לויט דעם מוסולמאַנישן גלויבן מעג מען טרינקען, און ווען ער האָט דערהערט, אַז דאָס איז פאַרבאָטן, האָט ער צו זיי געזאָגט, אַז „אין רוסי איז אַ פרייד צו טרינקען וויין, און אָן דעם קען עס ניט זיין". און מער האָט ער מיט זיי ניט גערעדט און זיי אויך געהייסן גיין.

ווען עס איז געקומען צו די פאָרשטייער פון דער יידישער רעליגיע, צו די רבנים, האָט ער זיי געשטעלט די פראַגע, פאַרוואָס דאָס יידישע פאָלק איז צעזייט און צעשפּרייט איבער דער גאָרער וועלט?

דערויף האָבן אים די רבנים געענטפערט, אַז דאָס איז דערפאַר, וואָס יידן קומען אָפּ פאַר זייערע זינד; גאָט באַשטראָפט זיי דערפאַר, וואָס זיי היטן ניט אָפּ זיין תורה. און ווען וולאַדימיר האָט דאָס דערהערט, האָט ער די רבנים אויך געהייסן גיין; מיט אַזאַ שטרענגן גאָט, וואָס באַשטראָפט זיין פאָלק אַזוי שווער דערפאַר, וואָס מען היט ניט אָפּ זיין תורה, האָט ער ניט געוואָלט האָבן צו טאָן.

צווישן די קריסטלעכע געלערנטע, וואָס וולאַדימיר האָט דאַן אין קיעוו פאַרבעטן צו זיך אין הויף, זיינען אויך געווען פאָרשטייער פון דער גריכישער קירכע, און מיט זיי האָט ער גערעדט לענגער ווי מיט אַלע אַנדערע. ער האָט זיך מיט זיי אין אַ באַזונדער חדר פאַרשלאָסן און זיך צוגעהערט צו אַלץ וואָס זיי האָבן אים דערציילט וועגן זייער גלויבן און וועגן זייערע מנהגים. און נאָכדעם האָט ער צו זיי אין לאַנד געשיקט שלוחים צו זען ווי אַזוי די גאָטעס־דינסט ווערט געפּראַוועט אין די קלויסטערס. און ווען די שלוחים האָבן זיך שפּעטער אומגעקערט צוריק קיין קיעוו, האָבן זיי מיט גרויס באַגייסטערונג איבערגעגעבן וולאַדימירן אַלץ וואָס זיי האָבן דאָרט מיט די אויגן געזען. און דאַן האָט וולאַדימיר זיך געטויפט און האָט אָנגענומען דעם גריכיש־פּראַוואָ־סלאַוונעם גלויבן און נאָכדעם האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז אַלע אונ־טערטאַנען פון זיין מלוכה זאָלן דעם זעלבן גלויבן אָננעמען.

ער האָט דאַן מיט גוואַלד אַרויפגעצוואונגען דעם קריסטלעכן גלויבן

אויפן רוסישן פאלק. זיין באפעל איז געווען, אז דארט וואו דאס פאלק וועט זיך ניט וועלן אפזאגן פון געצנדינערייַ און מ׳וועט ניט וועלן אננעמען דעם קריסטנטום און מ׳וועט זיך ניט טויפן אין מאסן, זאל מען זיך באנוצן „מיט פייער און מיט דער שווערד״. צי מ׳האט יא געוואלט, אדער מ׳האט ניט געוואלט — וולאדימירס באפעל האט מען געמוזט פאלגן. און געשען איז דאס אינם יאר 988. דאן איז אין רוסלאנד אפגעשאפט געווארן געצנדינערייַ און ס׳איז איינגעפירט געווארן דער קריסטלעך־פראוואסלאווענער גלויבן. און אנגעהויבן האט זיך דאס אין קיעוו, אין דער איצטיקער הויפט־שטאט פון אוקראינע.

אויף א גאס, וואס איז איינע פון די שענסטע גאסן אין שטאט, איז אין קיעוו פארגעקומען די פייערלעכע צערעמאניע פון דער מאסן־טויפונג, וואס מ׳האט דורכגעפירט לויט וולאדימירס באפעל. דערפאר האט מען יענער גאס נאכדעם א נאמען געגעבן „קרעסטשאטיק״. און אזוי האט זי עהייסן יארן און יארן, ביז די באלשעוויקעס האבן איר א נאמען געגעבן „אוליצא וואראוסקאווא״, אויפן נאמען פון דעם סאוועטישן דיפלאמאט, וואס איז אין 1923 דערהרגעט געווארן אין אויסלאנד.

*
**

אין פארבינדונג מיט יענער מאסן־טויפונג פונם יאר 988 אין קיעוו, איז פאראן א גאנץ אינטערעסאנטע געשיכטע וועגן א רוסישן פראוואסלאווענם בישאף מיטן נאמען לוקא זשידיאטא, וועמען וולאדימיר דעם הייליקנס זון, פרינץ יאראסלאוו, האט אינם יאר 1035 געבראכט קיין נאווגאראד, ער זאל אים דארט העלפן איינפלאנצן טיפער דעם קריסטלעכן גלויבן.

לוקא זשידיאטא פארנעמט אן אנגעזעען פלאץ אין דער געשיכטע פון דער רוסישער קירכע. ער האט זיך געמאכט א נאמען דערמיט וואס ער איז אין רוסלאנד געווען דער ערשטער באדייטנדיקער קריסטלעכער געלערנטער; ער האט אין שריפט און אין וואָרט גיפרעדיקט דעם קריסטלעכן גלויבן און איז זיין שרייבן האט ער ארויסגעווייזן בקיאות אין תנ״ך. זיין איינפלוס אויף דער רוסישער פראוואסלאווענער קירכע איז אין יענע צייטן געווען גרויס, און נאך ביז די היינטיקן טאג איז ביי די פארשער פון דער קריסטלעכער רעליגיע ניט פארלאָרן געגאנגען דער אינטערעס אין דעם וואס ער האט געשריבן אין יענע אלטע צייטן. מ׳האט אבער קיינמאל ניט געקענט פארשטיין פון וואנען ס׳האט זיך צו אים, צו דעם רוסישן פראוואסלאווענם בישאפ, געגומען דער נאמען „זשידיאטא״.

אויף דעם חשבון זיינען ארויסגעוואגט געווארן פארשיידענע השערות, און אייניקע גאר וויכטיקע פארשער, צווישן וועלכע עס געפינט זיך אויך דר. אברהם אליהו האַרקאַווי, זיינען געקומען צום באשטימטן אויספיר, אז

ער, דער רוסישער פּראָוואָסלאַווענער בישאָפּ לוקאַ זשידיאַטאַ איז געווען אַ ייד. אַ קיעווער ייד; מ׳האָט אים אינם יאָר 988 מיט גוואַלד אָפּגעשמדט אין קיעוו אינאיינעם מיט נאָך אַ סך אַנדערע יידישע קינדער; נאָכדעם האָט מען אים געגעבן אַן עכט־קריסטלעכע דערציאונג; ער האָט פלייסיק געלערנט, מיט גרויס חשק געשטודירט, און אַזוי ווי ער איז געווען זייער אַ פּאָפּיקער און געהאָט אַ גוטן יידישן קאָפּ, איז ער געשטיגן אַלץ העכער און העכער, ביז ער איז געוואָרן אַ הויכער גייסטלעכער, און שפּעטער האָט מען אים פון קיעוו געשיקט קיין נאָווגאָראָד און דאָרט האָט מען אים געמאַכט פּאָר אַ יעפּיסקאָפּ פון דער פּראָוואָסלאָווענער קירכע.

אויך דער רוסישער היסטאָריקער ניקאָלאַי מאַרישעווסקי האָלט, אַז לוקאַ זשידיאַטאַ איז געווען אַ געשמדטער ייד פון קיעוו און אַז געשמדט האָט ער זיך ניט מיט זיין אייגענעם ווילן, נאָר מ׳האָט דאָס אויף אים אַרויפגעצוואונגען ווען ער איז נאָך אַ קליין יינגל געווען. און דווקא אויף זיין גורל איז אין די ערשטע צייטן פונם קריסטנטום אין רוסלאַנד אויסגעקומען אַרויפצולעגן זיין שטעמפּל און פּאָרנעמען אַ פּלאַץ אין דער געשיכטע פון דער פּראָוואָסלאָווענער קירכע.

און נאָך אַ קיעווער ייד — און דווקא ניט קיין געשמדטער — האָט אין רוסלאַנד אָוועקגעלייגט זיין שטעמפּל אויף דער געשיכטע פון דער פּראָ־וואָסלאָווענער קירכע, און ס׳איז גראָד אויסגעקומען אַזוי, אַז מיט זיין טע־טיקייט, וואָס האָט איבערגעלאָזט שפּורן אויף דורות, איז אויך געווען פּאָר־בונדן אַ נאָווגאָראָדער פּראָוואָסלאָווענער בישאָפּ.

זכריהו האָט יענער קיעווער ייד געהייסן. און כאָטש עס פעלן די נויטיקע מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן געבן אַ קלאָר בילד פון אים, קען מען דאָך מיט זיכער־קייט זאָגן, אַז ער איז אָוודאי געווען אַ ייד אַ למדן און דערצו נאָך אַ וועלט־לעכער מענטש אויך און ער האָט גוט געקענט די שפּראַך פון לאַנד און גע־וואוסט ווי אַזוי און מיט וואָס מ׳קען וויסן אויף מענטשן און האָבן אַן איינפלוס אויף זיי.

וואָס זכריהו האָט געטאָן אין קיעוו און מיט וואָס ער האָט זיך דאָרט באַשעפטיקט, ווייסט מען ניט באַשטימט; עס קען זיין, אַז ער איז געווען אַ סוחר, און ס׳קען אויך זיין, אַז ער איז געווען אַ רב, וואָס האָט זיך געהאַלטן נאָענט צו וועלט־זאַכן, ווי ס׳איז געווען דער שטייגער אין יענע צייטן. אין קיעוו זיינען געווען ניט ווייניק אַזעלכע לומדים און נאָך מיט אַ סך יאָרן פריער, אינם דרייצנטן און אינם פערצנטן יאָרהונדערט, פלעגן יידן אומעטום, ניט נאָר אין רוסלאַנד, נאָר אויך אין אַנדערע לענדער, זאָגן „מקיעוו תצא תורה". צום באַדויערן ווייסט מען ניט קיין סך פון דעם קיעווער זכריהוס פערזענלעכן

לעבן. וואס מ׳ווייסט אבער יא איז, אז אינם יאר 1470 איז ער פון קיעוו אנ־
געקומען קיין נאווגאראד אינאיינעם מיט דעם פרינץ מיכאיל אלעלקאוויטש,
און ווי ס׳ווערט דערציילט אין דער רוסישער געשיכטע, איז ער געווען דער
ערשטער, וואס האט אוועקגעלייגט דעם פונדאמענט פאר דער באוועגונג,
וואס האט שפעטער אין רוסלאנד געקראגן דעם נאמען „יודעיסטוואויושטשיע",
אדער „זשידאוסטוואויושטשיע", און וואס האט געפירט דערצו, אז דווקא
אין די עכט־רוסישע געגנטן זאלן טויזנטער און טויזנטער רוסישע מענטשן
זיך אפזאגן פון קריסטנטום און אננעמען דעם יידישן גלויבן.

עטלעכע הונדערט יאר איז די דאזיקע באוועגונג אנגעגאנגען און די
אלע מיטלען, וואס מ׳האט אנגענומען זי אפצושטעלן, האבן ניט געהאלפן
און זי האט זיך פארשפרייט אלץ ווייטער.

ביי דער וואלגע, ביים דאן און אויך אין אנדערע רוסישע געגנטן, וואו
יידן האבן גאר קיין וואוינרעכט ניט געהאט, האבן מאסן רוסישע מענטשן
זיך אנגעשלאסן אן דער סעקטע פון די „פאריידישטע" און מ׳האט שוין ג־
וואוסט, אז דאס פירט זיי נאכדעם ווייטער און זיי זיינען זיך מגייר און זיי
היטן אפ אלע דינים פון דער תורה; מ׳האט זיי דערפאר אין רוסלאנד,
אין די צייטן פון די צארן, שרעקלעך פארפאלגט און גערודפט, און ווער
פון זיי ס׳האט נאר געקענט איז אוועק קיין ארץ־ישראל, אנדערע זיינען קיין
אמעריקע אנטלאפן און זיי זיינען צעזייט און צעשפרייט געווארן איבער דער
גאנצער וועלט; די אלע נגישות, וואס מ׳האט זיי אנגעטאן, האבן דאך זייער
מוט ניט געבראכן, און פונקט ווי זיי וואלטן ביי יידן איבערגענומען דעם גייסט
פון קידוש־השם, האבן זיי מיט מסירת־נפש אפגעהיט דעם גלויבן און וואס
אמאל איז זייער צאל געווארן אלץ גרעסער און גרעסער. אפילו נאך דער
רעוואלוציע פון 1917 האט מען פון זיי אפט געהערט. שטענדיק האבן זיי זיך
ערגעץ געלאזט הערן. זייער רייסן זיך צום יידישן גלויבן האט מיט זיך פאר־
געשטעלט א באוועגונג, וואס קיינער רופט ניט ארויס און קיינער קען ניט
אפשטעלן. און דעם אנהויב האט געמאכט דער קיעווער ייד זכריהו, וואס
האט אין זיך געהאט יענעם כוח און אויך דעם צויבער, מיט וועלכן בלויז אויס־
דערווייטע זיינען געבענטשט.

דאס קומט ארויס קלאר ווען מ׳שטעלט אוועק די פאקטן אינם ליכט פון
געשיכטע.

קיין שוועריקייטן זיך צו באקענען נאענט מיט די גייסטלעכע פון דער
קריסטלעכער קירכע אין נאווגאראד, האט דער קיעווער ייד זכריהו, קענטיק,
ניט געהאט ווען ער איז אינם יאר 1470 אנגעקומען אהין. עס איז אוודאי
געווען נאטירלעך, אז זיינע פארבינדונגען מיטן פרינץ מיכאיל אלעלקאוויטש

זאָלן אים אין אַזעלכע קרייזן אַריינפירן. אין יענע צייטן האָבן די גייסטלעכע מיט זיך פאַרגעשטעלט די העכסטע אינטעליגענץ, און ס׳איז געווען אַנגענומען אין אַזעלכע קרייזן צו פירן אָפטע דיסקוסיעס וועגן די גוטע און שלעכטע זייטן פון פאַרשיידענע רעליגיעס.

דער באַדן פאַר אַזאַ באַווגונג, וואָס האָט צוגעצויגן צו זיך די, וואָס האָבן זיך שפעטער אַנגעהויבן רופן „פאַריידישטע", איז אין גרונט שוין געווען צוגעגרייט נאָך פון פריער. אין נאַווגאַראָד זיינען רוסישע גלחים שוין געווען אַנגעשטעקט מיט „אָפּיקורסות" נאָך איידער זכריהו איז אַנגעקומען אַהין; די „אָפּיקורסות" האָט געשטאָמט נאָך פון יענע צייטן, ווען ס׳האָט זיך אין פערצנטן יאָרהונדערט באַוויזן די סעקטע „סטריגאָלניקעס", וועלכע זיינען אַרויסגעטראָטן קעגן דעם, וואָס מ׳פאַרגעטערט די הייליקע בילדער און מ׳בוקט זיך צו זיי; די „סטריגאָלניקעס" האָבן דערויף אַנגעוויזן ווי אויף אַ געצנדינעריי, און זיי האָבן אַנגעפירט אַן אַגיטאַציע קעגן דעם. דאָס זיינען געווען די ערשטע סימנים פון „אָפּיקורסות" אין דער רוסישער פראַוואָסלאַווונער קירכע, און שפּעטער זיינען שוין צוגעקומען נאָך אַנדערע אָפּנויגונגען, אין וועלכע מ׳האָט געזען אַ סכנה; די מער דענקענדיקע מענטשן צווישן די גייסטלעכע האָט דאָך געצויגן צום ריינעם גלויבן אין איין גאָט; געצנדינערישע איבערבלייבעכצן זיינען ביי זיי דאָך געווען פריקרע, און ס׳איז דעריבער געווען נאָטירלעך, אַז זיי זאָלן זיך גוט צוהערן צו די רייד פון דעם קיעווער געלערנטן יידן זכריהו, וועלכער האָט צו זיי געריידט וועגן דעם יידישן גלויבן אין איין גאָט — אַ גלויבן, וואָס האָט ניט אין זיך קיין סימנים אָפּילו פון וועלכער עס איז געצנדינעריי.

וואָס אָפּטער זכריהו האָט זיך מיט די נאַווגאַראָדער גייסטלעכע געטראָפן, אַלץ מער האָבן זיי זיך צוגעבונדן צו אים; זיי האָבן ליב געהאָט צו הערן ווי ער רעדט וועגן זיין גלויבן; עס איז זיי שטאַרק געפעלן יעדער ענטפער, וואָס ער האָט זיי געגעבן אויף זייערע פראַגן; מיט זיינע ענטפערס האָט ער פאַר זיי קלאָר געמאַכט אַ סך זאַכן, וואָס זיינען פאַר זיי פריער ניט געווען אינגאַנצן קלאָר. און ביסלעכווייז האָט ער מיט זיינע רייד אַזוי געווירקט אויף זיי, אַז זיי האָבן שטילערהייט געמוזט צוגעבן, אַז ער איז געראַטן, און דאָן האָבן אייניקע פון זיי אים פאַרטרויט דעם סוד, אַז ער האָט זיי ממש די אויגן געעפנט און אַז זיי זיינען גרייט זיך אָפן אָפּצוזאָגן פון קריסטנטום און אַננעמען דעם יידישן גלויבן.

דערציילט דער רוסישער היסטאָריקער קאָסטאָמאַראָוו, אַז ווען עטלעכע פון די אַנגעזעענע נאַווגאַראָדער גלחים האָבן זכריהון געלאָזט וויסן, אַז זיי זיינען גרייט זיך מל צו זיין און אַרויסקומען אָפן מיט דער ערקלערונג, אַז זיי זאָלן זיך אָפּ פון קריסטנטום און זיי ווערן יידן, האָט ער זיי אָפּגעשלאָגן דער־

פון. זיין עצה איז געווען, אז ס׳איז בעסער זיי זאלן אפהיטן יידישקייט שטילער־הייט, אבער לפנים זאלן זיי זיין קריסטן...*)

ווייטער דערציילט קאסטאמאראוו, אז נאכדעם איז דער קיעווער ייד אוועק פון נאווגאראד און ער איז שוין מער אהין ניט געקומען. און פון דעם קען מען דרינגען, אז זכריהו האט זיך אפשר גאר דערשראקן וועז ער האט דערזען צו וואס זיינע דיסקוסיעס מיט די רוסישע גלחים האבן דערפירט. עס קען זיין, אז ער איז אין דער אמתן גאר ניט אויסן געווען זיי צו באקערן צום יידנטום; ער האט אוודאי געמיינט, אז וויייטער וויי טעראעטישע דיסקוסיעס וועט דאס ניט גיין אזן זיין כוונה איז געווען צו פארטיידיקן דעם יידישן גלויבן אזן באווייזן וויי הויך ס׳שטייט די יידישע מאראל פון דער תורה.

אבער צי דער קיעווער ייד זכריהו האט יא געהאט די כוונה צו באקערן צום יידנטום די נאווגאראדער גייסטלעכע פון דער רוסישער קירכע, צי ניין — פאר־געסן אן דעם, וואס זיי האבן פון אים געהערט, האבן זיי שוין ניט געקענט. דער איינפלוס, וואס ער האט אויף זיי איבערגעלאזן, איז געווען אזוי גרויס, אזוי שטארק, אז ניט איינער פון זיי האט נאכדעם שטילערהייט שוין געפרעדיקט יידישקייט אומעטום, וואו ער האט נאר געקענט, אזן שפעטער האבן זיי דאס אנגעהויבן פרעדיקן אפן — אין די קלויסטערס אזן אויך אין די היימען. אזן וואס אמאל האט זיך די באווגונג אלץ מער אזן מער צעוואקסן אזן זי האט שוין אנגעשפארט ניט נאר צווישן די גלחים, די געבילדעטע לייט, נאר אויך צווישן פשוטן פאלק, וואס איז געשטאנען אונטערן איינפלוס פון די גלחים.

א סך ארויסגעהאלפן זכריהון האבן דעמאלט נאך צוויי אנדערע יידן, וואס זיינען צו אים קיין נאווגאראד געקומען. איינער פון זיי האט געהייסן משה חאניש (חנכס) אזן דער אנדערער האט געהייסן שמואל סקאריאוי. פונקט ווי זכריהו, זיינען די צוויי, ווי ס׳שיינט, אויך געווען לומדים אזן דערצו נאך וועלטלעכע מענטשן אויך אזן זיי האבן גוט געקענט די שפראך פון לאנד. אויך זיי זיינען אוועק פון נאווגאראד נאכדעם ווי עטלעכע פון די אנגעזעענע גלחים דארט האבן אנגעהויבן רעדן וועגן דעם, אז זיי וועלן אננעמען דעם יידישן גלויבן אזן זען, אז אויך אנדערע זאלן דאס טאן. די דריי יידן האבן זיך פשוט דערשראקן אזן זיי זיינען אוועק. זייער איינפלוס אבער איז דאך געבליבן; די נויגונג צום יידן־טום איז צווישן די פראוואסלאווע גלחים אין נאווגאראד אנגעגאנגען וויייטער. אפשטעלן זי האט מען שוין ניט געקענט.

אזן אינם יאר 1485, פופצן יאר נאכדעם ווי זכריהו דער קיעווער אזן די

---

*) Русская история в жизнеописаниях ее главнейших деятелей. Том первый, стр. 191.

אַנדערע צוויי יידן זיינען אַוועק פון נאַווגאָראָד, איז אַהין אָנגעקומען דער רוסי־שער יעפּיסקאָפּ גענאַדי. ער האָט דאָרט אין דער פּראָוואָסלאַווענער קירכע פּאַר־נומען דעם זעלבן הויכן פּאָסטן וואָס לוקאַ זשידיאַטאַ, דער געשמדטער ייד פון קיעוו, האָט דאָרט פּאַרנומען פּאַר אים נאָך מיט איבער פיר הונדערט יאָר צוריק, אין 1035. און ס׳שיינט, אַז אַריבערגעבראַכט געגאַדין האָט מען אַהין ספּעציעל צוליב דעם, אַז ער זאָל מאַכן אַ סוף צו דער „אַפּיקורסות", וואָס איז אַ סכנה פּאַר דעם קריסטנטום אין רוסלאַנד.

אין דער נאַטור איז דער יעפּיסקאָפּ געגאַדי געווען אַ ווילדער פּאַנאַטיקער, וואָס איז גרייט אומצוברענגען פון דער וועלט די, וואָס שטימען ניט איין מיט אים און גייען ניט אין זיינע וועגן. ער איז אָפּילו געווען גרייט צו נעמען די קאַטויליש שפּאַניע פּאַר אַ מוסטער און איינפירן אַן אינקווויזיציע אין רוסלאַנד. און ווען ער האָט דערזען ווי ווייט מ׳איז אין נאַווגאָראָד פּאַרגאַנגען אין דעם „אַפּיקורסישן אָפּנויג", וואָס האָט זיך אָנגעהויבן נאָך מיט פופצן יאָר צוריק אונטערן אייגפלוס פון דעם קיעווער יידן זכריהו, האָט ער די אַלע „פּאַריידישטע" גלחים אָנגעהויבן פּאַרפאָלגן אָן רחמנות.

עטלעכע יאָר נאָכאַנאַנד האָט ער מיט זיי אַ מלחמה געפירט און ס׳איז אים אָנגעקומען זייער שווער זיי צו באַקעמפן, ווייל יענע האָבן שוין אויך געהאָט איינפלוס אין די הויכע רעגירונגס־קרייזן אין מאָסקווע, און ס׳איז אַ סברא, אַז אויך דאָרט, אין הויף פונם רוסישן גרויספירשט איוואַן וואַסיליעוויטש, האָט זיך שוין אויך געהאָט פּאַרשפּרייט דער „אָפּנויג" צום יידנטום. אָבער דער יעפּיסקאָפּ געגאַדי האָט זיך מיט עקשנות פּאַרליגט דערויף, אַז ער מוז אויס־פירן זיינס און ער האָט ניט גערוט ביז ס׳האָט זיך אים דאָך איינגעגעבן, אַז מ׳זאָל די „פּאַריידישטע" פּראָוואָסלאָווענע גלחים שוועד באַשטראָפן.

דאָן האָט מען עטלעכע פון זיי פּאַרשפּאַרט אין הילצערנע שטייגן און זיי דאָרט פּאַרברענט לעבעדיקערהייט. ביי אַנדערע האָט מען דעמאָלט אַרויסגעריסן די צונגען פון די מיילער. און די, וואָס זיינען געווען וויניקער שולדיק און דעם אָפּנויג צו יידישקייט, האָט מען פּאַרשפּאַרט אין די געפּענגעניש און פּאַר־שיקט אין די מאַנאַסטירן, אַז מ׳זאָל זיי דאָרטן צוריק אַרויספּירן אויפן גלייכן וועג.

געטראָפן האָט זיך דאָס אינם יאָר 1504. און דער יעפּיסקאָפּ געגאַדי איז געווען זיכער, אַז דערמיט איז שוין אַלץ געענדיקט און אַז פון איצט אָן און וויטער וועלן שוין אין רוסלאַנד מער ניט זיין אַזעלכע, וואָס וועלן זיך דער־וועגן צו פּאַרגלייכן דעם קריסטלעכן גלויבן מיטן יידישן און דערביי קומען צום אויספּיר, אַז די יידישע רעליגיע שטייט העכער און אַז זי איז דער שורש, צו וועלכן מ׳דאַרף זיך אומקערן ווען מ׳פּאַרשט און מ׳זוכט דעם אמת...

אַזוי האָט דער יעפּיסקאָפּ גענאַדי געמיינט און ס׳איז ביי אים אַוודאי גאָר קיין צווייפל ניט געווען, אַז אין דעם קאַמף איז ער אַרויסגעקומען מיט אַ גרויסן נצחון.

אויסגעלאָזט האָט זיך אָבער אַנדערש. ווען די באַוועגונג, וואָס האָט אין דער רוסישער פּראַוואָסלאַוונער קירכע אַרויסגעוויזן אַ נייגונג צו יידישקייט, האָט שוין געהאַט אירע מאַרטירער אויך, איז זי געוואָרן נאָך שטאַרקער ווי פריער; זי האָט דאַן אָנגעהויבן ווערן פּאָפּולער ניט נאָר צווישן די גייסטלעכע, נאָר אויך ביי די מאַסן פונם פאָלק. און כאָטש די קירכע און די רעגירונג האָבן קעגן איר די שטרענגסטע מיטלען אָנגענומען, האָט זי זיך אין פאַרלויף פון יאָרן דאָך שטאַרק צעוואַקסן און זי האָט אַרויסגעגעבן טויזנטער און טויזנטער גרים, וואָס האָבן זיך אָפּגעזאָגט פון קריסטנטום און זיי זיינען געוואָרן יידן.

אָבער וועגן דעם וועט אונדז נאָך אויסקומען צו ריידן אין אַ באַזונדער קאַפּיטל.

און אָנגעהויבן די באַוועגונג, וואָס האָט זיך אין רוסלאַנד אַזוי צעוואַקסן, האָט דער קיעווער ייד זכריהו.

***

נאָך אינם עלפטן און צוועלפטן יאָרהונדערט האָבן יידן אין קיעוו שוין געשפּילט אַ גאַנץ באַדייטנדיקע ראָלע, און עס שיינט, אַז אַ סך פון די יידן, וואָס האָבן דעמאָלט געוואוינט אין קיעוו, זיינען אַהין געקומען פון די מערב־אייראָ־פּעאישע לענדער. זיי זיינען אַהין אַנטלאָפן ראַטעווען זייער לעבן אין די צייטן פון די ערשטע קרייץ־צוגן, און נאָכדעם זיינען זיי שוין דאָרט פאַרבליבן און האָבן זיך מער צוריק אַהיים ניט אומגעקערט.

קיעוו איז דאַן געווען אַ צענטער פון האַנדל מיט אייראָפּע, און אין דעם האָבן יידן דאָרט זייער אַ וויכטיקע ראָלע געשפּילט. עס זיינען אָבער צווישן זיי געווען ניט נאָר גוטע סוחרים, נאָר אויך גרויסע לומדים, און איינער פון זיי, ר׳ משה דער קיעווער, ווערט דערמאָנט אין „ספר הישר", און מ׳ווייסט, אַז ער איז געווען אַ תלמיד פון דעם גרויסן יידישן געלערנטן רבינו תם.

אויך אינם פופצנטן יאָרהונדערט זיינען צווישן די יידן אין קיעוו געווען אַ סך געלערנטע, גרויסע לומדים, וואָס האָבן געהאַט אַ שם. דאַן איז דאָס גע־שאַפן געוואָרן דאָס ווערטל „מקיוב תצא תורה". און צווישן די גאָר באַרימטע געלערנטע יידן פון יענער צייט איז געווען ר׳ משה בן יעקב, אָדער ר׳ משה הגולה, ווי מ׳האָט אים גערופן איבער דעם וואָס ער איז אַ סך יאָרן פון זיין לעבן געווען אַ געיאָגטער און אַ געטריבענער און ער האָט געמוזט וואַנדערן פון איין שטאָט אין דער אַנדערער.

פיר און צוואַנציק יאָר איז ר׳ משה הגולה אַלט געווען ווען ער האָט שוין

געשמט מיט זיין פילזייטיקן וויסן. ער איז געווען ניט נאָר אַ תלמודיסט אַ גרויסער, נאָר אויך אַ דיכטער; ער האָט געשריבן פיוטים, פירושים אויף דער תורה, און צו דעם איז ער אויך געווען אַ גוטער פילאָלאָג און ער האָט געקענט שפראַכן*.)

ער איז ניט געווען קיין געזונטער מענטש; עס ווערט וועגן אים דערציילט, אַז ער איז געווען אַ קרענקלעכער, אַן אויסגעדאַרטער; ער האָט געליטן פון געשווירן אויפן לייב. אָבער אַ כאַראַקטער האָט ער פאַרמאָגט זייער אַ שטאַרקן, ענערגיע האָט ער געהאַט אַ וועלט, און אין די יאָרן וואָס ער האָט געוואוינט אין קיעוו, האָט ער געשריבן זייער אַ סך, און די קיעווער יידן האָבן אים זייער הויך געשעצט, און ער האָט אויף זיי אַ גרויסן איינפלוס געהאַט.

אין יאָר 1482, וועז די טאָטערן זיינען אָנגעפאַלן אויף קיעוו און האָבן דאָרט געמאַכט אַ חורבן, איז ר' משה הגולה פון דאָרט קוים מיטן לעבן אָנטלאָפן. ער האָט דאָן פאַרלאָרן אַלץ וואָס ער האָט פאַרמאָגט, און זיינע קינדער האָבן די טאָטערן גענומען אין געפאַנגנשאַפט און זיי אַוועקגעפירט קיין קרים.

אַ לענגערע צייט האָט ר' משה אַרומגעוואַנדערט איבער שטעט און שטעטלעך, און וואַנדערנדיק אַזוי אַ קראַנקער און אַ צעבראָכענער, האָט ער דאָך געפונען צייט צו שרייבן, און ער האָט אויך געפונען צייט צו פירן פאַלעמיקעס מיט די קאַראַימישע געלערנטע, וועמען ער האָט געווייזלעך זייער שטאַרק אַטאַקירט. און וועז ער איז שפעטער געקומען צוריק קיין קיעוו און די יידן האָבן אים דאָרט וויידער אויפגענומען זייער וואַרעם, האָט ער זיך נאָך פלייסיקער געגנומען צו דער אַרבעט, און דאָן האָט ער אָנגעהויבן שרייבן אַ ווערק וועגן העברעאישער גראַמאַטיק און אויך אַ ווערק וועגן יידישער צייט־רעכענונג.

ער איז גאָר קיינמאָל ניט מיד געוואָרן פון שווערער אַרבעט, און ווער וווייסט וויפל ספרים ער וואָלט נאָך אָנגעשריבן און וואָס פאַר אַ גרויסע זאַכן ער וואָלט נאָך אויפגעטאָן, וועז ער וואָלט נאָר געקענט לעבן רואיק, וועז ער וואָלט ניט געווען געצוואונגען צו וואַנדערן אַזוי פיל.

ער האָט אָבער קיינמאָל לאָנג ניט געקענט לעבן רואיק. און אין יאָר 1495, וועז דער גרויספירשט אַלעקסאַנדער יאָגעלאָ האָט אַרויסגעגעבן אַ באַפעל אַרויס־צוטרייבן די יידן פון גאַנץ ליטע און אויך פון דער שטאָט קיעוו, וואָס איז דעמאָלט געווען אַ טייל פון זיין מלוכה, האָט ר' משה הגולה, אינאיינעם מיט אַלע פאַרוואָגלטע יידן, ווידער געמוזט לויפן זוכן אַ ווינקעלע, וואו מ'זאָל קענען זיין זיכער מיטן לעבן און וואו מ'זאָל ניט דאַרפן זיין אין שטענדיקער מורא, אַז מאַרגן קען מען דאָרט אויך אַרויסטרייבן.

*) זע דר. ישראל צינבערגס „געשיכטע פון דער ליטעראַטור בײַ יידן", באַנד 5, ז' 21.

און „ניט קוקנדיק אויף די אַלע צרות און גזירות, וואָס דער דאָזיקער שלאָבעריקער און קרענקלעכער תלמיד־חכם האָט געהאַט אויסצושטיין, — שרייבט וועגן אים דר. ישראל צינבערג — האָט ער דאָך זיך ניט צעשיידט מיט זיינע גאַליבטע ספרים און אויך אין די וואָגל־יאָרן ניט איבערגעריסן זיין ליטעראַרישע טעטיקייט".

נאָך מער, דווקא אין די וואָגל־יאָרן, ווען ער האָט קיינמאָל ניט געקענט זיין זיכער מיט דעם וואָס דער מאָרגן וועט ברענגען, האָט ער פאַרטראַכט אַנ־צושרייבן אַ גרויס ווערק וועגן קבלה. „שושן סודות" האָט ער דעם נייעם ווערק אַ נאָמען געגעבן; און ווען ער האָט נאָר געהאַט אַ פרייַ שעה, האָט ער דערויף געאַרבעט, אָבער געענדיקט האָט ער דאָס ערשט שפּעטער, ווען ער האָט זיך באַזעצט אין דער שטאָט קאָפּא, וואָס הייסט איצט פּעאַדאָסיע.

עס האָט לאַנג געדויערט ביז דער קיעווער תלמיד־חכם ר' משה הגולה האָט זיך קיין קאָפּא דערשלאָגן. און אַפילו דער אופן ווי אַזוי ער האָט זיך דער־שלאָגן אַהין איז געווען כאַראַקטעריסטיש פאַר דעם פאַרוואָגלטן לעבן, וואָס ער האָט געהאַט: אין יאָר 1506, ווען ר' משה הגולה איז געווען אין לידע, זיינען די טאָטערן אָנגעפאַלן אויף דער שטאָט און האָבן פון דאָרט אַוועקגעפירט אַ סך געפאַנגענע יידן, און צווישן די געפאַנגענע איז אויך געווען ר' משה הגולה פון קיעוו. אינאיינעם מיט די אַנדערע געפאַנגענע יידן האָט מען אים אַוועקגעפירט קיין קרים.

אין יענער צייט איז ביי די טאָטערן שוין געווען אַן אָנגענומענער כלל, אַז ווען נאָר זיי מאַכן אַן איבערפאַל אויף אַ שטאָט, זאָלן זיי פון דאָרט אַוועק־פירן יידישע געפאַנגענע; זיי האָבן פון דעם געמאַכט אַ גוט־באַצאָלטן געשעפט, ווייל זיי האָבן שוין געוואוסט, אַז יידן האָלטן שטאַרק פון דער מצווה „פּדיון־שבוים", און ווען מ'ברענגט נאָר געפאַנגענע יידן צו אַ האָפן, זיי צו פאַרקויפן אויפן מאַרק פאַר קנעכט, קלייבט די יידישע קהילה צונויף געלט און לייזט אויס די געפאַנגענע.

דאָס זעלבע איז אויך געשען מיט דעם קיעווער תלמיד־חכם ר' משה הגולה; ווען מ'האָט אים געבראַכט קיין קרים און די טאָטערן זיינען שוין געווען גרייט אים צו פאַרקויפן פאַר אַ קנעכט, האָבן די יידן אים אויסגעלעזט. און דאָן האָט ר' משה הגולה זיך באַזעצט אין דער שטאָט קאָפּא, און דאָרט איז ער געווארן רב, און מיט זיין גרויסן איינפלוס האָט ער געבראַכט דערצו, אַז ס'זאָל געשאַפן ווערן אַ פאַראייניקונג צווישן די פאַרשיידענערליי יידישע כיתות, וואָס האָבן דעמאָלט געלעבט אין קרים.

דאָס איז דעמאָלט געווען זייער אַ וויכטיקער אויפטו, ווייל די יידן וואָס זיינען קיין קרים געקומען פון פאַרשיידענערליי געגנטן און מדינות, האָבן זיך

צעטיילט אין באַזונדערע לאַנדסמאַנשאַפטן, וואָס האָבן זיך שטענדיק אַרומגע־ריסן צווישן זיך. יעדער לאַנדסמאַנשאַפט האָט זיך געהאַט איר באַזונדער שולכל, און אומעטום האָט מען געדאַווענט לויט אַן אַנדער נוסח און זיך געפירט לויט אַן אַנדער מנהג; אין איין שולכל איז געווען אַנגענומען דער מנהג אַשכנז, אין אַ צווייטן שולכל מען זיך איינגעעקשנט, אַז דער בעסטער מנהג איז דער מנהג רמניה. און איבער דעם זיינען פאַרגעקומען קריגעריין און מ׳האָט זיך געהאַלטן אין איין רייסן און אַמפערן.

און וועז דער קיעווער ר׳ משה הגולה האָט דאָס געזען, האָט ער פאַרשטאַנען, אַז דאָס קען אַמאָל נאָך ברענגען צו אַן ערנסטער שפאַלטונג, וואָס וועט אפשר נאָך דערפירן דערצו, אַז יידן, וואָס האַלטן זיך ביי איין מנהג, זאָלן אָפּגע־פרעמדט ווערן פון די יידן, וואָס האַלטן זיך ביי אַן אַנדער מנהג און ביי אַן אַנדער נוסח פון די תפילות; און ווייל ער האָט זייער שטאַרק מורא געהאַט דער־פאַר, האָט ער געמוען זוכן מיטלען קעגן דעם, און דאָן האָט ער צונויפגעשטעלט אַ באַזונדער סדר התפילות, וואָס אַלע יידן אין קרים האָבן אָנגענומען. מ׳האָט זיך געאייניקט אויף איין מנהג פאַר אַלעמען, און דער דאָזיקער מנהג פון ר׳ משה הגולהס סדר־התפלות ווערט נאָך איצט אָנגערופן „מנהג כפא״, אויפן נאָמען פון דער שטאָט קאַפאַ, וואָס הייסט איצט פעאָדאָסיע, און וואו ר׳ משה דער קיעווער איז אין יאָר 1520 געשטאָרבן אין דער עלטער פון איין און זיבע־ציק יאָר.

*
**

קיעוו איז איינע פון די שענסטע שטעט אין גאַנץ רוסלאַנד. זי שטייט ביים רעכטן ברעג פון דניעפּר, וואָס זעט דאָרט אויס נאָך שענער ווי אומעטום, ווייל גראָד אויף יענעם פלאַץ פאַלן אין אַריין די וואָסער־שטראָמען פון די אַלע טייכן, וואָס ציען זיך צו אים פון אַלע זייטן און פון אַלע וויטקייטן.

גלייך ביים אַריינקומען אין שטאָט, ווי מ׳גייט נאָר אַרויס פון וואָקזאַל, וואו באַנען ברענגען מענטשן פון אַלע עקן פון דער גרויסער רוסלאַנד, דער־פילט מען שוין דעם אָטעם פון דער אויסערגעווײנלעך שיינער שטאָט, וואו די געשיכטע פון אָמאָל גייט נאָך ווי אַ שאָטן דער געשיכטע פון היינט, און וואו אַלץ איז אַזוי אויסערגעווײנלעך רייך אין פאַרבן און קאָלירן, און אויך אין געמיט.

עס איז אין אוקראַינע, קען מען זאָגן, ניט פאַראַן קיין איין שטעטל, וואו יונגע מענטשן, וואָס ווילן זיך צו עפעס דערשלאָגן, זאָלן זיך ניט רייסן קיין קיעוו.

קיעוו איז אַ שטאָט, וואָס ציט צו זיך. קיעוו איז אַ שטאָט מיט אַזאַ רייכער פאַרגאַנגענהייט, אַז זי קען שוין קיינמאָל ניט אויפגעבן די האָפענונג אויף אַ רייכער צוקונפט...

די ערשטע ביבליאָטעק אין רוסלאַנד איז געגרינדעט געוואָרן אין קיעוו. דאָרט איז אַוועקגעלייגט געוואָרן דער ערשטער ווינקלשטיין פאַר בילדונג אין לאַנד.

דאָרט האָט רוסלאַנד דאָס ערשטע מאָל אַראָפגעוואָרפן פון זיך די ווילדקייט פון געצנדינערי, און דער אָפּגאָט „פערון", צו וועמען מ'האָט זיך פריער געבוקט — דער גרויסער גולם מיטן זילבערנעם קאָפּ און מיט די גילדערנע וואָנצעס — איז אַרײַנגעשלייַדערט געוואָרן אין די וואָסערן פונם דניעפּר, און די כוואָליעס האָבן אים פאַרטראָגן ווייט־ווייט און מ'האָט אים שוין מער קיינמאָל ניט געזען.

דאָרט האָט יעדער שפּאַן ערד איינגעזאָפּט אין זיך די געשיכטע פון גרויסע און וויכטיקע געשעענישן אינם לעבן פון אַ גאַנץ פאָלק.

און אַלע מאָל, וועו ס'האָט נאָר געטראָפן עפּעס אַן אומגליק און ס'איז צוליב דעם געווען נויטיק אַרויסצורופן ביים פאָלק נאָך מער ליבע צום לאַנד, האָט מען אויפגעבלעטערט די געשיכטע פון אָמאָל און אָנגעוויזן אויף היסטאָרישע געשעענישן, וואָס זייַנען פאָרגעקומען אין קיעוו.

קיעוו איז שטענדיק געווען דער ספר־הזכרונות, וואָס מ'האָט געבלעטערט וועו ס'איז נאָר געווען נויטיק...

זי איז דאָס געווען פאַרן רוסישן פאָלק אין אויך פאַרן אוקראַיניישן.

אויך פאַר אונדז יידן איז קיעוו אַ ספר־הזכרונות, אָבער שוין גאָר אויף אַן אַנדער שטייגער:

אין קיעוו שטייט נאָך אַלץ אַ גרויסער מאָנומענט פאַר דעם בלוטיקן צוריר־היהודים באָגדאַן כמעלניצקי פון די גזירות ת"ח ות"ט וועו יידיש בלוט האָט זיך ווי וואַסער געגאָסן. נאָך אין די צייטן פון די צאָרן האָט מען יענעם מאָנומענט אַוועקגעשטעלט. און דאָס האָט ענוג געשטאָכן די אויגן פון די יידן, וואָס האָבן דאָס געזען. אָבער אויך אונטער דער סאָוועט־רעגירונג, אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה, איז דער אָנדענק פון באָגדאַן כמעלניצקי דערהויבן געוואָרן און מ'האָט אים אָנגעהויבן אַרויסשטעלן אינם ליכט פון אַ גרויסן נאַציאָנאַלן העלד און מ'האָט געגרינדעט אינסטיטוציעס און אַרויסגעגעבן מעדאַלן אויף זיין נאָמען און אויך באַקרוינט די שטאָט פערעיאַסלעוו מיט זיין נאָמען...

דווקא די שטאָט, וואו שלום־עליכם איז געבאָרן געוואָרן!

פון קיעוו געדענקען יידן אויך דעם פאָגראָם, וואָס איז דאָרט פאָרגעקומען

אינם יאָר 1881, נאָכדעם ווי מ׳האָט אין פּעטערבורג דערהרגעט אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, און זיין זון, אַלעקסאַנדער דער דריטער, איז אַרויף אויפן טראָן.

מיר געדענקען פון דאָרט אויך דעם פּאָגראָם פון 1905, נאָך דער טרויעריק־באַרימטער „קאָנסטיטוציע", וואָס ניקאָלאַי דער צווייטער, דער לעצטער צאַר פון רוסלאַנד, האָט אין זיין „גרויס גנאָד" און אין דער עכטער טראַדיציע פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע, געגעבן דעם פּאָלק...

און נאָך און נאָך אַ סך זאָכן געדענקען יידן וועגן קיעוו.

אויף קיעוו איז אויסגעפאָלן דער גורל צו וווינען דער וועלט די גאַנצע פּינצטערניש פון דעם צאַרישן אַנטיסעמיטיזם, און אויך דעם באַנקראָט דערפון.

מיר מיינען דאָ — דעם מענדל בייליס פּראָצעס.

צווישן אַ האַלב יאָר האָט די בייליס אַפּערע געדויערט — פון 1911 ביז 1913 — און „מ׳קען זאָגן אַן אַ גוזמא, — שרייבט וועגן דעם דער אַדוואָקאַט גרוזענבערג אין זיינע זכרונות, — אַז אויפן בעיליס־פּראָצעס איז דער צאַרישער רעזשים מאָראַליש באַאַנגעגן זעלבסטמאָרד" *).

מיט דער קלאָגע, וואָס מען האָט אין קיעוו געבראַכט קעגן בעיליסן, אַז ער האָט דערהרגעט דאָס קריסטלעכע יינגל אַנדרעי יושטשינסקי צוליב ריטועלע צוועקן, איז די צאַרישע רעגירונג אויסן געווען צו טרעפן ניט בלויז דעם אומשולדיקן יידישן מאַרטירער, וואָס האָט געאַרבעט אין זאַיצעוווס ציגל־פאַבריק, נאָר דאָס גאַנצע יידישע פּאָלק; מען האָט אַלע יידן פון דער גאַנצער וועלט געוואָלט שטעמפּלען אַלס מערדער, וועלכע הרגענען קריסטלעכע קינדער צו באַנוצן זייער בלוט אויף פּסח; דאָס איז געווען אַ רוף צו פּאָגראָמען; מען האָט זיך געגרייט אויסצוראָטן און פאַרטיליקן אַלע יידן אין לאַנד. און דאָס קען מען זען פון דעם וואָס די צייטונג „רוסקאָיע זנאַמיאַ", דער אָפּיציעלער אָרגאַן פון די רוסישע שוואַרץ־מאהניקעס, האָט געשריבן אין יענער צייט.

„די רעגירונג — האָט די „רוסקאָיע זנאַמיאַ" דאָן געשריבן — דאַרף זיך שטעלן אויף דעם שטאַנדפונקט, אַז פאַרן לעבן פון דער מענטשהייט זיינען די יידן פונקט אַזוי געפערלעך ווי וועלף, עקדישן, שלאַנגען, גיפטיקע שפּינען און אַנדערע שרצים זרמשים, וואָס מ׳דאַרף אויסראָטן און וואָס איז לויטן געזעץ, אַ מצווה אויסצוראָטן דערפאַר וואָס זיי זיינען אַ געפאַר פאַר דעם מענטשלעכן מין... מען דאַרף פאַר די זשידעס שאָפן אַזעלכע באַדינגונגען, אַז זיי זאָלן ביסלעכווייז אויסשטאַרבן. עס איז די פליכט פון דער רעגירונג דאָס צו טאָן, און אויך די פליכט פון אַלע בעסטע מענטשן אין לאַנד."

אַזוי איז געשטאַנען שוואַרץ אויף ווייס אין דעם נומער 177, פון יאָר 1913, אין דער רוסישער צייטונג „רוסקאָיע זנאַמיאַ", און עס איז פאַר קיינעם קיין

*) О. О. Грузенберг, Вчера, стр. 110.

סוד ניט געווען, אַז געשריבן האָט מען אַזוי לויט אַ וואונק פון די גאָר הויכע ספערן אין דער רעגירונג.

און אָנגעהויבן האָט זיך די ווילדע העצע קעגן יידן נאָך פריער, אַ קורצע צייט נאָכדעם ווי מ׳האָט אינם מאָנאָט סעפטעמבער פונם יאָר 1911, אין קיעווער טעאַטער געשאָסן דעם רוסישן פּרעמיער־מיניסטער סטאָליפּין וועז דער צאָר אַליין איז געווען דערביי.

געשאָסן סטאָליפּינען האָט דער יידישער סטודענט דמיטרי באָגראָוו, אַ זון פון אַ קיעווער יידישן אַדוואָקאַט און אַן אייניקל פון דעם באָוואוסטן רוסיש־יידישן שריפטשטעלער גריגאָרי באָגראָוו. דער יונגער יידישער סטודענט דמיטרי איז געווען אַ רעוואָלוציאָנער, אָבער ער האָט, קענטיק, געהאַט אַ טומל־קאָפּף און איז געווען געניגט צו אָוואַנטורעס, און דאָס האָט אים געפירט דערצו, אַז ער זאָל צוליב רעוואָלוציאָנערע צוועקן אָנהויבן דינען אין דער „אָכראַנקע", און ער האָט זיך אין דעם אַזוי פאַרפלאָנטערט, אַז ער האָט, ווי עס שיינט, באַשלאָסן אויסצוקויפן זיינע זינד מיט דעם וואָס ער וועט דערהרגענען סטאָליפּינען, און כדי דאָס דורכצופירן האָט ער אויסגעקליבן פונקט די צייט וועז דער פּרעמיער־מיניסטער, די פעסטע זייל פון דער רוסישער רעאַקציע, איז אייניגעם מיטן צאָר געווען אין קיעוו אין טעאַטער.

גלייך נאָכדעם האָט מען גערעדט, אַז עס וועלט צוגעגרייט אין קיעוו אַ שרעקלעכע שחיטה אויף יידן. אָבער די רעגירונג האָט, ווי עס שיינט, באַשלאָסן, אַז אָנשטאָט אַ פּאָגראָם אין אייז שטאָט, זאָל זי צוגרייטן פּאָגראָמען איבערן גאַנצן לאַנד און אַרויסשטעלן די יידן פאָר דער גאַנצער וועלט ווי ריטואַלע מערדער, וואָס קוילענען קריסטלעכע קינדער, כדי צו נוצן זייער בלוט אויף פּסח.

צוליב דעם האָט מען געמאַכט דעם בלבול אויף דעם אומשולדיקן יידישן מאַרטירער, מענדל בעיליס, וועלכער איז מיט יאָרן שפּעטער געשטאָרבן אין ניו־יאָרק.

*
**

ניט דאָ איז דער פּלאַץ זיך אַריינצולאָזן אין די אייגצלהייטן, וואָס זיינען פאַרבונדן מיט דעם באַרימטן קיעווער בלוט־בלבול, וואָס האָט אויפגערודערט די גאַנצע וועלט. אָבער אויף אַ פּאָר שטריכן פון דעם פּראָקוראָר ווייפער, וועל־כער האָט געשפּילט אַזאַ וויכטיקע און אַזאַ געמיינע ראָלע אין דעם בעיליס פּראָצעס, דאַרף מען זיך דאָ יאָ אָפּשטעלן.

ווייפער איז געווען אַ דייטש, אַ רוסיפיצירטער דייטש און אַ פאַרביסענער אַנטיסעמיט. ער האָט די גאַנצע צייט געפירט דעם פּראָצעס אַזוי, אַז עס האָט

געקענט זיין קלאָר, אַז דער ענין פון גערעכטיקייט גייט אים אינגאַנצן ניט אָן. דער עיקר איז ביי אים געווען צו שטעמפלען אַלע יידן אַלס קריסטן־מערדער. און עס איז דעריבער זייער כאַראַקטעריסטיש וואָס דער מאָסקווער ראַבינער ר׳ יעקב מזא״ה, וועלכער איז געווען איינער פון די געלערנטע עקספערטן אויפן בעיליס פראָצעס, דערציילט וועגן דעם אין זיין ווערק „זכרונות״, אין דעם קאַפּיטל „על דאטפת״.

אויף איינער פון די זיצונגען אין קיעווער גערעכט — דערציילט ר׳ יעקב מזא״ה — האָט דער רוסישער אַדוואָקאַט קאָראָבטשעווסקי, איינער פון בעיליסעס פאַרטיידיקער, געמאַכט אָפּ דערקלערונג:

„איך קאָנסטאַטיר דעם פאַקט, אַז אין די צוויי וואָכן זינט דער פראָצעס האָט זיך אָנגעהויבן, האָט מען שוין אויסגעפרעגט אַ היפש ביסל עדות, אָבער אין די אַלע מאַטעריאַלן, וואָס מען האָט דאָ פאַרגעלייענט, איז קיין איין מאָל ניט דער־מאָנט געוואָרן דער נאָמען פון דעם אָנגעקלאָגטן מענדל בעיליס״.

דאָס, דערציילט דער מאָסקווער ראַבינער, האָט געמאַכט זייער אַ שטאַרקן איינדרוק אויפן עולם און אויך אויף די געשוואָרענע ריכטער. און עס איז קיין וואונדער ניט וואָס עס האָט אָפּ שטאַרקן איינדרוק געמאַכט, ווייל מיט דער דערקלערונג האָט דער קלוגער אַדוואָקאַט קאָראָבטשעווסקי געטראָפן פונקט דאָרט וואו מען דאַרף; ער האָט אונטערשטראָכן דעם פאַקט, אַז בעיליס איז דאָ אין גרונט ניט וויכטיק, ווייל דער עיקר איז מען דאָ אויסן צו מאַכן אַ בלוט־בלבול אויפן גאַנצן יידישן פאָלק.

און וואָס האָט וויפּער דאָן געטאָן? ווי אָזוי האָט ער רעאַגירט דערויף? ער האָט זיך אָזוי אָנגעהויבן שטיקן פון געלעכטער, אַז מ׳האָט געמוזט איבערריסן די זיצונג אויף צען מינוט, כדי ער זאָל זיך גוט קענען אויסלאַכן.

אינם זעלבן קאַפּיטל פון זיינע „זכרונות״ דערציילט דער מאָסקווער ראַ־בינער, אַז אין דער ערשטער רעדע, וואָס וויפּער האָט געהאַלטן, אָנקלאָגנדיק ביילישן, האָט ער מיט שוים אויף די ליפּן געזאָגט:

„די הערשאַפט פון די יידן איז אָזוי גרויס, אַז אָפילו איך, אַ געבאָרענער דייטש מיט אַ רוסישער נשמה, אַ פּראָקוראָר פונם העכסטן גערעכט פון דער רוסישער קרוין־שטאָט, פיל איצט, אין דעם מאָמענט ווען איך שטיי אין אַ רו־סישן גערעכט און נעם זיך אָן פּאַרן בלוט פון אַ רוסיש קינד, ווי איך פאָל אָרונ־טער אונטערן אייגפלוס פון די יידן, ווי זיי לייגן אין געהיים אָרויף אַ דרוק אויף מיין נשמה און שטערן מיר אין דער אָרבעט.״

און אין דערלעצטער רעדע, וואָס ער האָט געהאַלטן, פאָדערנדיק די העכסטע שטראָף פאַר דעם אָנגעקלאָגטן, האָט וויפּער אָנגעוויזן אויף בעיליסן און גע־זאָגט מיט גאָל און גיפט:

„אט דאָ זיצט ער, דער מאָן פון דער ברוטאַלער און נידעריקער רעליגיע! אט דאָס איז ער, דער מענטש, וואָס האָט געטאָן די פליכט פון זיין גלויבן, וועו ער האָט אויסגעשטרעקט זיין האַנט צו פאַרגיסן דאָס בלוט פון דעם קריסט־לעכן יינגל! די האַנט האָט ביי אים דאָן אָפילו קיין ציטער ניט געטאָן, ווייל ער גלויבט, אַז ער האָט דאָס געטאָן פאַר זיין גלויבן, פאַר זיין גאָט".

דער דייטש וויפער, וואָס האָט געטראָגן דעם אָמט פון אַ רוסישן פראָקוראָר, האָט אין קיעוו, נאָך אינם יאָר 1913, פאַרשפרייט די זעלבע שנאה, דעם זעלבן האָס צו יידן, וואָס היטלער האָט אָנגעהויבן פאַרשפרייטן איבער דער וועלט מיט צוואַנציק יאָר שפעטער, אין 1933, וועו ער איז אין דייטשלאַנד געקומען צו דער מאַכט.

*
**

ביז דער רעוואָלוציע פון 1917 האָבן יידן אין קיעוו ניט געטאָרט וואוינען. די „הייליקע שטאָט", וואָס האָט ביים סוף פון דעם צענטן יאָרהונדערט געגעבן דעם רוסישן פאָלק דעם קריסטנטום, איז געווען אויסגעשלאָסן פון דער אָזוי גערופענער „טשערטאָ אָסיעדלאָסטי", וואו יידן האָבן יאָ געמעגט וואוינען, און אין דעם איז געווען ביטערער חוזק און פאַרביסענע רשעות, ווייל די הויפּ־שטאָט פון אוקראַינע איז געשטאַנען אין דעם סאַמע צענטער פון די שטעט אוּן שטעטלעך, וואָס זיינען אַריין אין דער אָזוי־גערופענער געטאָ, וואָס די צאָרן האָבן אָפּגעטיילט פאַר יידן.

די יידישע באַפעלקערונג אין קיעוו איז אין יענע צייטן געווען אַ קליינע אוּן זי איז באַשטאַנען פון פריווילעגירטע, פון יחסנים; אוּן צו דעם האָט מען אַרויסגעוויזן „גנאָד" צו אָזעלכע יידן, וואָס זיינען געקומען קיין קיעוו צוליב געשעפטן; זיי האָט מען דערלויבט צו בלייבן אין דער „הייליקער שטאָט" אַ קורצע צייט, אוּן כדי צו זיין זיכער אין דעם, אַז זיי וועלן, חלילה, ניט בלייבן אויף נאָך אַ טאָג, אָדער צוויי, האָט די פּאָליציי ביינאַכט געמאַכט אָבלאָווּעס אין האָטעלן אוּן אויך אין פריוואָטע הייזער, וואו אָנגעקומענע יידן האָבן זיך אויפ־געהאַלטן, אוּן וואו מען האָט נאָר געכאַפּט אַ יידן אָן וואוינערעכט, האָט מען אים אַרעסטירט, אים אָפּגעשיקט מיטן עטאַפּ אין דעם שטעטל, פון וואָנען ער איז געקומען אוּן דאָרט האָט מען אים געמשפט דערפאַר וואָס ער איז אין קיעוו געווען אָן איבעריקן טאָג אָדער צוויי אָן „וואוינערעכט".

אוּן דאָס כאַראַקטעריסטישע דערביי איז געווען, וואָס די צאָרסקע טשינאָוו־ניקעס אין קיעוו האָבן ניט געוואָלט „עקספלואָטירן" די פּאָליצייאישע אָגענטן; וואָס מוזן נעבעך אַרבעטן אָזוי שווער ביינאַכט, מאַכנדיק אָבלאָווּעס אויף יידן, וואָס האָבן ניט קיין וואוינערעכט אין דער „הייליקער שטאָט", אוּן עס איז דעריבער באַשלאָסן געוואָרן צו באַשטימען פאַר זיי אַ ספּעציעלע סומע פון פופצן טויזנט

רובל אַ יאָר, און געגומען די סומע האָט מען פון דעם געלט, וואָס די יידן האָבן געצאָלט פאַר דער בארימטער „קאַראָבקע".

„עס איז אויף אַזאָ אופן אויסגעקומען, — שרייבט דובנאָוו, — אַז די יידן האָבן נאָך געמוזט באַצאָלן די פּאָליצייאישע אַגענטן דערפאַר וואָס זיי פאַרפאָלגן זיי; דער פאַרמשפּטער צו דער תליה האָט געדאַרפט צאָלן פאַרן שטריקל" *).

אין קיין אַנדער רוסישער שטאָט, וואו יידן האָבן ניט געהאַט קיין וואוינ־רעכט, האָט מען אין די צייטן פון די צאַרן ניט אַפּגעהיט מיט אַזאָ פּינקט־לעכקייט די אַלע שטרענגע אויסנאַמס־געזעצן קעגן יידן, ווי מ׳האָט דאָס אַפּ־געהיט אין קיעוו. „קיעוו, — האָט אַ פּאַרשער פון יידישער געשיכטע אַמאָל געשריבן, — איז אין רוסלאַנד די איינציקע שטאָט, וואו מ׳היט אַפּ זייער און זייער פּינקטלעך די גאַנצע טראַדיציע פון אַ געטאָ אין די צייטן פון מיטל־אַלטער." די יידן זיינען דאָרט אַלעמען געווען גרויס אין די אויגן; ניט נאָר די רעגירונגס־מאַכט האָט אויף זיי געקוקט קרום, נאָר אויך די אַזוי גערופענע „מעשטשאַניעס", די רוסישע הענדלער פון כל־המינים, און דער עיקר וועגן וואָס דאָ האָט זיך געהאַנדלט איז געווען די פראַגע פון קאָנקורענץ; זיי, די רוסישע סוחרים און סוחרימלעך, האָבן פשוט געוואָלט האָבן ברייטערע מעג־לעכקייטן צו שינדן די הויט פון די קונים; זיי האָבן געוואָלט רעכענען העכערע פּרייזן, אַבער איבער דער קאָנקורענץ פון די יידישע סוחרים האָבן זיי דאָס ניט געקענט. דערפאַר האָבן זיי זיך אַלע מאָל געוועגדט מיט בקשות צו דער רעגירונג, אַז מ׳זאָל די יידן פון קיעוו אינגאַנצן אַרויסטרייבן.

נאָך אינם יאָר 1801, וועו פאַוועל דער ערשטער איז געזעסן אויפן רוסישן טראָן, האָבן די קיעווער רוסישע הענדלער זיך געוועגדט צו אים מיט אַזאָ בקשה, אַבער ער האָט זיי אָפּגעזאָגט. אויך אין 1810, וועו אַלעקסאַנדער דער ערשטער איז געווען דער קיסר פון רוסלאַנד, האָט מען זיך צו אים מיט אַזאָ בקשה גע־וועגדעט. אַבער ער האָט זיי דאָס אויך אָפּגעזאָגט. ערשט אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, וועלכער איז געווען אַן אויסגעשפּראָכענער שונא־ישראל, איז זייער בקשה אָנגענומען געוואָרן און דאָן איז אַרויסגעגעבן געוואָרן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל פון קיעוו אַרויסטרייבן אַלע יידן.

דאָס איז געשען אינם יאָר 1834. און ס׳איז געווען שוין ניט ס׳ערשטע מאָל וואָס מ׳האָט די יידן פון קיעוו אַרויסגעטריבן.

מ׳האָט אַבער אין קיעוו אַן יידן דאָך ניט געקענט אויסקומען. אַן זיי איז דער האַנדל שטאַרק געפאַלן און די שטאָט האָט איבער דעם אַ סך פאַרלאָרן.

---

*) Новейшая История Еврейского Народа, באַנד 3, ז׳ 349.

עס איז דערגאַנגען אַזוי ווייט, אַז ניט קיין אַנדערער ווי דער קיעווער גענעראַל־גובערנאַטאָר אַליין האָט זיך געמוזט ווענדן מיט אַ בקשה צום קיסר, אַז מען זאָל זען עפּעס טאָן וועגן דעם, און דאַן האָט ניקאָלאַי דער ערשטער „אַראָפּגע־נומען די האַנט פון האַרצן" און אין זיין „גרויס גנאָד" האָט ער אַרויסגעגעבן אַ באַ־פעל, אַז פון איצט אָן און ווייטער מעגן שוין יידן קומען קיין קיעוו האַנדלען, אָבער — ניט מער ווי אויף דריי טעג.

דאָס איז געווען אין יאָר 1843, און וועגן יעוע צייטן דערציילט דער היסטאָריקער שאול גינזבורג אייניקע איינצלהייטן, וואָס זיינען זייער כאַראַקטע־ריסטיש פאַר דעם „גרויסן גנאָד" פון ניקאָלאַי דעם ערשטן, און ער ברענגט דערביי אַן אויסצוג פון דעם באַפעל:

„כדי צו קאָנצענטרירן די פּאָליצייאישע אויפזיכט איבער די יידן, וועלכע קומען צופאָרן קיין קיעוו, זאָלן געגרינדעט ווערן ספּעציעל פאַר זיי צוויי באַ־זונדערע אַכסניות" *).

„זשידאָווסקע פּאָדוואָריעס" — אַזוי האָט מען די צוויי אַכסניות גערופן אין קיעוו, און באַהאַנדלט די יידן האָט מען דאָרט נאָך ערגער ווי אַרעסטאַנטן אין אַ טורמע; אין אָוונט האָבן זיי געמוזט קומען אין אַ באַשטימטער צייט, און אויב זיי זיינען געקומען שפּעטער מיט עטלעכע מינוט, האָט מען זיי ניט אַריינגע־לאָזט און דאַן האָט יעדער פּאָליצייסקער אין גאַס זיי געקענט אַרעסטירן. די בעל־הביתטע פון די צוויי „פּאָדוואָריעס" אין קיעוו איז געווען איינע אַ געוויסע קאַטערינע יעגאָראָוואַ, און זי פלעגט אָפט אַרומגיין איבער די גאַסן, און וואו זי האָט נאָר דערזען אַ יידן, וואָס איז ניט איינגעשטאַנען אין איר „פּאָדוואָריע", האָט זי אים גלייך אָפּגעשטעלט און צוגערופן אַ פּאָליצעיסקן ער זאָל אים שוין אַרעסטירן.

זי האָט ניט געוואָלט פאַרלירן קיין פּרנסה, די דאָזיקע קאַטערינע יעגאָ־ראָוואַ. ביי איר איז דאָס געווען אַ גוט געשעפט און זי האָט אין דעם געמאַכט אַ סך געלט. און דערצו נאָך איז זי גלאַט געווען אַ מרשעת און זי האָט הנאה געהאַט פון דעם, וואָס זי פּייניקט און איז זיך נוקם אין די אָנגעשראָקענע יידן. אַפילו ווען מ'האָט איר געוואָלט באַצאָלן דירה־געלט און וואוינען ערגעץ אַנ־דערש, ווייל מ'קען זיך ניט וואַלגערן אין אַזאַ שמוץ, האָט זי דערפון ניט גע־וואָלט הערן. „דו מעגסט אַפילו פּלאַצן, וועסטו איינשטיין ביי מיר!" — אַזוי פלעגט זי געוויינלעך זאָגן צו די יידן, וואָס האָבן געפּרואווט זיך אַרויסדרייען פון איר „פּאָדוואָריע", וואו זי האָט פון אַלעמען געשונדן די הויט און זיי גע־לאָזט זיך וואַלגערן אין אַזאַ שמוץ און אין אַזאַ ענגשאַפט, אַז מען האָט געקענט דערשטיקט ווערן.

---

*) היסטאָרישע ווערק, באַנד 3, ז' 337.

אָפּגעשאָפט די „פּאָדוואַריעס", וואָס זיינען געווען דאָס זעלבע ווי געטאָס, האָט מען ערשט אין יאָר 1857, וועו אַלעקסאַנדער דער צווייטער איז שוין געזעסן אויפן טראָן. אָבער קיין וואוינערעכט אין קיעוו האָבן יידן אַלץ ניט געקראָגן; בלויז אַזעלכע, וואָס האָבן געצאָלט הויכע „גילדיעס" און אַנדערע פּריווילעגירטע האָבן דאָרט געמעגט וואוינען. קיין אַנדערע ניט. עס איז געווען שטרענג פאַרבאָטן.

אַזוי איז דאָס אָנגעגאַנגען ביזן אויסברוך פון דער רעוואָלוציע, וואָס האָט געמאַכט אַ סוף צו דער הערשאַפט פון די רוסישע צאַרן. די פּראָוויזאָרישע רע־גירונג, וואָס איז צונויפגעשטעלט געוואָרן גלייך נאָכדעם ווי מ׳האָט אַרונטער־געזעצט ניקאָלאַיעוִן, האָט אָפּגעשאַפט די אויסנאַמס־געזעצן און די יידן אין רוסלאַנד זיינען געוואָרן גלייכבאַרעכטיקטע בירגער און זיי האָבן שוין געמעגט וואוינען אין קיעוו און אין די אַלע אַנדערע שטעט, וואו זיי האָבן פריער ניט געהאַט קיין רעכט צו וואוינען. און דאָן איז געקומען דער בירגער־קריג און ס׳האָבן זיך אָנגעהויבן נייע צרות אין דער „שיינער שטאָט ביים דניעפּר"; פונקט ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט, האָט זיך אין קיעוו דאָן אויך געהאַלטן אין אייַן בייטן די מאַכט און די ערשטע קרבנות זיינען געווען די יידן. עס איז געווען, אַ כאַאָס, אַ מהומה. און אייַנגעשטעלט אַן אָרדענונג האָט מען דאָרט ערשט אין 1920, וועו די רויטע אַרמיי האָט פון קיעוו אַרויסגעטריבן די אַלע ווייסע באַנדעס, וואָס האָבן געוואָלט דערטרינקען די רוסישע רעוואָלוציע אין בלוט. דאָן איז קיעוו געוואָרן „אויף אייביק אַ סאָוועטישע שטאָט", ווי איינער פון די נייַע רוסישע היסטאָריקער האָט זיך אויסגעדריקט *). און צווישן די סאָוועטישע קאָ־מאַנדירן, וואָס האָבן דאָן אייַנגענומען די שטאָט און אַרויסגעטריבן פון דאָרט די ווייסע באַנדעס, איז אויך געווען דער ייד יונה יאָקיר; ער האָט זיך דעמאָלט ווי אַ קריגספּירער אַרויסגערוקט צו די סאָמע ערשטע רייען, און אין 1925 האָט מען אים פּאַר זיינע גרויסע פּאַרדינסטן דערהויבן זייער הויך און ער איז געוואָרן דער הויפּט־קאָמאַנדיר פון דער גאַנצער סאָוועטישער אַרמיי אין אוקראַינע און זיין הויפּט־קוואָרטיר איז געווען אין קיעוו; ער איז דאָן אינגאַנצן אַלט געווען ניין־און־צוואַנציק יאָר און מ׳האָט אים געהאַלטן פאַר איינעם פון די וויכטיקסטע זיילן און פאַר איינעם פון די גרעסטע מיליטערישע קאָמאַנדירן אין דער סאָוועטישער אַרמיי; צוועלף יאָר — פון 1925 ביז 1937 — האָט ער דעם הויכן מיליטערישן פּאָסטן פּאַרנומען, און אַ מיטגליד אין דער באָלשעוויס־טישער פּאַרטיי איז ער געוואָרן נאָך אין 1917, פּאַרן אויסברוך פון דער רע־וואָלוציע. און אין 1937, אין די צייטן פון די באַרימטע „מאָסקווער פּראָצעסן",

*) זע: Большая Советская Энциклопедия, באַנד 32, ז׳ 265.

האָט מען אים פֿאַרמשפּט צום טויט און געשאָסן אינאייגעם מיט טוכאָטשעווסקין און מיט נאָך זעקס אַנדערע באָלשעוויסטישע געגנערן, וועלכע האָבן זיך שטאַרק אויסגעצייכנט אין קאַמף קעגן שונא אין די יאָרן פונם גרויסן בירגער־קריג...

נאָכן חורבן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה און פון דעם בירגער־קריג, וואָס איז געקומען נאָך דער רעוואָלוציע, איז די שטאָט קיעוו ווידער אויפגעבויט געוואָרן; עס זיינען צוגעקומען אַ סך נייע און שיינע געביידעס; די אינדוסטריע האָט זיך דאָרט שטאַרק אַנטוויקלט; אויך קולטורעל איז די שטאָט אויסגעוואַקסן; עס זיינען דאָרט געגרינדעט געוואָרן וויסנשאַפטלעכע אַקאַדעמיעס; מ׳האָט דאָרט אויסגעבויט נייע מוזעאומס און טעאַטערס. און אינם יאָר 1935 האָט שוין די צאָל פון דער באַפעלקערונג דאָרט דערגרייכט ביז זעקס הונדערט פופציק טויזנט מענטשן, און מער ווי צוויי און דריסיק פּראָצענט פון דער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון יידן.

שפּעטער איז די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין קיעוו געוואָרן נאָך גרעסער. און ס׳איז פֿאַראַן אַ גרונט צו גלויבן, אַז זי האָט אפשר דערגרייכט ביז אַ פערטל מיליאָן.

פון נאָענטע און פון ווייטע שטעט און שטעטלעך זיינען יידן געקומען אַהין און האָבן זיך דאָרטן באַזעצט. און די שטאָט איז אַלץ מער און מער געוואָרן אַ וויכטיקער צענטער פון יידישער ליטעראַטור. און ס׳איז דאָרט אַרויסגעגאַנגען אַ יידישע צייטונג. און די „קיעווער גרופּע" פון סאָוועטיש־יידישע שרייבער האָט זיך שטאַרק אָנגעזעזן און ס׳זיינען דאָרט געווען דיכטער, נאָוועליסטן, קריטיקער און אויך פֿאַרשער. קיעוו האָט אין דעם פּרט אינגאַנצן פֿאַרטונקלט אַדעס, וועלכע איז אַמאָל געווען אַ צענטער פון יידישן שאַפן און איז נאָך דער רעוואָלוציע אינגאַנצן אַרונטער פון איר גדולה. אין קיעוו איז געווען אַ מלוכה־פֿאַרלאָג, וואָס האָט אַרויסגעגעבן יידישע ביכער. קיעוו האָט אינם סאָוועטיש־יידישן לעבן אָנגעהויבן ווערן אַן „עיר ואם בישראל".

און דאָן...

דאָן איז אָנגעקומען דאָס יאָר 1941!

היטלערס מחנות זיינען אין זייער מאַרש אויף סאָוועט־רוסלאַנד אַריין קיין קיעוו, און זיי האָבן דאָרט אויסגעשאָכטן פופציק טויזנט יידן.

פופציק טויזנט אין איין שטאָט!

און צווישן די יידישע דיכטער דאָרט איז ניט געווען קיין איינער, וואָס זאָל ווי אַ ייד באַווייגען דעם גרויסן אומגליק, וואָס האָט זיך געטראָפן מיט די יידן אין קיעוו, ווי ס׳האָט דאָס אַמאָל געטאָן דער נאַציאָנאַלער יידישער דיכטער חיים נחמן ביאַליק, עליו השלום, וועו ער האָט נאָכן קעשענעווער פּאָגראָם אין 1903 אָנגעשריבן זיין „אין שחיטה־שטאָט".

עס האָט זיך צווישן זיי אויך ניט געפונען קיין אייניער, וואָס זאָל ווי אַ ייד דערציילן דער וועלט און פֿאַרשרייבן פֿאַר די דורות, וואָס וועלן קומען נאָך אונדז, ווי אַזוי אַ סך פון באָגדאַן כמעלניצקיס אייניקלעך, וועלכע זיינען אויסגעוואַקסן שוין אונטערן נייעם סאָוועטישן רעזשים, האָבן אין קיעוו געהאַלפֿן היטלערס רוצחים אויסצושעכטן און מיט כלערליי מיתות־משונות צום טויט פאַרפיניקן פופציק טויזנט יידן...

פופציק טויזנט אין איין שטאָט!

און דער דניעפּער, וואָס האָט ביי זיינע ברעגן אין קיעוו שוין געזען אַזוי פיל, האָט זיך געשטראָמט ווייטער. פונקט ווי אַלע מאָל...

און אין די אָוונטן האָט מען דאָרט דעמאָלט ביים ברעג נאָך אפשר גאָר לידער געזונגען...

לידער פון דעם אוקראַינישן דיכטער טאַראַס שעווטשענקאָ...

און דאָס געזאַנג האָט זיך דאָרט געטראָגן ווייט:

„רשוע טאָ סטאָנע דניפּר שיראָקי,
סערדיטי ווי־טער זאָווי־וואָ
דאָ דאָלו ווערבי גנע ווי־סאָקי,
האָראָמי כווילי פּידימאָ".

די זעלבע ליד, וואָס יידן אין אוקראַינע האָבן געזונגען אַזוי אָפט...

אַ ליד וועגן דעם ברייטן דניעפּר, וואָס ברומט און קרעכצט, וען אַ ווינט אַ בייזער הויבט אָן בלאָזן און בויגט די ווערבעס ביז צו דער ערד און הויבט די כוואַליעס הויך ווי בערג...

כאבנע

בײם ברעג פון אַ קליין טייכל, וואָס הייסט אוזש און וואָס פֿאַלט אַריין אין די וואַסערן פון דעם טייך פּריפּעט, שטייט אַ קליין שטעטעלע, וואָס איז פון אַלע זייטן מיט געדיכטע וועלדער אַרומגערינגלט.

כאַבנע הייסט עס, דאָס קליינע שטעטעלע, וואָס איז שוין אַוודאי אַ דריי הונדערט יאָר אַלט. און וואוהין מ׳זאָל פון דאָרט ניט וועלן צופֿאָרן, איז ווייט... די געדיכטע וועלדער, וואָס האָבן זיך אויף מיילן און מיילן געצויגן, האָבן דאָס שטעטל פון אַלץ און פון אַלעמען געהאַלטן ווייט און עס אין ערגעץ נאָענט ניט צוגעלאָזט — ניט צו קיין ברעג פון אַ גרויסן טייך, וואו שיפן גייען, און אויך ניט צו קיין אייזנבאַן־סטאַנציע, פון וואַנען מ׳קען מיט אַ צוג ערגעץ אַוועקפֿאָרן און אַ וועלט אָנקוקן. און מ׳האָט זיך דעריבער ניט געדאַרפט חידושן וואָס קיין זאַך איז אַהין קיינמאָל ניט אָנגעקומען אין צייט...

עס איז אַ שטעטל, וואָס אימיצער האָט אַמאָל, האָלב אין שפּאָס און האָלב אין ערנסט, אָנגערופן „דאָס אינזל קאַמטשאַטקע אין קיעווער גובערניע״. און אַלץ טאָקע דערפֿאַר וואָס פון אומעטום איז אַהין ווייט...

נאָענט איז אַהין פון ערגעץ ניט...

ס׳איז אָבער אַ שיין שטעטל, אַן עכט יידיש שטעטל, און, ווי שלום עליכם האָט אַמאָל וועגן דעם געשריבן, איז „זינט כאַבנע איז כאַבנע, האָט דאָרט נאָך קיינמאָל קיין ייד ניט מחלל שבת געווען, און אַז איר בלייבט אויף שבת אַ כאַבנער, מוזט איר קודם־כל גיין אין מרחץ אַריין. וואָס דען וועט איר טאָן? איר וועט זיך אַוועקזעצן שרייבן ספֿרים?...״

און דווקא די אָפּגעריסנקייט פון אַ צענטער, וואוהין מ׳זאָל זיך קענען וועגן אין דער צייט פון אַן אומגליק, האָט געבראַכט דערצו, אַז די יידן אין כאַבנע זאָלן אין די צייטן פון דעם גרויסן בירגער־קריג אין רוסלאַנד אייגנזעז, אַז זיי קענען זיך אויף קיינעם ניט פֿאַרלאָזן אַזוי גוט ווי אויף זייערע אייגענע כוחות, און זיי האָבן אַרגאַניזירט אַזאַ שטאַרקע זעלבסטשוץ, אַז די אַטאַמאַנען פון די אוקראַיניש פֿאָגראָמען־באַנדעס, וואָס האָבן אָנגעפֿירט אַ קאַמף קעגן דער סאָוועטן־מאַכט, האָבן זיך געמוזט רעכענען מיט זיי און טאָקע מורא געהאַט פֿאַר זיי אויך.

ווער ס׳איז נאָר באַקאַנט מיט דער געשיכטע פון די בלוטיקע פּאָגראָמען אין אוקראַינע אין די יאָרן פון דעם רוסישן בירגער־קריג; ווער ס׳האָט נאָר געלייענט די אַלע שוידערלעכע איינצלהייטן, וואָס זיינען פּאַרשריבן געוואָרן אין ביכער, אַז די צוקונפטיקע דורות זאָלן דאָס אייביק געדענקען, דער ווייסט, אַז נאָך גרעסער ווי דער ווייטיק, איז געווען די שאָנד פּאַרוואָס מ׳האָט זיך געמוזט לאָזן אויסשעכטן ווי די שאָף און אָפילו קיין סימן פון קיין וויידערשטאַנד ניט אַרויס־ווייזן.

אין כאָבנע אָבער, אין דעם קליינעם שטעטעלע, וואָס איז אַזוי ווייט פאַר־וואַרפן אין קיעווער גובערניע, איז אַזוינס ניט געווען. דאָרט האָבן יידן אַרויס־געוויזן אַ ווידערשטאַנד. דאָרט האָבן יידן זיך געשטעלט אַנטקעגן. און די זעלבסט־שוץ, וואָס זיי האָבן אַרגאַניזירט, אָדער די „אָכראַנע", ווי זיי האָבן דאָס גערופן, האָט געהאָט אַזאַ שם איבערן גאַנצן געגנט, אַז די פויערים אין די אַרומיקע דערפער האָבן געציטערט פאַר איר. אויך די אַטאַמאַנען פון די באַנדעס האָבן פאַר דער כאָבנער „אָכראַנע" מורא געהאָט.

אַרגאַניזירט די „אָכראַנע" האָט איינער אַן אויסגעדינטער יידישער סאָלדאָט מיטן נאָמען דוד, וועמען אַלע אין שטעטל האָבן גערופן „קליעשטש", דערפאַר וואָס ער איז געווען אַ גרויסער עקשן, און ווען ער האָט זיך אין עפּעס איינגע־שפּאַרט, האָט אים קיינער ניט געקענט אויסרשפּאַרן. ער איז געווען אַ גיבור, דער דוד קליעשטש, און אַלע האָבן פאַר אים געציטערט. שפּעטער זיינען אין דער „אָכראַנע" אַריין נאָך צוויי יידישע יונגעלייט מיטן נאָמען דוד, און זיי זיינען אויך געווען גיבורים, און אין שטעטל פלעגט מען זאָגן, אַז איצט דאַרף מען שוין פאַר קיינעם קיין מורא ניט האָבן, ווייל אויף די דריי דודלעך קען מען זיך פאַרלאָזן. זיי וועלן שוין כאָבנע גוט באַשיצן.

ס׳איז ניט געווען קיין לייכטע זאַך צו אַרגאַניזירן די „אָכראַנע", וואָס זאָל דאָס שטעטל באַשיצן. ס׳זיינען אין אַנפאַנג ניט געווען קיין סך בעלנים דערויף; אייניקע האָבן געזאָגט אַז מ׳קען נאָך וועגן אַזעלכע זאַכן ניט טראָכטן, ווייל ווער קען זיך דאָס שטעלן אַנטקעגן אַרגאַניזירטע באַנדעס, וואָס קומען אַריין אין שטעטל באַוואָפנט פונם קאָפּ ביז די פיס? ערשט נאָכדעם ווי די באַנדעס פון אוקראַינישן אַטאַמאַן קלימענקאָ און אויך די באַנדעס פון דעם אַטאַמאַן סטרוק האָבן אין שטעטל געמאַכט אַ פּאָגראָם און עטלעכע יידן זיינען דערהרגעט געוואָרן, האָט מען אין כאָבנע איינגעזען, אַז מ׳מוז עפּעס טאָן, ווייל אַלע מאָל קומט אַן אַנדער באַנדע מיט אַן אַנדער אַטאַמאַן. און דאָן האָט דוד קליעשטש, אָדער ווי די פויערים פון די דערפער האָבן אים גערופן, „דאָוויד מיט די גיל־דענע ציין", זיך געזומען צו דער אַרבעט. ער האָט אַלעמען באַווּיזן, אַז די לאַנג איז איצטער אַזאַ, אַז — „ס׳איז אָדער מיר, אָדער זיי"; ער האָט צו דער „אָכראַנע"

צוגעצויגן די בעסטע און העלדישסטע יונגעלייט פון שטעטל, און ער האָט אין איר איינגעפירט אַן עכט מיליטערישע דיסציפּלין; אַפילו די, וואָס האָבן זיך אין דער „אָכראַנע" ניט אָנגעשלאָסן, האָבן ביינאַכט געמוזט גיין אויף דער וואַך, ווען מ'האָט זיי ערגעץ געשיקט, און ווען צוויי „זיידענע יונגעלייטלעך" האָבן זיך דערפון אָפּגעזאָגט, האָט מען זיי באַשטראָפט מיט שמיץ, און נאָכדעם האָט שוין קיינער ניט געוואַגט זיך אָפּצוזאָגן, ווען די „אָכראַנע" האָט אים ערגעץ געשיקט.

אין אָנפאַנג איז דאָס גאַנצע געווער פון דער „אָכראַנע" באַשטאַנען פון איין און איינציקער ביקס. אויף די פּאָסטנס ביינאַכט האָט מען געדאַרפט שטיין מיט דובינעס און שטעקנס אין די הענט, און דאָס איז, פאַרשטייט זיך, געווען אַ קליינע שמירה, און מ'האָט זיך דערמיט קעגן באַוואָפנטע באַנדיטן ניט געקענט שטעלן. און דאַן איז דוד אַוועק קיין קאָראָסטען און פון דאָרט איז ער געקומען צוריק מיט אַ גאַנצן באַטאַליאָן פון דער רויטער אַרמיי. ער אַליין האָט זיך אינם באַטאַליאָן אָנגעשלאָסן און דעם גאַנצן וועג געמאַרשירט מיט אַ ביקס אויף די אַקסלען; און ווען דער באַטאַליאָן האָט פון כאַבנע די באַנדיטן אַרויס־געטריבן, איז דוד געווען אויפן זיבעטן הימל און ער האָט זיך געפרייט, ווי אַ קינד. אָבער ס'זיינען אַוועק ניט מער ווי צוויי טעג און דער באַטאַליאָן האָט געקראָגן אַ באַפעל צו מאַרשירן ווייטער, און ווען דוד האָט געזען, אַז דאָס שטעטל כאַבנע וועט ווידער בלייבן ווי אויף הפקר, האָט ער געבעטן דעם קאָמאַנדיר פונם באַטאַליאָן, ער זאָל אים כאָטש איבערלאָזן אַ ביסל געווער פאַר דער „אָכראַנע". און דער קאָמאַנדיר האָט זיך מיט אים קיין סך ניט געדונגען; פאַר אַ ביסל געלט האָט ער אים איבערגעלאָזט עלף ביקסן און פופצן הונדערט קוילן.

אָבער מיט דעם האָט מען דאָך אויך קיין סך ניט געקענט אויפטאָן, איז דער העלדישער בחור דוד ווידער אַוועקגעפאָרן קיין קאָראָסטען צו קריגן געווער אויף צו באַשיצן דאָס קליינע שטעטל, וואָס איז אין דער גרויסער מהומה געבליבן ווי אויף הפקר. אויך קיין טשערנאָבאָל איז ער צוליב דעם געפאָרן און דאָרט איז ער אַרומגעלאָפן פון איין רויטן קאָמאַנדיר צום אַנדערן, פון איין קאָמיסאַר צום צווייטן, און ער האָט ניט גערוט ביז ס'האָט זיך אים איינ־געגעבן צו קריגן נאָך הונדערט ביקסן און נאָך דריי טויזנט קוילן. און שפּעטער האָט זיך אים איינגעגעבן צו קריגן צוויי פּולעמיאָטן אויך. ער האָט זיי פאַר־כאַפּט אין צוזאַמענשטויסן, וואָס די „אָכראַנע" האָט געהאַט מיט די באַנדעס, וועלכע האָבן זיך אין די וועלדער באַהאַלטן.

וואָס אַמאָל איז די מאַכט פון דער כאַבנער יידישער „אָכראַנע" געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער. זי איז געווען די רעגירונג, וואָס האָט אין שטעטל

און אויך אין די אַרומיקע דערפער געהאַט צו זאָגן אויף אַלץ; זי האָט געהאַט די גאַנצע דעה און זי האָט זיך טאַקע געפירט ווי אַ מיליטעריש מאַכט, און זי האָט געהאַט איר „שטאַב" און איר שטעמפל, און ווען מ׳האָט געדאַרפט עפעס אַרויספירן פונם שטעטל, האָט מען דערויף געמוזט האָבן אַ שריפטלעכע דער־לויבעניש פונם „שטאַב", און דערפאַר האָט מען געדאַרפט באַצאָלן אַ באַשטימטע סומע געלט, און פון דעם געלט, וואָס מ׳האָט אויף אַזאַ אופן אַרײַנגעקראָגן, האָט מען געצאָלט שכירות די באַוואָפנטע מיטגלידער פון דער „אַכראַנע". אַזוי איז געווען באַשלאָסן, ווייל דוד האָט געהאַלטן, אַז מ׳קען זיך ניט פאַרלאָזן דערויף וואָס דער אָדער יענער וועט מיטן גוטן ווילן טאָן דאָס וואָס מ׳הייסט אים — מ׳דאַרף זיך פירן ווי אין אַן אַרמיי; שטענדיק זיין אויף דער וואַך, זיך ניט אָפגעבן מיט קיין אַנדערע זאַכן און ניט אין זינען האָבן קיין אַנדערע זאַכן. און אַן אַרמיי דאַרף האָבן אַ באַשטימטע הכנסה און זי דאַרף די זעלנער צאָלן באַשטימטע שכירות.

און נאָך אַ קוואַל פון הכנסה האָט דוד געפונען פאַר דער יידישער „אַכראַנע" אין כאַבנע: ביים אָנפאַלן אויף די דערפער, וואו די לייט פון די באַנדעס האָבן זיך באַהאַלטן, האָט מען געווויינלעך אָפּגענומען צוריק די אַלע טייערע זאַכן, וואָס זיי האָבן אָנגעראַבעוועט אין יידישע הייזער אין די פאָגראָמען, וואָס זיי האָבן פריער געמאַכט, ווען די אָטאַמאַנען סטרוק און קלימענקאָ און לאָזנויק האָבן געוועלטיקט איבערן שטעטל. מ׳האָט די טייערע זאַכן געבראַכט צוריק אין שטעטל אַריין און זיי אָפּגעגעבן די יידן, ביי וועמען מ׳האָט זיי צוגענומען, און אויב דער בעל־הבית איז שוין מער אין כאַבנע ניט געווען, האָט מען די זאַכן פאַרקויפט און דאָס געלט האָט מען צעטיילט גלייך אויף גלייך צווישן די מיטגלידער פון דער „אַכראַנע". אָפילו די עלטסטע, די קאָמאַנדירן, האָבן פון דעם ניט געקראָגן מער ווי די אַנדערע.

אַלץ איז צוגעגאַנגען מיט אַן אַרדענונג, מיט אַ טאַלק, מיט אַ דיסציפלין. און ווען די יידישע „אַכראַנע" פון כאַבנע האָט זיך אַרויסגעלאָזט איבער די דער־פער זוכן די אָנפירער פון די באַנדעס, וואָס האָבן געמאַכט פאָגראָמען אויף יידן, איז אויף אַלע פויערים אַ פחד אַרויפגעפאַלן, ווייל זיי האָבן שוין געוואוסט, אַז דוד איז זייער שטרענג אין אַזעלכע פאַלן און אַז ער נעמט נקמה פון יעדן איינעם, וואָס איז נאָר שולדיק אין פאָרגיסן יידיש בלוט.

ווי איז געווען צו די באַנדיטן, וואָס זיינען אַרײַנגעפאַלן אין די הענט פון דער כאַבנער יידישער „אַכראַנע", און ווי איז אויך געווען צו די, וואָס האָבן ביי זיך אין שטוב אויסבאַהאַלטן די באַנדיטן, וואָס מ׳האָט געזוכט.

צווישן די באַנדע־פירער, נאָך וועלכע דוד קליעשטש האָט זיך אַ לענגערע צייט געיאָגט, איז אויך געווען דער אַטאַמאַן זאַיאַץ; ער האָט זיך אַלע מאָל אין

אן אנדער דארף באהאלטן און מ׳האט אים ניט געקענט כאפן. און איין מאל, וען דוד האט זיך דערוואוסט, אז דער אטאמאן פון דער צעקלאפטער באנדע באהאלט זיך אינם דארף מאקסימאוויטשי, האט ער גענומען אכטצן פון זיינע בעסטע באואפנטע יונגעלייט פון דער „אכראנע" און איז אוועק אהין און דארט האט ער ארויסגעגעבן א באפעל, אז אלע פויערים פונם דארף זאלן זיך צונויפ־קומען אויף איין ארט, און אזוי שנעל ווי דער באפעל איז ארויסגעגעבן געוואָרן, איז ער גלייך דורכגעפירט געוואָרן. ס׳איז גאר קיין איינעם פון די פויעדים ניט איינגעפאלן ניט צו קומען אויפן באשטימטן ארט, ווייל זיי האבן שוין געוואוסט, אז וען דער „דוד מיט די גילדענע ציין" הייסט, מוז מען פאלגן, און אויב ניט, וועט ער באשטראפן אן רחמנות.

ניט וויניקער ווי טויזנט פויערים זיינען זיך צונויפגעקומען, און דאן האט דוד, אויף אן עכט מיליטערישן שטייגער, א קאמאנדעווע געטאן, אז מ׳זאל זיי ארומרינגלען און אנשטעלן די ביקסן אויף זיי, און נאכדעם האט ער זיך אוועק־געשטעלט אין דער הויך און וועגדניק זיך צו די פויערים, האט ער שטרענג אויסגעשריען אויפן קול:

— הערט זיך איין צו דעם וואס איך זאג אייך, איר אזוינע און אזוינע! אויב איר וועט מיר ניט ארויסגעבן דעם באנדיט זאיאץ, וועל איך אייך דא אלעמען ממיתן און צו דעם וועל איך נאך דאס גאנצע דארף אייערס אונטער־צינדן!

דאס זיינען פאקטן, וואס זיינען שפעטער פארשריבן געוואָרן אין דער גע־שיכטע פונם שטעטל *). און פון דעם קען מען זען, אז ס׳האט די יונגעלייט פון דער יידישער „אכראנע" אין כאבנע קיין מוט ניט אויסגעפעלט און אז זיי האבן ניט געוואָרט ביז א באנדע וועט אנפאלן אויפן שטעטל, נאר זיי האבן אין אלע ארומיקע דערפער און אויך אין די וועלדער געזוכט באנדיטן און פא־גראמשטשיקעס. און וואו נאר זיי האבן געפונען אזעלכע, האט מען זיי אויס־געראטן...

דאס זיינען געווען העלדישע יונגע יידן, וואס פילן טיף דעם ווייטיק פון זייער פאלק און וואס קענען ניט פארשווייגן קיין אומזיסט פארגאסן יידיש בלוט.

*
**

אין צאל איז די יידישע „אכראנע" אין כאבנע ניט געווען זייער גרויס. זי איז ארום און ארום באשטאנען פון ניט מער ווי א צווייַ הונדערט יונגע לייט, און דער צוזאמענשטעל איז געווען אזא, אז מ׳האט ווירקלעך געקענט זאגן,

---

*) זע: Еврейское Местечко в Революции. Очерки под редакцией В. Г. Тана-Богораза.

אז זי פֿארטרעט אַלע קלאַסן יידן פונם שטעטל: ס׳זיינען אין איר געווען אַנ־
געשלאָסן קינדער פון אַרעמע יידישע בעל־מלאכות און קרעמער, און אויך
קינדער פון פֿאַרמעגלעכע עלטערן. אַפילו די זין פֿי די גאָר רייכע משפחות
אין כאַבנע זיינען געווען אין דער „אכראַנע", און מ׳פלעגט דעריבער זאָגן
אין שפּאָס, אַז אינם געיעג אויף די באַנדיטן און פֿאַרשאַמשטשיקעס, וואָס בא־
האַלטן זיך אויס אין די דערפֿער אַרן אין די וועלדער, באַטייליקן זיך אויך די
קינדער פונם „קיסרס משפּחה". אַזוי האָט מען אין כאַבנע געפֿונען עטלעכע
נגידישע משפחות, וואָס פלעגן געווינעלעך טאָן שידוכים אייניע מיט די אַנדערע.

אָבער כאָטש די „אכראַנע" איז ניט געווען גרויס אין צאָל, איז אָבער איר
מאַכט געווען גרויס, און מ׳קען זאָגן, אַז אין יענער פּינצטערער צייט פון דער
גרויסער בהלה אין רוסלאַנד, וועו דאָס לעבן פון מענטשן איז געווען אינגאַנצן
הפקר, האָבן יידן אין קיין אַנדער שטעטל פון אוקראַינע אַזוי ניט באַוויזן וויפל
מ׳קען אויפטאָן וועו מ׳וויזט אַרויס מוט, ווי עס האָבן דאָס באַוויזן די יונגעלייט
פון דער יידישער „אכראַנע" אין כאַבנע.

אינאיינעם מיט דער מורא, וואָס זיי האָבן אַרויפגעוואַרפן אויף די באַנ־
דיטן און פֿאַגראָמשטשיקעס, איז אויך געוואקסן דער רעספּעקט צו זיי, און
אַטאַמאַנען פון מחנות, וואָס האָבן געפּירט אַ קאַמף קעגן דער סאָוועטן־מאַכט,
האָבן געפֿרוואוט פירן פֿאַרהאַנדלונגען מיט זיי צו געווינען די כאַבנער יידישע
„אכראַנע" אויף זייער זייט, אָבער מ׳האָט זיי אַלע מאָל דעם זעלבן ענטפער
געגעבן, אַז מיט אַזעלכע לייט פּירט מען ניט קיין פֿאַרהאַנדלונגען, נאָר קריג!...

אַפילו וועו דער אטאַמאַן זאַקוסילאָ, וואָס האָט אין וואַלינער גובערניע
אַרויסגערופן אַן אויפֿשטאַנד פון עטלעכע טויזנט פויערים, האָט געלאָזט וויסן
דער כאַבנער יידישער „אכראַנע", אַז ער איז גרייט אויפצונעמען אירע שלוחים
און פירן פֿאַרהאַנדלונגען מיט זיי וועגן אַן אָפּמאַך, האָט מען אים דעם זעלבן
ענטפער געגעבן. מיט מענטשן, וואָס מאַכן פֿאַגראָמען אויף יידן, האָבן זיי
קיין שום מגע־ומשא ניט געוואָלט האָבן.

טאָג ווי נאָכט האָט די „אכראַנע" געדאַרפט זיין אויף דער וואַך. אַזוי איז
דאָס אַנגעגאַנגען די גאַנצע צייט וואָס דער בירגער־קריג אין לאַנד האָט גע־
דויערט. די רויטע אַרמיי־באַטאַליאָנען, וואָס האָבן זיך פון צייט־צו־צייט אָפּ־
געשטעלט אין כאַבנע, האָבן זיך דאָרט קיינמאָל לאַנג ניט פֿאַרהאַלטן און זיי
זיינען געגאַנגען ווייטער, און מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז אַלע מאָל, וועו אַ בא־
טאַליאָן פון דער רויטער אַרמיי קומט אַריין אין שטעטל, באַהאַלטן זיך די
באַנדעס אין די געדיכטע וועלדער, און נאָכדעם, וועו דער רויטער באַטאַליאָן
איז שוין מער אין שטעטל ניטא, וועט די סכנה גרעסער, ווייל די באַנדעס,
וואָס האָבן זיך פריער אין די וועלדער באַהאַלטן, הויבן אָן צונויפזאַמלען זייערע

כוחות צו מאכן אן אנפאל אויף די יידן פונם שטעטל. און ווייל מ׳האט דאס אין כאבנע שוין גוט געווואוסט, האט די יידישע „אכראנע" זיך געשטעלט די אויפ־גאבע ניט צו דערלאזן דערצו, אז די באנדעס זאלן זיך קענען פאראייניקן, און מען האט שטענדיק געהאלטן אן אויג אויף אלע דערפער און אויך אויף די וועלדער, און אלע מאל, וועו די אויסשפירער האבן זיך דערוואוסט וואו באנ־דיטן באהאלטן זיך אין וואלד, איז מען אוועק אהין און מ׳האט זיי געכאפט און זיי געבראכט צופירן אין „שטאב", וואו מ׳האט זיי געגעבן די שטראף, וואס זיי האבן פארדינט...

מ׳איז אין דעם געגאנגען אויף קידוש־השם און ניט אייגער פון די העלדישע יידישע יונגעלייט אין כאבנע האט זיין לעבן פארלארן אין א שלאכט קעגן די באנדיטן. אבער דאס האט דאך קיינעם פון זיי ניט אפגעשראקן און ביי קיינעם דעם מוט ניט צוגענומען. די וואס זיינען געבליבן לעבן האבן וויטער אנגעפירט דעם קאמף קעגן די וואס האבן יידיש בלוט פארגאסן, און וועו ס׳איז זיי אויסגע־קומען צו פירן געכאפטע באנדיטן איבער די דערפער, וואו יענע האבן געהאט זייערע משפחות און פריינד, האבן זיי, גלייך ביים ארייגקומען אין אזא דארף, אנגעהויבן שיסן אין דער לופט, און דאס איז געווען א ווארנונג, אז אויב אי־מיצער וועט זיך דערוועגן צוצוקומען נאענט, וועט ער שוין קיין לעבעדיקער ניט אווען...

די באוואפנטע גרופעס, וואס פלעגן פירן צום „שטאב" געכאפטע באנדיטן, זיינען געווייגלעך געווען קלייניע. אמאל איז אזא גרופע באשטאנען פון ניט מער ווי א דרייר־פיר אדער פינף יונגעלייט, און ס׳איז זיי אפט אויסגעקומען דורכצוגיין איבער אזעלכע דערפער, וואו ס׳האבן געווואוינט הונדערטער פויערים, אבער דאס האט זיי קיינמאל ניט געשראקן, ניט בייטאג און ניט ביינאכט; דאס שיסן אין דער לופט איז געווען א סיגנאל, אז די יונגעלייט פון דער כאבנער יידישער „אכראנע" פירן געכאפטע באנדיטן איבערן דארף, און דאן איז קיינער נאענט ניט צוגעגאנגען, ווייל ער האט געווואוסט, אז דאס מיינט — גיין דעם טויט גלייך אנטקעגן...

מער ווי אומעטום איז די סכנה געווען גרויס איז די וועלדער. דארט זיינען אפט פארגעקומען צוזאמענשטויסן, און אין איינעם אזא צוזאמענשטויס מיט די באנדיטן, איז געפאלן א קאמאנדיר פון דער יידישער „אכראנע" אין כאבנע, און איידער ער איז אויסגעגאנגען, האט ער די ביקס און דעם האנט־גראנאט איבערגעגעבן אן אנדערן און אנגעזאגט, אז מ׳זאל דאס דא ניט איבערלאזן, ווייל ס׳איז שווער צו קריגן געווער. דאס זיינען געווען זיינע לעצטע ווערטער, און ווען מ׳האט אים געבראכט צוריק אין שטעטל א טויטן, האבן אים אלע באווויינט ווי ער וואלט זייערס אן אייגן קינד געווען. אלע האבן גערעדט ווען דער העל־

דישקייט, וואָס ער האָט אַרויסגעוויזן די גאַנצע צייט, וואָס ער איז געווען אין דער יידישער „אַכראַנע" פון כאַבנע, און דאָס טרויעריקסטע דערביי איז געווען, וואָס ערשט דאַן האָט מען זיך דערוואוסט ווי זיין אמתער נאָמען איז געווען...

פריער האָט מען דאָס ניט געוואוסט און קיינער האָט זיך ניט אינטערעסירט דאָס צו וויסן, ווייל ער איז געווען אַן אָרעמער בחור, אַ יתום אַן אַ טאַטן, און אַלע אין שטעטל האָבן אים גערופן „טשאַוואָרא". כאָטש קיינער האָט ניט געוואוסט פאַרוואָס מ'רופט אים אַזוי און ווער ס'האָט אים אַזאַ מאָדנעם צונאָמען געגעבן. אַפילו די חברים אין דער „אַכראַנע" האָבן אים ביים צונאָמען גערופן און ער איז שוין געווען אַזוי צוגעוואוינט דערצו, אַז ער האָט זיך שוין ניט געפילט געטראָפן דערפון. ס'איז קיינעם גאָר ניט איינגעפאַלן אים צו רופן אַנדערש, ווייל וואָס דאָרף מען זיך דאָ בכלל צערעמאָניען מיט איינעם, וועמען אַלע רופן שטענדיק נאָר „טשאַוואָרא"? ערשט וען ער איז אַזוי העלדיש געפאַלן אין אַ שלאַכט קעגן די באַנדיטן און פאַגראָמשטשיקעס, וואָס האָבן אַזוי פיל יידיש בלוט פאַרגאָסן, האָט מען זיך דערוואוסט ווי זיין אמתער נאָמען איז געווען... און — זאָל דאָ זיין נאָמען פאַרשריבן ווערן צו געדענקען:

ער האָט געהייסן מאיר. מאיר סאָפאָזשניקאָוו!

*
**

לויט אַ באַפעל וואָס דער הויפט פון דער „אַכראַנע" האָט אַרויסגעגעבן, האָט מען ניט געטאָרט שלאָגן די באַנדיטן, וואָס מ'האָט געכאַפט אין די דערפער און אין די וועלדער. מ'האָט די געכאַפּטע געדאַרפט ברענגען אין „שטאַב" און דאָרט האָט מען זיי געגעבן די שטראָף, וואָס זיי האָבן פאַרדינט, און אַמאָל האָט מען זיי פון דאָרט אַוועקגעשיקט קיין ראַדאָמישל, וואָס איז דאָן געווען אַן אויעזדנע שטאָט אין קיעווער גובערניע, און דאָרט האָט מען זיי געמשפט. אויך קיין טשערנאָבאָל האָט מען די געכאַפּטע באַנדיטן געשיקט.

אָבער ניט אַלע מאָל האָט מען געקענט אָפהיטן דעם באַפעל צו זיין גנעדיק צו די באַנדיטן, וואָס מ'האָט געכאַפט. ס'זיינען צווישן די געכאַפּטע געווען אַזעלכע, וואָס יידן האָבן דערקענט, אַז זיי זיינען אין די פאַגראָמען געווען די שרעקלעכסטע רוצחים און האָבן זיך ממש געבאָדן אין יידיש בלוט. צו אַזעלכע באַנדיטן האָט מען ניט געקענט זיין גנעדיק וען מ'האָט זיי געכאַפּט, און דאָס איז געווען נאָטירלעך; מ'האָט ניט געקענט בלייבן רואיק וען מ'האָט פאָר זיך דערזען איינעם, וואָס האָט אין איין שטוב צום טויט פאַרפייניקט אַ מאָמע פון קליינע קינדער, און אין אַ צווייטער שטוב—געשענדעט אַ יידישע טאָכטער. וען אַזאַ פאַגראָמשטשיק און ווילדער רוצח פון אַ באַנדע איז אַריינגעפאַלן אין

די הענט פון כאבנער יידישע יונגעלייט, האבן זיי אים שוין קיין לעבעדיקן ניט אַרויסגעלאזט. און איינמאל, ווען איינער פון דער „אכראנע" האט אין איינעם פון די גענאפטע באנדיטן דערקענט דעם וואס האט פארגוואלטיקט זיין כלה, האט ער זיך אויף אים אַרויפגעווארפן מיט אזא כעס און אים אזוי געשלאגן, אז ס׳איז גאר אוממעגלעך געווען אים אפצורייסן.

דער באנדיט וואלט פון זיינע הענט שוין קיין לעבעדיקער ניט געווען אַרויס, ווען דער הויפט פון דער „אכראנע" וואלט זיך אין דעם ניט אַריינגעמישט. דאן האט מען דעם געכאפטן באנדיט אוועקגעשיקט קיין טשערנאבאל, אז די דאקטיקע סאוועטישע מאכט זאל אים משפטן. אבער שפעטער האט זיך אַרויסגעוויזן, אז אין טשערנאבאל האט מען אים גאר אַרויסגעלאזט פריי, און פון דאן אן האט מען זיך אנגעהויבן באגיין אַנדערש מיט די באנדיטן, וואס מ׳האט געכאפט אין די וועלדער און אין די דערפער; די וואס מ׳האט געהאלטן פאר ניט זייער קיין געפערלעכע, האט מען אונטער א וואך אוועקגעשיקט אין דער אויעזדנער שטאט, אבער די, וואס מ׳האט גוט געקענט ווי בלוטיקע רוצחים, וואס האבן פארגאסן יידיש בלוט, האט מען אליין אפגעראמט פון וועג און זיי געגעבן די שטראף, וואס זיי האבן פארדינט, און נאכדעם האט מען וועגן דעם צוגעשיקט א באריכט צום אויעזד, און געווינלעך איז דער באריכט געווען זייער א קורצער...

אין קאמף האבן זיך די יידן פון דער כאבנער „אכראנע" אויסגעלערנט צו זיין פארהארטעוועט און צאלן די שונאים מידה כנגד מידה, וויל אַנדערש קען מען ניט. און איינמאל, ווען מ׳האט זיך דערוואוסט, אז אין א געוויסן דארף, וואס איז ניט ווייט פון כאבנע, האבן באנדיטן געכאפט א יידישע פרוי און זי אוועקגעפירט אין וואלד און זי דארט באגראבן לעבעדיקערהייט אינאיינעם מיט איר קינד, איז מען גלייך אוועק זוכן די רוצחים אויף אלע וועגן. אין אלע וועלדער האט מען זיי געזוכט, ביז מ׳האט זיי ענדלעך געפונען און געכאפט, און ווען זיי האבן זיך מודה געווען, אז זיי זיינען דאס די, וואס האבן די יידישע פרוי באגראבן אין וואלד לעבעדיקערהייט אינאיינעם מיט איר קינד, האט מען זיי געצוואונגען זיי זאלן אנווייזן וואו דער קבר איז, און זיי האבן געמוזט פאלגן, וויל מ׳האט אויף זיי די גאנצע צייט געהאלטן אנגעשטעלט די אנגעלאדענע ביקסן, און ווען מ׳איז צוגעקומען צום קבר אין דעם געדיכטן וואלד, האט מען די יידישע פרוי און איר קינד אויסגעגראבן פון דארט און גלייך אויפן אָרט דארט באגראבן די באנדיטן.

לעבעדיקערהייט האט מען זיי באגראבן...

מידה כנגד מידה האט מען זיי באצאלט.

און זאל קיינער ניט זאגן קיין שלעכט וואָרט אויף די יונגעלייט פון דער כאבנער יידישער „אכראנע"!

זאָל קיינער ניט האָבן קיין טענות צו זיי פֿאַרוואָס זיי האָבן פֿאַר רציחה באַצאָלט מיט רציחה!

נקמה איז אַ גרויסע זאַך, ווי מ׳קען דאָס זען פון דעם, וואָס זי שטייט צווישן צוויי ווערטער, וואָס זיינען גאָטס נאָמען. (אל נקמות ה׳). אָזוי שטייט אין דער גמרא ברכות (דף ל״ג, עמוד א׳), און געזאָגט האָט דאָס ניט קיין אַנדערער ווי דער גרויסער תנא ר׳ אליעזר, און ווען אַיינער פון זיינע תלמידים, רב אהא קרהינאה, האָט דאָס אָפּגעפֿרעגט, האָט ער אים געענטפֿערט, אַז אין דער צייט פון נויט, איז נקמה אַ גרויסע זאַך...

*
**

אַ סך געהאָלפֿן די כאַבנער יידן אינם קאַמף קעגן די באַנדיטן האָבן אויך די היימישע פּויערים פונם שטעטל. אויך אין די נאָענטע דערפֿער זיינען צווישן די פּויערים געווען אַזעלכע, וואָס האָבן ביי זיך באַהאַלטן יידן, וועמען אַ באַנדע האָט זיך אין שטעטל אַרײַנגעריסן. בכלל האָבן זיך די היימישע פּויערים פֿאַרהאַלטן גוט צו די יידן און זיי געהאָלפֿן מיט וואָס זיי האָבן נאָר געקענט, און ס׳זיינען צווישן זיי אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן שטילערהייט געלאָזט וויסן דער כאַבנער „אַכראַנע״ וואו די פּירער פון די באַנדיטן האַלטן זיך אויף.

די יידן האָבן דאָס אָפּגעשעצט און גוט אויסגענוצט אויך. און איינמאָל, וועמען אַ היימישער פּויער האָט געלאָזט וויסן, אַז אין דעם דאָרף, וואו ער וואוינט, געפּינט זיך איצט ניט קיין אַנדערער ווי דער אוקראַיניישער אַטאַמאַן סטרוק, איז באַשלאָסן געוואָרן זיך צו באַנוצן מיט דער געלעגנהייט און אים דערהרגענען.

פון סטרוקן האָבן די יידן ניט אין איין שטאָט געהאָט אַ סך אויסצושטיין; ער האָט מיט זיינע באַנדעס געמאַכט פֿאַרמאָגן אין טשערנאָבּל, אין ראָדאָמישל, אין ברוסילאָוו, אין איוואַנקאָוו, אין גאַרנאָסטאיפּאָל און אין נאָך און נאָך שטעט. דאָס איז געווען אַיינער פון יענע טיפֿן הפקר־יונגען, וועלכע זיינען אין יענע צייטן פון דער גרויסער בהלה אויסגעוואַקסן אין אוקראַינע ווי שוועמלעך נאָך אַ רעגן. ביים פֿאַך איז ער געווען אַן אַגראָנאָם, אַ מענטש מיט בילדונג, אָבער אַ שרעקלעכער אַוואַנטיוריסט; אין די צייטן וועמען דער העטמאַן פּאָוולא סקאָראָפּאַדסקי האָט געהערשט איבער אוקראַינע מיטן גנאָד פון קאַיזער ווילהעלם, האָט סטרוק זיך אָפּגעגעבן מיט פֿאַרשיידענערליי טונקעלע געשעפטן; ער איז געווען אַ ספּעקולאַנט, אַ שאַכער־מאַכערניק, אַ שווינדלער, געהאַנדלט מיט פֿאַלשע פּאַפּיר־געלט, און וועמען פּאָוולא סקאָראָפּאַדסקי איז פון אוקראַינע אַנטלאָפן און סימען פּעטליורא האָט אָנגעהויבן געוועלטיקן, איז סטרוק מיטאַמאָל געוואָרן

אן אוקראינער פאטריאט; ער האט דא אין שטעטל גארנאסטאיפאל צונויפגע־
שטעלט א בריגאדע קאזאקן און האט געהאלפן פעטליורען אין זיין קאמף קעגן
די באלשעוויקעס, און שפעטער איז ער פון דער העלער הויט גאר געווארן א באל־
שעוויק און האט געהאלפן דער רויטער ארמיי און נאכדעם איז ער ווידער
איבערגעגנגען אויף פעטליורעס זייט און עס האט געהייסן, אז ער קעמפט
פאר דער זעלבסטשטענדיקייט פון אוקראינע. אבער דער אמת איז געווען, אז
ער האט פריער פון אלץ זיך אין זינען געהאט, און אין יעדער שטאט, וואוהין
ער האט מיט זיינע מחנות אריינגעמארשירט, האט ער זיך געהייסן ברענגען
גרויסע סומען געלט "קאנטריבוציע" און נאכדעם האט ער זיינע באוואפנטע
לייט געהייסן זיך א "שפיל טאן" א ביסל, און דאס האט געמיינט — ראבעווען און
קוילען יידן.

אזעלכע אטאמאנען זיינען דעמאלט אין אוקראינע געווען א סך. אוודאי
א הונדערט אזעלכע האט מען געקענט אנציילן. סטרוק איז בלויז געווען איינער
פון זיי, אבער ער האט די יידן געגוג צרות אנגעטאן, און עס איז דעריבער קיין
וואונדער ניט וואס אזוי שנעל ווי די יידישע "אכראנע" פון כאבנע האט זיך
דערוואוסט, אז ער געפינט זיך איצט אין א דארף, דא ניט ווייט, און ער רוט
זיך דארט אפ, איז באשלאסן געווארן אויסצונוצן די געלעגנהייט און אים דער־
הרגענען. זיי האבן געוואלט, ער זאל אין כאבנע האבן דעם זעלבן סוף וואס
ס׳האט דארט געהאט דער אוקראינישער אטאמאן קלימענקא, וועלכער האט
אין אומאן געמאכט איינעם פון די שרעקלעכסטע פאגראמען אויף יידן. אים
האבן די יונגעלייט פון דער כאבנער "אכראנע" אויך דערהרגעט און גענומען
נקמה פאר דעם יידישן בלוט, וואס ער האט פארגאסן, און דאס זעלבע האבן
זיי אויך געוואלט טאן צום אטאמאן סטרוק.

גענומען אויף זיך די פליכט צו דערהרגענען סטרוקן האט דוד קליעשטש
אליין, דער הויפט פון דער "אכראנע". אין א פינצטערער נאכט איז ער מיט
צוועלף פון זיינע בעסטע באוואפנטע לייט אוועק אין דעם דארף, וואו דער
אטאמאן איז דעמאלט געווען אין געהיים. און ווען ער איז געקומען אין דארף,
איז ער פריער שטילערהייט אריין צו דעם פויער, וואס האט אים דער ערשטער
געברענגט די וויכטיקע ידיעה וועגן דעם, וואו סטרוק געפינט זיך. אבער דער
פויער איז געווארן שטארק צעשראקן, ווען ער האט אים ביי זיך אין שטיבל
דערזען, און ארומקוקנדיק זיך אין אלע זייטן, האט ער אים שטילערהייט ג־
זאגט, אז דער אטאמאן סטרוק און דרייסיק פון זיינע לייב־וועכטער זיינען היינט
פארנאכט אוועק פון דאנען און איצט געפינען זיי זיך אין דעם קליינעם דערפל,
לאבאטש, וואס איז א צען־צוועלף ווארסט פון דאנען, דארט פראווועט מען פאר
זיי א סעודה, ווייל היינט איז א יום־טוב.

אַז דער פּויער זאָגט ניט קיין ליגן — אין דעם איז דוד געווען זיכער, ווייל ער האָט אים גוט געקענט, און נאָכדעם ווי ער האָט ביי אים געפרעגט ווי אַזוי און אויף וואָס פאַר אַ וועג מ׳קען שנעלער אַנקומען קיין לאָבאַטש, האָט ער זיך אַהין גלאָזט גיין אין דער פינצטערניש פון דער נאַכט, אינאיינעם מיט די צוועלף אַנדערע פון דער כאַבנער „אַכראַנע״.

ביי דודן איז דער גאַנצער פלאַן געווען אויסגעארבעט פינקטלעך. ער האָט געדענקט אַנצופאַלן פלוצלונג אויף דעם הויז, וואו סטרוק געפינט זיך מיט זיינע לייב־וועכטער און גלייך אַנהויבן שיסן. אָבער איידער מ׳איז צוגעקומען צו דעם הויז, וואו מ׳האָט געקענט זען די שיין פון ליכט דורך די שויבן פון די פענצטער, האָט זיך דערהערט דאָס קול פון אַ באַוואָפנטן נאַכט־וועכטער, וואָס סטרוק האָט אין דרויסן אַוועקגעשטעלט:

— ווער איז דאָרט?

דאָן האָט דוד מיט איין שאָס דעם באַוואָפנטן וועכטער אַוועקגעלייגט, און באַלד האָט ער געגעבן די קאַמאַנדע מ׳זאָל צוגיין נענטער צו דער שטוב און שיסן גלייך אין די פענצטער אַריין. ס׳איז געווארן אַ בהלה: סטרוקס לייב־וועכטער זיינען אַרויס אין דרויסן און האָבן זיך געלאָזט לויפן, און לויפנדיק זיינען עטלעכע פון זיי געפאַלן טויט פון די קוילן, וואָס מ׳האָט אויף זיי געשאָסן. אויך סטרוק איז אַרויס אַ צעשראָקענער און האָט זיך גלאָזט לויפן. און אין דער פינצטער האָט זיך אים דאָך איינגעגעבן צו אנטלויפן...

ס׳איז געווען אַ פאַרדרוס, וואָס דער בלוטיקער אַטאַמאַן האָט זיך גערעטעוועט, און דודן האָט דאָס מער ווי אַלע אַנדערע פאַרדראָסן. אָבער ער האָט דאָך די האָפענונג ניט אויפגעגעבן, און אויף מאָרגן איז ער ווידער אַוועק קיין לאָבאַטש מיט אַ סך פון זיינע באַוואָפנטע חברים, וויל ער האָט געדענקט, אַז סטרוק וועט אפשר ווידער קומען אַהין, אָבער מיט אַ גרעסערער צאָל פון זיינע באַוואָפנטע לייט. דער אַטאַמאַן האָט אָבער מורא געהאַט נאָך אַמאָל צו קומען; ער האָט זיך ערגעץ באַהאַלטן און מ׳האָט אים ניט געקענט געפינען. און דאָן האָט מען אונטערגעצונדן דאָס הויז, וואו סטרוק האָט זיך אויפגעהאַלטן, און צו דעם האָט מען נאָך געכאַפט עטלעכע באַנדיטן, וואָס האָבן דעם אַטאַמאַן געהאָלפן זיך באַהאַלטן, און צווישן זיי איז אויך געווען דער באַוואוסטער באַנדיט פעיזעל, וואָס האָט זיך אין אַ סך פאַגראָמען באַטייליקט. די געכאַפּטע האָט מען געבראַכט קיין כאַבנע אין „שטאַב״, און דאָרט האָט מען זיי געגעבן די שטראָף, וואָס איז זיי געקומען...

נאָכדעם איז די מורא פאַר דער כאַבנער יידישער „אַכראַנע״ נאָך גרעסער געוואָרן. די באַנדעס האָבן מורא געהאַט צוצוקומען נאָענט צום שטעטל, און אַזוי איז דאָס געווען די גאַנצע צייט וואָס דער בירגער־קריג אין לאַנד האָט

געדויערט. אנפאלן אויף כאבנער יידן האט מען געקענט נאר אויף די פאר־ווארפענע וועגן, וואס שניידן דורך די וועלדער, און ביים אנהויב פונם יאר 1921, וועו די באנדעס פון די צוויי אוקראינישע אטאמאנען, זאיאץ און סליווא, האבן אויף איינעם פון יענע וועגן אין די וועלדער דערהרגעט אכט כאבנער יידן, וואס זיינען געפארן אהיים פון א יאריד, האט די יידישע „אכראנע" דאס ניט פאר־שוויגן. מען האט ניט געוואוסט ביז מען האט די צוויי אטאמאנען געכאפט און גע־נומען נקמה אין זיי...

און ניט אומזיסט איז מען אין כאבנע געווען שטאלץ מיט דער יידישער „אכראנע". ס׳איז געווען מיט וואס צו זיין שטאלץ, ווייל אין דער טרויעריקער געשיכטע פון די פאגראמען אויף יידן אין אוקראינע איז דאס א קאפיטל פון יידישן מוט און יידישער העלדישקייט, וואס מען דארף געדענקען — אין גוטע צייטן און אויך אין שלעכטע.

באלטע

בי אַ סך יידישע קינדער אין קליינע אוקראַיניש שטעטלעך איז דער נאַמען פון דער שטאָט באַלטע אַמאָל געווען פאַרבונדן מיט שפּילעכלעך און פייפעלעך.

מ׳האָט שוין געוואוסט, אַז וועז דער טאַטע פאָרט קיין באַלטע אויפן יאַריד, וועט ער פון דאָרט ברענגען פאַר די קינדער אַזעלכע שפּילעכלעך, וואָס זיינען עפּעס גאָר אַן אַנטיק אין דער וועלט — אַ האַנעכל, וואָס איז אויסגעגאַסן פון בליי און איז אַפּגעפאַרבט אַזוי קונציק, אַז ס׳דוכט זיך, אַז אַט־אַט וועט עס געבן אַ פּאַטש מיט ביידע פליגל און וועט זיך צעקרייען אויפן קול „קו־קע־רי־קו״; אַ צאַפּעקל, וואָס איז אויסגעקנאָטן פון ליים און עס פייפט וועז מ׳בלאָזט אַריין אין דעם אויסגעהוילטן עקעלע, וואָס איז פאַררייסן אַרויף; און גלאַט פייפעלעך, וואָס זיינען געמאַכט אַזוי קונציק, אַז ביים פייפן טרייסלט זיך אין זיי עפּעס אַ באַמבעלקעלע און דאָס „טורקעט״ אַזוי הילכיק, אַז מ׳מוז זיך פאַרשטעלן די אויערן וועז מ׳הערט דאָס.

די באַלטער יאַרידן האָבן געהאַט אַ שם אין אַ סך יידישע שטעטלעך, וואָס געפינען זיך אין דעם דרום־מערבדיקן געגענט פון אוקראַינע; דאָס פאָרן קיין באַלטע אויפן יאַריד איז געווען אַ וויכטיקע געשעענישׂ, אויף וועלכער מ׳האָט לאַנג אַרויסגעקוקט און לאַנג געוועדט דערפון; אין אַזעלכע שטעטלעך ווי אָבאַ־דיווקע, וואַרכיווקע, טראָסטינעץ, בערשאַד, און אַנדערע האָבן יידן גרויסע האַ־פענונגען אויף אַ באַלטער יאַריד אַרויפגעלייגט; איינציקוויייז פאָרן אַהין האָט מען מורא געהאַט, ווייל דער וועג איז געווען אַ ווייטער און בייאַכט האָט מען נאָך געקענט באַפאַלן וועלן פון רויבער. אויף געפאַקטע פורלעך און וואַגנס, וואָס זיינען איינס נאָכן אַנדערן געפאָרן ווי אַ לאַנגער קאַראַוואַן, האָט מען זיך געשלעפּט ביז מען איז קיין באַלטע אַנגעקומען מיט דער סחורה, אין וועלכער מ׳האָט דאָס גאַנצע „דאָברע מזל״ אַריינגעלייגט. און אין די אַלע שטעטלעך, פון וואַנען די קאַראַוואַנען האָבן זיך געצויגן, האָבן יידישע מאַמעס פאַרוויגט זייערע קינדער מיט דעם לידל:

דער טאַטע איז געפאָרן
קיין באַלטע״.

מ׳האָט דאָס לידל געזונגען מיט אַ שיינעם ניגון. און ווען דער טאַטע איז געקומען צוריק פון באַלטע, האָט מען ניט געוואָרט ביז ער וועט זיך מיטן וואָגן אָפשטעלן ביי דער שטוב; מ׳איז אים געלאָפן אַנטקעגן צום טויער פון דער שטאָט, וואו די וועגן צעשיידן זיך; מ׳האָט געוואָרט אויף די פורלעך, וואָס האָבן נאָך פון דער ווייטנס אַ שטויב אויפגעהויבן. און ווען די פורלעך האָבן אַנגעהויבן אַריינקומען אין טויער, האָט אַלע מאָל אַן אַנדער טאַטע צו זיך אויפן וואָגן זיינס אַ קינד אַרויפגענומען—די יינגלעלעך און די מיידעלעך, וואָס האָבן זיך אויף אים די אויגעלעך אויסגעקוקט וואַרטנדיק, און נאָך די קושן, וואָס די קינדער האָבן פון זייערע פאַרשטויבטע טאַטעס אַריינגעכאַפט, האָבן זיי געקראָגן די שפּילעכלעך און די פייפעלעך, וואָס מ׳האָט פאַר זיי געבראַכט פונם באַלטער יאַריד, און אַריינגעפאָרן אין שטעטל אַריין איז מען מיט פרייד; אַלע קינדער האָבן געבלאָזן אין די אויסגעהוילטע פאַרריסענע עקעלעך פון די צאָפעקלעך וואָס זיינען געווען פון ליים אויסגעקנאָטן — און ס׳האָט געפייפט!...

אַזוי איז געווען אין אַ סך יידישע שטעטלעך אין אוקראַינע, פון וואַנען מ׳איז געפאָרן קיין באַלטע אויפן יאַריד, און אַזוי איז אויך געווען אין מיין געבורטס־שטעטל טראָסטינעץ. און כאָטש ס׳איז שוין אַזוי לאַנג אין דעם, געדענק איך נאָך גוט די צייט, ווען מיין טאַטע האָט מיר פון דאָרט אַ פייפעלע געבראַכט...

אַ לאַנגע־לאַנגע צייט איז דער נאָמען פון דער שטאָט באַלטע געווען פאַרבונדן מיט דעם ביסל פרייד, וואָס אַרעמע יידישע קינדער האָבן געהאָט אין אַ סך קלייניע שטעטלעך פון אוקראַינע. אין דער זעלבער צייט אַבער איז דער נאָמען פון דער שטאָט אויך פאַרבונדן מיט די ערגסטע צייטן, וואָס יידן האָבן איבערגעלעבט אין אוקראַינע — מיט די צייטן פון גאַנטעס שחיטות און אויך מיט די פאָגראָמען, וואָס זיינען געמאַכט געוואָרן אויף יידן אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם דריטן און ניקאָלאַי דעם צווייטן.

באַלטע איז ניט קיין גרויסע שטאָט. לויט דער ציילונג, וואָס איז געמאַכט געוואָרן אינם יאָר 1897, איז דאָרט געווען אַ באַפעלקערונג פון 23,363 נפשות, און פון זיי זיינען 13,235 געווען יידן. שפּעטער אַבער, אינם יאָר 1923, איז די צאָל פון דער באַפעלקערונג דאָרט שוין געווען קלענער און זי איז באַשטאַנען פון ניט מער ווי 17,167 נפשות און אַן ערך אַ העלפט פון זיי זיינען געווען יידן *).

אין זעקס און צוואַנציק יאָר צייט איז די שטאָט ניט נאָר ניט געוואַקסן, נאָר פאַרקערט, זי איז נאָך געוואָרן קלענער.

---

*) בײַם אָנגעבן די צאָל פון דער באַפעלקערונג אין באַלטע, האָב איך זיך באַנוצט מיט די ציפֿערן פון דער „יעוורעיסקאַיא ענציקלאָפּעדיאַ", און אויך מיט די ציפֿערן אין דער „באַלשאַיא סאָוויעטסקאַיא ענציקלאָפּעדיאַ".

באַלטע איז אַן אַלטע טערקישע שטאָט. זי האָט אַ לאַנגע צייט באַלאַנגט צו טערקיי און נאָך ביז היינטיקן טאָג איז דאָרט פאַראַן אַ קוואַרטאַל, וואָס ווערט אָנגערופן דער טערקישער טייל פון שטאָט. ערשט אין 1791 איז באַלטע איינגע־ שלאָסן געוואָרן אין דער רוסישער אימפעריע, און דאָס איז געווען אַ רעזולטאַט פון דעם שלום־אָפמאַך, וואָס רוסלאַנד און טערקיי האָבן צווישן זיך געשלאָסן נאָכדעם ווי זיי האָבן פיר יאָר געפירט אַ מלחמה. מיט זעקס יאָר שפּעטער האָט מען באַלטע געמאַכט פאַר אַן אויפזדנער שטאָט אין פּאָדאַליער גובערניע, און אין 1924 איז זי געוואָרן איינע פון די דריי הויפט־שטעט אין דער מאָלדאַווישער אויטאָנאָמישער סאָוועטישער סאָציאַליסטישער רעפובליק, וואָס איז איינגעשלאָסן אין דער אוקראַינישער סאָוועטן־רעפובליק. די אָנדערע צוויי הויפט־שטעט זיינען: טיראָספּאָל און אָנאָניעוו.

אָבער נאָך איידער באַלטע איז איינגעשלאָסן געוואָרן אין דער רוסישער אימפעריע, וואו ס׳האָבן אָזוי לאָנג געוועלטיקט די צאָרן פון דער ראָמאָנאָוו־ דינאַסטיע, איז אויפן גורל פון די יידן דאָרט אויסגעפאַלן איבערצולעבן אַ רוסישן פּאָגראָם, וואָס איז אַריין אין אונדזער געשיכטע ווי איינער פון די טרויעריקסטע געשעענישן פון יענער צייט.

דאָס איז געווען אינם יאָר 1768, ווען מאַקסים זאַלזניאַק און איוואַן גאָנטע האָבן אין דעם אויפשטאַנד פון די אוקראַינישע האַידאַמאַקעס קעגן די פּוילישע פריצים אויסגעשאָטן צענדליקער טויזנטער יידן.

נאָך דער שחיטה, וואָס גאָנטע האָט געמאַכט אין דער שטאָט אומאַן, האָבן אַ סך יידן זיך געלאָזט לויפן קיין באַלטע, ווייל זיי האָבן געהאָפט, אַז דאָרטן, אונטערן שוץ פון דער טערקישער מלוכה, וועלן זיי קענען ראַטעווען זייער לעבן.

און ווען גאָנטע האָט דערהערט, אַז די יידן, וואָס זיינען געבליבן לעבן אין אומאַן, האָבן זיך געלאָזט לויפן קיין באַלטע, האָט ער אַרויסגעשיקט אַ מחנה פון פינף הונדערט האַידאַמאַקעס מ׳זאָל די יידן נאָכיאָגן. און דער עלטסטער פון דער מחנה איז געווען דער סאָטניק שילאָ, וועלכער האָט געהאָט אַ נאָמען פון אַ גרויסן רוצח און אַ ביטערן שונא פון יידן.

ניט ווייט פון באַלטע איז שילאָ מיט זיין באַנדע האַידאַמאַקעס אָנגעפאַלן אויף די יידן און נאָכדעם ווי ער האָט ביי זיי צוגענומען אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָר ביי זיך געהאַט, האָט ער געהייסן זיי זאָלן זיך אויסטאָן נאַקעט און אים אָוועקגעבן די קליידער; ער האָט זיי צוגעזאָגט, אַז אויב זיי וועלן דאָס טאָן, וועט ער זיי לאָזן לעבן. אָבער ער האָט זיין וואָרט ניט געהאַלטן און ער האָט זיי אויסגעהרגעט.

דריי טעג זיינען די טויטע קערפערס פון די דערהרגעטע יידן געלעגן אויפן

פעלד נאַקעטע און רויב־פויגלען האָבן זיך אין זייער לייב געראַיעט און הינט האָבן זייער בלוט געלעקט, און ווען אַ טערקישער רייטער איז אַרויסגעפאָרן פון באַלטע און האָט דאָס דערזען, האָט ער דאָס גלייך געלאָזט וויסן די יידן פון דער שטאָט, און ערשט דאַן האָט מען דעם צורר שילאָ געמוזט אונטערקויפן מיט געלט, ער זאָל לאָזן ברענגען די דערהרגעטע יידן צו קבר־ישראל. צווישן די טויטע האָט מען נאָך געפונען איין פרוי, וואָס האָט געלעבט; זי איז אַלע דריי טעג צווישן די טויטע געלעגן און זי איז שוין געווען מער טויט ווי לעבעדיק, און ווען מ׳האָט זי געזונמען פירן אין שטאָט אַריין צו ראַטעווען איר לעבן, איז זי אויפן וועג געשטאָרבן.

די בלוטדורשטיקייט פון דעם אוקראַינישן סאָטניק שילאָ איז געווען אַזוי גרויס, אַז ער האָט זיך אינגאַנצן ניט גערעכנט מיט דעם וואָס די שטאָט באַלטע איז אַ טייל פון טערקיי; ער האָט זיך מיט זיינע האַידאַמאַקעס אַריינגעריסן אַהין, כאָטש די טערקישע מאַכט פון שטאָט האָט פראָטעסטירט קעגן דעם וואָס רוסיש מיליטער גייט אַריבער די גרענעץ; ער האָט זיך צו די פראָטעסטן ניט צוגעהערט און ער האָט אין באַלטע געמאַכט אַ שרעקלעכע שחיטה אויף יידן.

די איינצלהייטן וועגן דער שחיטה, וואָס שילאָ און זיין באַנדע האָבן אינם יאָר 1768 געמאַכט אויף די יידן אין באַלטע, ווערן איבערגעגעבן אין אַ דאָקומענט, וואָס איז אין יענער צייט אָנגעשריבן געוואָרן אויף יידיש און וואָס דער גע־לערנטער דר. שמעון בערנפעלד האָט איבערזעצט אויף העברעאיש אין זיין ווערק „ספר הדמעות״ (דריטער באַנד, זייט 296־297). אויך אין די קלאַג־לידער, וואָס זיינען געשריבן געוואָרן אויף יידיש אין יענער צייט, ווערט דערמאָנט ווי „דער רשע שילאָ האָט די באַלטער יידן געטאָן טריינקען, בראָקן און האָקן״. מ׳מוז אָבער צוגעבן, אַז פון די שחיטות וואָס כמעלניצקי און קריוואָנאָס האָבן געמאַכט אין אוקראַינע אין די יאָרן פון 1648 און 1649, זיינען געבליבן מער דאָקומענטאַלע מאַטעריאַלן ווי פון די שחיטות, וואָס גאָנטע און שילאָ און די אַנדערע האַידאַמאַקישע פירער האָבן געמאַכט אין אוקראַינע אינם יאָר 1768. פון די גאָנטע־שחיטות איז ניט געבליבן קיין איין ווערק, וואָס זאָל האָבן אַזאַ ווערט ווי, למשל, ר׳ נתן־נטע האַנאָווערס „יון מצולה״, אָדער ווי די אַנדערע ווערק, וואָס זיינען אָנגעשריבן געוואָרן אין די צייטן פון גזירות ת״ח ות״ט.

פֿרואווט מען דאָס דערקלערן מיט דעם וואָס אין די כמעלניצקי־שחיטות זיינען אַ סך לומדים געבליבן לעבן און די טאַטערן, וועלכע זיינען געווען די שותפים פונם אוקראַינישן העטמאַן אין דעם אויפשטאַנד קעגן די פוילישע פריצים, האָבן זיי אַוועקגעפירט קיין טערקיי און אין אַנדערע לענדער, וואו זיי האָבן געקראָגן אויסלייז־געלט פאַר זיי ביי די דאַרטיקע יידן, בעת אין די גאָנטע־שחיטות איז דער פאַל ניט געווען אַזוי; די מערסטע לומדים אין די אַלע

שטעט זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן, און בכלל איז שוין די לומדות צווישן די יידן אין אוקראַינע דעמאָלט געשטאַנען ניט אויף קיין גאָר הויכער מדרגה און מ׳האָט דאָס ניט געקענט פאַרגלייכן מיט דער לומדות פון די פריערדיקע צייטן. אַזאַ געדאַנק דריקט אויס מנחם נחום ליטינסקי אין זיין ווערק „קורות פאָדאָליאַ וקדמוניות היהודים שם״. אָבער דאָס איז געוויס ניט מער ווי אַן השערה. עס איז אפשר גלאַט געווען אַ צופאַל, וואָס ס׳האָט זיך אין יענער צייט ניט געפונען קיין איינער, וואָס זאָל זיך אַוועקזעצן אַנשרייבן אַן אויספירלעכע גע־שיכטע פון דעם וואָס יידן האָבן איבערגעלעבט אין די צייטן פון די גאַנטע־שחיטות. אַזוינס טרעפט אַמאָל אינם לעבן פון אַ פאָלק. אַפילו דער בר־כוכבא אויפשטאַנד אין די צייטן פון אַדריאַנוס־קיסר האָט אין זיין צייט קיין יידישן היסטאָריקער ניט געהאַט.

און ווער ווייסט? אפשר זיינען שוין די יידן אין אוקראַינע דעמאָלט געווען אַזוי מיד פון די אַלע האַידאַמאַקישע שחיטות, וואָס האָבן זיך אַנגעהויבן נאָך אינם יאָר 1708 און זיך מיט איבעררייסן געצויגן ביזן יאָר 1768, אַז ס׳האָט זיך שוין ביי קיין איין יידישן געלערנטן אין אוקראַינע פשוט די האַנט ניט געלעגט צו פאַרשרייבן פינקטלעך פאַר דורות די אַלע שרעקלעכע און בלוטיקע מעשים, וואָס זיינען אין גרונט געווען די זעלבע ווי אין די צייטן פון כמעלניצקי און קריוואָנאָס אין די יאָרן פון 1648 און 1649.

די רוצחים פונם 18טן יאָרהונדערט האָבן דאָך געטאָן צו די יידן אין אוקראַינע דאָס זעלבע, וואָס די רוצחים פונם 17טן יאָרהונדערט האָבן צו זיי געטאָן. כמעלניצקיס קאָזאַקן האָבן אַרויפגעשטאָכן יידישע קינדער אויף די שפיצן פון זייערע לאַנגע שפיזן און זיי געטראָגן איבער די גאַסן פון די שטעט, וואוהין זיי זיינען אַריין, און גאַנטעס האַידאַמאַקעס האָבן אויך דאָס זעלבע געטאָן...

כמעלניצקיס קאָזאַקן האָבן ביי יידן אין אוקראַינע אויפגעשניטן די בייכער און אַרייגעלייגט אַהין לעבעדיקע קעץ, און גאַנטעס האַידאַמאַקעס האָבן אויך דאָס זעלבע געטאָן...

און ווען אַזעלכע אומגליקן קומען ווידער און ווידער אין אַ משך פון איבער הונדערט יאָר, קען מען זיך ניט אַוועקזעצן באַשרייבן פינקטלעך וואָס און ווי אַזוי ס׳איז געשען. און אַנשטאָט דעם רייסט זיך אַרויס אַ יאָמערלעך געשריי:

„אָבינו שבשמים, ווי אַזוי קענסטן דאָס צוזען
אַז אוקראַינער יידן זאָל אַזוינע גרויסע צרות געשען?
בטל מעלינו די גרויסע גזירה פון די האַידאַמאַקן,

באַלטער יידן האָט דער רשע שילא געטאָן טרינקען, בראָקן און האָקן. גזירות קשות אַזעלכע וואו איז געהערט געוואָרן אין דער וועלט? גאָנטע האָט אויך קליינע קינדער ממית געווען און נאָכדעם גענומען געלט" *).

א יאָמער, וואָס קומט פון דער טיפעניש פון האַרצן.

עפּעס ווי דורך א ביטערער איראָניע פון שיקזאל איז נאָך פון כמעלניצקיס צייטן אָן אויף די קעץ אין אוקראַינע אויסגעפאַלן דער גורל צו זיין פאַרבונדן מיט די שחיטות אויף יידן. אויך מיט די פאַגראָמען, וואָס פעטליורעס און טיטיוניקס באַנדעס האָבן געמאַכט אויף די יידן אין אוקראַינע אין די יאָרן פון 1918 און 1919, זיינען די קעץ געווען פאַרבונדן. און דאָ וויל איך איבערגעבן א געשיכטע, וואָס מ׳האָט מיר דערציילט אין אוקראַינע, וועו איך בין דאָרט געווען אין 1932. עס איז ווערט, אַז ס׳זאָל דאָ פאַרצייכנט ווערן, ווייל ס׳האָט אין זיך אַזוינס, וואָס איז סימבאָליש.

מ׳האָט מיר אין אוקראַינע דערציילט:

„... נאָך די פאַגראָמען פון די כלערליי באַנדעס, זיינען א סך שטעטלעך געבליבן וויסט און די יידן זיינען זיך פון דאָרט צעלאָפן. אין די פוסטע שטיבלעך און אויך אויף די חורבות אין די גאַסן האָבן זיך אַרומגעדרייט בלודנע קעץ און זיי האָבן ניט געהאַט וואָס צו עסן. ס׳איז ניט געווען ווער ס׳זאָל זיי אַמאָל עפּעס צואוואַרפן. אויפן מיסט האָבן זיי אויך גאָרניט געקענט געפינען, און אַלע מאָל, וועו דער טאָג איז אַוועק און די נאַכט איז צוגעפאַלן, זיינען די אַלע בלודנע קעץ אַרויף אויף א דאַך פון א שטוב, וואָס איז געבליבן גאַנץ, און זיי האָבן געמיוקעט מיט אַזא יאָמער, אַז מ׳האָט דאָס געקענט הערן זייער ווייט אין דער שטילקייט פון די נעכט. און וועו די אוקראַינער פויערים פון די אַרומיקע דערפער, די וואָס האָבן געגומען אַנטייל אין די פאַגראָמען, האָבן ביינאַכט דערהערט דאָס מיוקען פון די קעץ, איז אויף זיי א פחד אַרויפגעפאַלן; זיי האָבן ניט געקענט שלאָפן ביינאַכט, דאָס מיוקען פון די בלודנע קעץ האָט זיי קיין רו ניט געגעבן, זיי האָבן אַנגעהויבן גלויבן, אַז דאָס איז דער יאָמער פון די יידן, וואָס זיינען דערהרגעט געוואָרן אין די פאַגראָמען, און דאָס האָט זיי אַזוי צערודערט, אַז א סך פון זיי זיינען אַרונטער פון זינען..."

---

*) ציטירט לויט דעם טעקסט, וואָס איז אָפּגעדרוקט געוואָרן אין מ. נ. ליטוינסקיס „קירות פאַדאַליא וקדמוניות היהודים שם". ווייטער אין דער יידישער קינה ווערן דערמאָנט נאָך אַנדערע שטעטלעך, וואו ס׳זיינען אין יענער צייט פאַרגעקומען שחיטות אויף יידן.

*
**

די געשיכטע פון דער שטאָט באַלטע איז ענג פֿאַרבונדן מיט דער יידישער מאַסן־אויסוואַנדערונג פון רוסלאַנד קיין אַמעריקע אין די יאָרן פון 1881 און 1882. אויפן טראָן פון רוסלאַנד איז דאָן געזעסן אַלעקסאַנדער דער דריטער, וועלכער איז געווען אַ שונא פון יידן, און זיין מיניסטער פון אינערן איז געווען דער טרויעריק באַרימטער גראָף איגנאַטיעוו, וועלכער האָט געהאָט אַ נאָמען פון אַ פינצטערן רעאַקציאָנער און אַ פֿאַרביסענעם אַנטיסעמיט.

איגנאַטיעווס פֿאַליטיק אינם מיניסטעריום פון אינערן איז באַשטאַנען אין דעם וואָס ער האָט מיט פֿאַגראָמען אויף יידן געפֿרואווט דערשטיקן אין לאַנד די רעוואָלוציאָנערע שטרעמונגען, וואָס זיינען געקומען צו זייער שאַרפסטן אויסדרוק אינם טאָג פונם ערשטן מאַרטש, 1881, ווען מ׳האָט אין פּעטערבורג אין מיטן גאָס מיט אַ באָמבע דערהרגעט אַלעקסאַנדער דעם צווייטן. אונטער דער הערשאַפט פון דעם נייעם צאַר און זיין מיניסטער גראָף איגנאַטיעוו האָבן זיך אויף די קעפ פון די יידן אין רוסלאַנד געשאָטן גזירות און חרמות, וואָס איינע איז געווען ערגער פון דער צווייטער; ס׳האָבן וויניק געהאָלפן די פּראָטעסטן פון ענגלאַנד און אַמעריקע; אין אַ סך שטעט זיינען פֿאַרגעקומען פֿאַגראָמען אויף יידן, און דער שרעקלעכסטער פון אַלע פֿאַגראָמען איז דאָן פֿאַרגעקומען אין באַלטע.

אינם טאָג פונם 29טן מאַרטש, פונם יאָר 1882, האָט זיך יענער פֿאַגראָם אין באַלטע אָנגעהויבן, און ער האָט געדויערט צוויי טעג. און אין די צוויי טעג האָבן די פֿאַגראָמשטשיקעס דאָרט חרוב געמאַכט און צעראַבעוועט טויזנט מיט צוויי הונדערט און פופציק יידישע הייזער און קלייטן און קנאַפּע פופצן טויזנט יידן זיינען אַזוי פֿאַראַרעמט געוואָרן, אַז ס׳איז זיי אויסגעקומען זיך צו לאָזן איבער דער וועלט בעטלען אַ שטיקל ברויט. די צאָל פון טויטע און שווער פֿאַרוואונדעטע האָט דערגרייכט ביז פערציק נפשות, און די צאָל פון די, וואָס זיינען אָפּגעקומען מיט לייכטערע וואונדן, האָט דערגרייכט ביז הונדערט און זיבעציק נפשות. אַ סך יידישע פרויען זיינען דאָן פֿאַר שרעק אַרונטער פון זיינען, און די צאָל פון די, וואָס זיינען אין די גאַסן פֿאַרגוואַלטיקט געוואָרן, איז אויך געווען גרויס.

פֿאַר די יידן אין באַלטע וואָלט דאָן זיכער ניט געווען שווער צו אַרגאַניזירן באַצייטנס אַ זעלבסטשוץ און זיך שטעלן אָקעגן די פֿאַגראָמשטשיקעס, ווייל זיי זיינען אין צאָל געווען אַ סך גרעסער פון דער ניט־יידישער באָפעלקערונג אין שטאָט, אָבער דער פֿאַליצמייסטער, דער אויספֿראָווניק און אויך דער מיליטערישער הויפּט פון שטאָט האָבן דערצו ניט דערלאָזט; זיי האָבן נאָך פריער

צוגעגרייט דעם פּאַגראָם און דאָס איז אַוודאי געווען לויט אַ וואונק פון די גאָר הויכע פענצטער. וועז עטלעכע רוסישע אָפּיצירן, וועלכע זיינען גראָד דאָן געגאַנגען אין גאָס מיט אַ קליינער מחנה פון באַוואָפנטע סאַלדאַטן, האָבן געפּרואווט פּאַרטרייבן דיווילדע באַנדעס, האָט דער פּאָליצמייסטער אַליין זיי געהייסן גיין ווייטער און זיך נישט מישן; אויך דעם קריסטלעכן גייסטלעכן ראַדזיאַנאָווסקי, וועלכער האָט זיך איינגעשטעלט פּאַר די יידן אין באַלטע און געשריען אויף די צערייצטע כוליגאַנעס, אַז דאָס וואָס זיי טוען איז דערווידער דעם גייסט פון אמתן קריסטנטום, האָט די שטאָטישע מאַכט געהייסן גיין וויטער און זיך נישט מישן; מ׳האָט אַלע יידן אין באַלטע איבערגעגעבן אין די הענט פון ווילדע און שיכורע פּאַגראָמשטשיקעס, און אין די צווייי טעג צייט, וואָס דער פּאַגראָם האָט אָנגעהאַלטן, זיינען אָפּגעטאָן געוואָרן אַזעלכע שרעקלעכע זאַכן, אַז אַלץ, וואָס מ׳האָט נאָכדעם וועגן דעם געשריבן אין די צייטונגען, איז געווען ניט מער ווי אַ בלאַסע אָפּשפּיגלונג פון דעם וואָס ס׳איז ווירקלעך געשען.

אַזוי האָט וועגן דעם געשריבן איינער, וואָס האָט אַליין איבערגעלעבט דעם באַלטער פּאַגראָם פון יענער צייט, און דובנאָוו האָט זיך דערמיט באַנוצט שילדערנדיק יענע שרעקלעכע צייט *). אין די ווילדע רציחות פון באַלטע, — זאָגט דובנאָוו, — איז שוין געלעגן דאָס קערנדל, פון וועלכן ס׳איז שפּעטער אַרויסגעוואַקסן דער פּאַגראָם אין קישינעוו און אויך די פּאַגראָמען פון די אָקטאָבער־טעג אינם יאָר 1905.

ס׳איז אינם באַלטער פּאַגראָם פון 1882 געווען ניט נאָר ווילדע רציחה, נאָר אויך געמיינער ציניזם. וועז מען האָט דעם צערייצטן המון צונויפגעטריבן צו ראַבעווען און הרגענען יידן, האָט מען זיי פּריער געבראַכט אין דעם טערקישן טייל פון דער שטאָט, ווייל דאָרט איז די יידישע באַפעלקערונג ניט געווען אַזוי גרויס און מ׳האָט ניט געדאַרפט מורא האָבן פּאַר קיין ווידערשטאַנד. כדי די יידן פונם אַנדערן טייל שטאָט, וואָס האָט אַמאָל געהייסן „זשאַזעפּגראַד", זאָלן ניט קאָנען קומען העלפן זייערע ברידער, האָט מען דאָרט אַוועקגעשטעלט פּאָליציי און סאַלדאַטן, אַז זיי זאָלן אין טערקישן טייל פון דער שטאָט קיין יידן ניט אַריין־לאָזן. קריסטן אָבער, אַזעלכע, וואָס קומען מיט שוועדע דובינקעס, מיט העק און מיט שטיקער אייזן, זאָל מען יאָ אַריינלאָזן. און וועז מ׳האָט לפּנים וועגן כלומרשט געגומען איינשטיילן דעם פּאַגראָם און אַרעסטירט עטלעכע און צוואַנ־ציק פון די ווילדע בויאַנעס, האָט מען אינאיינעם מיט זיי אַרעסטירט אַ סך יידן אויך, און די קלאַגע קעגן זיי איז געווען, אַז בעת דער פּאַגראָם איז אָנגעגאַנגען, זיינען זיי געשטאַנען אין דרויסן ביי זייערע הייזער. ס׳האָט געדאַרפט הייסן,

*) זע: Новейшая История Еврейского Народа, באַנד 3, זז׳ 133, 135.

אז מיטן שטיין אין דרויסן זיינען יידן אויסן געווען צו וויזן, אז ווען מ׳וואלט זיי נאר ניט געשטערט, וואלטן זיי זיך געקאנט שטעלן אנטקעגן, און אז דאס האט נאך מער ארויסגערופן דעם „צארן פון פאלק״.

און נאכדעם ווי מ׳האט שוין דעם פאגראם געהאט אייגעשטילט, האט מען די אלע כוליגאנעס, וואס מ׳האט פריער ארעסטירט, ארויסגעלאזט פריי, און די שטאטישע מאכט האט נאך געהאט די חוצפה צו זאגן, אז די יידן אין באלטע זיינען גאר שולדיק אין דעם וואס מ׳האט אויף זיי א פאגראם געמאכט. און ווי נאר א ייד האט געוואלט אנווייזן אויף א באקאנטן גוי, וואס האט זיך באטייליקט אינם פאגראם, האט אים יענער געסטראשעט, אז אויב ער וועט דאס טאן און ער וועט אים פאר אימיצן אנקלאגן, וועט ער אים דערהרגענען.

די מורא פאר א נייער שחיטה איז אין באלטע געהאנגען איבערן קאפ א לאנגע צייט שוין נאכדעם ווי דער פאגראם איז געווען אייגעשטילט. מ׳איז אלץ ניט געווען זיכער מיטן לעבן, און נאך גרעסער איז געווען די מורא ווען פון אנדערע שטעט און שטעטלעך, אין פאדאליער און כערסאנער גובערניע, זיינען אנגעקומען ידיעות וועגן פאגראמען, וואס האבן אויסגעבראכן דארט אויך.

באלטע האט גלעבט אין א שטענדיקן פחד, און דער נאמען פון דער שטאט באלטע איז געווען ביי אלעמען אויף די ליפן אין די יארן פון דער גרויסער יידישער מאסן־אויסוואנדערונג פון רוסלאנד קיין אמעריקע, אין די צייטן ווען ס׳האט זיך געגרינדעט דער „עם עולם״; יעדער יד, וואס איז דאן געלאפן פון רוסלאנד קיין אמעריקע אנצוהויבן א ניי לעבן אין דעם פרייען לאנד, וואו יידן זיינען גלייך מיט אנדערע מענטשן, האט געדענקט אן באלטע. און איינע פון די גרופעס פונם „עם עולם״ האט זיך געערופן די „באלטער גרופע״.

*
**

אויך אינם יאר 1905, אין די בארימטע אקטאבער־טעג, ווען די רעגירונג פון ניקאלאי דעם צווייטן האט געכאפט צוריק די „קאנסטיטוציע״, וואס זי איז געווען געצוואונגען צו געבן דעם פאלק, איז אין באלטע פארגעקומען א פאגראם, און גראד איז אויף מיין גורל אויסגעפאלן צו זיין דערביי.

איך געדענק נאך ווי איידער דער פאגראם האט זיך אנגעהויבן, איז אין שטאט געווען א גרויסע פריידיקייט; איבער די גאסן איז מען געגאנגען מיט רויטע פאנען און מ׳האט געזונגען רעוואלוציאנערע לידער; דא און דארט האט מען געקענט זען ווי איינער שטייט אויף עפעס א פלאטפארמע, וואס מ׳האט אויף שנעל צונויפגעקלאפט, און ער האלט א רעדע וועגן די גליקלעכע און גוטע

צייטן, וואָס קומען אָן; מענטשן, וואָס האָבן גאָר ניט געקענט איינע די אַנדערע, יידן און קריסטן, האָבן זיך אין די גאַסן ווי אַלטע גוטע פריינד אַרומגעכאַפט און זיך געקושט; גאַנץ באַלטע איז געגאַנגען כאָראָם; די פרייד איז געווען אַזוי גרויס, אַז וואו מען האָט נאָר ערגעץ דערזען אַ רעדל טאַנצן, איז מען אויך אַריין אין קאָן, און ווי נאָר ס׳האָט זיך פון ערגעץ דערטראָגן אַ „דאַלאָי״ האָט מען אים גלייך אונטערגעכאַפט; ס׳איז שווער געיוען צו גלויבן די אייגענע אויגן וועג מ׳האָט געזען ווי די באַוואָפנטע „גאַרדאַוואָיעס״ שטייען און שווייגן, און מ׳האָט אַליין ניט געוואוסט צי זאָל מען זיך איצטער רייצן מיט זיי דערמיט וואָס מ׳האָט שוין מער קיין מורא ניט צו טראָגן אַ רויטע פּאָן און שרייען „דאַלאָי״, אָדער מען זאָל זיי אויך אַריינענעמען אין קאָן און זיך פריין אינאיינעם מיט זיי.

עלטערע יידן האָבן טיף אין האַרצן זיך אַוודאי געפרייט דערמיט וואָס מ׳זאָגט, אַז איצטער וועלן זיך אַנהויבן בעסערע צייטן; אָבער ווי דאָס האַרץ וואָלט זיי געזאָגט, האָבן זיי דאָך מורא געהאַט זיך אַריינצואוואַרפן אין דער גרויסער שמחה, וואָס דער יונגער דור האָט געפייערט; האַלטנדיק זיך פון דער וויטנס, האָבן זיי געקוקט, געגאַפּט, געצויגן מיט די אַקסלען, עפּעס יאָ געגלויבט און ניט געגלויבט, און דאָ און דאַרט האָט אין יייד דעם אַנדערן אָפּגענעבן „מזל־טוב״ און טאַקע באַלד געזאָגט דערביי:

„אָבער ווער ווייסט מיט וואָס עס וועט זיך נאָך אויסלאָזן! ווער ווייס וואָס ס׳וועט נאָך אין באַלטע שפּעטער זיין!...״

און די מורא פון יענע עלטערע יידן, וואָס טראָגן מיט זיך די דערפאַרונג פון דורות, איז ניט געווען אומזיסט...

נאָך איידער מען האָט אין באַלטע רעכט אָנגעוואַרעמט די פרייד מיט דער „קאָנסטיטוציע״, נאָך איידער מ׳האָט זיך רעכט אָנגעטישעט מיט דער „פרייהייט״, וואָס האָט זיך מיט אַזאָ אימפּעט צעטראָגן איבער די גאַסן, האָבן זיך שוין דערהערט די ווילדע קולות, וואָס זיינען די באַלטער יידן געווען אַזוי גוט באַקאַנט שוין פון לאַנג:

„בעי זשידאָוו!...״

און באַלד נאָכדעם — דאָס בראַזגעריי פון אויסגעזעצטע שויבן אין די פּענצטער און דאָס פאַרצוויפלטע געשריי פון צעשראָקענע יידישע פרויען און קינדער...

אין אַ פרייטיק, געדענק איך, איז דאָס געווען. דעמאָלט האָט זיך עס אָנגעהויבן. און געדויערט האָט עס צוויי טעג.

די שטאָט איז מיר דעמאָלט נאָך געווען פרעמד. דאָס ערשטע מאָל וואָס איך בין דאָרט געווען. אינגאַנצן מיט אַ צוויי טעג צוריק געקומען אַהין, און אָפּגע־

שטעלט האָב איך זיך ביי מיינעם אַ פּעטער, וואָס האָט געוואוינט ווייט אויסער דער שטאָט, דאָרט וואו ס׳איז אַמאָל געשטאַנען בודעיסקיס „גראַלניאַ". מיין פּעטער איז געווען זייער אומרואיק ווען איינער פון די קרובים האָט מיך פרייטיק אין דער פרי מיטגענומען אין שטאָט אַריין זען די דעמאָנסטראַציעס און די פּאָראַדן, וואָס מען קלייבט זיך צו מאָכן לכבוד דער קאָנסטיטוציע, וואָס „דער קיסר האָט געגעבן אין פּעטערבורג". „וואָס — האָט ער געזאָגט — וועט דאָרט טאָן אַזאַ יינגל ווי דו? מ׳וועט דיך נאָך אַריינשלעפּן אינם טומל, און ווער ווייס וואָס עס וועט שפּעטער זייַן?" און ווען ער האָט מיך דערזען צוריק ביי זיך אין דעם קליינעם פּויערישן שטיבל, וואו ער האָט געוואוינט, האָט ער זיך שטאַרק דערפרייט איבער מיר. „איך וועל דיך מער ניט אָפּלאָזן פון דאָנען — האָט ער געזאָגט — ביז ס׳וועט ניט ווערן שטיל, וואָרעם ווען דיין מאַמע אין דער היים וועט זיך דערווייסן, אַז דו לויפסט אַזוי אַרום דאָ אין באַלטע, וועט זי קומען צולויפן אַהער ווי אַן אָפּגעבריטע און ס׳וועט זיך טאָן חושך."

און ער האָט מיך מער ניט אָפּגעלאָזט פון זיך, דער גוטער פּעטער.

בלייבן אין שטיבל איז געווען אַ מורא, און ער איז מיט מיר אַוועק אין בודעיסקיס „גראַלניאַ" וואו ער איז געווען אַן אָנגעשטעלטער. דאָרט זיינען געווען נאָך יידן, מאַנספּאַרשוינען און ווייבער, יינגלעך און מיידלעך. און די גאַנצע צייט וואָס מ׳איז געזעסן אין די ווינקלען און האָרט ביי די וועגט, האָט זעלטן וועג אימיצער אַ וואָרט אַרויסגערעדט; שטיל און מיט אַ טיפן ווייטיק, וואָס רופט אַרויס באַלייַדיקונג און פּאַרדרוס, איז מען מיט געביגענע קעפּ און מיט פּאַרגליווערטער שרעק אין די אויגן געזעסן און געשוויגן, און אַלע מאָל, וועג אַ קליין קינד האָט זיך צעווייגט, איז די שרעק אין די אויגן געוואָרן נאָך גרעסער, און די מאַמע האָט דעם קינד פּאַרשטאָפּט דאָס מיילכל מיט דער האַנט...

מ׳האָט מורא געהאַט אַ פּיפּס אַרויסצולאָזן. מ׳האָט זיך געדאַרפט היטן, אַז די גוויישט שכנים, וואָס וואוינען דאָ ניט ווייט, זאָלן זיך ניט דערוויסן, אַז יידן באַהאַלטן זיך אין דער „גראַלניאַ". דער איינציקער גוי, וואָס האָט דאָס געוואוסט, איז געווען דער אַלטער נאָבט־וועכטער, דער „סטאַראָש", און ער האָט געהאַלטן פּאָר זיין חוב אַריינצוקומען אַלע מאָל מיט אַן אָנדער בשורה:

— אַלע פּויערים פון די אַרומיקע דערפער גייען מיט העק אויף באַלטע...

— גאָנץ באַלטע ברענט!...

— אין באַלטע וועט אַ שטיין אויף אַ שטיין ניט בלייבן!...

אָפּגעזאָגט זיינס, איז ער אַרויס, איבערלאָזנדיק אַלעמען מיט נאָך אַ גרעסערן פּחד ווי פריער. און אַלע מאָל, ווען ער איז אַרויס מיט דעם לאָמטערן, וואו אַ חלבענע ליכט האָט געצאַנקט און געטשאָדעט, האָט מען אים מיט חשד נאָכגעקוקט:

— וועט ווייסט צי מ׳קען זיך אויף אים פֿאַרלאָזן?!...

יעדער קול, יעדער שאָרך, וואָס האָט זיך פון דרויסן דערטראָגן, האָט אַן אימה אַרויפגעוואָרפן; ס׳האָט זיך אַלץ געדוכט, אַז אָט גייען זיי, אָט קומען זיי, די ווילדע לייט מיט די העק און מיט די מעסערס... אָט רייסן זיי זיך אַריין און וועלן אַלעמען אויסשעכטן... און אַזוי איז אַוועק אַ נאַכט מיט אַ טאָג, און ס׳איז אַנגעקומען נאָך אַ נאַכט...

און צווישן די יידן, וואָס האָבן אַזוי לאַנג דעם שרעקלעכן פֿאַגראָם־פּחד אַריבערגעטראָגן, איז געווען איינער אַ זקן, מיט אַ גרויער באָרד. דער „נאמן" פון דער „גראַלניאַ". ער האָט די גאַנצע צייט קיין אײַן מאָל ניט פֿאַרפעלט צו דאַוונען. אָפֿילו די זמירות האָט ער ניט פֿאַרפעלט, אָבער ער האָט זיי געזאָגט אַן אַ ניגון. די גאַנצע צייט איז ער זעלטן געבליבן אַן אַ סידור, אָדער אַן אַ תהילים־ל אין דער האַנט; מיט טיפן בטחון אין האַרצן האָט ער אַלע שבתדיקע מצוות אָפּגע־היט און געבעטן ביי דעם, וואָס לעבט אייביק, אַז ער זאָל זיך דערבאַרעמען אויף זיין פֿאָלק ישראל און שטילן דעם צאָרן. און ווען דער שבת איז אַוועק און דער פרומער יידּ האָט זיך פונם גוויישן סטאָראָזש דערוואוסט, אַז מ׳זעט שוין שטערן אויפן הימל, האָט ער געמאַכט הבדלה, און נאָך ביז היינטיקן טאָג קען איך ניט פֿאַרגעסן מיט וואָס פֿאַר אַ פרומער כוונה ער האָט אַרויסגעזאָגט די וועלטער פון סדר הבדלה:

„הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד."

ס׳איז אין דער שטים פון יענעם אַלטן פרומען יידן אין באַלטע געווען אַ סך טרויער, אָבער אויך אַ סך בטחון... פֿאַר וועמען דאַרף ער מורא האָבן, ווען ער גלויבט מיטן גאַנצן האַרצן, אַז גאָט וועט אים קומען צו הילף?! ער איז זיכער און שרעקט זיך ניט... ער האָט בטחון און ער ווייסט, אַז יידן האָבן שוין ניט אײַן מאָל די גרעסטע צרות אַריבערגעטראָגן, און מ׳האָט ווידער געמאַכט הבדלה און מ׳האָט ווידער געזאָגט ווי עס שטייט דאָרטן:

„ליהודים היתה אורה ושמחה וששון ויקר..."

וואו איז כמעלניצקי? וואו איז גאַנטע? וואו איז דער האַידאַמאַק שילא, וואָס האָט אין באַלטע פֿאַרגאָסן אַזוי פיל יידיש בלוט?... און וואָס איז געוואָרן פון דעם וואָס אַזוי פיל רשעים און רוצחים האָבן זיך אַמאָל פֿאַרלייגט אויסצו־ראָטן דאָס גאַנצע יידישע פֿאָלק אינאיינעם מיטן גייסט פון יידישקייט?... יידן זיינען אַלץ געבליבן לעבן. יידן האָבן נאָך אַלץ בטחון, אַז עס וועט קומען אַ צייט ווען רשעות וועט אינגאַנצן אָפּגעמעקט ווערן און עס וועט אויף דער וועלט הערשן געראַטיקייט פֿאַר אַלע פעלקער. און אַ פֿאָלק, וואָס האָט אַזאַ טיפן בטחון, וועט מען קיינמאָל ניט קענען אויסראָטן!...

און עס וועלן געוויס אַוועק נאָך אַ סך דורות, און עס וועט אַמאָל קומען

אַ צייט ווען היטלערס נאַמען וועט שוין זיין לאַנג פאַרגעסן, און אין אוקראַינע און אומעטום וואו יידן געפינען זיך נאָר וועלן נאָך אַלץ זיין אַזעלכע יידן, וואָס וועלן פונקט ווי יענער פרומער זקן אין באַלטע, אַבער מיט ווייניקער טרויער און ניט מיט אַזאַ געבראָכן קול, נאָך אַלץ מאַכן הבדלה און מיט גרויס בטחון אַרויסזאָגן די זעלבע וועדטער:

„הנה אל ישועתי אבטח ולא אפחד."

יידן לעבן אַריבער אַלע זייערע שונאים. אַזוי לערנט אונדז די געשיכטע פונם יידישן פאָלק שוין עטלעכע טויזנט יאָר...

פאלטאווע

געווידמעט דעם אנדענק פון ווילאדימיר קאראלענקא

אין יעדער לאנד איז געווײנלעך פאראן איין שטאט, אויף וועלכער עס איז אנגענומען צו זאגן, אז זי איז ביים פאלק דאס הארץ פון דער גאנצער מדינה.

אויך אין אוקראינע איז פאראן אזא שטאט, און דאס איז — פאלטאווע.

קיין אנדער שטאט אין אוקראינע האט זיך ביים פאלק צו אזא הויבקייט ניט דערהויבן. אפילו ניט קיעוו. אין קיין אנדער געגנט פונם לאנד איז די צאל פון דער אוקראינישער באפעלקערונג פראפארציאנעל ניט אזוי גרויס ווי אין דער געגנט, וואס מ׳האט אמאל געפון פאלטאוושטשינא; דארט האבן זיך אין פארשיידענערליי צייטן אפגעשפיגלט די וויכטיקסטע געשעענישן, וואס זיינען פארבונדן מיט דער עשיכטע פון אוקראינע, און צו דעם איז אויך פאלטאווע נאך פארבונדן מיט דער עשיכטע פון גאנץ רוסלאנד; דארט איז אין יאר 1709 פארגעקומען די גרויסע שלאכט צווישן פיאטר דעם גרויסן און קארל דעם צוועלפטן, דעם קעניג פון שוועדן, און דאס איז פאר דעם וויכטערדיקן שיקזאל פון דער גאנצער רוסישער אימפעריע געווען אזוי וויכטיק, אז פיאטר האט נאכדעם אין א בריוו צו זיין וויב יעקאטערינע געשריבן, אז „ענדלעך וועלן די פונדאמענטן פון פעטערבורג בלייבן פעסט און זיכער".

אויך אין דער ליטעראטור איז די שטאט פאראיביקט געווארן, און געטאן האט דאס דער גרויסער דיכטער אלעקסאנדער פושקין אין זיין פאעמע „פאל־טאווא", וואו ער האט אין א ניי ליכט ארויסגעשטעלט דעם אוקראינישן העטמאן איוואן מאזעפא און אויך דעם העטמאן וואסילי קאטשובעי. די שטאט וואו עס זיינען פארגומען די היסטארישע און ראמאנטישע געשעענישן האט אויך גע־רייצט די פאנטאזיע פון דעם גרויסן ענגלישן דיכטער לארד באירן, און ער האט אנגעשריבן זיין פאעמע „מאזעפא", וואס איז בארימט אין דער ענגלישער ליטע־ראטור. און מ׳קען זאגן אן א גוזמא, אז פון די קלענערע אוקראינישע שטעט, וואס זיינען ניט קיין אינדוסטריעלע צענטערס און וואס שפילן ניט קיין גרויסע ראלע אינם וועלט־האנדל, איז פאלטאווע מער ווי אלע אנדערע בארימט איבער דער גאנצער וועלט.

פאלטאווע איז אן אלטע שטאט. אין די רוסישע כראניקעס ווערט זי דער־

מאָנט נאָך אינם יאָר 1174. אין יענע אַלטע צייטן האָט זי נאָך ניט געהייסן פּאָלטאַווע, נאָר לטאָוואַ. אָבער ס׳זיינען אין ערגעץ ניטאָ קיין מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן געבן וועלכן ס׳ניט איז באַגריף וועגן דעם וואָס פאַר אַ מענטשן ס׳האָבן זיך דאָרט דעמאָלט באַזעצט און וואָס פאַר אַ לעבן זיי האָבן געפירט. אין פאַרלויף פון צוויי הונדערט מיט עטלעכע און פופציק יאָר איז די שטאָט אין ערגעץ ניט דערמאָנט געוואָרן, פּונקט ווי מ׳וואָלט זי אינגאַנצן אָפּגעווישט פונם פּנים פון דער ערד. ערשט אין יאָר 1430 איז זי ווידער דערמאָנט גע־וואָרן אין דער געשיכטע, און דאָס איז געווען אין פאַרבינדונג מיט דעם וואָס דער ליטווישער פּרינץ געדימין האָט זי אַוועקגעגעבן דעם טאָטערישן כאַן לעקסאַדאַ.

בכלל איז דער פּאָלטאַווער געגנט אין יענע אַלטע צייטן ניט איין מאָל איבערגעגאַנגען פון האַנט צו האַנט; ס׳האָט דאָרט אַמאָל געוואוינט דער סלאַ־ווישער שבט, וואָס מ׳האָט גערופן סעווערי אַנעס; עס האָבן דאָרט אַמאָל אויך געוואוינט די פּעטשענעגן און די פּאָלאָווצעס; און שוין דאַן זיינען אין די כראָ־ניקעס דערמאָנט געוואָרן די שטעטלעך לובני, פּרילוקי, ראָמני און אַנדערע. אָבער אין די יאָרן פון 1239 ביז 1242,ווען די טאָטערן האָבן זיך אַריינגעריסן אין דער געגנט, וואָס האָט שפּעטער געקראָגן דעם נאָמען פּאָלטאַוושטשינאַ, האָבן זיי די אַלע שטעטלעך חרוב געמאַכט, און ערשט נאָכדעם ווי מ׳האָט זיך דאָרט באַפרייט פונם טאָטערישן יאָך, האָט מען זיי צוריק ווידער אויסגעבויט.

ס׳איז ניט באַשטימט ווען די יידן האָבן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין דער שטאָט פּאָלטאַווע. עס שיינט אָבער, אַז דאָס איז געווען ניט פריער ווי אין דער צווייטער העלפט פונם זיבעצנטן יאָרהונדערט, ווייל אין די יאָרן פון גזירת ת״ח ות״ט (1648 און 1649) אין די צייטן פון די כמעלניצקי־שחיטות, איז די הויפּט־קוואַרטיר פון איינער פון די וויכטיקסטע קאַזאַצקע רעגימענטן געווען אין פּאָל־טאַווע און מ׳האָט אים טאַקע גערופן דער פּאָלטאַווער רעגימענט; אָבער ס׳ווערט אין ערגעץ ניט דערמאָנט וועגן אַ שחיטה אויף יידן אין יענער שטאָט, און דאָס איז דער בעסטער באַווייז דערויף, אַז ס׳זיינען דאָרט דעמאָלט קיין יידן ניט געווען, און אויב זיי זיינען דאָרט פריער יאָ געווען, זיינען זיי אַוודאי פון דאָרט באַצייטנס אַנטלאָפן.

ביז דעם יאָר 1794 איז יידן געווען פאַרבאָטן צו וואוינען אין פּאָלטאַווע און אין דעם גאַנצן געגנט אַרום און אַרום. די רוסישע צאַרן האָבן אַהין קיין יידן ניט געוואָלט אַריינלאָזן. די ערשטע רוסישע קייסערינע, וואָס האָט דעם פאַרבאָט אַראָפּגענומען, איז געווען יעקאַטערינע די גרויסע. אָבער ווי עס שיינט, האָבן יידן אַפילו דאַן ניט אַרויסגעוויזן קיין גאָר גרויסן חשק זיך דאָרט צו באַ־זעצן. און דאָס קען מען זען פון דעם וואָס אין יאָר 1803, ניין יאָר נאָכדעם ווי

מהאָט דעם פּאַרבאָט אָפּגעשאָפּט, איז די צאָל פון דער יידישער באָפּעלקערונג אינם גאַנצן אויפוד באַשטאַנען פון ניט מער ווי דריי הונדערט נפשות, און דאָס איז שוין געווען אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם ערשטן. און אָט אַזוי איז עס געגאַנגען אַ לאַנגע צייט; די צאָל פון דער יידישער באָפּעלקערונג אין פּאָלטאָווע איז געוואָקסן זייער לאַנגזאַם. ערשט שפּעטער, אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם ערשטן און אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, האָט זי אָנגעהויבן ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער. און פונקט ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט, האָבן אויך דאָ געשפּילט ניט קיין קליינע ראָלע אין דעם די ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן, וועלכע האָבן נאָך די עטלעכע און צוואַנציק יאָר מיליטערישער דינסט געהאָט די פּרי־ווילעגיע זיך צו באַזעצן וואו זיי האָבן געוואָלט, אָפילו אין אַזעלכע שטעט, וואו די רעכט פון יידן זיינען געווען זייער באַגרענעצט.

אין אַלגעמיין איז ביז איצט נאָך ניט אָפּגעשאַצט געוואָרן געניג די ראָלע וואָס אונדזערע ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן האָבן געשפּילט אין דער אַנטוויקלונג פון די יידישע ישובים אין רוסלאַנד אין די צייטן וועו ס׳האָבן דאָרט געהערשט די צאָרן פון דער ראָמאַנאָוו־דינאַסטיע; אַ דאַנק די ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן זיינען אויסגעוואָקסן יידישע ישובים אין אַ סך אַזעלכע רוסישע שטעט, וואו יידן האָבן ניט געהאַט קיין רעכט צו וואוינען, און אַ דאַנק זיי איז די צאָל פון דער יידישער באָפּעלקערונג וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער אין די שטעט וואו זיי האָבן יאָ געהאַט רעכט, אָבער זייער באַגרענעצטע ; אומעטום וואו ס׳האָבן זיך נאָר באַזעצט אויסגעדינטע ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן, זיינען געשאַפן געוואָרן מער מעגלעכקייטן, וואָס מ׳האָט געקאָנט אויסנוצן צו אַנטוויקלען אַ יידיש לעבן. ס׳האָט זיך אויסגעדרייט אַזוי, אַז פון דער רעה, וואָס ניקאָלאַי דער ערשטער איז אויסן געווען צו טאָן די יידן וועו ער האָט אַרויסגעגעבן די גזירה, אַז מ׳זאָל כאָפּן קליינע יידישע קינדער און זיי אָפּגעבן פּאַר סאָלדאָטן, איז גאָר אַרויסגעקומען אַ טובה. יידן האָבן זיך אַ דאַנק דעם נאָך מער צעשפּרייט איבער רוסלאַנד, און וואו זיי האָבן נאָר אַ פּוס אַרייַנגעשטעלט, איז דאָרט אַ יידיש לעבן אויסגעוואָקסן...

אויך אין פּאָלטאָווע האָבן די אויסגעדינטע ניקאָלאַיעווסקע סאָלדאָטן געשפּילט ניט קיין קליינע ראָלע אין דעם וואָס די יידישע באָפּעלקערונג איז דאָרט וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער. און אין יאָר 1897, אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם צווייטן, האָבן שוין אין פּאָלטאָווע געוואוינט קנאַפּע צוועלף טויזנט יידן, און די צאָל פון דער גאַנצער באָפּעלקערונג איז באַשטאַנען פון איבער דריי און פופציק טויזנט מענטשן.

וואָס גרעסער די שטאָט איז געוואָרן, אַלץ מער איז דאָרט געוואָרן די צאָל פון דער יידישער באָפּעלקערונג, און ביים אויסברוך פון דער ערשטער

וועלט־מלחמה, אין יאָר 1914, איז שוין פֿאַלטאַווע געווען פֿאַרעכנט צווישן די גרויסע שטעט אין אוקראַינע, און ס׳האָבן שוין דאָרט געוואוינט קנאַפּע הונ־דערט טויזנט מענטשן, און אַ גאַנץ היפּשער טייל פון זיי איז באַשטאַנען פון יידן.

*
**

פֿאַלטאַווע איז אַן עכט אוקראַינישע שטאָט.מען קען זאָגן — די סאַמע אוקראַינישסטע אין אוקראַינע. זי שטייט ביי דעם ברעג פונם טייך וואָרסקלאַ, וואָס פֿאַלט אַריין אין דניעפּר, וואָס איז אַזוי שיין באַזונגען געוואָרן פון די גרעסטע אוקראַינישע דיכטער. קיין אַנדער שפּראַך ווי אוקראַיניש הערט מען דאָרט ניט צווישן פֿאַלק, און ס׳איז קיין נייעס ניט, אַז אַפֿילו די אינטעליגענטן, וואָס לערנען זיך אין די רוסישע גימנאַזיעס און אוניווערזיטעטן, זאָלן צווישן זיך רעדן אוקראַיניש. אין שטאָט געפינט זיך אַ מאָנומענט פֿאַר דעם אוקראַינישן שרייבער איוואַן קאָטליאַרעווסקי, וועלכער איז געשטאַרבן נאָך מיט איבער 100 יאָר צוריק, און וואָס האָט זיך געמאַכט באַרימט מיט זיין פּיעסע „נאַטאַלקאַ פֿאַלטאַווקאַ" און מיט אַנדערע אוקראַינישע פּיעסן, וואָס מען שפּילט נאָך היינט אויך אומעטום. די בעסטע אוקראַינער אַקטיאָרן זיינען געקומען פון פֿאַלטאַווע. אין ערגעץ האָט מען טאָראָס שעווטשענקאָס בוך לידער „קאָבזאַר" ניט געלייענט אַזוי פיל ווי אין פֿאַלטאַווע; און אין ערגעץ האָט מען די אוקראַינישע נאַציאָנאַלע העלדן אַזוי הויך ניט געשעצט ווי אין פֿאַלטאַווע, און צווישן די נאַציאָנאַלע העלדן וואָס מען האָט אַזוי הויך געשעצט, זיינען אויך געווען די באַרימטע צוויי קאָזאַצקע אַטאַמאַנען באַגדאַן כמעלניצקי און מאַקסים קריוואָנאָס, וועלכע האָבן פֿאַרגאָסן אַזוי פיל יידיש בלוט אין די צייטן פון דעם גרויסן אויפֿשטאַנד קעגן די פּוילישע פּריצים אין אוקראַינע.

אָבער כאָטש פֿאַלטאַווע איז אַזאַ עכט־אוקראַינישע שטאָט, און ס׳איז אַנגע־נומען צו פֿאַרבינדן די אוקראַינער פון אָמאָל מיט די שרעקלעכסטע פֿאַגראָמען אויף יידן, איז דאָרט, אין דער שטאָט פֿאַלטאַווע, דאָך קיינמאָל קיין פֿאַגראָמען ניט געווען!

אַפֿילו ניט אין די שרעקלעכע אָקטאָבער־טעג פון 1905, וועז אַ כוואַליע פון פֿאַגראָמען האָט זיך איבער גאַנץ רוסלאַנד צעגאָסן.

אויך ניט אין די צייטן פון דעם בירגער־קריג אין רוסלאַנד, אין די יאָרן פון 1918 ביז 1920.

און צו פֿאַרדאָנקען האָט מען ניט קיין אַנדערן ווי דעם גרויסן אוקראַיניש־יידן־פֿרייַנד וואָלאָדימיר קאָראָלענקאָ, וועלכער האָט געוואוינט אין פֿאַלטאַווע. ער האָט די יידן אין אוקראַינע פון אַ סך צרות און אומגליק אַרויסגעראַטעוועט; ער איז מיט זיי אין אַלע נויטן געשטאַנען; ער האָט פֿאַר זיי ניט איין מאָל דאָס לעבן איינגעשטעלט, און ניט אומזיסט איז ער ביי אַלע יידן פון גאַנץ

רוסלאַנד געווען אַזוי באַליבט און מ׳האָט וועגן אים געריידט ווי וועגן אַ הייליקן, וואָס קויפט אויס די זינד פון זיין פאָלק מיט די גוטע מעשים, וואָס ער טוט!

קאָראָלענקאָ האָט אין זיין לעבן אַ סך גוטע ליטעראַרישע ווערק אָנגעשריבן, און מ׳האָט אים געהאַלטן פאַר איינעם פון די בעסטע שריפטשטעלער אין דער רוסישער ליטעראַטור. ער האָט אויף זיינע ווערק אַ סך געאַרבעט, געשליפן יעדער שורה און יעדער וואַרט, ווי ס׳איז דער שטייגער פון יעדן גרויסן קינסטלער וואָס פילט אויף זיך די גרויסע אַחריות פון שאַפן. אָבער נאָך מער ווי אויף זיינע ווערק האָט ער געאַרבעט אויף דעם מענטשן אין זיך, ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז דער מענטש שטייט העכער פונם קינסטלער און די מענטשלעכקייט איז וויכטיקער פון דער קונסט...

„ס׳איז קאָראָלענקאָן געווען אַלץ איינס צי זיינע ווערק וועלן באַשטיין פון פינף בענדער, אָדער פון הונדערט בענדער. ניט וועגן דעם האָט ער זיך געזאָרגט, נאָר וועגן גאָר עפּעס אַנדערש; ער האָט שטענדיק אָן אַן אויפהער געאַרבעט מיט דער גרעסטער התמדה אויף דעם וויכטיקסטן ווערק זיינעם — אויף זיין לעבן“ *).

אַזוי האָט וועגן קאָראָלענקאָן געשריבן דער באָרימטער אָדוואָקאַט אָסקאָר גרוזענבערג אין זיינע זכרונות. און גרוזענבערג איז ניט געווען דער איינציקער, וואָס האָט וועגן קאָראָלענקאָן געהאַט אַזאַ מיינונג. אויך טאָלסטאָי איז פון אים שטאַרק באַגייסטערט געוואָרן ווען ער האָט זיך מיט אים דאָס ערשטע מאָל געטראָפן; מיט זיין אויפריכטיקייט, מיט זיין ליבער און מענטשלעכער וואַרעמקייט האָט ער אויף דעם „נביא פון יאָסנאַיאַ פּאָליאַנאַ“, אַ שטאַרקן אייגדרוק געמאַכט. און אויך מאַקסים גאָרקי איז פון אים געווען באַגייסטערט; אין זיין בוך „מיינע אוניווערסיטעטן“, וואָס איז דער דריטער באַנד פון זיינע זכרונות, האָט ער וועגן קאָראָלענקאָן געשריבן:

„נאָך יעדן געשפּרעך מיט אים, האָב איך זיך אַלץ מער און מער איבערצייגט אין דעם, וואָס פאַר אַ גרויסער מענטשנפריינד ער איז. צווישן רוסישע קולטור־מענטשן האָב איך ביז איצט נאָך ניט געטראָפן קיין איינעם, וואָס זאָל שטענדיק זיין אַזוי דורשטיק נאָכן תוך פונם אמת אַזוי ווי ער, און וואָס זאָל אַזוי טיף דערפילן ווי נויטיק ס׳איז צו פאַרקערפערן דעם אמת אין לעבן.“

מיט דעם האָט גאָרקי ארויסגעבראַכט איינעם פון די וויכטיקסטע שטריכן אין קאָראָלענקאָס כאַראַקטער: פאַרקערפערן דעם אמת אין לעבן! — דאָס איז ביי קאָראָלענקאָן געווען דער עיקר. און ער האָט ניט געקענט זיין אַזוי ווי יענע,

*) Вчера, стр. 163.

וואָס אין זייער ליבע צום אמת, באַפרידיקן זיי זיך דערמיט וואָס זיי אַליין גייען אויפן גוטן וועג און זיינען ניט צופרידן פון דעם, פֿאַרוואָס אַנדערע נעמען זיי ניט פֿאַר קיין מוסטער פֿאַר זיך. ער האָט אויך ניט געקענט זיין פון יענע געשוואָרענע „אמת־זוכער" און „גאָט־זוכער", וואָס רוסלאַנד האָט שטענדיק געהאַט אין אַ גאַנץ היפשער צאָל, אי צווישן דער אינטעליגענץ, אי צווישן פשוטן פֿאָלק. און ווען גאָרקי האָט אים איינמאָל דערציילט וועגן יענע געשוואָרענע רוסישע „אמת־זוכער", וואָס וואַנדערן אַרום פון שטאָט צו שטאָט אין די הונדער־טער, און וואָס שטעלן זיך אָפּ אַלע מאָל אין אַן אַנדער מאַנאַסטיר, און נאָכדעם וואַנדערן זיי וויטער איבער די צעדרייטע וועגן פון דער גרויסער רוסלאַנד, האָט קאָראָלענקאָ אויסגעדריקט זייער ניט קיין געהויבענע מיינונג וועגן זיי:

„די מערסטע פון זיי, — האָט ער געזאָגט, — זיינען גלאַט לייַדיקגייער און פּוסט און פֿאַסניקעס. דאָס זיינען מענטשן וואָס דענקען, אַז זיי האָבן געזאָלט און געקענט ווערן גרויסע העלדן, אָבער איבער עפּעס אַ צופֿאַל האָט זיך זיי דאָס ניט איינגעגעבן. זיי זיינען אַזוי פֿאַרליבט אין זיך, אַז ס׳וועט אַזש פּריקרע פון דעם, און איר האָט אַוודאי באַמערקט, אַז זיי זיינען כמעט אַלע שלעכטע און בייזע מענטשן. דער אמת איז, אַז די מערסטע פון זיי זוכן גאָרניט דעם „הייליקן אמת", ווי זיי ווילן אַלעמען איינרייַדן. זיי זוכן גאָר אַ שטיקל ברויט, אויף וואָס זיי זאָלן ניט דאַרפן אַרבעטן, און זיי ווילן גלאַט לעבן אויף יענעמס חשבון. דענקט איר ניט אַזוי?"

אויך וועגן די „אמת־זוכער" צווישן דער רוסישער אינטעליגענץ האָט וולאַדימיר קאָראָלענקאָ געהאַט די זעלבע מיינונג, און זיי זיינען אים ניט געווען צום האָרצן. ער האָט ניט ליב געהאַט יענע „הייליקע", ביי וועמען דאָס זוכן גאָט און דעם אמת איז געוואָרן עפּעס אַ מין אינטעליגענטע פּראָפעסיע, מיט וועלכער מ׳קען זיך אַמאָל גאָר אויבערנעמען אויך; ער האָט זיי ניט געקענט פֿאַרשטיין, ווייל ער האָט געגלויבט, אַז דעם אמת דאַרף מען גאָר אַזוי לאַנג ניט זוכן, ווייל מען קען אים לייכט געפינען — אויב מ׳וויל נאָר. און ער האָט געהאַלטן, אַז ווען מען געפינט דעם אמת, ווען מ׳פילט אים מיטן גאַנצן האָרצן און מיט דער גאַנצער נשמה, דאַרף מען אים ניט האַלטן סתם ווי עפּעס אַ מין אבן־טוב, מיט וועלכן מ׳קען זיך אויספיינען פֿאַר לייטן, כדי אויף אַזאַ אופן זיך אויפצוהויבן העכער פון אַלע אַנדערע, נאָר מען דאַרף זיך פֿאַר אים איינשטעלן און מ׳דאַרף פֿאַר אים קעמפן קעגן די, וואָס האָבן די מאַכט צו פֿאַרפֿאַלגן די שוואַכע און אונטערדריקטע.

ס׳האָט קיין מאָל ניט געטראָפן, אַז ס׳זאָל ערגעץ אין לאַנד באַגאַנגען ווערן אַ גרויסע אומגערעכטיקייט קעגן מענטשן, און קאָראָלענקאָ זאָל בלייבן גלייכ־גילטיק דערצו. פון וואַנען ס׳האָט זיך צו אים נאָר דערטראָגן דער יאָמער פון

פֿאַרפֿאַלגטע און אונטערדריקטע, איז ער אַוועק גלייך אַהין וואו זיין הילף איז געווען נויטיק און וואו זיין וואָרט האָט זיך געקענט הערן איבערן גאַנצן לאַנד, און ווען מען האָט געדאַרפט איינשטעלן דאָס לעבן, האָט דאָס אים אויך ניט אָפּגעשראָקן. קיין סכנה איז פֿאַר אים ניט געווען צו גרויס, ווען ס׳האָט זיך געהאַנדלט וועגן ראַטעווען דאָס לעבן פון מענטשן אָדער דעם כבוד פון אַ שוואַך פֿאָלק, וואָס האָט ניט די כוחות וואָס מ׳דאַרף האָבן זיך צו שטעלן קעגן די, וואָס זיינען שטאַרק און מעכטיק.

אין די ווערק פון קיין רוסישן שריפטשטעלער אַטעמט ניט אַזוי פיל מיט מענטש ווי אין די ווערק פון וולאַדימיר קאָראָלענקאָ. אַזוי האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט איינער פון די רוסישע קריטיקער. און דאָס איז זייער ריכטיק. אין קאָראָלענקאָן דעם קינסטלער האָט פריער פון אַלץ געערעדט דער מענטש. און אין קאָראָלענקאָן דעם מענטשן האָט שטענדיק געערעדט דער אויפגעוואַכטער געוויסן ניט נאָר פון דעם אוקראַיניש פֿאָלק, נאָר אויך פונם רוסישן פֿאָלק. און ניט אומזיסט האָט מען אים גערופן „דער געוויסן פון דער רוסישער ערד״.

נאָכן קישינעווער פּאָגראָם, אינם יאָר 1903, האָט וולאַדימיר קאָראָלענקאָ ניט געקענט בלייבן זיצן רואיק אין דער היים, און ער איז גלייך אַוועק קיין קישינעוו מאַכן אַן אונטערזוכונג וועגן אַלץ וואָס דאָרט איז פֿאָרגעקומען און ווער עס איז אין דעם שולדיק. אויף זיין אייגענער אַהריות האָט ער דאָס געטאָן און אויך אויף זיינע אייגענע הוצאות. און נאָכדעם ווי ער האָט מיט זיינע אייגענע אויגן געזען דעם חורבן און ס׳איז פֿאַר אים געווען קלאָר, אַז שולדיק אין דעם בלוטיקן פּאָגראָם אויף יידן איז דער מיניסטער פֿלעווע, האָט ער אָפּגעדרוקט אַרטיקלען וועגן דעם אין דער רוסישער פּרעסע, און אין די אַרטיקלען האָט ער שארף אַרויסגעזאָגט די אמתן, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט ניט געוואָלט הערן, און ער האָט געוועקט דעם געוויסן פונם רוסישן פֿאָלק און אויך פון דער רוסישער אינטעליגענץ, אָנווייזנדיק אויף דעם גרויסן פֿאַרברעכן, וואָס איז באַגאַנגען געוואָרן קעגן יידן, און אין אַ בריוו וואָס ער האָט דאַן פון פּאָלטאָוע צוגעשיקט צו דעם קריטיקער און היסטאָריקער פּיאַדאָר באַטיושקאָוו, דעם רעדאַקטאָר פונם זשורנאַל „מיר באַזשי״ (גאָטס וועלט), האָט ער מיט טיפן וווייטיק געשריבן:

„די צייט וואָס איך בין געווען אין קישינעוו האָט אויף מיר איבערגעלאָזט זייער אַ שווערן און זייער אַ טרויעריקן איינדרוק. דער אַנטיסעמיטיזם האָט מיט שמוץ אויסגעשמירט דאָס גאַנצע לעבן אונדזערס. צווישן די געבילדעטע לייט זיינען נאָך פֿאַראַן געציילטע, וואָס זיינען ניט אַנגעשטעקט געוואָרן פון דער דאָזיקער מיאוסער צרעת, אָבער די איבעריקע זיינען שוין כמעט אַלע אַנגעשטעקט דערמיט״.

קאַראַלענקאָ האָט לאַנג ניט געקענט פאַרגעסן דעם שרעקלעכן איינדרוק, וואָס דער חורבן אין קישינעוו האָט אויף אים געמאַכט. ער האָט דאָן גאָר וועגן קיין אַנדערע זאַכן ניט געקענט שרייבן ווי נאָר וועגן דעם וואָס ער האָט גע־הערט און געזען אין דער „שחיטה־שטאָט", און אין יענער צייט האָט ער אָנגע־שריבן זיין „שטוב נומער דרייצן", וואו ער האָט געשילדערט דעם גאַנצן שוידער פון דעם קישינעווער פאָגראָם. אָבער די צענזור האָט דאָס ניט געלאָזט אָפדרוקן און מהאָט עס אַרויסגעגעבן אין אויסלאַנד; און ערשט מיט עטלעכע יאָר שפּע־טער, ווען די צענזור איז שוין ניט געווען אַזוי שטרענג, האָט ער דאָס אָפּגע־דרוקט אין רוסלאַנד.

*
**

ניט איין מאָל, נאָר אַ סך מאָל האָט דער אַנטיסעמיטיזם אין רוסלאַנד אַריינגעטריבן קאַראַלענקאָן אין אַזאַ פאַרצווייפלונג, אַז ס׳האָט זיך אים אויסגע־וויזן, אַז ס׳וועט שוין גאָר קיינמאָל בעסער ניט ווערן. אָבער ער האָט דאָך ניט אויפגעגעבן דעם קאַמף קעגן דער אַנטיסעמיטישער באַוועגונג, וואָס ער האָט גאָר אַנדערש ניט געקאָנט אָנרופן ווי נאָר אַ „מיאוסע צרעת". און אין די טרויעריק באַרימטע אָקטאָבער־טעג פונם יאָר 1905, וועו אין רוסלאַנד זיינען פאָרגע־קומען פאָגראָמען אויף יידן אין ניט וויניקער ווי זעקס הונדערט און זעכציק שטעט און שטעטלעך און אויך דערפער, און מ׳האָט זיך אין פאָלטאָווע אויך געריכט אויף אַ פאָגראָם, איז דער גוטער און ליבער וולאַדימיר גאַלאַקטיאַנאָוויטש קאַראַלענקאָ די גאַנצע צייט געשטאַנען אויף דער וואַך און געטאָן אַלץ, וואָס איז נאָר געווען אין זיינע כוחות ניט צו דערלאָזן דערצו, אַז אין פאָלטאָווע זאָל מען אויך מאַכן אַ פאָגראָם אויף יידן.

אויב ער קען אין אַזאַ ווילדער בהלה ניט אויסהיטן פון דעם די יידן אין די אַנדערע שטעט, וועט ער זיי פון דעם אויסהיטן אין זיין שטאָט, אין פאָלטאָווע. און דאָס האָט געמיינט — זיך שטעלן אַקעגן אַ פאַרפליצונג, וואָס האָט זיך אין אַ שטורעם פון ים אַרויסגעריסן.

און ער האָט זיך טאַקע געשטעלט אַנטקעגן דעם!

וועגן יענע שוועדע צייטן אין פאָלטאָווע געפינט מען אייניקע וויכטיקע איינצלהייטן אין די זכרונות פון צבי שימשי און אויך אינם פינפטן באַנד פון די געזאַמלטע ווערק פון דעם אַלטן העברעאיש שריפטשטעלער אַלעקסאַנדער זיסקינד ראַבינאָוויטש, וועלכער איז אַליין אויך אַ פאָלטאָווער און געהאָט דעם גרויסן פאַרגעניגן צו קענען קאַראַלענקאָן פערזענלעך. און פון דעם וואָס ס׳ווערט אין די צוויי אויבנדערמאַנטע ווערק דערציילט, קען מען זען ווי דער גרויסער

שריפטשטעלער און יידנפריינד וולאָדימיר גאָלאָקטיאָנאָוויטש קאָראָלענקאָ, האָט ממש זיין לעבן איינגעשטעלט צו ראָטעווען די יידן פון אַ פּאָגראָם.

קאָראָלענקאָ האָט געוואוסט ווי פלייסיק ס׳אַרבעטן צווישן די פּויערים פון פּאָלטאָווע די אָגענטן פון די „שוואַרץ־מאהניקעס", וואָס ווערן באַשיצט פון דער צאַרישער רעגירונג; ער האָט אויך געוואוסט, אַז אין די קלויסטערס אָגיטירט מען צו מאָכן אַ פּאָגראָם אין פּאָלטאָווע, און אַז די אומוויסנדע פּויערים זיינען שוין אַזוי צעהיצט, אַז ס׳איז שוין פּשוט סכנת־נפשות צו רעדן פאַר זיי אַ גוט וואָרט אויף יידן און זיי באַוויזן וואָס פאַר אַ גרויסער פאַרברעכן ס׳איז צו הרגענען מענטשן אומזיסט און אומנישט.

אָבער די סכנה האָט אים ניט אָפּגעשראָקן. ער האָט דעם מוט ניט פאַר־לאָרן, און עטלעכע טעג נאָכאַנאַנד איז ער אַרומגעגאַנגען איבער אַלע מערק אין פּאָלטאָווע, און וואו ער האָט נאָר דערזען ווי פּויערים שטייען אין אַ רעדל און הערן זיך צו צו דעם וואָס אַ שוואַרץ־מאהדיקער אָגיטאַטאָר רעדט אין זיי אַריין, איז ער גלייך צוגעגאַנגען צו זיי, און רעדנדיק צו די פּויערים אויף זייער שפּראַך, אין אוקראַיניש, האָט ער אָפּגעשלאָגן די טענות פון דעם שוואַרץ־מאהדיקן אָגיטאַטאָר און געזאָגט מוסר די פּויערים פאַרוואָס זיי הערן זיך גאָר צו צו אַזעלכע פאַרשוינען, וואָס האָבן ניט קיין גאָט אין האַרצן. אויך די אָגי־טאַטאָרס אַליין האָט ער געזאָגט מוסר פאַרוואָס זיי פאַרשפּרייטן געמיינע בילבולים אויף יידן און פאַרוואָס זיי ווילן פּירן צו זינד און פאַרברעכנס פשוטע און ערלעכע מענטשן פון פּאָלק. קיין איין רעדל פּויערים אויף אַ מאָרק האָט קא־קאָלענקאָ ניט דורכגעלאָזן, כאָטש ער האָט געהאָט אַ גרונט מורא צו האָבן, אַז מקען נאָך אויף אים אַליין אויך אָנפאַלן. און ווען ער האָט געזען ווי די פּויערים הערן זיך צו צו זיינע רייד, האָט ער נאָך מער מוט באַקומען און ער האָט פון אַלע מערק געטריבן די, וואָס האָבן געהעצט צו אַ פּאָגראָם אויף די יידן אין פּאָלטאָווע.

קאָראָלעקאָ האָט די אוקראַינער פּויערים גוט געקענט; ער האָט געוואוסט, אַז פּונקט אַזוי ווי מ׳קען אויף זיי הייבט ווירקן צו טאָן גוטס, קען מען זיי מאָרגן אָנרעדן צו טאָן שלעכטס. דערפאַר האָט ער אויף זיי געהאַלטן אַן אויג די גאַנצע צייט וואָס די מורא איז געהאָנגען איבערן קאָפּ. ער האָט קיין איין טאָג ניט פאַרפּעלט צו רעדן צו זיי אויף די מערק אין פּאָלטאָווע, וואו זיי האָבן זיך אין רעדלעך צונויפּגעקליבן. און איינמאָל, אינם טאָג פון אַ גרויסן יאָריד האָט מען מיטאַמאָל דערזען ווי דער גאַנצער פּלאַץ ביים קלויסטער, וואָס שטייט אויפן נייעם מאַרק, איז פול מיט פּויערים, און אַלע טומלען זיך, אַלע קאָכן זיך און די שוואַרץ־מאהדיקע אָגיטאַטאָרס לויפן אַרום צעהיצטע און שרייען, אַז מ׳זאָל דאָס מער ניט אָפּלעגן און שוין „נעמען נקמה אין די יידן, וואָס זיינען שולדיק אין אַלץ".

ס׳האָט זיך געדוכט, אַז דאָס מאָל וועט מען שוין דעם צערייצטן המון ניט קענען צוריקהאַלטן און באַלד וועלן זיך אַלע אַ לאָז טאָן איבער די גאַסן און אין פאַלטאַווע וועט זיך גיסן יידיש בלוט, פונקט אַזוי ווי אין די אַנדערע שטעט און שטעטלעך. אָבער פונקט דאָן ווען מ׳האָט שוין געהאַט אויפגעגעבן אַלע האָפענונגען אויסצומיידן אַ שחיטה, און די יונגעלייט פון דער יידישער זעלבסט־שוץ אין שטאָט זיינען שוין געווען אויסגעשטעלט אין די גאַסן, גרייט אַרויס־צואווייזן אַ ווידערשטאַנד — פונקט דאָן איז אַנגעקומען קאָראָלענקאָ, און ער האָט זיך געלאָזט גיין גלייך אויפן המון, וואָס האָט דעם גאַנצן פלאָץ ביים קלויסטער פאַרהילכט מיט ווילדע געשרייען און קולות...

מ׳האָט געדאַרפט האָבן מוט דערויף. דאָס איז געווען ממש טאָקע סכנת־נפשות. אין אַזאַ מאָמענט איז געווען גענוג, אַז איינער זאָל קאָראָלענקאָן באַ־ליידיקן, אָדער זיך אַרויפוואַרפן אויף אים, און אַלע פונם צערייצטן המון וואָלטן מיטגעשלעפט געווארן און זיי וואָלטן אים שוין אפשר קיין לעבעדיקן פון זייערע הענט ניט אַרויסגעלאָזט. אָבער קאָראָלענקאָ האָט זיך ניט געשראָקן פאַרן טויט, ווען ער איז געגאַנגען באַשיצן דאָס לעבן פון מענטשן. ניט אַרויסווייזנדיק אַפילו קיין סימן פון שרעק פאַר די, וואָס האָבן אויף אים געקוקט מיט רציחה, איז ער אַריין אינם המון און מיט דער האַנט געגעבן אַ צייכן, אַז ער וויל רעדן. און דאָס האָט אַזוי געווירקט, אַז די ווילדע קולות האָבן זיך מיט אַמאָל אייַ־געשטילט און פון אַלע זייטן האָט מען זיך אַנגעהויבן שפאַרן נעענטער צו אים, און ווען אַלע האָבן שוין געשוויגן און דאָ און דאָרטן האָט זיך איינעם אויסגע־וויזן, אַז מ׳וועט אפשר דאָך קאָראָלענקאָן שטערן צו ריידן, האָט ער אויסגע־שריען אויפן קול:

— לאָזט רעדן אונדזער וולאַדימיר גאַלאַקטיאָנאָוויטש! ער איז דער אמתער פרייַנד פון פאָלק!

און דער אמתער פרייַנד פון פאָלק האָט געערעדט. און אין זיין רעדן, וואָס איז פון טיפן האַרצן אַרויסגעקומען, האָט ער, רעדנדיק צו די פויערים אויף זייער לשון, זיי באַווויזן קלאָר און מיט פשוטע און איינפאַכע ווערטער, אַז זיי האָבן ניט פאַרוואָס אָנצופאַלן אויף די יידן פון פאָלטאַווע און פאַרגיסן בלוט אומזיסט און אומנישט; ער האָט זיי אויך באַווויזן ווי נאָריש און פאָלש עס זיינען די אַלע בילבולים וואָס שלעכטע און בייזע מענטשן פאַרשפרייטן וועגן יידן; ער האָט זיי געזאָגט מוסר פאַרוואָס זיי לאָזן זיך פאַרפירן פון די שלעכטע און בייזע מענטשן, וואָס זיינען ניט נאָר שונאים פון יידן, נאָר אויך די שונאים פונם גאַנצן פאָלק, וואָס לעבט אין אַרעמקייט און אין נויט. אַזוי האָט ער צו זיי געערעדט אויף דער שפראַך, וואָס זיי האָבן גוט פאַרשטאַנען און מיט וועדטער, וואָס זיינען פאַר קיינעם פון זיי ניט געווען שוועד. און ווען ער האָט געענדיקט,

האָבן זיך די געדונגענע פּאָגראָם־העצער, וואָס די פּאָליציי האָט אָנגעשטעלט, צערוקט אין די ווינקלען. קיין איינער פון זיי האָט ניט געוואַגט זיך צו שטעלן קאָראָלענקאָן אַנטקעגן. און די פּויערים האָבן געשאָקלט מיט די קעפּ, זיך גע־קראַצט אין די פּאַטילניצעס, גערוקט די קוטשמעס אויף די קעפּ, און ביים גיין צוריק אַהיים, האָבן אַ סך פון זיי צוגעגעבן, אַז גערעכט איז וולאַדימיר גאַלאַקטיאָ־נאָוויטש; אַלץ וואָס ער האָט געזאָגט איז אמת, און זיי האָבן אים שטאַרק גע־לויבט דערפאַר:

— „סלאַווני ווין טשעלאָוויק; דאַי יעמו באָזשע זדאָראָווליע", (ער איז אַ פיי־נער מענטש; גאָט זאָל אים געבן געזונט).

פאַר די פירער פון דער „שוואַרצער מאה" אין פּאָלטאַווע איז קאָראָלענקאָ געווען ווי אַ דאָרן אין די אויגן. און איינער פון די גאָר אָנגעזעענע שונאי־ישראל אין רוסלאַנד האָט זיך אַמאָל אויסגעדריקט, אַז וולאַדימיר קאָראָלענקאָ שטייט אים אין וועג און אַז כל־זמן ער וועט זיין אין פּאָלטאַווע, וועט מען דאָרט קיין פּאָגראָם אויף יידן ניט קענען מאַכן...

אינגאַנצן אָן אַ סימן פון אַ פּאָגראָם, אָדער עפּעס אַזוינס, וואָס מ׳פלעגט אין די צייטן פון די צאַרן אָנרופן אַ „פּאָגראָם פון דריטן ראַנג", זיינען די אָקטאָ־בער־טעג פון דעם יאָר 1905 אין פּאָלטאַווע דאָך ניט אַוועק. ווען די פאַרביסענע אַנטיסעמיטן פון שטאָט האָבן דערזען, אַז קאָראָלענקאָ האָט פון זיי אָפּגעשלאָגן די פּויערים־מאַסן, האָבן זיי אין אַ יום־טובדיקן טאָג צונויפגעטריבן אין גרויסן קלויסטער אַ סך פון יענע לייט, וואָס מען פלעגט אַמאָל אין רוסלאַנד רופן „באָסיאַקעס". אין קלויסטער האָט מען זיי געגעבן פּאָרטרעטן פונם צאַר און אויך איקאָנעס און מ׳האָט זיי אַרויסגעלאָזט אין גאַס, מאַכנדיק א גאַנצע פייער־לעכע פּראָצעסיע דערביי. אָבער אַזוי שנעל ווי די געדונגענע הפקר־יונגען האָבן אין גאַס אָנגעהויבן שרייען „בעי זשידאָוו", זיינען אָנגעלאָפן די יונגעלייט פון דער יידישער זעלבסטשוץ מיט רעוואָלווערן אין די הענט, און ווען די „באָסע קאָ־מאַנדע" האָט דערזען, אַז מ׳שטעלט זיך אַנטקעגן, זיינען זיי זיך צעלאָפן. אויך די אוקראַינישע און רוסישע אַרבעטער פונם וואָקזאַל האָבן דער פּאָלטאַווער יידישער זעלבסטשוץ געהאָלפן צעטרייבן דאָס געדונגענע געזינדל הפקר־יונגען. יאָגנדיק זיך נאָך זיי, האָבן די אוקראַינישע און רוסישע אַרבעטער פונם וואָקזאַל זיי נאָכגעשריען מיט חוזק:

— לויפט שנעלער, ברידערלעך, לויפט!... צוליב אַ טרונק בראָנפן לוינט זיך ניט צו פאַלן טויט פון אַ קויל... לויפט שנעלער, ברידערלעך, לויפט!...

און די „ברידערלעך" זיינען געלאָפן וואוהין די אויגן האָבן זיי נאָר געטראָגן...

אַזוי האָט זיך אין פּאָלטאַווע געענדיקט דער פאַרזוך צו מאַכן אַ פּאָגראָם

אויף יידן אין די טרויעריקע אקטאבער־טעג פון 1905. קיין ריכטיקן פאגראם האט מען דארט שוין ניט געקענט מאכן נאכדעם ווי קאראלענקא האט דער גרויסער פויערים־מאסע פון שטאט און אויך פון די ארומיקע דערפער געעפנט די אויגן. מ׳האט זיך דעריבער געמוזט באגנוגענען מיט א קליין פאגראמעלע פון „דריטן ראנג". און דאס האט שטארק פארדראסן יענע לייט, וועלכע האבן זייער שטארק געוואלט, אז אין דער שטאט, וואס איז „דאס הארץ פון אוקראינע", זאל פארקומען א ריכטיקער פאגראם...

קאראלענקא האט זייערע האפענונגען צעשטערט און דערפאר האבן זיי אים פיינט געהאט און ער איז זיי אין פאלטאווע געווען גרויס אין די אויגן. אבער דאס האט אים געמאכט נאך מער באליבט ביי די, וואס האבן פארשטאנען ווי אים צו שעצן. אלע האבן געוואוסט, אז פיינט האבן קאראלענקאן קענען בלויז שלעכטע און פארדארבענע לייט. גוטע מענטשן אבער מוזן אים ליב האבן, ווייל ס׳איז געווען שווער צו געפינען נאך אזא מענטשלעכן מענטש ווי ער איז.

*
**

אין זיינע באציאונגען צו יידן איז וולאדימיר קאראלענקא ניט געווען פון יענעם טיפ אוהב־ישראל, וואס מוז דווקא — פאר זיך, אדער פאר אנדערע — האבן אן ענטפער דערויף פארוואס ער האט ליב יידן.

פאראן צווישן גויים אזעלכע, וואס ווילן אין אזא פאל דווקא האבן אן ענטפער, און געווינעלעך קומט אויס, אז די ליבשאפט צו יידן איז ניט סתם אזוי, נאר פאר עפעס, וואס פארדינט, אז מ׳זאל דאס הויך שעצן. אמאל איז דאס דערפאר, וואס ס׳איז שוין אן אלטער כלל, אז יידן האבן א סך מעלות; זיי האבן א גוטן חוש פאר הומאר, זיי זיינען א פעאיק פאלק, זיי היטן אפ טהרת־המשפחה, זיי האבן אמאל געהאט נביאים, זיי זיינען ניט קיין שיכורים, זיי האבן געגעבן דער וועלט א סך גרויסע מענטשן, און — אפילו יעזוס כריסטוס אליין איז דאך געווען א ייד און ער האט דער גאנצער קריסטלעכער וועלט א גלויבן געגעבן...

דאס זיינען בלויז אייניקע פון די ענטפערס, וואס מ׳הערט אמאל פון זייער וואוילע און גוטע קריסטלעכע מענטשן, וועלכע האבן א נאמען פון יידן־פריינד. קאראלענקא אבער האט קיין ענטפער ניט געדארפט דערויף וואס ער האט ליב יידן און שטעלט זיך איין פאר זיי ווי א פריינד, פונקט ווי ער האט ניט געדארפט קיין ענטפערס דערויף וואס ער האט ליב מענטשן בכלל. ווען יידן וואלטן אפילו ניט געהאט די אלע מעלות, וואס מ׳גיט אן, און זיי וואלטן דער וועלט ניט געגעבן אזוי פיל גרויסע מענטשן, און זיי וואלטן קיינמאל קיין נביאים ניט געהאט, וואלט קאראלענקא איבער דעם זיין גוטע באציאונג צו זיי ניט געביטן; ער וואלט זיי

דערפֿאַר ניט ווייניקער ליב געהאַט, ווייל ער האָט געהאַלטן, אַז פונקט ווי אַלע אַנדערע פעלקער מעגן יידן אויך האָבן ניט נאָר גרויסע מעלות, נאָר אויך גרויסע חסרונות, און מ׳דאַרף זיי פֿאַר די חסרונות ניט פיינט האָבן און זיך ניט אָנכאַפֿן אַן דעם ווי אַן אַ תירוץ זיי צו פֿאַרפֿאַלגן.

ווי יעדער פֿאַלק, האָבן יידן אויך אי צדיקים, אי רשעים, און דאָס איז אַ גאַנץ נאַטירלעכע זאַך. אַנדערש קען דאָס ניט זיין. מ׳טאָר ניט האָסן אַ גאַנץ פֿאַלק דערפֿאַר וואָס צווישן זיי געפינען זיך אויך אַזעלכע, וואָס זיינען שלעכט און פֿאַרדאָרבן. פונקט אַזוי ווי מ׳טאָר ניט האָסן דאָס גאַנצע אוקראַיניש פֿאַלק, אַדער דאָס גאַנצע רוסישע פֿאַלק דערפֿאַר וואָס צווישן זיי געפינען זיך אַזעלכע, וואָס זיינען שלעכט און פֿאַרדאָרבן...

אַזוי האָט קאַראַלענקא געקוקט אויף יידן, און דערפֿאַר איז זיין ליבע צו זיי געווען אַן עכטע, אַן אויפריכטיקע, און ער האָט קיינמאָל ניט געדאַרפט קיין ענטפֿער דערזיך פֿאַרוואָס ער איז אַ פֿריינד פון יידן. ניט פֿאַר זיך און ניט פֿאַר אַנדערע האָט ער אַזאַ ענטפֿער געדאַרפט...

ס׳איז אין זיין באַציאונג צו יידן געווען אַזוינס, וואָס האָט אים, דעם גרויסן אוהב־ישראל פון פֿאָלטאַווע אויפגעהויבן העכער פון אַלע אַנדערע אין זיין דור. ער האָט זיך קיינמאָל ניט באַגנוגנט מיט דעם וואָס ער האָט געשריבן פֿראָטעסטן קעגן רדיפות און פֿאַרפֿאָלגונגען אויף יידן — ער האָט אַליין געמוזט קומען אויף די אַלע ערטער, פון וואַנען ס׳האָט זיך נאָר דערטראָגן צו אים אַ יידישער יאָמער. און ווען ס׳האָט זיך אין קיעוו אָנגעהויבן דער באַרימטער ביילים־פֿראָצעס, וואָס איז אין גרונט געווען אַ באַשולדיקונג אויפן גאַנצן יידישן פֿאָלק, אַז מ׳באַנוצט קריסטלעך בלוט אויף פּסח, האָט קאַראָלענקא גלייך אויפגעהויבן אַ פֿראָטעסט קעגן דעם ביי דער גאַנצער רוסישער געזעלשאַפֿטלעכער מיינונג און אויך אין אויסלאַנד; ער איז מיטן אַדוואָקאַט גרוזענבערג געשטאַנען אין פֿאַרבינדונג די גאַנצע צייט נאָך אירער דער פּראָצעס אין קיעוו האָט זיך אָנגעהויבן. און כאָטש ער איז שוין דעמאָלט געווען אַלט און קראַנק און די דאָקטוירים האָבן אים אָנגעזאָגט, אַז ער זאָל אין ערגעץ פון פֿאָלטאַווע ניט אַרויספֿאָרן, האָט ער זיי פונדעסטוועגן ניט געפֿאָלגט, און ווי גרוזענבערג אַליין דערציילט אין זיינע מעמוארן, איז ער געווען איבערראַשט, ווען ער האָט אויפן דריטן טאָג פון דעם פּראָצעס אַ קוק געטאָן אויפן עולם אין געריכט און דערזען ווי צווישן זיי זיצט וולאַדימיר גאַלאַקטיאָנאָוויטש קאַראָלענקאָ!

קראָנקערהייט איז ער געקומען אַהין און מיטגענומען מיט זיך כמעט די גאַנצע משפּחה — זיין ווייב אַוודאָטיאַ סעמיאָנאָוונאַ, וועלכע האָט אים שטענדיק אָפּגעהיט ווי אַן אויג אין קאָפּ, און איינע פון זיינע צוויי טעכטער. און די גאַנצע

צייט וואָס דער פּראָצעס איז אַנגעגאַנגען, איז קאָראָלענקאָ געווען דער פּינקטלעכ־סטער צו קומען צו יעדער זיצונג, און צווישן אירן זיצונג און דער אַנדערער האָט ער זיך געטראָפן מיט די אַדוואָקאַטן, וואָס האָבן ביילישן פאַרטיידיקט, און ער האָט זיי געגעבן עצות און זייער וויכטיקע אָנווייזונגען, מיט וועלכע זיי האָבן זיך באַנוצט, און ער האָט געשריבן אַרטיקלען אין די קיעווער רוסישע צייטונ־גען, און גרוזענבערג דערציילט, אַז ניט איין מאָל, וועלן ס׳איז אים אויפן פּראָצעס געווארן זייער שווער אויפן האַרצן איבער דער גיפטיק־אַנטיסעמיטישער אַט־מאָספערע, וואָס האָט דאָרט געהערשט אין געריכט, איז געווען געווג, אַז ער זאָל אַ קוק טאָן ווי קאָראָלענקאָ זיצט און קוקט מיט אָנגעשטרענגטע בליקן און באַגריסט זיך מיט אים פון דער ווייטנס — און ער האָט זיך גלייך ווידער דערפילט מוטיק און געקראָגן מער קוראָזש, כאָטש אַרום און אַרום איז די לופט געווען פאַרסמט מיט גאַל און האָס צו יידן.

אָזא כוח האָט אין זיך געהאָט קאָראָלענקאָס בליק, ווען ער איז אין קיעוו געזעסן אין געריכט ביים בייליס־פּראָצעס. און דאָס איז געווען דערפאַר וואָס געזעסן איז ער דאָרט ניט ווי אַ געווייגלעכער צושויער, נאָר ווי איינער, וואָס האָט זיך אַליין אויך אַריינגענומען אין כלל פון דעם פאַלק, אויף וועלכן מ׳מאַכט אָזעלכע געמיינע בלבולים, און אויך ווי איינער, וואָס פילט מיט אַלע חושים, אַז אין אים לעבט דער אויפגעוואַכטער געוויסן פון זיין אייגן פאַלק, און ווען די געשווארענע ריכטער האָבן אַרויסגעטראָגן דעם אורטייל, אַז ביילים איז אומשולדיק, האָט דער אַלטער קאָראָלענקאָ זיך געפרייט ווי אַ קינד. און געפרייט האָט ער זיך אָזוי, ניט נאָר מיט דעם, וואָס ביילישס באַפרייאונג האָט געמיינט, אַז יידן זיינען ווי אַ פאַלק ריינגעוואַשן געווארן פון אַ בלבול, נאָר אויך מיט דעם וואָס אינם אורטייל פון די געשווארענע ריכטער, וואָס זיינען געווען פשוטע פאַלקסמענטשן, האָט ער געזען דעם אויפגעוואַכטן געוויסן פון זיין אייגן פאַלק.

אויך אין די צייטן פון דער ערשטער וועלט־מלחמה איז קאָראָלענקאָ די יידן אין אַלע נויטן בייגעשטאַנען. ווען ניקאָלאַי ניקאָלאַיעוויטש האָט אַלע זיינע מפלות אויפן שלאַכטפעלד געוואָלט צודעקן מיט געמיינע בלבולים, אַז יידן פאַרראָטן דאָס לאַנד און זיי זיינען שפּיאָנען פאַר דייטשלאַנד, איז קאָראָלענקאָ ארויס אין דער פּרעסע מיט די שטאַרקסטע פראָטעסטן קעגן דעם, און ער האָט קיין איין געלעגנהייט ניט דורכגעלאָזט צו באַוויזן די פאַלשקייט פון די בלבולים.

קיין סך אָזעלכע אמתע גוטע פריינד ווי ער, האָבן יידן אין ערגעץ ניט געהאַט. קיין סך אָזעלכע מוטיקע קעמפער קעגן אַנטיסעמיטיזם — אַוודאי

ניט. און מ׳קען זאָגן, אַז ער דער אוקראַינער וולאַדימיר גאַלאַקטיאַנאָוויטש פון פֿאַלטאַווע, איז געווען אַ גרויסער צדיק און אַז מיט זיין וואַרעם האַרץ האָט ער צו זיך צווישן די מענטשן פון זיין דור קיין גלייכן ניט געהאַט.

זיין גאַנץ לעבן, אָנפֿאַנגענדיק מיט די יאָרן וועו מ׳האָט אים פֿאַרשיקט קיין סיביר, וועו ער איז נאָך געווען אַ יונגער סטודענט פון צווייי־און־צוואַנציק יאָר, איז געווען איין גרויסע, קאַנגע קייט פון אַ קאַמף און מסירת־נפש פֿאַר די שוואַכע און פֿאַרפֿאַלגטע, קעגן די שטאַרקע און מעכטיקע. מיט דער זעלבער מסירת־נפש, וואָס ער האָט זיך איינגעשטעלט פֿאַר די יידן אַלע מאָל, וועו מ׳האָט אויף זיי בלבולים געמאַכט און אַלע מאָל, וועו זייער לעבן איז געווען אין סכנה, האָט ער זיך אויך איינגעשטעלט פֿאַר די אוקטיאַקעס, וועו מ׳האָט זיי באַשולדיקט אין דעם, אַז זיי ברענגען מענטשלעכע קרבנות צו אָפּגעטער; און נאָכדעם ווי ער האָט גרינטלעך געשטודירט זייער רעליגיע און זיך איבערצייגט אויפן ארט, אַז די באַשולדיקונג האָט ניט דעם מינדסטן גרונט, איז ער אין געריכט אויפגעטראָטן ווי זייער פֿאַרטיידיקער און ער האָט ניט געוואָלט ביז מען האָט זיי ריינגעוואַשן און דעם בלבול פון זיי אַראָפּגענומען.

וואו נאָר און וועו נאָר דאָס לעבן פון מענטשן איז געווען אין געפֿאַר איבער אַ בלבול, וואָס מ׳האָט אויף זיי געמאַכט, איז קאַראָלענקאָ געקומען ראַטעווען. ער איז אין געדאַנק געזעסן אין געריכט לעבן יעדן אָנגעקלאָגטן, וואָס איז געווען אין געפֿאַר פֿאַרמשפּט צו ווערן צום טויט, ווי ס׳האָט זיך וועגן אים אויס־געדריקט זיינער אַ פּריינד, איינער פון די גרעסטע אַדוואָקאַטן אין רוסלאַנד. און אויך נאָך דער רעוואָלוציע, וועו ס׳איז אין פֿאַלטאַווע שוין געווען אַ סאָוועטן־מאַכט, האָט קאַראָלענקאָ גוט אויסגענוצט דעם פאַקט, וואָס די באָלשעוויקעס האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס אכטונג, און ער איז אפט געגאַנגען פון אין באָלשעוויסטישן קאָמיסאַר צום אַנדערן און געבעטן מ׳זאָל זען, אַז די „טשעקא״ זאָל באַפרייען אַדער שענקען דאָס לעבן דעם און יענעם. ער האָט אַלע מאָל געהאָט פאַר וועמען צו בעטן, פאַר וועמען זיך איינצושטעלן. און אין יענע צייטן האָט ער אין פֿאַלטאַווע טאַקע גערעטעוועט דאָס לעבן פון אַ סך מענטשן.

ער האָט דאָן שוין אין גרויס אַרעמקייט געלעבט, און וועו ניט דער „פֿאַ־יאָק״, וואָס די סאָוועט־רעגירונג האָט פֿאַר אים באַשטימט, וואָלט ער אפשר פֿאַר הונגער געשטאָרבן אינאיינעם מיט זיין פֿאַמיליע. און וועו גוטע מענטשן האָבן אים אַמאָל געבראַכט אַ מתנה, אַ ביסל מעל, אַדער עטלעכע קאַרטאָפֿליעס. האָט ער דאָס ניט געוואָלט נעמען, וויייל ער האָט געוואוסט, אַז זיי וועלן דאָס אַליין דאַרפן. בלויז אין מאָל, וועו עטלעכע יונגע סטודענטן האָבן אים אין

אַ קאַלטן ווינטערדיקן טאָג געבראַכט האַלץ אין שטוב אַריין צו הייצן דעם אויוון, האָט ער די מתנה געמוזט, אזן שפּעטער, ווען ער האָט דאָס דערציילט, האָט ער געזאָגט, אַז ער האָט זיי ניט געקענט הייסן נעמען דאָס האַלץ צוריק, ווייל ווען זיי האָבן אים די מתנה געבראַכט און אַליין צעהאַקט דאָס האַלץ, האָבן זיי צו אים אַרויסגעוויזן אַזאַ ווארעמקייט און אַזאַ האַרציקייט, אַז ס׳האָט אים געריכט ביז טרערן...

אין קיין זאַך האָט ער זיך אין יענע שווערע צייטן אין פּאָלטאַווע ניט געוואָלט אַוועקשטעלן העכער פון די אַנדערע, און אַלע מאָל, ווען ער איז ערגעץ געקומען און דערזען ווי מענטשן שטייען אין „אַטשערעד" און ווארטן, האָט ער זיך אויך אַוועקגעשטעלט אין „אַטשערעד", אזן ווען די, וואָס האָבן געווארט, האָבן אים אַנגעבאָטן, ער זאָל זיך אַוועקשטעלן דער ערשטער אין דער ריי, האָט ער זיך פון דעם אָפּגעזאָגט. ניט געוואָלט זיך אויסשליסן פונם כלל אין דער צייט פון אַ נויט. ניט געוואָלט זיין פון די אויפּגעהויבענע, ווען אַלע זיינען געפּאַלענע...

אַזוי האָט ער אין נויט און אין אַרעמקייט געלעבט אין פּאָלטאַווע אין די שווערע יאָרן פון דעם גרויסן בירגער־קריג, וואָס איז געקומען נאָך דער רעוואָלוציע. און אינם טאָג פונם 25טן דעצעמבער, אינם יאָר 1921, ווען אין גאַנץ רוסלאַנד האָט געהערשט אַ שרעקלעכער הונגער, איז וולאַדימיר קאָראָלענקאָ געשטאָרבן און מ׳האָט אים אין פּאָלטאַווע געבראַכט צו זיין אייביקער רו. ער איז דאָן אַלט געווען אַכט־און־זעכציק יאָר.

פערציק בענדער שריפטן האָט ער נאָך זיך איבערגעלאָזן — אַ מאָנומענט אין דער רוסישער ליטעראַטור. אָבער דאָס שענסטע און גרעסטע ווערק, וואָס ער האָט געשאַפן, איז — זיין לעבן. דאָס לעבן פון אַן עכטן צדיק, וואָס האָט טיף ביי זיך אין האַרצן שטענדיק געטראָגן דעם אויפגעוואַכטן געוויסן פון אַ גאַנץ פּאָלק...

און ווען מ׳מאַכט אַ סך־הכל פון די גוטע מעשים, וואָס קאָראָלענקאָ האָט געטאָן אין די יאָרן פון זיין לעבן, קען מען זאָגן, אַז אויב די שטאָט פּאָלטאַווע האָט פאַרדינט, אַז מ׳זאָל אויף איר זאָגן, אַז זי איז דאָס האַרץ פון אוקראַינע, איז דאָס נאָר דערפאָר וואָס דאָרט האָט געלעבט דער גרויסער פרייַנד פון יידן און פון אַלע מענטשן, דער עכטער צדיק מיט אַן אמת ריינער און שיינער נשמה — וולאַדימיר גאַלאַקטיאָנאָוויטש קאָראָלענקאָ. און זאָל זיין נאָמען שטענדיק דערמאָנט ווערן צו גוטן — זכרונו לברכה!...

קערטש

וועגן דער שטאָט קערטש קען מען זאָגן אַן א גוזמא, אַז ס׳איז דאָרט ניטאָ קיין איין שפּאַן ערד, ווואו עס האָבן שוין ניט געטראָטן קיין פּרעמדע אַרמייען, וואָס האָבן זיך אַהין אַרײַנגעריסן אין פּאַרשיידענערליי צייטן.

אַרמייען פון אַלערליי פעלקער — אַזיאַטישע און אײראָפּאישע — האָבן שוין ניט איין מאָל פּאַרכאָפּט די וויכטיקע האָפן־שטאָט קערטש, וואָס געפינט זיך אויף דעם האָלב־אינזל קרים. וואו ס׳איז ערגעץ נאָר אויפגעשטאַנען א הער־שער, וואָס האָט זיך געריסן צו פאָרשפּרייטן זיין מאַכט וויט און זי באָפעסטיקן אַזוי, אַז קיינער זאָל זי ניט קענען ברעכן, האָט ער גלייך געוואָרפן אַן אויג אויף דעם האָלב־אינזל קרים, וואָס איז אַזוי געבענטשט מיט נאַטירלעכע אוצרות, און ער האָט אַהין זייַנע אַרמייען געשיקט דעם האָלב־אינזל צו פאַרכאָפּן, און דאָן איז די שטאָט קערטש געווען די ערשטע אויפן פּייער, וויל זי שטייט אויף אַזא אָרט, וואָס איז סטראַטעגיש זייער וויכטיק.

אויך די דייטשע אַרמייען זיינען שוין דאָרט ניט איין מאָל געווען. אין דער ערשטער וועלט־מלחמה, ווען די מחנות פון קאַיזער ווילהעלם האָבן פאַר־כאַפּט טיילן פון אייראָפּע און אָפּגעשניטן גאַנצע שטיקער פון רוסלאַנד, האָבן זיי זיך קיין קרים אויך אַרײַנגעריסן און זיי האָבן פאַרנומען די שטאָט קערטש. דאָס איז געווען ביים אָנפאַנג מאַי פונם יאָר 1918. אָבער די רויטע אַרמיי, וואָס האָט זיך דאָן אַזוי העלדיש געשלאָגן קעגן די פרעמדע שונאים און אויך קעגן די וויסע קאָנטר־רעוואָלוציאָנערע רוסישע מחנות, וואָס האָבן די פרעמדע שונאים געהאָלפן, האָט די דייטשן פון דאָרטן אַרויסגעטריבן. זי האָט דאָרט אויך באַזיגט די געזעראַלן דעניקין און ווראַנגעל — און קערטש איז געבליבן א רו־סיש־סאָוועטישע שטאָט.

אויך אין דער צווייטער וועלט־מלחמה איז אַזוי געווען; די רויטע אַרמיי האָט פון דאָרט אַרויסגעטריבן דעם שונא, און צו דער לאָנגער און אַלטער געשיכטע פון דער שטאָט קערטש, וואָס האָט זיך מיט איר שיינקייט און אויך מיט איר רייכקייט אין פאַרבן און קאָלירן טיף אינגעקריצט אינם זכרון פון יעדן איינעם, וואָס איז דאָרט נאָר געווען אַמאָל, איז צוגעקומען נאָך א קאַפּיטל און ס׳איז פאַרשריבן געוואָרן, אַז אויך היטלערס ווילדע חיילות האָבן אויף דער ערד

פון דער שטאָט קערטש געטראָטן און נאָכדעם ווי מ׳האָט זיי פון דאָרט פאָר־טריבן, זיינען ווידער געקומען שיינע זומערדיקע אויפדערנאָכטן און אויף דעם בולוואַר, וואָס געפינט זיך ביים ברעג פון דעם וואָסער, וואָס פאַרבינדט די שטאָט מיטן אָזאָווישן ים און אויך מיטן שוואַרצן ים, האָט זיך פונקט ווי אין די אַלטע צייטן שוין ווידער געטראָגן דאָס געזאַנג פון יונגע מענטשן, וועלכע האָבן דאָרט צווישן די אַלייען געשפּאַצירט.

*
**

די לאַנגע געשיכטע פון דער שטאָט קערטש ציט זיך נאָך פון דעם זעקסטן יאָרהונדערט, פאָר דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג, און דאָס מיינט, אַז זי איז אינע פון די עלטסטע אין דער וועלט, אָבער אין יענע צייטן האָט זי ניט געהייסן קערטש, נאָר פּאָנטיקאָפּעיאָן, און זי איז געווען אַ גריכישע קאָלאָניע. און דער גאָנצער געגנט, וואָס הייסט איצטער קרים, האָט דעמאָלט געהייסן פּאָנטוס, און עס האָבן דאָרט אין פּאָרשיידענע צייטן געהערשט פּאָרשיידענע דינאַסטיעס. פריער האָט דאָרט געהערשט די אַלטע אַרכעאָקטידעשע דינאַסטיע, נאָכדעם איז די הערשאַפט איבערגעגאַנגען אין די הענט פון דער ספאַרטאָקידעשער די־נאַסטיע, און דער לעצטער קעניג פון דער מלוכה פּאָנטוס, וואָס איז באַזיגט געוואָרן פון דער רוימישער מאַכט, איז געווען מיטרידאָט דער זעקסטער, וואָס האָט געלעבט נאָך אין דעם ערשטן יאָרהונדערט וואָס פאָר כריסטוסן, און נאָך ביז הייַנטיקן טאָג איז אין קערטש פאַראַן אַ בארג, וואָס טראָגט זיין נאָמען, און אָהין פלעגן יונגע פּאָרלעך גיין שפּאַצירן און רעדן וועגן ליבע און וועגן אַ גליקלעך לעבן אין דער צוקונפט, און מ׳האָט זיך קיין מאָל ניט פאַרטראַכט וועגן דעם וואָס דער בארג מיטרידאָט טראָגט דעם נאָמען פון אַ מענטשן, וואָס איז שוין מער ווי צוויי טויזנט יאָר טויט...

דער קעניג מיטרידאָט איז אין זיין צייט געווען איינער פון די שטאַרקסטע קעגנער פון דער רוימישער מאַכט, וואָס האָט זיך אָזוי וויט פאַרשפּרייט. ער האָט געפירט אַ מלחמה מיט רוים אין דער זעלבער צייט ווען די יידישע קעניגן פון דער חשמונאים־דינאַסטיע האָבן מיט איר מלחמה געפירט; ער האָט געוואָלט אַרויסטרייבן די רוימער פון אָזיע; דאָס איז געווען דער ציל, וואָס ער האָט זיך אין זיין לעבן געשטעלט, און ער האָט געגלויבט אַז דאָס וועט ברעכן די מאַכט פון דער רוימישער אימפּעריע. דריי מאָל האָט ער קעגן רוים אַ מלחמה געפירט, און די קליינע פעלקער, וועלכע האָבן פון זיך געוואָלט אַראָפּוואַרפן דעם רוי־מישן יאָך, האָבן אים אין דעם געהאָלפן, און ס׳איז גאָר קיין צווייפל ניט, אַז די יידן אין ארץ־ישראל האָבן אויך אַרויסגעקוקט דערויף, אַז ער זאָל ברעכן

די מאַכט פון רוים. אָבער אין אַ שלאַכט קעגן פאַמפּעאוס דעם גרויסן, האָט מיטרידאַט פאַרלאָרן, און דאָן האָט ער זיך, פון גרויס פאַרדרוס, אַליין געגומען דאָס לעבן און געמאַכט אַ סוף צו אַלץ.

דאָס איז געווען דריי און זעכציק יאָר נאָך פאַר דער קריסטלעכער צייט־רעכענונג, און מ׳האָט אויפן נאָמען פון דעם געפאַלענעם מיטרידאַט אָנגערופן דעם פעלזיקן באַרג, וואָס געפינט זיך אין קערטש. און דאָ ווערט געוויס זיין ניט איבעריק צו דערמאָנען, אַז דער זעלבער רוימישער קריגספירער, וואָס האָט באַזיגט מיטרידאַטן און געמאַכט אַ סוף צו דער הערשאַפט פון זיין דינאַסטיע אין דער מלוכה פאָנטוס, וואָס הייסט איצט קרים, האָט אויך באַלד נאָך דעם געמאַכט אַ סוף צו דער מאַכט פון דער יידישער חשמונאים־דינאַסטיע אין ארץ־ישראל. וועג ער האָט איינגענומען ירושלים, האָט ער אין בית־המקדש געמאַכט אַ שחיטה און איז אַריין אין דעם קדשי־קדשים, וואוהין בלויז דער כהן גדול האָט געמעגט אַרייַנקומען, ווי ס׳ווערט דערציילט ביי יוסיפוס פלאַוויוס אין זיין ווערק „תולדות מלחמת היהודים עם הרומאים״ (ספר א׳, פרק ז׳); ער האָט אויך געגומען אין געפאַנגענשאַפט דעם יידישן קעניג אַריסטובילוס און זיין הויז־געזינד, און פון דאָן אָן האָט זיך אָנגעהויבן דער אונטערגאַנג פון דער יידישער מלוכה, וואָס האָט זיך געענדיקט מיטן חורבן פונם צווייטן בית־המקדש.

דאָס פאַלן פון דער מלוכה אין פאָנטוס, וואָס הייסט איצט קרים, און די געשעענישן אין דער שטאָט פאָנטיקאַפּיאָן, וואָס הייסט איצט קערטש, זיינען געווען פאַרבונדן מיט דעם פאַלן פון די חשמונאים אין ירושלים.

עס איז נאָך ביז היינט ניט פעסטגעשטעלט געוואָרן וען יידן האָבן זיך אָנ־געהויבן באַזעצן אין קרים און וען ס׳איז אין דער שטאָט קערטש דאָס ערשטע מאָל געגרינדעט געוואָרן אַ יידישע קהלה. ס׳איז פאַראַן אַ סברא, אַז נאָך אין די צייטן פון אָנטיוכוס הרשע זיינען יידישע קריגס־געפאַנגענע אַוועקגעפירט געוואָרן קיין קרים, און מ׳האָט זיי דאָרט פאַרקויפט פאַר קנעכט, און דאָן איז געגרינדעט ג׳־וואָרן אַ יידישער ישוב אין די שטעט פון יענעם געגנט, און אַוודאי איז קערטש אויך. זיכער אין דעם קען מען אָבער דאָך ניט זיין, וויל עס זיינען ניטאָ קיין היסטאָרישע מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן דאָס באַשטעטיקן. ס׳איז אָבער יאָ זיכער, אַז נאָך אין יאָר 40 פונם ערשטן יאָרהונדערט, דרייסיק יאָר פאַרן חורבן פונם צווייטן בית־המקדש, האָבן שוין אין קרים געוואוינט יידן. און דאָס ווערט דער־מאָנט אין דעם בריוו, וואָס דער יידישער קעניג, אַגריפּאַ דער ערשטער, האָט צוגעשיקט צום רומישן קיסר קאַליגולאַ בעטנדיק ביי אים, אַז ער זאָל צוריקרופן דעם באַפעל וואָס ער האָט אַרויסגעגעבן אַריינצושטעלן אַ סטאַטוע פון זיין געשטאַלט אינם בית־המקדש. דער בריוו ווערט איבערגעגעבן אין די היס־טאָרישע ווערק פון דעם גרויסן יידישן פילאָזאָף פילון האַלכסנדרוני, וועלכער

האָט געלעבט אין יענער צייט. דאָרטן, אין דעם ספר „המלאכות אל קאָיוס", וואו ער באַשרייבט מיט אַלע איינצלהייטן ווי אַזוי דער משוגענער רוימישער צע־זאַר האָט אויפגענומען די יידישע דעלעגאַציע, פון וועלכער ער, פילון אַליין, איז געווען דער פירער, ברענגט ער אויך דעם בריוו, וואָס אַגריפּאַ האָט צוגע־שיקט צום משוגענעם צעזאַר קאַליגולאַ. און אין יענעם בריוו, וואו ס׳ווערן אויסגערעכנט די לענדער וואו יידן זיינען צעזייט און צעשפרייט, ווערט אויך אַנגעגעבן דאָס לאַנד פּאָנטוס, און פּאָנטוס איז דער געגנט, וואָס הייסט איצט קרים.*).

עס איז אויך זיכער, אַז נאָך אין יאָר 81 פונם ערשטן יאָרהונדערט, בלויז עלף יאָר נאָכן חורבן פונם צווייטן בית־המקדש, אין די צייטן וועו רבי יוחנן בן זכאַי איז נאָך אפשר געווען דער הויפט פונם בית־דין אין יבנה, וואָס האָט פאַרנומען דאָס אָרט פון ירושלים, איז שוין אין קערטש געווען אַ יידישע קהילה און ס׳איז דאָרט געווען אַ שול וואו יידן האָבן געדאָוונט. דאָס איז פעסטגעשטעלט געוואָרן פון די אויסגראָבונגען, וואָס מ׳האָט געמאַכט אין קערטש. מ׳האָט דאָרט געפונען אייניקע וויכטיקע אויפשריפטן, וואָס זיינען געבליבן פון די גאָר אַלטע צייטן, און אין איין אוויפשריפט ווערט דערציילט וועגן אַ יידישער פרוי, וואָס האָט פרייגעלאָזט איר שקלאַף. און דאָס איז דורכגעפירט געוואָרן אין שול, און די יידישע קהילה אין קערטש האָט גאָראַנטירט דערפאַר.

ניט קיין אַנדערער ווי דער גרויסער געלערנטער עמיל שירער האָט זיך אויף יענע וויכטיקע אויסגראָבונגען אין קערטש אָפּגעשטעלט; אין זיין ווערק „די געשיכטע פונם יידישן פאָלק אין די צייטן פון יעזוס כריסטוס", שרייבט ער וועגן דעם אויף עטלעכע ערטער גאַנץ אויספירלעך. אויך אַנדערע גרויסע געלערנטע האָבן זיך דערויף אָפּגעשטעלט, און דער יידישער פאָרשער, פּראָ־פעסאָר אַבֿיגדור צירי׳קובר, האָט זיך מיט דעם באַנוצט אין זיין ווערק „היהודים והיונים בתקופה ההלניסטית" (די יידן און די גריכן אין דער העלעניסטישער עפּאָכע), און ס׳איז באַווייזן געוואָרן, אַז נאָך אין יאָר 81 פונם ערשטן יאָרהונדערט, אין דעם יאָר וועו ס׳איז אין רוים געשטאַרבן טיטוס דער רשע, וועלכער האָט חרוב געמאַכט דאָס בית־המקדש, זיינען שוין אין קערטש געווען יידן, וואָס האָבן געהאַט שקלאַפן און זיי אַרויסגעלאָזט פריי, און דורכגעפירט די צערעמאָניע פון דער באַפרייאונג האָט מען שול.

*
**

עס פעלן, ליידער, די נויטיקע היסטאָרישע מאַטעריאַלן, וואָס זאָלן געבן כאָטש אַ מער אָדער ווייניקער קלאָרן באַגריף וועגן דעם ווי אַזוי יידן האָבן

*) פילון האַלכסנדרוני: המלאכות אל קאָיוס, קאַפּ׳ 36, פּ. 281.

געלעבט אין קערטש און אין קרים בכלל אין די גאָר אַלטע צייטן. מ׳קען זיך אַבער פאָרשטעלן, אַז אין די צייטן ווען קערטש און דער גאַנצער געגנט אָרום און אָרום איז געשטעלט געוואָרן אונטער דער הערשאַפט פון דער רוימישער אימפעריע, און שפעטער — אונטער דער הערשאַפט פון דער ביזאַנטישער אימפעריע, וואָס האָט זיך געדרופן די מזרח־רוימישע און איז שוין געווען קריסטלעך, האָבן די יידן אַוודאי געהאַט גענוג אויסצושטיין; אַ סך פון זיי זיינען געווויס געטריבן געוואָרן צו שמד און ניט איין יידישע קהילה איז דאָן אונטערגעגאַנגען.

ערשט אין די צייטן ווען די קעניגרייך פון די כאַזאָרן האָט פאָרשפרייט איר הערשאַפט איבער אַ היפשן טייל פון קרים, און קערטש איז אויך געווען אַ טייל פון דער כאַזאָרישער קעניגרייך, האָבן די יידן דאָרט פרייער אָפגעאָטעמט. אויך די אַנדערע פעלקער דאָרט האָבן פרייער אָפגעאָטעמט, ווייל ווען דער קעניג פון די כאַזאָרן האָט אָנגענומען דעם יידישן גלויבן, האָט ער איינגעפירט, אַז אַלע אומות אין די גרענעצן פון זיין מלוכה קענען אָפהיטן זייער גלויבן און קיינער וועט זיי אין דעם ניט שטערן.

די געשיכטע מיט דער כאַזאָרישער מלוכה, וואָס איז געווען אַ יידישע, איז איינע פון די אינטערעסאַנטסטע געשיכטעס פון יענער צייט, און עס איז שוין וועגן איר געשאָפן געוואָרן אַ גאַנץ היפשע ליטעראַטור, אין וועלכער עס גייט אויך אַריין דאָס באַרימטע ווערק פון ר׳ יהודה הלוי „ספר הכוזרי״. און נאָך ביז היינטיקן טאָג רייצט די געשיכטע וועגן די כאַזאָרן די פאַנטאַזיע פון פאָרשער און אויך פון קינסטלער.

פון אַלץ, וואָס מ׳געפינט נאָר אין די קוואַלן וועגן יענער צייט, איז קלאָר אַז די כאַזאָרן זיינען געווען אַ קריגעריש פאָלק. זיי האָבן זיך געשלאָגן מיט די פערסיאַנער, מיט די הונגן, מיט די אַראַבער, מיט די טערקן; זיי האָבן אַ סך מלחמות געוואונען, און וואָס אַמאָל איז זייער מלוכה געוואָרן אַלץ גרעסער און גרעסער, און זייער מאַכט האָט זיך פאָרשפרייט איבער דעם געגנט פון דער וואָלגאַ, איבער אַ היפשן טייל פון דער אַנדערער זייט קאַווקאַז און אויך איבער גאַנץ קרים.

לויט זייער גלויבן זיינען זיי געווען געצוואונגענער, אָבער איינער פון זייערע קעניגן, וועלכער האָט געהייסן בולאַן, האָט אָנגענומען דעם יידישן גלויבן, און נאָכדעם איז דאָס שוין אַזוי געגאַנגען פון דור צו דור און כאַזאָריע איז געוואָרן אַ יידישע מלוכה, אַ שטאַרקע, אַ מעכטיקע מלוכה, וואָס האָט געשפילט אַ גרויסע ראָלע און פאַר וועלכער די אַנדערע מלוכות האָבן שטאַרק מורא געהאַט און איר גרויסע צינזן געצאָלט.

אָנגענומען דעם יידישן גלויבן האָט בולאַן ביים סוף פונם אַכטן יאָרהונדערט,

און דאָס האָט שטאַרק צערודערט די שכנישע מלוכות, ווייל די מוסולמאַנער האָבן געוואָלט, אַז ער זאָל אַננעמען זייער גלויבן, און די ביזאַנטישע הערשער האָבן געוואָלט, אַז ער זאָל אַננעמען דעם קריסטלעכן גלויבן. אַפילו שפּעטער, נאָכדעם ווי די קרוין איז איבערגעגאַנגען בירושה צו בולאַנס זון, וואָס האָט זיך געהרופן עובדיה, און פון עובדיהן, צו חזקיהון, און פון חזקיהון צו מנשה דעם ערשטן און נאָכדעם צו יצחקן, צו זבולינען, צו מנשה דעם צווייטן, צו מנחמען, בנימינען און אהרונען און די אַנדערע קעניגן, וואָס האָבן זיך געהרופן מיט יידישע נעמען און אַפּגעהיט יידישקייט — אַפילו דאַן האָבן די קריסטן פון ביזאַנטיע געאַרבעט צו באַקערן צום קריסטנטום די יידן פון כאַזאַריע. אין אַ בריוו וואָס דער פּאַטריאַרך פּאָטיוס האָט פון קאָנסטאַנטינאָפּאָל, אין יענער צייט, צוגעשיקט צום קערטשער בישאָפּ אַנטאַניאַ, דאָנקט ער אים פּאַר דער גוטער אַרבעט וואָס ער טוט צו באַקערן די קערטשער יידן צום קריסטנטום, און ער בעט אים, אַז ער זאָל דאָס זעלבע טאָן אויך אין אַנדערע שטעט.

פונם צושריפט, וואָס דער לעצטער יידישער קעניג פון די כאַזאַרן, וועלכער זיך גערופן מיטן נאָמען יוסף בן אהרון, האָט צוגעשיקט צום יידישן דיפלאָמאַט און געלערנטן ר׳ חסדאי איבן שאַפרוט, וועו יענער האָט ביי אים פון שפּאַניע אַנגעפרעגט וועגן דער יידישער מלוכה אין דעם ווייטן לאַנד, קען מען זען, אַז די קעניגרייך איז געווען אַ גאָנץ גרויסע. דער קעניג יוסף בן אַהרון, וואָס איז שוין געווען דער דרייצנטער אין דער ריי נאָך בולאַנען, וועלכער האָט דער ערשטער געמאַכט פון כאַזאַריע אַ יידישע מלוכה, רעכנט אויס אַ צעטל פון וויכטיקע שטעט, איבער וועלכע ער הערשט „מיטן גנאָד פונם גאָט פון ירושלים״, און צווישן יענע שטעט געפינט זיך אויך די שטאָט קערטש.

פון אַלע נאָענטע לענדער, וואו יידן זיינען פאַרפאַלגט געוואָרן, זיינען זיי אין יענע צייטן געקומען זוכן שוץ אין דער יידישער מלוכה פון כאַזאַריע, און זיי האָבן זיך באַזעצט אין קרים. די כאַזאַרישׂ־יידישע קעניגן האָבן זיך אָפּט אויך אייגנגעשטעלט פאַר יידן אין אַנדערע לענדער, און דאָס האָט ניט איין מאָל געפירט צו צוזאַמענשטויסן און אַמאָל אויך צו אַ מלחמה, און אין צענטן יאָרהונדערט האָבן זיך אַנגעהויבן גאָר אומרואיקע צייטן: דער קיעווער רוסישער פּרינץ אָליג איז אַרויס אין אַ מלחמה קעגן די כאַזאַרן. ער האָט באַלאַגערט קרים, אָבער די כאַזאַרן האָבן אים פון דאָרט פאַרטריבן. שפּעטער האָט זיין זון פּרינץ איגאָר, אויך פאַרפירט אַ מלחמה קעגן די כאַזאַרן; ער האָט אויך באַלאַגערט קרים, אָבער דער קעניג יוסף בן אהרון האָט קעגן אים אַרויסגעשיקט זיין בעסטן קריגספירער, וואָס האָט זיך געהרופן מיטן נאָמען פּסח, און ער האָט דעם רוסישן פּרינץ איגאָר וויייט פאַרטריבן און זיינע חיילות צעקלאַפּט.

אָבער מיט אַ צייט שפּעטער, אין יאָר 969 איז דער פּרינץ סוויאַטאָסלאַוו

אַרויס אין אַ מלחמה קעגן די כאַזאַרן, און אים האָט זיך איינגעגעבן זיי צו באַזיגן. די גרויסע כאַזאַרישע מלוכה איז געבליבן בלויז ביים האַלב־אינזל קרים, און קערטש איז געווען די הויפּט־שטאָט. אָבער דאָס איז נאָך ניט געווען דער סוף. ערשט נאָכדעם ווי וולאַדימיר דער הייליקער האָט אָפּגעשאָפט געצנדינעריי אין רוסלאַנד און דאָרט איינגעפירט קריסטנטום, איז געשלאָסן געוואָרן אַ בונד צווישן דער קריסטלעכער רוסלאַנד און דער קריסטלעכער ביזאַנטיע, און דאָס האָט געפירט צום אונטערגאַנג פון דער כאַזאַרישער מלוכה, וואו דער יידישער גליבן האָט געהערשט מער ווי צוויי הונדערט יאָר. די כאַזאַרן האָבן זיך צעשפרייט איבער גאַנץ רוסלאַנד און זיך אויסגעמישט מיט די אַנדערע פעלקער. אָבער אַ סך פון זיי זיינען דאָך געבליבן יידן און זיי זיינען פון קרים ניט אַוועק. זיי האָבן זיך דאָרט אויסגעמישט מיט די אַנדערע יידן, וואָס זיינען נאָך פריער געקומען אַהין פון די שכנישע קריסטלעכע לענדער צו זוכן שוץ אין דער כאַזאַרישער יידישער מלוכה. און נאָך ביז היינטיקן טאָג קען מען אין קערטש און אין אַנדערע שטעט פון קרים זען אַזעלכע יידן, וואָס קוקן ניט אויס ווי קיין יידן. „קרימטשאַקעס" רופט מען זיי. און ווען מען וואָלט ניט געוואוסט, אַז זיי זיינען יידן און אַז זיי היטן אָפּ יידישקייט, וואָלט מען געקענט מיינען, אַז זיי זיינען טאַטערן. אָבער ווען דער כאַזאַרישער מלוכה וועט אונדז נאָך אויסקומען צו ריידן אין אַ באַזונדער קאָפּיטל.

*
**

אויף דעם אָפּיציעלן לשון פון די אַמאָליקע הויכגעשטעלטע צאַרסקע טשינאָווניקעס האָבן די „קרימטשאַקעס" געהייסן „תלמודיסטישע יידן". אַזוי האָט זיי גערופן דער נאָוואָראָסיסקער גענעראַל־גובערנאַטאָר גראַף וואָראָנצאָוו אין אַ ספּעציעלן פּאָפּיר, וואָס ער האָט אינם יאָר 1841 צוגעשטעלט וועגן זיי צום מיניסטער פון אינלענדישע ענינים, און מיט דעם איז ער אויסן געווען אונטערצושרייבן דעם פּאַקט, אַז זיי, די יידן, וואָס מ'רופט „קרימטשאַקעס", זיינען ניט פון דער קאַראַימישער סעקטע, וואָס אָנערקענט ניט דעם תלמוד און וואָס האָט זיך אינגאַנצן אָפּגעטיילט פון יידן.

קיין יידיש קענען די „קרימטשאַקעס" ניט רעדן. זיי האָבן זיך די שפּראַך קיינמאָל ניט אויסגעלערנט, ווייל פונקט אַזוי ווי זיי האָבן זיך מיט זייער יידישקייט אָפּגעזונדערט פון די קריסטן און מוסולמאַנער, צווישן וועלכע ס'איז זיי אויסגעקומען צו לעבן אַזוי פיל יאָרן אין קערטש, אין סימפעראָפּאָל, אין קאַראַסובאַזאַר און אין אַנדערע שטעט פון קרים, אַזוי האָבן זיי זיך אויך אָפּגעזונדערט פון אַנדערע יידן, וואָס זיי רופן געווײַנלעך „פוילישע", און אין דעם האָט געשפּילט אַ וויכטיקע ראָלע ניט נאָר דאָס וואָס זיי האָבן זיך מיט די אַנדערע יידן ניט געקענט צונויפּרעדן אויף אײַן שפּראַך, נאָר אויך דאָס וואָס

לויט זייער באַגריף וועגן יידישקייט, זיינען די אַנדערע יידן ניט פרום געניג און זיי היטן ניט אָפּ פּינקטלעך געניג אָלע יידישע דינים און מנהגים.

אין אַ געווײסן זין זיינען די „קרימטשאָקעס" אַ סך נעענטער צו די ספּרדישע יידן ווי צו די אַשכנזישע. זייער נוסח פון דאַוונען איז אַ ספּרדישער און זיי רעדן אַרויס די העברעאישע וואָרטער לויט דער ספּרדישער חברה. ווען אַ חזן, וואָס איז אונזערער אַ יידּ, וואָלט אין זייערער אַ שול געדאַוונט פּאַרן עמוד, וואָלטן זיי ניט פּאַרשטאַנען אַ וואָרט, און עס וואָלט פּאַר זיי געקלונגען ווילד. די תּפילות וואָלטן בּיי זיי דאָן ניט געהאַט דעם טעם, וואָס זיי פילן אין זיי געווײַנלעך.

ס׳איז בּיי די „קרימטשאָקעס" שטענדיק געווען אַן אָנגענומענער כלל, אַז אין שול טאָר מען ניט רעדן קיין וואָכעדיקע רייד; אין שול דאַרף מען בלויז דאַוונען און בעטן גאָט. קיין וואָכעדיקע ענינים טאָר מען דאָרט אָפּילו אין זינען ניט האָבן. און דעריבער איז בּיי זיי געווען איינגעפירט, אַז אין שול זאָל מען ניט אַריינקומען איינציקווייז, נאָר אָלע מיטאַמאָל. און אַריינקומען זאָל מען פונקט דאָן, ווען מ׳דאַרף אָנהויבן דאַוונען. די, וואָס זיינען געקומען פריער, האָבן געדאַרפט וואָרטן אין דרויסן. ערשט ווען אָלע האָבן זיך צונויפגעקליבן און מ׳איז שוין געווען גרייט אָנהויבן צו דאַוונען. איז מען אַריינגעגאַנגען אין שול. ניט פריער.

אויך נאָכן דאַוונען האָט קיינער אין שול ניט געטאָרט בלייבן צו כאָפן אַ שמועס מיט אַנדערע, וועגן וואָכעדיקע ענינים. אָלע האָבן געמוזט אַרויסגיין מיטאַמאָל, פונקט אָזוי ווי זיי זיינען אַריינגעקומען, און נאָך דעם איז מען גע־ווײנלעך געגאַנגען צום רב אָהיים און דאָרט האָט דער רב פּאַר זיי געלערנט אַ בלאַט גמרא, אָדער אַ פּרק פון שלחן־ערוך, און ער האָט דאָס פּאַרטייטשט אויף דעם לשון וואָס די „קרימטשאָקעס" רעדן.

דאָס לשון, וואָס זיי רעדן צווישן זיך, איז אַ טאָטערישער דיאָלעקט, וואָס ווערט אָנגערופן דער „דזשאַגאַטאַיסקער", אויפן נאָמען פונם טאָטערישן קריגס־פירער טשינגיס־כאַנס צווייטן זון, וואָס האָט געהייסן דזשאַגאַטאַי.

בכלל האָבן זיך די „קרימטשאָקעס", אין קערטש און אין אַנדערע שטעט, אַ סך טאָטערישעס אי אין אויסזען, אי אין דער שפּראַך און אויך אין זייערע פירונגען און באַנעמונגען. און דאָס איז אַוודאי געבליבן נאָך פון יענע צייטן אין מיטלאָלטער, ווען די טאָטערן האָבן געהערשט אין קרים.

אויך רעשטלעך פון די צייטן, ווען קרים איז געווען אין די הענט פון די טערקן, קען מען געפינען אין דער שפּראַך, וואָס די יידן־קרימטשאָקעס רעדן. ס׳איז בּיי זיי פון דור צו דור איבערגעגאַנגען דער איינפלוס פון יעדער הערשאַפט, וואָס איז אַמאָל געווען אין קרים אין די אָלע צייטן פון איר לאַנגער געשיכטע, זינט זי איז געוואָרן באַקאַנט ווי די קעניגרייך פון פּאָנטוס, ווי מ׳האָט זיי גערופן

נאָך אין די צייטן פון אַנטיוכוס עפּיפאַנעס, און אויך אין די צייטן פון פּאָמפּעאוס דעם גרויסן. אַזוי איז דאָס געגאַנגען אין פאַרלויף פון הונדערטער און הונדער־טער יאָרן. יעדער הערשאַפט אין קרים האָט אויף די יידן, וואָס מען רופט „קרימטשאַקעס", אַ געוויסן שטעמפּל אַוועקגעלייגט. און ווען עס האָט זיך אין אַכטצנטן יאָרהונדערט אָנגעהויבן די הערשאַפט פון די רוסן אין קרים, איז צו די אַלע פריערדיקע איינפלוסן נאָך צוגעקומען דער רוסישער איינפלוס אויך, און דאָס האָט אויף די „קרימטשאַקעס" אויך אַוועקגעלייגט אַ שטעמפּל, און דאָס איז אויך איבערגעגאַנגען פון דור צו דור.

ווען די רוסישע אַרמיי האָט, אונטער דער קאָמאַנדע פונם פירסט דאָלגאָ־רוקי, פאַרנומען קרים, אין יאָר 1771, איז די דעמאָלטיקע צאַריצע, יעקאַטערינע די גרויסע, געווען זייער שטאָלץ דערמיט, ווייל דאָס איז אויך געווען דער טרוים פון די פריערדיקע רוסישע צאַרן. זעקס יאָר נאָכאַנאַנד האָט דאַן געדויערט די מלחמה צווישן די רוסן און די טערקן; און נאָכן שלום, וואָס איז געשלאָסן גע־וואָרן אין 1774, איז די הערשאַפט פון די טערקן איבער קרים אינגאַנצן געווען געענדיקט. קרים איז דאַן געוואָרן אַ טייל פון דער רוסישער אימפּעריע; און ביים שליסן דעם אָפּמאַך האָט מען זיך שטאַרק געדונגען איבער דער שטאָט קערטש, וואָס די טערקן האָבן קיין חשק ניט געהאַט אַוועקצוגעבן די רוסן. אָבער ס'איז דאָך געבליבן, אַז די וויכטיקע האַפן־שטאָט זאָל אויך אַריין אין דער רוסישער אימפּעריע.

אונטער דער רוסישער הערשאַפט האָט מען די „קרימטשאַקעס" אָפט אָפּגעטיילט פון אַנדערע יידן און מ'האָט זיי אַמאָל געגעבן מער פּריווילעגיעס; זיי האָבן אין קרים געהאַט די רעכט צו קויפן ערד ביי די טאָטערן און זיך אָפּגעבן מיט גערטנעריי, און ווען מ'האָט איין מאָל, אין די צייטן פון אַלעקסאַנדער דעם צווייטן, געוואָלט צונעמען ביי זיי די דאָזיקע רעכט, האָט דער קיסר אַליין געגעבן אַ באַפעל, אַז מ'זאָל דאָס ניט טאָן. אָבער זיי זיינען דאָך געווען אונ־טערדריקט אַלס יידן, און איבער דעם איז זייער צאָל אין אייניקע שטעט פון קרים געוואָרן אַלץ קלענער, ווייל אַ סך פון זיי זיינען זיך צעלאָפן זוכן זייער גליק ערגעץ אַנדערש.

אויך אין קערטש זיינען געווען צייטן, ווען די יידישע קהילה איז וואָס אַמאָל געוואָרן אַלץ קלענער און קלענער, און וועגן דעם דערציילט דער רייזנ־דער יוסף יהודה בן יעקב הלוי טשאָרני אייניקע אינטערעסאַנטע פאַקטן אין זיין בוך „ספר המסעות". ער דערציילט, אַז ווען ער האָט אין 1876 באַזוכט קערטש, האָט מען אים דאָרט איבערגעגעבן, אַז נאָך דער גרויסער קרימער מלחמה, וואָס האָט געדויערט צוויי יאָר, פון 1854 ביז 1856, איז קערטש געבליבן אינגאַנצן אָן יידן. דאָס ביסל יידן פון פריער איז זיך צעלאָפן. ערשט מיט אַ צייט

שפּעטער זיינען געקומען צוריק אייניקע פון די, וואָס זיינען פריער אַנטלאָפן. אויך נייע זיינען צוגעקומען, און ווי ס׳פירט זיך געווײנלעך, האָט מען פריער אויסגעבויט איין שול, און נאָכדעם נאָך אַ שול; אַראָפגעבראַכט איין רב, און נאָכדעם — נאָך אַ רב, און עס זיינען געווארן צדדים וואָס האָבן זיך אַרומגעריסן צווישן זיך. איינע פון יענע צווײ שולן געפינט זיך ביים בּאַרג מיטרידאַט, וואָס טראָגט דעם נאָמען פון יענעם קעניג, וועלכער איז נאָך מיט איבער צווײ טויזנט יאָר צוריק געפאָלן אין שלאָכט קעגן דער רוימישער מאַכט, וואָס האָט שפּעטער חרוב געמאַכט ירושלים און פאַרטריבן די יידן אין גלות. אָבער דאָס וואָס יוסף טשאַרני דערציילט אין זיין ווערק „ספר המסעות״ וועגן קערטש, באַציט זיך, ווי ס׳שיינט, ניט אויף די „קרימטשאָקעס״ נאָר אויף די אַשכנזישע יידן, וואָס האָבן זיך דאָרטן באַזעצט אין יענער צייט.

*
**

די „קרימטשאָקעס״, וואָס מ׳זעט אין קערטש און אויך אין די אַנדערע שטעט פון קרים, זיינען הויך־געוואַקסן, שלאַנק, קרעפטיק, און דער קאָליר פון די האָר איז ביי די מערסטע פון זיי בלאָנד אָדער רויטלעך. זיי טוען זיך אָן ווי די טאַטערן, אָבער די וואָס ווייסן, דערקענען דעם אויסערליכן אונטערשייד אין דעם וואָס זיי, די יידן־קרימטשאָקעס, גאָלן זיך ניט די קעפּ, ווי ס׳טוען דאָס געווײנלעך די טאַטערן.

כאָטש זיי קענען קיין יידיש ניט רעדן, באַנוצן זיי זיך אָבער ביים שרייבן דאָך מיט יידישע אותיות, מערסטנטיילס מיט רש״י־כתב. אויך ביים רעדן באַנוצן זיי אַמאָל אַ העברעאיש וואָרט, לויט דער ספרדישער חברה.

זיי האָבן זייער ליב ריינקייט. אָפילו אין די אָרעמסטע שטיבלעך איז ביי זיי ריין און ציכטיק, און פונם עסן מאַכן זיי אַ פייערלעכע צערעמאָניע; אָרום אַ נידעריקן טיש, וואו מ׳שטעלט אַוועק די צוגעגרייטע מאכלים, זעצן זיך אויס אַלע פון דער משפּחה אויף געשטריקטע טעפּיכער, אָדער אויף קישנס, און אַזוי עסט מען, און די ריינקייט דערביי איז אַ מוסטערהאָפטע.

אין אַלגעמיין האָבן די „קרימטשאָקעס״ ליב פייערלעכקייט, צערעמאָניעס און שמחות, און ביים פּראָווען אַ חתונה הויבט מען אָן די צערעמאָניע נאָך מיט צווײ דריי טעג פריער און מ׳מאַכט אַ גאַנצן וועזן פון דעם וואָס מ׳טראָגט אַריבער דער כלהס חתונה־קליידער אין דער שטוב פונם חתנס עלטערן. דאָס איז דער אָנהויב; און ווען עס קומט דער באַשטימטער טאָג פון דער חתונה, גייען אַלע מחותנים פאַרטאָג אַוועק צום חתן אַהיים, און פון דאָרטן פירט מען אים מיט קלעזמער צו דער כלה אַהיים. ביי דער כלה פּראָווען מען אַ גרויסע

סעודה, און מען עסט און מען טרינקט און מען זינגט און מען שפילט, און נאָכדעם פירן אַלע מחותנים דעם חתן מיט דער כלה אין דער שטוב וואו דעם חתנס על־טערן וואוינען, און די קלעזמער שפילן דערבייַ. אַזוי גייט אַוועק דער גאַנצער טאָג און די גאַנצע נאַכט, און אַלע מחותנים הוליען און טאַנצן. און פאַרטאָג, וועז די זון גייט אויף, פירט מען חתן־כלה אַוועק צום שול־הויף און דאָרט שטעלט מען די חופה און מען פראַווען די קדושין־צערעמאָניע כדת משה וישראל, און נאָכדעם טאָר דאָס יונגע וויבל זיבן טעג נאָכאַנאַנד ניט אַרויס פון איר צימער און קיין זיטיקער מענטש טאָר אַהין צו איר ניט אַרייַנקומען.

ס׳איז ביי די „קרימטשאָקעס" ניט אַנגענומען חתונה צו האָבן זייער יונג, און טהרת־המשפחה איז ביי זיי אייַנע פון די וויכטיקסטע זאַכן אין דעם פאַ־מיליע־לעבן. זיי זיינען זייער געטרייַ און איבערגעגעבענע פאַמיליע־לייט און ס׳טרעפט זעלטן, אַז אייַנער זאָל זיך גטן מיט זיין וויַיב.

אַ סך פון זיי זיינען יאָרן־לאַנג געווען צוגעווייַנט צו ערד־אַרבעט, און זיי האָבן זיך אין קערטש און אין אַנדערע שטעט פון קרים אָפּגעגעבן מיט געטנעריי. אָבער די מערסטע פון זיי זיינען געווען בעל־מלאכות און זיי האָבן זיך אָפּגעגעבן מיט קירזשנעריי און אויך מיט רימעריי, און מ׳האָט צווישן זיי געקענט געפינען די בעסטע זאָטל־מאַכער. אי־ן דעם זיינען זיי אַלע מאָל געווען די גרעסטע ספּעציא־ליסטן, און דאָס איז אַוודאי געווען פאַרבונדן מיט דעם וואָס זיי האָבן זייער ליב פּערד. די מערסטע פון זיי זיינען אויסגעצייכנטע רייטער.

ווי גרויס ס׳איז לעצטנס געווען די צאָל פון די „קרימטשאָקעס" אין קערטש און אין די אַנדערע שטעט פון קרים — דאָס קען מען ניט וויסן. מ׳ווייסט אָבער, אַז אין די לעצטע יאָרן איז קערטש שטאַרק אויסגעוואַקסן. אין 1877 איז די צאָל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג איז קערטש באַשטאַנען פון ניט מער ווי איין און דרייסיק טויזנט מיט זיבן הונדערט נפשות, און אינם יאָר 1935 איז די באַפעלקערונג דאָרט באַשטאַנען פון פיר און אַכציק טויזנט נפשות. אויך די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג איז דאָרט געוואַקסן. צו די „קרימטשאָקעס", וואָס האָבן מיט זיך פאַרגעשטעלט אַן אייגנאַרטיקן געמיש פון פאַרשיידענערליי איינפלוסן, וואָס זיינען איבערגעגאַנגען פון דור צו דור און דאָך ניט דערשטיקט אינגאַנצן דעם אַלטן גייסט פון זייער אידישקייט, זיינען צוגעקומען נאָך יידן, וואָס האָבן זיך אַהין אַריבערגעצויגן פון אַנדערע שטעט און געגנטן אין רוסלאַנד.

קערטש האָט געצויגן צו זיך.

קערטש האָט גערייצט מיט איר שיינקייט.

די אַלטע פּאַנטיקאָפּעאַ האָט שטענדיק געוואוסט דעם סוד ווי אַזוי זיך צו האַלטן אייביק יונג...

דובנע

(די שטאָט וואָס געדענקט זיך, ווייל „דער דובנער מגיד ברענגט אַ משל")

אינם וכרון פון טויזנטער און טויזנטער יידן, וואָס זיינען צע־זייט און צעשפרייט איבער דער גאַנצער וועלט, איז דאָס שטעטל דובנע, וואָס שטייט ביים ברעג פונם טייך איקווא, פאַרבונדן מיט די בעסטע און גליקלעכסטע צייטן פון לעבן — מיט די קינדער־יאָרן...

ס׳איז געווג צו דערמאָנען דעם נאָמען פונם שטעטל און באַלד קומט אויפן זינען, וואָס מ׳האָט אַמאָל געהערט פון די טאַטעס און פון די זיידעס, און אויך פון די מאַמעס און פון די באָבעס:

„דער דובנער מגיד ברענגט אַ משל..."

מיט גרויס כוונה און מיט אַ ליבער און פרומער מינע אויפן פּנים האָט מען דאָס געזאָגט. און וען מ׳האָט דאָס געהערט פונם טאַטן, אַדער פונם זיידן, האָט מען געווייגלעך געמיינט, אַז ער האָט דאָס אַרויסגענומען פון די גאָר אַלטע הייליקע ספרים, וואָס שטייען אין בית־מדרש אויף דער פּאָליצע. און וען מ׳האָט דאָס געהערט פון דער מאַמען, אַדער פון דער באָבען, האָט מען געדענקט, אַז זי האָט דאָס אַרויסגענומען פונם טייטש־חומש. מ׳איז געווען זיכער, אַז ס׳קומט פון דעם קוואַל, וואָס האָט אַ שייכות מיט דער קדושה פונם יידישן לעבן אין די אַמאָליקע צייטן, און וען מ׳האָט אויסגעהערט דעם משל, האָט מען געזען ווי ער איז אויך פאַרבונדן מיט דעם יידישן לעבן פון היינט און ווי ער פאַסט זיך אַזוי גוט צו דעם און צו יענעם...

וען ניט דער דובנער מגיד, וואָס איז מיט זיינע משלים אויסן געווען צו זאָגן מוסר און אַרויפּפירן די פאַרבלאָנדזשעטע אויפן ריכטיקן וועג, וואָלט דאָס שטעטל דובנע אפשר גאָר ניט געווען אַזוי באַרימט ביי יידן נאָך ביז היינטיקן טאָג, און אינם זכרון פון טויזנטער און טויזנטער יידן, וואָס האָבן דובנע קיינמאָל אין די אויגן ניט געזען, וואָלט דאָס שטעטל זיכער ניט געווען פאַרבונדן מיט די קינדער־יאָרן, וען זיי האָבן אַזוי אָפט געהערט דאָס וואָס ס׳האָט זיי גלייך צוגעצויגן ווי מיט אַ מאַגנעט:

„דער דובנער מגיד ברענגט אַ משל"...

*
**

אבער אין דער געשיכטע פון די פעלקער, וואָס באַוואויזען די ערד, וואו דובנע געפינט זיך אויך, פֿאַרנעמט דאָס שטעטל גאָר אַן אַנדער פּלאַץ; מ׳האָט דאָרט פעסטונגען אויסגעבויט, גרויסע מלחמות געפירט, און אין די עטלעכע הונדערט יאָר, וואָס דאָס שטעטל געפינט זיך ביים ברעג פונם טייך איקווא, האָט עס שוין אַ סך פֿאַרשיידענערליי הערשאַפטן געהאַט און איז שוין אַ סך מאָל געווען אין די גרענעצן פון פֿאַרשיידענערליי מלוכות.

ביזן יאָר 1336 איז דובנע, אינאיינעם מיט די אַנדערע שטעט און שטעטלעך פון וואָלין, געווען אַ טייל פון אַ באַזונדער פירשטנטום, איבער וועלכן די שכנישע מלוכות האָבן זיך געהאַלטן אין איין אַרומרייסן. נאָכדעם איז וואָלין געווארן אַ טייל פון דער ליטווישער מלוכה, וואָס האָט אין יענע צייטן געשפּילט אַ גרויסע ראָלע, און אינם יאָר 1569 איז דאָס איבערגעגאַנגען צו פוילן, און ערשט אין יאָר 1795, אין די צייטן פון יעקאַטערינע דער צווייטער, איז דובנע אַריין אין דער רוסישער אימפּעריע, און מיט אַ יאָר שפּעטער האָט מען זי געמאַכט פֿאַר אַן אויעזדנער שטאָט און זי האָט אָנגעהויבן שפּילן אַ וויכטיקע ראָלע. אַזוי זיינען אַוועק הונדערט און עטלעכע און צוואַנציק יאָר, ביז עס האָט אין רוסלאַנד אויסגעבראָכן דער גרויסער בירגער־קריג, און אין די יאָרן פון 1918 ביז 1921 האָט זיך דאָרט אַלע מאָל געביטן די מאַכט און די שטאָט איז איבער־געגאַנגען פון האַנט צו האַנט; ס׳זיינען דאָרט געווען די דייטשן, די אוקראַינער, די פּאָליאַקן; אויך די אַרמייען פון דעם באָלשעוויסטישן גענעראַל בודיאָני זיינען דאָרט געווען; זיי זיינען אַהין אַריין דעם 12טן יולי, פון יאָר 1920, אָבער מיט אַ פּאָר חדשים שפּעטער זיינען ווידער אַריין די פּאָליאַקן, און נאָכן שלום־אָפּמאַך צווישן סאָוועט־רוסלאַנד און פוילן, איז דובנע אַריין אין די גרענעצן פון דער פּוילישער מלוכה און זי איז געווען ניט וויַיט פון דער גרענעץ, וואָס האָט ביז 1939 אָפּגעטיילט די צווייַ לעגדער איינע פון דער אַנדערער.

ווי מ׳האָט זיך ניט געטיילט מיט דער ערד, וואָס מ׳האָט איינע ביי די אַנ־דערע פאַרכאָפּט אין די מלחמות, וואָס מ׳האָט געפירט — דובנע איז אַלעמאָל געבליבן ניט וויַיט פון אַ גרענעץ, וואָס האָט אָפּגעטיילט אין מלוכה פון דער אַנדערער, און איבער דעם איז שטענדיק אויסגעקומען אַזוי, אַז ווען ס׳האָט זיך נאָר אָנגעהויבן אַ קריג, איז דובנע גלייך אַריין צווישן די שטעטלעך, וואָס זיינען געווען די ערשטע אויפן פייער. און ווי געווײַנלעך, האָבן די יידן דאָרט מער ווי אַלע אַנדערע געליטן.

עס זיינען, ליידער, נישטאָ קיין דאָקומענטן, לויט וועלכע מען זאָל קענען באַשטימען גענוי וועו יידן האָבן זיך אָנגעהויבן באַזעצן אין דובנע.

אָבער לויט דעם היסטאָריקער דר. מ. ווישניצער איז אין דובנע שוין געווען אַ יידישע קהילה נאָך אין יאָר 1532, ווען וואָלין איז נאָך געווען אַ טייל פון דער ליטווישער מלוכה *). ביים אָנהויב פון זיבעצנטן יאָרהונדערט זיינען שוין דאָרט געווען גרויסע רבנים און צווישן זיי אויך ר' מאיר בן משה אַשכנזי, דער פאָטער פון דעם גרויסן געלערנטן ר' שבתאי בן מאיר הכהן, ווועלכער איז געווארן באָרימט אַלס דער ש"ך, לויט די ראשי־תיבות פון זיין ספר "שפתי־כהן".

ביז די יאָרן פון די כמעלניצקי־שחיטות האָט דאָס גייסטיקע יידישע לעבן אין דובנע געבליט. די כמעלניצקי־שחיטות, וואָס האָבן חרוב געמאַכט אַזוי פיל יידישן קהילות אין אוקראַינע און אין פוילן, האָבן אויך די דובנער יידישע קהילה חרוב געמאַכט, און געשען איז דאָס אין ערשטן טאָג פון דעם יום־טוב סוכות, אין יאָר 1649; כמעלניצקיס קאָזאַקן — ווי ס'וועט דערציילט אין נתן האַנאָווערס ספרל "יון־מצולה" — האָבן זיך אַרײַנגעריסן קיין דובנע און דאָרט געמאַכט אַ שרעקלעכע שחיטה אויף יידן; מער ווי טויזנט יידישע נפשות האָבן זיי דאָרט אויסגעשאָכטן, און די קברים פון די קדושים, וואָס זיינען אומגעקומען אין יענעם שרעקלעכן טאָג, געפינען זיך ביי דער גרויסער שול, לעבן דער מזרח־וואַנט. און תשעה־באָב, ווען די יידן אין דובנע קלאָגן אויפן חורבן פונם בית־המקדש, קומען זיי אויך אויף די קברים פון יענע קדושים פון די גזירות ת"ח ות"ט און זיי בעטן גאָט, אַז מער זאָלן זיך שוין אַזעלכע אומגליקן ניט טרעפן.

זייער ניט קיין שיינע ראָלע האָבן דעמאָלט אין דובנע געשפילט די פוילישע פריצים, און דאָס קומט אַרויס קלאָר פון דעם, וואָס ס'וועט דערציילט אין האַנאָווערס "יון־מצולה": "דאָרט, אין דובנע — שרייבט האַנאָווער, — איז געווען אַ שטאַרקע פעסטונג, וואָס איר גלייכן איז ניט געווען אין גאַנץ פוילן, און געשטאַנען איז די פעסטונג אונטער דער הערשאַפט פון דעם פוילישן מאַרשאַל דאָמיניק, און ווען די פוילישע שררות און עלטסטע זיינען אַנטלאָפן פון דער מלחמה, זיינען דאָרט געבליבן עטלעכע הונדערט יידן, וואָס האָבן געמיינט, אַז אין דער פעסטונג ווילן זיי זיך ראַטעווען. אָבער ווען די קאָזאַקן זיינען צוגעקומען נאָענט צו דער שטאָט דובנע, איז אַן עלטסטער פונם מאַרשאַל דאָמיניקס חייל, אינאיינעם מיט אַכטציק פון זיינע קריגס־לייט, אַריין אין דער פעסטונג און פאַרריגלט די טויערן און ניט אַריינגעלאָזט קיין יידן אַהין, און אַלע יידן, עלף הונדערט מענטשן אין צאָל, זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן ביי די וועגט פון דער פעסטונג" **).

---

*) זע דר. מאַרק ווישניצערס אַרבעט אין דער רוסישער „יעוורעיסקאַיא ענציקלאָפעדיא", באַנד 7, ז' 357.

**) יון־מצולה, זז' 38-39.

אַזוי האָבן די פּוילישע פּריצים אין דובנע דעמאָלט באַלוינט די יידן דערפאַר וואָס זיי האָבן אינאיינעם מיט זיי זיך געשטעלט אַנטקעגן כמעלניצקין און זיינע קאָזאַקן; זיי האָבן זיי ניט אַרייַנגעלאָזט אין דער פעסטונג, וואו מהאָט זיך געקענט באַשיצן. און דאָס איז געווען ניט דער איינציקער פאַל אַזאַ; אויך אין טולטשין האָבן די פּוילישע פריצים פאַרראַטן די יידן, און דאָרט איז די צאָל פון די, וואָס זיינען אומגעקומען איבער דעם, געווען נאָך גרעסער ווי אין דובנע.

ס׳האָט נאָכדעם לאַנג געדויערט ביז מ׳האָט דעם חורבן צוריק אויפגעבויט. אָבער אפילו דאַן, ווען דער חורבן פון די גזירות ת״ח ות״ט איז שוין געווען אויפגעבויט, איז צו די צרות פון די יידן אין דובנע נאָך אַלץ ניט געקומען קיין סוף, און די גרעסטע צרות האָבן זיי געהאַט פון דער קאָטוילישער קירכע, וואָס האָט דאַן אין פּוילן געהערשט.

די פאָטערס פון דער קירכע האָבן אַלץ געווואָלט „ראָטעווען יידישע נשמות". אין אַ סך פּוילישע שטעט האָט מען געצוואונגען יידן, אַז זיי זאָלן אין די בתי־מדרשים און שולן אויסהערן די דרשות פון די, וואָס קומען פּרעדיקן שמד, און ווען אַ ייד האָט אַמאָל דעם קריסטלעכן גלויבן אַנגענומען און ס׳האָבן זיך געפונען אַזעלכע, וואָס האָבן אים צוריק באַקערט צום יידישן גלויבן, האָט מען אים דערפאַר די שרעקלעכסטע ענוים קשים אַנגעטאָן און אים דערנאָך באַשטראָפט מיטן טויט, און דווקא אין ינענר צייט האָבן אין דובנע צוויי קריסטלעכע יונגע פרויען אַנגענומען דעם יידישן גלויבן.

דאָס איז געווען אין יאָר 1716. איינע פון די פרויען איז געווען אַן אַלמנה און זי האָט געהייסן מאַרינאַ דאָווידאָוואַ, און די אַנדערע איז געווען אַ מיידל מיטן נאָמען מאַרינאַ וויציכאָוואַ; בייַדע האָבן דעם יידישן גלויבן אַנגענומען שטילער־הייט, אָבער מ׳האָט זיך דאָך דערוואוסט וועגן דעם און דאַן האָט די קירכע זיי געשטעלט צום געריכט, און ביים משפט האָט מען געזאָגט, אַז זיי האָבן דאָס געטאָן ניט מיטן אייגענעם ווילן, נאָר יידן אין דובנע האָבן זיי צוגעצעדט דערצו, און מען האָט אַנגענומען די נעמען פון עטלעכע יידן.

פון דעם וואָס ס׳וועט דערציילט דערפון אין דובנאָוס „דברי ימי עם עולם", קען מען זען, אַז די מורא צווישן די דובנער יידן איז דעמאָלט געווען זייער גרויס; זיי האָבן זיך שטאַרק געשראָקן פאַרן אויסגאַנג פונם משפט, און נאָך גרעסער איז די שרעק געווארן וען אייגע פון די אַנגעקלאָגטע, מאַרינאַ וויציכאָוואַ, האָט אין געריכט דערציילט אַ געשיכטע, אַז זי אַליין האָט נאָר קיינמאָל ניט געטראָכט וועגן אַזאַ זאַך ווי אויכבייטן דעם קריסטלעכן גלויבן אויפן יידישן, אָבער אין דער פאַמיליע, וואו זי האָט געדינט, האָט מען איר איינגערעדט, אַז זי זאָל דאָס טאָן און זי האָט שוין געזאָלט חתונה האָבן מיט אַ יידישן בחור, און איצט, האָט זי געזאָגט, איז זי גרייט זיך אומצוקערן צוריק צום קריסטנטום.

אזוי האט געזאגט איינע פון די אנגעקלאגטע, און דאס איז פאר די יידן פון דובנע געווען ניט גוט. און די אנדערע פון די צוויי, מאריאנא דאווידאווא, האט זיך געהאלטן זייער פעסט; אפילו נאכדעם ווי מ׳האט זי שרעקלעך געפיי־ניקט, האט זי זיך פעסט ביי איר מיינונג געהאלטן, אז די יידישע רעליגיע שטייט העכער פון דער קריסטלעכער, און אז אזוי פלעגט אויך זאגן איר פאטער, א גלח, וואס איז מיט א צייט צוריק געשטארבן; די אלע פיניקונגען, האט זי געזאגט, וועלן ניט העלפן, זי וועט צוריק דעם קריסטלעכן גלויבן ניט אננעמען, ווייל ער איז איר ניט צום הארצן, — און דאס איז פאר די יידן אין דובנע אויך געווען ניט גוט...

די שטראף, וואס מ׳האט געגעבן די צוויי אנגעקלאגטע פרויען, איז געווען זייער א שווערע; מ׳האט זיי פארברענט לעבעדיקערהייט, און די עטלעכע יידן, וואס מ׳האט אריינגעצויגן אין דעם משפט, האט מען באשטראפט מיט שמיץ, וואס מ׳האט זיי געגעבן עפנטלעך, אין מיטן מארק, און צו דעם האט מען זיי נאך אוועקגעשטעלט ביים שאנד־קלאץ. און אויף דער גאנצער יידישער קהילה פון דובנע איז ארויפגעלייגט געווארן א געלט־שטראף, וואס מ׳האט געמוזט באצאלן דער קירכע און די מאנאסטירן, און נאכדעם האט מען די יידן פון דובנע פאר־באטן צו האלטן קריסטלעכע דינסט־מיידלעך, און ווער ס׳האט דעם פארבאט ניט אפגעהיט, איז שווער באשטראפט געווארן דערפאר. די קריסטלעכע קירכע האט אלץ מורא געהאט, אז יידן זאלן נאך, חלילה, ניט באקערן קיין קריסטלעכע מיידלעך צום יידישן גלויבן.

*
**

דובנע איז נאך געווען אין די גרענעצן פון דער פוילישער מלוכה, ווען דער מגיד, וואס זיין נאמען איז אויף שטענדיק צונויפגעבונדן געווארן מיטן נאמען פון דער שטאט, האט אנגעהויבן ווערן בארימט און באליבט ביי יידן. מ׳האט אים דעמאלט נאך ניט גערופן „דובנער מגיד״, נאר גלאט מגיד, און די וואס האבן אים נאענט געקענט, האבן געווואוסט, אז קומען קומט ער גארניט פון די מקומות, וואס מ׳רופט געווענלעך אוקראינע, נאר פון גאר אן אנדער געגנט; ער איז גאר א „ליטוואק״, און געבארן געווארן איז ער אין זשעטל, לעבן ווילנע, און זיין נאמען איז יעקב קראנץ.

ניט מער ווי אכטצן יאר איז יעקב קראנץ אלט געווען, ווען מ׳האט אים געבראכט אין דעם וואליענר שטעטל מעזריטש און אים דארט געמאכט פארן שטאטישן מגיד. דאס איז געווען אין יאר 1758. און אין יענער צייט איז שוין מעזריטש געווען דער הויפט־צענטער פונם חסידיזם, און דארט האט געלעבט

און געווירקט דער גרויסער חסידישער רבי ר׳ דוב־בער מעזריטשער, וועמען דער בעל־שם־טוב אליין האט נאך ביי זיין לעבן אויסגעקליבן פאר זיין יורש נאכן טויט.

ס׳איז זייער מעגלעך, אז אראפגעבראכט דעם יונגן מגיד קיין מעזריטש האבן די שארף־אויסגעשפראכענע מתנגדים; זיי האבן געוואוסט, אז ער איז אויך אן אויסגעשפראכענער מתנגד, א גרויסער אנהענגער פון דעם ווילנער גאון, און זיי האבן אוודאי געדענקט, אז מיט זיין הילף וועט זיך זיי איינגעבן אפ־צושטעלן דעם איינפלוס פון דעם חסידישן רבי, דוב־בער, וואס איז אליין אויך א גוטער מגיד. אבער דאס האט זיך זיי דאך ניט איינגעגעבן; רבי דוב־בערס גרויסן איינפלוס האט קיינער ניט געקענט אפשוואכן, און נאכדעם ווי דער יונגער מגיד איז אפגעווען אין מעזריטש צוויי יאר, איז ער פון דארט אוועק אין דעם שטעטל זשאלקיעוו, אין גאליציע, און דערנאך האט מען אים אראפגע־בראכט קיין דובנע און דארט איז ער געווען שטאטישער מגיד גאנצע אכטצן יאר, און כאטש ער איז שפעטער געווען א מגיד אין נאך אנדערע שטעט אויך, איז ער אבער ביזן לעצטן טאג פון זיין לעבן געבליבן ביים נאמען „דובנער מגיד". מ׳האט אים אין ערגעץ אנדערש ניט גערופן — ניט ווען מ׳האט גערעדט צו אים און אויך ניט ווען מ׳האט גערעדט וועגן אים; אפט האט מען גאר זיין אמתן נאמען פארגעסן, און אלע מאל, ווען ס׳איז נאר געקומען צו רייד וועגן עפעס, וואס מ׳האט פון אים געהערט, האט מען געווייגלעך געזאגט:

„דער דובנער מגיד ברענגט א משל"...

דעם דובנערס משלים האבן געהאט א שם אומעטום וואו ס׳וואוינען נאר יידן. אפילו חסידים האבן ליב געהאט זיינע משלים צו הערן, אויב ער האט נאר ניט ארויסגעזאגט עפעס א שארף ווארט אויפן חשבון פונם רבין; ס׳איז גאר ניט געווען קיין איין פסוק אין דער תורה, קיין איין מאמר אין דער גמרא, אויף וואס ער זאל ניט קענען ברענגען עפעס א משל, און יעדער משל זיינער איז געווען קלוג און האט זיך זייער גוט געפאסט צום נמשל; ס׳האט פון אים געשטראמט מיט שארפזין ווי פון א קוואל, וואס שעפט זיך קיינמאל ניט אויס, און ס׳וערט דערציילט, אז ווען דער ווילנער גאון, מיט וועמען ער איז געווען זייער גוט באפריינדעט, האט ביי אים אמאל געפרעגט ווי אזוי ער קען צו אלץ באלד אויפן ארט צוטראכטן אזא משל, וואס פאסט זיך, האט ער דערויף אויך געענטפערט מיט א משל:

„א רייכער פריץ, — האט ער אנגעהויבן דערציילן דעם ווילנער גאון א מעשה, — האט אמאל שוועקגעשיקט זיין זון אין א גרויסער שטאט, ער זאל זיך דארט אינם מיליטער אויסלערנען גוט שיסן און די אלע אנדערע קענטענישן, וואס מ׳דארף קענען ווען מ׳האלט מלחמה. פינף יאר האט דער זון זיך געלערנט

אין דער גרויסער שטאָט און וועלן ער איז שוין געווען גוט געלערנט און דערצו נאָך איינער פון די בעסטע שיסער, האָט ער זיך געלאָזט פֿאַרן צוריק אַהיים צום טאַטן און אים וווייזן דעם גילדערנעם מעדאַל, וואָס ער האָט געקראָגן. אויפן וועג איז אים אויסגעקומען זיך אָפּצושטעלן אין אַ דאָרף און דאָרט האָט ער אויף דער וואָנט פון אַן אַלטער שטאַל דערזען אַ סך לעכערלעך פון קוילן, וואָס אימיצער האָט אַריינגעשאָסן, און אַרום די לעכערלעך זיינען געווען קיילעכדיקע רעדעלעך, געצייכנט מיט קרייד. איז דער יונגער פּריץ געבליבן שטיין אַ פּאָר־גאָפּטער און געהייסן, אַז מ׳זאָל אים ברענגען דעם מענטשן, וואָס האָט דאָס געטאָן, און ער איז געווען זיכער, אַז יענער איז אַוודאי געלערנט אין שיסן נאָך מער פון אים, אָבער ווי איבערראַשט איז ער געוואָרן וועלן מ׳האָט צו אים געבראַכט אַן אָרעם פּויערל, אַ בארוועסן און אין צעריסענע קליידער.

— זאָג מיר, — האָט דער יונגער פּריץ געפרעגט ביי דעם בארוועסן פּויערל, — וואו האָסטו זיך אויסגעלערנט אַזוי גוט שיסן און ווי אַזוי קענסטו אַלע קוילן טרעפן פונקט אין מיטן פון די רעדעלעך, וואָס דו צייכנסט אַן מיט קרייד?

— ס׳איז ניט אַזוי, פּריץ־לעבן, — האָט דאָס בארוועסע פּויערל געענט־פערט, — פריער שיס איך אין דער וואָנט ווי ס׳מאַכט זיך און נאָכדעם גיי איך צו און איך מאַך מיט קרייד רעדעלעך אַרום די לעכערלעך פון די קוילן.

„דאָס אייגענע איז מיט מיר, — האָט דער דובנער מגיד געזאָגט צום ווילנער גאון, — וועלן ס׳פאַלט מיר אין אַ שיינע מעשה, אָדער איך הער פון אימיצן אַ שיינעם משל, פאָס איך שוין ווי ס׳ניט איז צו אַ נמשל צו דעם און איך באַנוץ זיך דערמיט אין אַ דרשה. איר פאָרשטייט? פריער שיס איך אוז ערשט נאָכדעם מאַך איך דאָס רעדעלע און ס׳הייסט, אַז איך האָב געטראָפן פונקט ווי מ׳דאָרף...“

אין די דרשות, וואָס דער דובנער מגיד האָט געהאַלטן אין די שולן אוז בתי־מדרשים פון די אַלע שטעט אוז שטעטלעך, וואָס ער האָט באַזוכט אויף די אָפּטע רייזעס וואָס ער האָט געמאַכט, פלעגט ער געווויינלעך זייער שטאַרק מוסרן יידן. דאָס איז געווען זיין שטייגער, אוז איבער דעם אַליין האָט ער שוין ניט געקענט זיין קיין חסיד, ווייל לויטן בעל־שם־טוב אוז אויך לויט ר׳ לוי־יצחק באַרדיטשעווער, וואָס איז געווען אין איינע יאָרן מיטן דובנער מגיד, איז געווען אַ זינד צו זאָגן יידן מוסר אוז האָבן טענות צו זיי; ניט אין מוסר נויטיקן זיך יידן, נאָר אין אַ טרייסט־וואָרט, וואָס זאָל שטאַרקן די האָפענונג אין האַרצן; מ׳דאַרף אין זיי ניט זוכן דאָס שלעכטע, נאָר זען דאָס גוטע, ווייל אין דער אמתן האָבן זיי יוצא געווען פאָר גאָט מער ווי ער פאָר זיי. אַזוי האָט געהאַלטן לוי־יצחק באַרדיטשעווער, דער גרויסער פאָרטיידיקער פון יידישן פאָלק, אוז

ער איז אין דעם געגאַנגען אין די וועגן פונם בעל־שם־טוב. דער דובנער מגיד אַבער האָט דערויף אַנדערש געקוקט; זיין מיינונג איז געווען, אַז נאָר מיט מוסר און שטראָף־רייד קען מען אַרויספירן יידן אויפן גלייכן וועג, און ער האָט דעריבער געשטראָפט און געמוסרט אין זיינע דרשות. און מ׳דערציילט, אַז אַפילו דעם ווילנער גאון האָט ער ניט געשאָנעוועט, אַפילו אים האָט ער אויך געזאָגט מוסר, און דער גאון האָט דאָס דווקא ליב געהאַט. אַלע מאָל ווען דער דובנער מגיד איז געקומען צו אים צו גאַסט, האָט ער געבעטן, ער זאָל אים דערציילן עפּעס אַ שייגע מעשה, וואָס האָט אַ משל מיט אַ נמשל, און ער האָט אויך געוואָלט, ער זאָל אים זאָגן אַ ביסל מוסר...

דאָס האָט דער דובנער מגיד געקענט מער ווי די אַלע אַנדערע לומדים און מגידים פון זיין דור. און איינמאָל האָט ער טאָקע דעם ווילנער גאון געשטראָפט דערפאַר וואָס ער האָלט זיך אַזוי אינגאַנצן אָפּגעזונדערט פון דער וועלט און האָט גאָרניט אין זינען קיין אַנדער זאַך ווי נאָר לערנען תורה און שרייבן ספרים:

— ס׳איז ניט קיין קונץ צו זיין אַזוי באַרימט, — האָט ער צו אים גע־זאָגט, — ווען מ׳פאַרשפּאַרט זיך שטענדיק אין חדרי־חדרים אַזוי ווי איר און מ׳האָלט זיך אָפּגעזונדערט פון מענטשן און מ׳קומט קיינמאָל ניט צווישן אַן עולם... זעט איר, ווען איר וואָלט אַרומגעפאָרן צווישן שטעט און שטעטלעך, ווען איר וואָלט זיך געטראָפן מיט אַ סך מענטשן און זיך געמישט אומעטום, און נאָכדעם וואָלט איר נאָך אַלץ געבליבן באַרימט — דאָס, זעט איר, וואָלט געווען אַ קונץ!...

דער גאון האָט זיך, אַפּנים, געפילט שטאַרק געטראָפן דערפון. און ס׳וועט דערציילט, אַז ער האָט זיך פאַרטראָכט, און נאָכדעם האָט ער דערויף געענטפערט קורץ:

— נו, בין איך ניט קיין קונצן־מאַכער!...

*
**

כאָטש דער דובנער מגיד איז געווען אַ גרויסער למדן, האָט ער אין זיינע דרשות פאַרן עולם זיך דאָך אויסגעהיט פון שאַרפן פלפול; ער איז אין זיינע רעדעס געווען דער קינסטלער פונם משל, דער שיינער דערציילער, דער נאָווע־ליסט שבעל פּה, אויב מ׳קען זיך אַזוי אויסדריקן; אין דער זעלבער צייט וואָס דער עיקר איז ביי אים געווען דער מוסר, די מאָראַל, און די כוונה איז געווען אַרויפצופירן יידן אויף אַזאַ וועג, אַז זיי זאָלן אָפּהיטן די תורה און טאָן מעשים־טובים, האָט ער אויך אין זינען געהאַט די וויכטיקייט פון רעדן אויף אַזאַ שטייגער,

אז מענטשן זאלן קענען ווערן שטארק פאראינטערעסירט אין דעם וואס ער רעדט און דאן ווען זיך שוין צו זיי במילא צוקלעפן דער מוסר־השכל, וואס ער ברענגט ארויס אין זיין דרשה. און אינמאל, ווען ער האט געהערט ווי א רב א למדן האלט אין א שול א דרשה און ער ווארפט מיט פסוקים און מאמרים און וויזט חריפות אין שארפן פלפול, האט ער אים נאכדעם געזאגט, אז ער ויל אים דערציילן א מעשה, און ער האט אים דערציילט:

„אין א גרויסער שטאט, — האט ער געזאגט, — האט אמאל געוואוינט א גרויסער סוחר, וואס איז געווען זייער א קלוגער מענטש. ער האט געזען, אז אין שטאט וואוינען א סך רייכע לייט, גבירים־אדירים, האט ער געעפנט א געשעפט פון דימענטן און בריליאנטן, און ער האט געהאט א סך קונים אויף זיי. מיט א צייט שפעטער האט ער זיך באזעצט אין א קליין שטעטל. דארט האבן געוואוינט א סך ארעמע לייט, גרויסע קבצנים, נעבעך, האט דער קלוגער סוחר דארט געעפנט א קליין קרעמל און ער האט פארקויפט הערינג, זאלץ, קערצסין און אנדערע פראסטע סחורות, און ער האט דערויף אויך א סך קונים געהאט.

„אזוי איז דאס געגאנגען, ביז ס׳איז צו אים איינמאל געקומען זיינער א פריינד פון דער גרויסער שטאט.

— איך פארשטיי ניט, — האט דער פריינד פון דער גרויסער שטאט צו אים געזאגט, — ווי פאסט עס גאר פאר דיר, פאר א סוחר פון דימענטן און בריליאנטן, צו האנדלען מיט הערינג און מיט זאלץ און מיט די אלע אנדערע פראסטע זאכן? ס׳איז ניט שיין!...

האט דער קלוגער סוחר אים דערויף געענטפערט:

— ס׳איז טאקע שלעכט וואס איר פארשטייט ניט, אבער הערט וואס איך וועל אייך זאגן: דארט, אין דער גרויסער שטאט, זיינען געווען א סך מענטשן מיט געלט, און דערצו זיינען זיי נאך געווען מבינים אויף דימענטן און בריליאנטן. דא אבער וואוינען ארעמע מענטשן, פשוטע בעלי־מלאכות, וואס ארבעטן, נעבעך, זייער שווער. ניט זיי דארפן דימענטן און בריליאנטן, ניט זיי זיינען מבינים דערויף. וואס זיי דארפן יא איז — הערינג, זאלץ, קערצסין, ברויט און אנדערע נויטיקע זאכן, און זיי קומען צו מיר, ווייל זיי ווייסן, אז דאס קריגן זיי ביי מיר...

„דאס אייגענע, — האט דער דובנער מגיד געזאגט, — איז מיט א רב א למדן, וואס שטעלט זיך צוויי ווייזן חריפות אין פלפול פאר פשוטע יידן, וואס האבן וויניק געלערנט און וואס פארשטייען ניט וואס דער רב זאגט".

פון דעם קען מען דרינגען, אז אין א געוויסן זין איז דער דובנער דאך געשטאנען א ביסל נאענט צו חסידות: אבער טאקע ניט מער ווי א ביסל. אין דער זעלבער צייט וואס ער האט געהאלטן פון פשטות און ליב געהאט צו דערציילן

משלים און מעשיות — צוויי אייגנשאַפטן, וואָס זיינען געווען טיף איינגעוואָרצלט אינם חסידיזם — איז דער עיקר ביי אים דאָך געווען דאָס זאָגן מוסר דעם עולם, די שטראָף־רייד, וואָס האָבן געוואָרנט און געשראָקן, און דאָס איז געווען אין היפּוך צו דעם וואָס די אמתע תלמידים פונם בעל־שם־טוב האָבן גע־פּרעדיקט.

***

ס׳איז דעם דובנער מגיד אָפט אויסגעקומען זיך צו טרעפן מיט נגידים ניט נאָר אין דובנע, נאָר אויך אין אַנדערע שטעט, וואו ער פלעגט אַמאָל קלייבן געלט אויף פּדיון שבויים, אָדער גלאַט פאַר אָרעמע־לייט און אַמאָל אויך פאַר זיך, נאָכדעם ווי ער האָט געהאַלטן אַ דרשה אין אַ שול. און ער האָט זיי זייער ניט ליב געהאַט, די נגידים, וואָס זיינען שטענדיק פאַרטאָן נאָר אין זיך, און ווען ער האָט נאָר געקענט האָט ער זיי שאַרף אַריינגעזאָגט.

איינמאָל, ווען ער האָט אין דובנע געהאַלטן אַ דרשה, האָט ער דערציילט ווי אַ גביר האָט אים אַנומלטן געשטעלט אַ קלאָץ־קשיא: „זאָגט מיר, איך בעט אייך, דובנער מגיד, — האָט דער גביר מיך געפרעגט, — פאַרוואָס זעט מען אייך אָפט גיין צו די גבירים, אָבער מ׳זעט קיינמאָל ניט, אַז אַ גביר זאָל קומען צו אייך?“ אַזוי האָט ער ביי מיר געפרעגט, דער נגיד. און ווייסט איר, רבותי, וואָס איך האָב אים דערויף געענטפערט? איך האָב אים געענטפערט, אַז דאָס איז דערפאַר, וואָס מיר האָט גאָט געגעבן שכל צו וויסן, אַז ס׳פעלט מיר געלט, גיי איך דעריבער צו די גבירים; די גבירים אָבער ווייסן ניט, אַז ס׳פעלט זיי שכל, און דערפאַר קומען זיי ניט צו מיר...“

און ביי אַן אַנדער געלעגנהייט, ווען מ׳האָט אים געפרעגט, וואו איז דער שכל, וואָס אַ גביר גיט געוויינלעך גיכער אַ נדבה אַ בלינדן אָרעמאַן, אָדער אַ קרומען אָרעמאַן, איידער אַזאַ וואָס איז אַ תלמיד־חכם און האָט ניט פון וואַנען צו לעבן. האָט ער דערויף געענטפערט, אַז דער שכל איז דאָ אַ גאַנץ פּשוטער:

„אַ גביר, — האָט ער געזאָגט, — קען דאָך קיינמאָל ניט זיין זיכער וואָס שפּעטער וועט זיין. ס׳פאַלט אים אַמאָל איין, אַז ער קען נאָך, חלילה, אַמאָל ווערן בלינד אָדער קרום, וואָרעם אַ מענטש איז דאָך ניט ביי זיך אין די הענט. איין זאַך אָבער איז ער זיכער, און דאָס איז, אַז וואָס־וואָס — קיין תלמיד־חכם וועט ער קיינמאָל ניט ווערן...“

אויף אַלץ אין דער וועלט האָט דער דובנער מגיד געהאַט אַ משל, און קיינער פון די אַנדערע מגידים אין יענער צייט איז ניט געווען אַזאַ מייסטער צו דערציילן אַ מעשה אין אַ דרשה אַזוי ווי ער האָט דאָס געקענט. ניט נאָר די שיינקייט פון דעם משל מיטן נמשל האָט געקענט פאַרכישופן אַן עולם, נאָר

אויך דער מגידישער ניגון פונם דובנער. דאָס איז דער ניגון וואָס די מגידים פון די שפּעטערדיקע דורות האָבן איבערגענומען. און עס ווערט דערציילט, אַז אייגמאָל, ווען ער האָט געהאַלטן אַ דרשה וועגן דעם אַלטן דור און דעם נייעם דור, האָט ער, מיט דעם געשמאַקן מגידישן ניגון זיינעם, ווי זיין שטייגער איז געווען אַלע מאָל, אין מיטן געגעבן אַ זאָג:

„און איצטער, רבותי, וועל איך אייך דערציילן אַ מעשה: אַ ייד אַ בעל־הבית איז אַמאָל ערב שבת־פאַרנאַכט געקומען פונם וועג אַהיים. אין דרויסן האָט שוין געהאַט אָנגעהויבן צו ווערן פינצטערלעך, האָט דער ייד איבערגעלאָזט זיין פּעקל בייַם בעל־עגלה און אַליין איז ער אַוועק אַהיים אין גרויס אייליקייט און געבעטן, מ׳זאָל אים צושיקן דאָס פּעקל מיט אַ גויישן שליח. דער שליח האָט שפּעטער געבראַכט דאָס פּעקל, עס אַוועקגעלייגט אין פאַדערשטיבל און נאָכדעם איז ער אַריין צום בעל־הבית אין שטוב און אים אָנגעזאָגט, אַז ער האָט שוין דאָס פּעקל געבראַכט, און דערביי האָט ער געמאָפּעט זייער שווער און זיך געווישט דעם שווייס פונם פּנים מיטן אָרבל פונם העמד.

„וואו־זשע איז דאָס פּעקל? — האָט דער בעל־הבית געפרעגט דעם שליח.

„דאָרט אין פאַדער־שטיבל, — האָט דער שליח געענטפערט, — אַ שווער פּעקל. איך האָב עס קוים דערטראָגן אַהער!...

„ס׳איז אַוודאי ניט מיין פּעקל, — האָט דער בעל־הבית געזאָגט, — ניט אַנדערש נאָר דו האָסט דאָס פאַרביטן...

„ניין, ס׳איז יאָ אייער פּעקל, — האָט דער שליח זיך געעקשנט, — אָט גייט אומיסטן אַריין אין פאַדער־שטיבל, וועט איר זען, אַז ס׳איז אייערס.

„אָבער דער בעל־הבית האָט אינם פאַדער־שטיבל ניט געדאַרפט אַריינגיין צו זען מיט די אויגן, אַז מ׳האָט אים געבראַכט אַ פרעמד פּעקל.

„איך זע דאָס, — האָט ער געזאָגט, — פון דעם וואָס דו סאָפּעסט אַזוי שווער און פון דעם וואָס דו האָלסט אין איין ווישן דעם שווייס פונם פּנים מיטן אָרבל פונם העמד. ווען דו וואָלסט געטראָגן מיין פּעקל, וואָלסטו אַזוי ניט געסאָפּעט, וואָלסטו זיך אַזוי ניט באַאַסן מיט שווייס. וואַרעם מיין פּעקל איז אַ גרינגס און ס׳איז גאָרנישט אַזוי שווער דאָס צו טראָגן...

„דאָס, רבותי, — האָט דער דובנער מגיד געזאָגט, — איז דער משל, און ווייסט איר אויף וועמען ס׳גייט דער נמשל? דער נמשל גייט אויף יענע יידן, וואָס נעמען אויף זיך אַרויף שווערע פּעקלעך, וואָס זיינען גאָר ניט זייערע, נאָר פרעמדע... זיי ווילן פאַרזאָרגן אַ וועלט, וואָס איז גאָר ניט זייערע, און זיי מיינען, אַז זיי טוען דערמיט זייער אַ גוטע זאַך, אָבער דער אויבערשטער זאָגט צו זיי: ניין, קינדער, דאָס זיינען ניט מיינע פּעקלעך!... די תורה, וואָס איך האָב אייך געגעבן אָפּצוהיטן, איז גאָר ניט אַזאַ שווער פּעקל ווי איר מיינט. און

וועז איך זע ווי איר סאָפּעט אַזוי שווער און ווי איר ווישט זיך דעם שווייס פונם פּנים מיטן אָרבל פונם העמד, פֿאַרשטיי איך שוין, אַז דאָס איז ניט פון מיין פּעקל, נאָר פון די פּרעמדע פּעקלעך, וואָס איר טראָגט"...

דער דובנער מגיד איז געווען אַ וועלט־מענטש. ער איז אין זיין לעבן אַ סך אַרומגעפֿאָרן איבער אוקראַינע, ליטע און פוילן, און ער איז אויך געווען אין דייטשלאַנד און דאָרט האָט ער זיך באַקענט מיט משה מענדעלסאָן און יענער האָט פון אים זייער שטאַרק געהאַלטן; ער האָט באַוואונדערט זיין קלוג־שאַפּט, זיין שאַרפזין, און ער האָט אים פאַרגליכן צו דעם גרעסטן גריכישן פאַבל־קינסטלער עזאָפּ. „דאָס איז אַ יידישער עזאָפּ", — האָט דער פילאָסאָף מענדעלסאָן, דער פאָטער פון אויפקלערונג ביי יידן, געזאָגט וועגן דעם פרומען דובנער מגיד ר' יעקב, וואָס האָט אים אַזוי איבערראַשט מיט זיין חכמה און מיט זיין אויסערגעווייניקען טאַלאַנט צו שאַפן משלים.

ווי ס'פירט זיך געווייניקעך, האָט זיין באַרימטקייט צווישן יידן אַרויסגעפון קנאה ביי אַנדערע מגידים פון יענער צייט. און איינמאָל, וועז ער האָט אין דובנע גאָר שטאַרק אויסגענומען מיט אַ דרשה, וואָס ער האָט געהאַלטן אין שול, איז צו־געקומען צו אים אַן אַנדער מגיד, וואָס האָט מיט עטלעכע טעג פריער ניט אויסגענומען מיט אַ דרשה, און מאַכנדיק אַן אַנשטעל, אַז ער איז דאָ קיין שלעכטס ניט אויסן, האָט ער אים געשטעלט אַ פראַגע:

— וואָס איז דער שכל פון דעם וואָס איר נעמט אַלע מאָל אַזוי שטאַרק אויס ביים עולם און איך ניט? דער אמת איז דאָך אַוודאי, אַז איר טראַכט ניט אויס אייערע משלים פון קאָפּ, נאָר איר האָט זיי אַוודאי געפונען ערגעץ אין ספֿרים, אַדער איר האָט זיי פון אימיצן געהערט, און איך טו אויך דאָס זעלבע. איר כאַפּט זיך אַן אַן אַ פּסוק פון דער תורה, אַדער אַן אַ מאמר פון דער גמרא, און איר דרשנט דערויף, און איך טו אויך דאָס זעלבע. איז פאַרוואָס לויפט מען אומעטום הערן אייערע דרשות און מיינע ניט? אדרבא, גיט מיר צו פאָר־שטיין!...

און דער דובנער האָט דאָס אים געגעבן צו פאַרשטיין מיט אַ משל ווי געווייניקעך:

— דאָס — האָט ער געזאָגט, — איז געגליכן צו צוויי גנבים. איינער גנבעט צו אַ פאַרטיקע פּאָר שיך און ער פאַרקויפט זיי בחצי־חינם. מען גיט אים פאָר זיי אַ קערבל, נעמט ער. אים קאָסטן דאָך די שיך גאָרניט, מאַכט דעריבער ניט אויס וויפל מען גיט אים. דער אַנדערער אָבער טוט ניט אַזוי. אויב ער גנבעט, גנבעט ער ניט קיין פאַרטיקע פּאָר שיך, נאָר אַ שטיק רויע פעל. פון דער פעל מאַכט ער לעדער, נאָכדעם נעמט ער די לעדער און שניידט צו לויט אַ מאָס און דערנאָך נייט ער מיט אַן אָל און מיט אַ נאָדל, און ער קלאַפּט אַריין פלעקלעך

וואו מען דאַרף אוּן דאָ גיט ער אַ פּוּץ מיט אַ בערשטל אוּן דאַרט גיט ער אַ שמיר מיט לאָקיר ביז עס קומט אַרויס אַ פּאָר שיינע שיך, אַז עס איז אַ פּאַרגעניגן צו קוקן אויף זיי, אוּן דאָן פּאַרקויפט ער זיי פּאָר צען קערבלעך — אוּן ער, פּאַרשטייט איר מיך, איז שוין ניט קיין גנב, נאָר אַ מייסטער, ממש טאָקע אַ קינסטלער אין זיין פּאַך....

*
**

עס איז ניט אויסצושעפּן דעם קוואַל פּוּן די משלים, וואָס זיינען צעוואַרפּן דאָ אוּן דאַרט אין די ספּרים וואָס זיינען געבליבן פּונם דובנער מגיד — אין „אוהל יעקב", „קול יעקב", „כוכב מיעקב", „אמת ליעקב" אוּן „ספּר המדות", וואָס זיין געטרייער תלמיד אברהם־בעריש פּלאָם, האָט צונויפגעזאַמלט אוּן אַרויסגעגעבן ערשט נאָך זיין טויט. אויך אויף יידיש זיינען זיינע משלים אַרויס אין צוויי בענדער אוּן געזאַמלט האָט זיי דער שריפּטשטעלער תשר"ק (זעווין), אָבער צום באַדויערן האָט ער אין זיי ניט אַריינגעטראָגן דעם סדר, וואָס מען האָט געקענט אַריינטראָגן, וועט מען וואָלט זיך געמומען די מי זיי צונויפּצושטעלן לויט די ענינים אוּן פּראָגן, וואָס ווערן דאַרט אָנגערירט. עס איז דאָך אין דעם יידישן לעבן פּוּן אַכטצנטן יאָרהונדערט ניט געווען קיין איין פּראָגע, וואָס דער דובנער מגיד האָט אין זיינע משלים ניט אָנגערירט, אוּן עס איז ניט געווען קיין איין ווינקל אין דעם יידישן לעבן, וואָס זאָל אים ניט אינטערעסירן. אוּן די ענט־פערס, וואָס ער האָט געגעבן אין זיינע משלים, — אָפילו וועט עס האָט זיך גע־האַנדלט וועגן אַ גאַנץ געווינלעכער זאַך, — זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך אויסגעצייכנט מיט קלוגשאַפּט אוּן וואָס זיינען ווערט מען זאָל זיי געדענקען אוּן אויך איבערזאָגן, וועט מען קען נאָר גענפינען אַ פּאַסיקן נמשל דערצו...

וועט מען האָט דעם דובנער מגיד אַמאָל געפרעגט, פּאַרוואָס ער נעמט גע־צאָלט פּאָר זיינע דרשות, בעת דער עיקר פּוּן זיין כוונה איז דאָך צו זאָגן יידן מוסר אוּן שטראָף־רייד, כדי זיי אויסצוהיטן פּוּן זינד אוּן זיי אַרויספּירן אויפן גוטן וועג, האָט ער זיך געגעבן אַ שפּיל מיט אַ וואָרט, ווי אַן אמתער מייסטער פּוּן שפּראַך, אוּן האָט דערויף געענטפערט:

— וואָס דאַרפּט איר מער, אָפילו גאָט שטראָפט די יידן ניט אומזיסט...

אָפּטמאָל האָט מען געהאַט טענות צום דובנער מגיד, פּאַרוואָס ער שטראָפט אַזוי יידן, פּאַרוואָס ער איז בעסער ניט אַ מליץ־יושר. אוּן אין אַ דרשה, וואָס ער האָט אין דובנע געהאַלטן וועגן דעם, האָט ער אויף די דאָזיקע טענות גע־ענטפערט מיט אַ משל:

„אייגער האָט אַמאָל געהאַט אַ טייער פּוטערל", — האָט ער מיט אַ ניגון אַנ־געהויבן דערציילן אַ מעשה, — „אוּן ער האָט דאָס פּוטערל געמוזט פּאַרמשכונען,

ווייל עס איז אים געגאַנגען זייער שלעכט און דאָס מזל האָט זיך אָפּגעטאָן פון אים. עס איז אַוועק אַ לאַנגע צייט און ער האָט דאָס טייערע פוטערל ניט געקענט אויסקויפן צוריק ביי דעם מלווה, און דער מלווה האָט געזען, אַז עס נעמט קיין סוף ניט, האָט ער געשיקט נאָך אַ שניידער און אים געהייסן צעשנייַדן דאָס פוטערל און דאָס איבערנייַען אויף זיין מאָס. וועלן דער אַרעמער מענטש האָט זיך פון דעם דערוואוסט, איז ער געלאָפן פון איין פריינד צום אַנדערן און פאָר יעדן פון זיי האָט ער געווויינט מיט ביטערע טרערן און געבעטן, זיי זאָלן אים געבן געלט אויסצולייזן דאָס טייערע פוטערל, וואָס ער האָט, נעבעך, געמוזט פאַרזעצן ביי יענעם.

„אָבער זאָג מיר, — האָט אייניער פון די פריינד אים געפרעגט אַ קשיא, — פאַרוואָס האָסטו פריער אַזוי לאַנג געשוויגן? עס איז דאָך שוין אַ צייט זינט דאָס טייערע פוטערל דיינס איז פאַרזעצט, און דו האָסט זיך קיינמאָל ניט געקלאָגט דערויף. איז פאַרוואָס לייגסטו איצטער איין די וועלט? פאַרוואָס קלאָגסטו איצטער דערויף אַזוי שטאַרק?

„און ווייסט איר, רבותי, וואָס דער ארעמער מענטש האָט דערויף געענטפערט?

„איצטער איז גאָר עפּעס אַנדערש, — האָט ער דערויף געענטפערט. — וועו מיין פוטערל איז ביים מלווה נאָך געלעגן גאַנץ, האָב איך נאָך געקענט האָבן אַ האָפענונג, אַז איך וועל עס אויסלייזן. אָבער וועו ער וויל עס צעשנייַדן און איבערמאַכן אויף זיין מאָס, וועל איך דאָך שוין מער אָפּילו קיין האָפענונג ניט קענען האָבן, אַז איך וועל אַמאָל נאָך דאָס טייערע פוטערל קענען אָפּנעמען צוריק, און דערפאַר שריי איך אַזוי, דערפאַר לייג איך איין די וועלט...

„דאָס, רבותי, איז דער משל. און איצט הערט אויס דעם נמשל:

„מיר, יידן, זיינען ביי גאָט דאָס טייערע פוטערל, וואָס ער האָט אָוועקגעגעבן די אומות העולם פאַר אַ משכן צו זיין ביי זיי אין גלות ביז ער וועט אונדז צוריק אויסלייזן און מיר וועלן ווידער קענען זיין אַ פאָלק צווישן פעלקער. און כל־זמן יידן האָבן געלערנט תורה און אָפּגעהיט יידישקייט, האָבן זיי נאָך געקענט האָפן, אַז מען וועט זיי צוריק אויסלייזן; אָבער וועו זיי האָבן זיך אָנגעהויבן דערווייטערן פון יידישקייט, און די גויים האָבן שוין פאַרטראַכט זיי איבערצומאַכן לויט זייער מאָס, וועט דאָך נאָך חלילה, קומען דערצו, אַז יידן וועלן שוין קיינמאָל ניט אויסגעלייזט ווערן. און דערפאַר דאַרף מען שרייַען, דערפאַר דאַרף מען איצטער אַזוי אינעלייגן די וועלט!...“

אין דעם מוסר, אין די שטראָף־רייד, האָט דער דובנער מגיד אויך געקענט אַריינגעבן אַ סך הומאָר אין די דרשות, וואָס ער האָט געהאַלטן. וועו ער האָט איינמאָל נאָך די ימים־נוראים געהאַלטן אַ רעדע וועגן די תפילות פון ראש־

השנה און יום־כיפור, האָט ער זיך אָפגעשטעלט אויף דער תפילה „אָבינו מלכנו". און דערביי האָט ער דערציילט, אַז איינער האָט ביי אים אַמאָל געפרעגט, פֿאַר־וואָס אַלע „אבינו מלכנוס" שרייט מען אויס אויפן קול, און ווען עס קומט צום לעצטן „אבינו מלכנו, חננו וענני כי אין בנו מעשים" (אונזער פֿאָטער, אונזער מלך, דערבאַרעם זיך און ענטפער אונדז, וואַרעם קיין מעשים־טובים האָבן מיר ניט), זאָגט מען דאָס אָפּ שטיל, קוים וואָס מען הערט אַ וואַרט.

„עס איז דאָ אַ טעם דערביי"—האָט ער געזאָגט.—„און איך וועל אייך דערויף ברענגען אַ משל: אַ שניט־קרעמער פון אַ קליין־שטעטל קומט צופֿאַרן אין אַ גרויסער שטאָט קויפן סחורה. גייט ער אַריין אין אַ גרויס געשעפט און מאַכט דערביי אַ גרויסן אָנשטעל: ער דאַרף, זאָגט ער, אַזוי פיל און אַזוי פיל אַרשין לייוונט, אַזוי פיל און אַזוי פיל אַרשין זייד און אַזוי פיל און אַזוי פיל אַרשין סאַמעט. אָלץ וואָס ער זעט נאָר מיט די אויגן, דאַרף ער. עס איז גאָר נישטאָ קיין איין זאַך, וואָס ער זאָל ניט דאַרפן... נו, מיינט מען, אַז ער איז אַוודאי גאָר אַ גרויסער קונה, און מען הויבט אים אָן וויזן כלערליי סאָרטן סחורות, און ער קלייבט אויס וואָס ער דאַרף און הייסט מען זאָל עס אים אייפּאַקן. און ווען אָלץ איז שוין אָפּגעשניטן און אייגעפּאַקט, הויבט ער מיטאַמאָל אָן רעדן גאָר אַנדערש; ער שרייט מער ניט אויפן קול, ער שאָפט זיך מער ניט מיט קיינעם, עס איז שוין גאָרניט דער אָנשטעל וואָס פריער, און צוגייענדיק צום בעל־הבית פון דער גרויסער שניט־קראָם, זאָגט ער צו אים שטילערהייט:

— האָט קיין פֿאַראיבל ניט; קיין געלט האָב איך איצטער ניט. איר וועט זיין אַזוי גוט און מיר געבן די סחורה אויף אַ וועקסל...

„אַזוי איז מיט אונז, ווען מיר קומען צום „אבינו מלכנו". מיר שרייען אויפן קול: „אבינו מלכנו, כתבנו בספר חיים טובים" — פֿאַרשרייב אונז, גאָטעניו, אין דעם בוך פון גוט לעבן! „אבינו מלכנו, כתבנו בספר פּרנסה זכלכלה" — פֿאַרשרייב אונדז, רבונו־של־עולם, אין דעם ספר פון פּרנסה און שפייז! „אבינו מלכנו, כתבנו בספר גאולה וישועה" — פֿאַרשרייב אונז אין דעם בוך פון אויסלייזונג און הילף!... מיר מאַנען אויפן קול און מיר זאָגן בפירוש, אַז דאָס און דאָס ווילן מיר. אָבער ווען עס קומט צום סוף, ווען מען דאַרף באַצאָלן פֿאַר די אַלע זאַכן, זאָגן מיר דעם רבונו־של־עולם שטילערהייט, אַז מיט וואָס צו באַצאָלן האָבן מיר ניט, קיין מעשים טובים פֿאַרמאָגן מיר ניט, איז זאָל ער דערפֿאַר קיין פֿאַראיבל ניט האָבן און אונז געטרויען אויף אַ וועקסל..."

ניט נאָר אין דובנע, נאָר אומעטום, וואוהין דער דובנער מגיד ר' יעקב איז נאָר געקומען, האָט ער געהאַט אַ סך הייסע אָנהענגער, וואָס זיינען צו יעדער צייט געווען גרייט צו לויפן הערן זיינע דרשות. אָפילו די וואָס האָבן ניט געוואָלט ליידן וואָס ער מוסרט אַזוי שטאַרק, האָבן אויך ליב געהאַט זיינע דרשות

צו הערן און זיי האָבן אָנגעקוואָלן פון די משלים, וואָס ער האָט געבראַכט. ער האָט אָבער געהאַט ניט ווייניק שונאים אויך, און צווישן זיי זיינען געווען אַזעלכע, וואָס מען האָט געהאַלטן כּאַר אַפּיקורסים.

האָט אים אַמאָל אין דובנע איינער אַזאַ אַפּיקורס אָפּגעשטעלט אין גאַס און געזאָגט צו אים:

— רבי, מען זאָגט אויף אייך. אַז מיט אייער מוסר, מיט אייערע שטראָפּ־רייד קענט איר יעדן איינעם מאַכן פאַר אַ בעל־תשובה; איז לאָמיר זען, באַווייזט אַ קונץ און זאָגט מיר מוסר און מאַכט מיך אויך פאַר אַ בעל־תשובה...

די חוצפהדיקע האַלטונג פון דעם מענטשן איז דעם דובנער מגיד ניט געפעלן; ער האָט געזען, וויי יענער איז אויסן אָפּצושפּעטן פון אים, האָט ער אים גלייך אויפן אָרט געענטפערט אַזוי:

— גוט, אָבער איידער איך באַווייז אַ קונץ אייך צו מאַכן פאַר אַ בעל־תשובה, וועל איך אייך ברענגען אַ משל. הערט:

— אַ ייד, וואָס האָט כל־ימיו געוואוינט אין אַ קליין שטעטל, איז דאָס ערשטע מאָל אין זיין לעבן געקומען אין אַ גרויסער שטאָט און דאָרט האָט ער דערזען ווי מען פאַרקויפט אין מאַרק בלאָז־זעק. איז אים איינגעפאַלן, אַז עס וואָלט געווען ניט קיין קרומע זאַך צו קויפן דער ווייב אַ מתנה אַ בלאָז־זאַק. וועלן ער איז געקומען צוריק אַהיים אין דעם קליינעם שטעטל, האָט ער מיט שמחה געזאָגט צו זיין ווייב: נאָדיר, מיין ווייב, אַ מתנה! דאָס האָב איך פאַר דיר געקויפט אַ בלאָז־זאַק אָנצוצינדן פייער אין אויוון.

עס איז אַוועק אַ טאָג, לויפט די ווייב אַריין צום מאַן און צעשרייט זיך אויף אים:

— שלומיאל, וואָס דו ביסט! אַ שיינע מתנה האָסטו מיר געבראַכט! איך בלאָז און בלאָז און מען זעט אַפילו ניט קיין סימן פון קיין פייער... שוין איין מאָל אַ בלאָז־זאַק האָסטו מיר געבראַכט!...

איז דער מאַן אַריינגעקומען אין קיך. ער גיט אַ קוק — דער אויוון איז פול מיט קוילן, אָבער אַן אַ פונק פייער.

— נאָרישע יידענע, וואָס דו ביסט! — האָט דער מאַן געלאַכט פון זיין ווייב. — מיטן בלאָז־זאַק קען מען צעבלאָזן אַ פייער וועט עס טליעט נאָך ערגעץ אַ פונק; אָבער וועט עס איז שוין אַפילו קיין פונק אין ערגעץ ניט געבליבן, קען מען בלאָזן און בלאָזן פון הייַנט ביז מאָרגן און עס וועט ניט העלפן...

— אַזוי איז דאָ אויך, — האָט דער דובנער מגיד פאַרטייטשט דעם משל, וואָס ער האָט געבראַכט. — ווען אַ ייד האָט נאָך אין זיך אַפילו ניט מער ווי אייַן פונק יידישקייט, קען איך מיט מיין מוסר צעבלאָזן אין אים אַ פייער און אים מאַכן פאַר אַ בעל־תשובה. ביי אייך אָבער איז דאָס האַרץ פוסט און לייַדיק; עס

איז דאָרט אַפילו קיין איין פונק יידישקייט ניט געבליבן. איז וואָס וועט העלפן דאָס בלאָזן?...

ער איז קיינמאָל קיינעם קיין ענטפער ניט געבליבן שולדיק. און יעדער ענטפער זיינער, פונקט ווי יעדער משל, וואָס ער האָט געבראַכט אין זיינע דרשות, האָט געטראָפן פונקט אין ציל, און ווער עס האָט דאָס נאָר געהערט, האָט עס נאָכדעם איבערדערציילט אַנדערע, און עס איז געווען וואָס איבערצודערציילן, ווייל אין אַלץ, וואָס ער האָט געזאָגט, איז געווען חכמה, שאַרפזין און מאָראַל.

מיט דעם האָט דער דובנער מגיד אַלע זיינע יאָרן אויסגעלעבט. און געשטאָרבן איז ער אין 1804. ער איז דאָן אַלט געווען פיר און זעכציק יאָר. און כאָטש דאָס יידישע לעבן האָט זיך אין משך פון די אַלע דורות שוין אַזוי פיל געביטן, לעבן זיינע משלים נאָך אַלץ אין דער געדעכעניש פון פאָלק. און עס וועלן אַוודאי אַוועק נאָך און נאָך דורות און כל־זמן יידן וועלן נאָר זיין אַ פאָלק אוּן דער גייסט פון יידישקייט וועט לעבן, וועלן זיך אומעטום נאָך געפינען יידן, וואָס וועלן אַמאָל רעדן וועגן אים, וועגן די משלים וואָס ער האָט געבראַכט אין זיינע דרשות, וועגן די ספרים וואָס זיינען פון אים געבליבן. און דער נוסח דערביי וועט זיין דער זעלבער, וואָס איז געווען אין אַלע צייטן:

„דער דובנער מגיד ברענגט אַ משל"...

זשיטאָמיר

צווישן שטעט — פונקט ווי צווישן מענטשן — זיינען פאַראַן אַזעלכע, וואָס האָבן אין זיך עפּעס גאָר אַ באַזונדער מין חשיבות. זשיטאָמיר איז אַזאַ שטאָט.

זי האָט מיט איר חשיבות געהאָט אַ שם אין אַלע יידישע שטעט און שטעטלעך פון רוסלאַנד; מען האָט וועגן איר געערדט מיט גרויס אָפּשיי; מען האָט זי אין געדאַנק פאַרבונדן מיטן סאָמע תוך פונם יידישן לעבן; און אַנדערש האָט עס אין יענע אָמאָליקע צייטן ניט געקענט זיין, ווייל זשיטאָמיר איז געווען צווישן די געציילטע שטעט, וואָס האָבן זוכה געווען צו שטיין אויפן שער־בלאָט פון אַלטע ספרים, וואָס זיינען ביי יידן אַלע מאָל געווען הייליק...

ביז דער רעוואָלוציע פונם יאָר 1917 האָבן זיך כמעט אַ העלפט פון די ספרים, וואָס זיינען אַרויס אין רוסלאַנד, געדרוקט אין זשיטאָמיר. און אומעטום, וואו עס איז נאָר ערגעץ געשטאַנען אַן אַלמער מיט ספרים — צי דאָס איז געווען אין אַ ישיבה, אין אַ בית־המדרש, אַדער אַזוי אין אַ שטוב, וואו מען לערנט, וואו מען שלייפט דעם מוח אין דער תורה, פאָר וועלכער יידן זיינען געגאַנגען אויף קידוש־השם, — האָט מען אויפן פאַדערשטן בלאָט פון אַ סך פון יענע ספרים געקענט זען אָפּגעדרוקט מיט געדיכטע אותיות דעם נאָמען פון דער שטאָט — זשיטאָמיר.

און קיינער פון די לערנער האָט ניט פאַרפעלט זיך גוט צוצוקוקן צו דעם, ווייל אין די אָמאָליקע צייטן איז די שטאָט, וואו אַ ספר האָט זיך געדרוקט, געווען זייער וויכטיק; וועו אַ ייד האָט געקויפט אַ תנ"ך מיט אַלע פּירושים, אַ ש"ס, אַ גאַנג משניותן, מדרשים, אַ שלחן־ערוך אַדער אַ סידור, האָט ער אין זינען געהאָט פריער פון אַלץ אַ קוק צו טאָן אויפן שער־בלאָט און זען אין וואָס פאָר אַ שטאָט דאָס איז געדרוקט געוואָרן. און יעדער שטאָט, וואו עס איז נאָר געווען אַ דרוקערייַ פון אַזעלכע ספרים, האָט געהאָט איר רעפוטאַציע. און זשיטאָמיר האָט אין דעם פּרט געהאָט אַן אַלטע רעפוטאַציע, וואָס איז שוין איבערגעגאַנגען פון דור צו דור, און דאָס האָט איר צוגעגעבן גאָר אַ באַזונדער מין חשיבות.

אַ שטאָט, וואָס שטייט אויף די שער־בלעטער פון אַזויפיל הייליקע ספרים!

און דאָס האָבן אַ סך פרומע יידן אין אוקראַינע, אין דער ליטע, און אין פוילן געווואוסט אַ סך בעסער ווי דאָס וואָס די שטאָט שטייט ביים טייך טעטיערשוו, וואָס איז אַ שטראָם פונם דניעפּר, און דריי און אַכציק מייל פון קיעוו...

די געאָגראַפּיע פון דער שטאָט איז זיי ניט אָנגעגאַנגען. און וואָס שייך די זשיטאָמירער יידן אַליין האָבן זיי אויך ניט געמאָסטן די מיילן צו דער הויפּט־שטאָט פון אוקראַינע, ווייל אין די צייטן פון די צאַרן האָט מען זיי אַהין ניט אַריינגעלאָזט. זיי האָבן דאָרט ניט געהאָט קיין וואוינרעכט.

זשיטאָמיר איז אָן אַלטע שטאָט. אין דער רוסישער געשיכטע ווערט זי צום ערשטן מאָל דערמאָנט אין פאַרבינדונג מיט די געשעענישן פון דעם יאָר 1240, ווען דער טאָטערישער כאַן באַטי האָט זיך מיט זיינע מחנות אַריינגעריסן אין דעם דרום־מערבדיקן טייל פון רוסלאַנד און דאָרט געמאַכט אַ חורבן. די טאָטערן האָבן דאָן אייגענומען קיעוו און פון דאָרט האָבן זיי זיך ווי די הייַ־שעריקן צעשפרייט איבער וואָלין און וואָס פאַר אַ שטאָט זיי זיינען נאָר אַריין האָבן זיי זי חרוב געמאַכט ביז צום גרונט, און צווישן די שטעט, וואָס זיי האָבן חרוב געמאַכט אין יענעם געגענט, איז אויך געווען די שטאָט זשיטאָמיר.

עס איז אַבער פאַראַן אַ סברא, אַז נאָך מיט אַ סך יאָרן איידער עס האָט זיך אָנגעהויבן דאָס אַריינדרינגען פון די טאָטערן קיין רוסלאַנד, איז שוין זשי־טאָמיר געווען אַ וויכטיקע שטאָט; אייניקע דענקען, אַז זי האָט עקסיסטירט נאָך אין דעם ניינטן יאָרהונדערט פון דער היינטיקער צייט־רעכענונג, און דאָס מיינט, אַז זי איז שוין איבער טויזנט יאָר אַלט.

ווי עס איז געווײַנלעך די געשיכטע מיט אַלטע שטעט, וואָס זיינען סטרא־טעגיש וויכטיק, האָט מען זיך איבער זשיטאָמיר געריסן אַלע מאָל ווי עס האָט זיך נאָר אָנגעהויבן אַ מלחמה צווישן לענדער און פעלקער; אָזוי איז זשי־טאָמיר, אינם יאָר 1320, אַריין ווי אַ טייל פון דער ליטווישער מלוכה, וואָס האָט אין יענער צייט פאַרשפרייט איר מאַכט, און שפעטער, אינם יאָר 1569, ווען פוילן איז געוואָרן אַ גרויסע מלוכה, האָט זי די שטאָט זשיטאָמיר און דעם גאַנצן געגנט אָרום און אָרום איינגעשלאָסן אין אירע גרענעצן, און ערשט אין יאָר 1793, בייַ דער צווייטער צעטיילונג פון פוילן, ווען יעקאַטערינע די גרויסע איז געזעסן אויפן רוסישן טראָן, איז זשיטאָמיר צוריק אייגעשלאָסן געוואָרן אין די גרענעצן פון רוסלאַנד און שפעטער איז זי געוואָרן די הויפּט־שטאָט פון וואָלינער גובערניע, און פון דאָן אָן האָט זי אָנגעהויבן וואַקסן, און אינם יאָר 1900 האָט זי שוין געהאָט אַ באַפעלקערונג פון איבער 80 טויזנט מענטשן, און אַ דריטל פון דער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון יידן.

זשיטאָמיר איז אַ שיינע שטאָט. זי געפינט זיך אין איינעם פון די שענסטע געגנטן אין אוקראַינע און זי איז אַרומגערינגלט מיט פעלזן פון גראַניט און אויך

מיט טאָלן און בערג, וואָס מ׳זעט ווייט. דער טייך טיעטיעריעוו, וואָס פאָלט אַריין אין דניעפּר, פאַרכאַפּט דאָס אויג זומער און ווינטער, און ניט איין פאַר־ טרוימטער מענטש האָט שוין דאָרט ביים ברעג זיך געלאָזט פאַרטראָגן זייער ווייט אויף די פליגלען פון זיין פאַנטאַזיע.

די שיינקייט פון דעם גאַנצן געגנט דאָרט אַרום און אַרום האָט געהאָט אַ גרויסע ווירקונג אויף דעם לעבן און שאַפן פון אונזער גרויסן נאַציאָנאַלן דיכטער ח. נ. ביאַליק. דאָרט האָט ער „איינגעזאַפּט די ערשטע איינדרוקן פון וועלט און נאַטור", ווי ער אַליין האָט זיך אויסגעדריקט. דאָרט האָט ער צום ערשטן מאָל דערפילט די באַגייסטערונג, וואָס דערהויבט הויך דעם קינסטלער.

אין אַ קליין דערפל, וואָס הייסט ראַדי און וואָס איז ניט ווייט פון זשיטאָמיר, איז דער גריסער נאַציאָנאַלער דיכטער געבוירן געווארן. און ער שרייבט וועגן דעם:

„ביזן זעקסטן יאָר פון מיין לעבן בין איך געווען אינם דאָרף ראַדי און איך בין דאָרט געוואַקסן צווישן וואַלד און פעלד, אין אַ שטילער היים, און אַלץ אַרום און אַרום איז געווען פול מיט צניעותדיקער שיינקייט פון אַ פשוטער געזונטער נאַטור, וואָס איז צופרידן מיט איר חלק און באַנוגנט זיך מיט ווינציק. שיין פון הימל, ברייטקייט פון פעלד און שטילקייט פון וואַלד, וואָס טענהט אַן וועדטער: באַנעם מיך און זאָג עפּעס וועגן מיר".

אַזוי שילדערט ח. נ. ביאַליק די שיינקייט פון דער נאַטור אין יענעם געגנט, וואָס האָט ביי אים אַרויסגערופן „חזיונות", ווי ער דריקט זיך אויס, און שפּעטער, ווען ער איז געווארן אַ יתום און מ׳האָט אים אַוועקגעפירט צום זיידן קיין זשיטאָמיר, האָט ער דאָרט אויך די זעלביקע זאָנונגען געזען, און נאָכדעם האָט ער זיי אין זיין שאַפן פאַראייביקט.

קלאָרער ווי אין אַלע אַנדערע לידער, וואָס ביאַליק האָט געשאַפן אונטערן אייַנדרוק פון די „חזיונות", וואָס די שיינקייט פון דער נאַטור אַרום זשיטאָמיר האָט ביי אים אַרויסגערופן, איז די שטימונג פונם דיכטער אויסגעדריקט אין זיין ליד „גמדי ליל", וואָס י. שוואַרץ האָט אין זיין יידישער איבערזעצונג אַנגערופן „שרעטעלעך".

„אין ליכט פון לבנה וואָס גיסט זיך
אין בלייכקייט פון נאַכט צאַרט און זויבער —
פאַרשיכורט דאָס האַרץ ווי אַ חלום,
פאַרכישופט די אויגן מיט צויבער;

אין צערטלעכע ליכט פון לבנה —
די וועלט ווערט פאַרזונקען אין שטילקייט

שטעט און שטעטלעך

ס׳דעקט זיך דאָס וועלדל ביים בערגל
אין גליווערדיק ליכט און אין קילקייט;

און צווישן די שאָטנס פון וועלדל
אַ זילבערנע נעץ איז פאַרצויגן —
און ס׳ציטערן ווייך אויף די גרעזער
די רינגען פון ליכט פאַר די אויגן.״

אַזוי שילדערט דער דיכטער אַ לבנה־נאַכט, וואָס האָט זיך אים אייַנגעקריצט אין זכרון אין די צייטן וועו ער האָט געלעבט אין יענעם געגנט פון זשיטאָמיר.

צו דער שיינקייט פון דער נאַטור און אויך צו דעם וואָס זשיטאָמיר איז געווען אַ שטאָט פון תורה, איז זי אויך געווען אַ שטאָט פון השכלה.

נאָך אינם יאָר 1847 איז אין זשיטאָמיר געגרינדעט געווארן די ראַבינער־שול, וואָס איז גלייך געווארן אַ צענטר פון השכלה און ס׳האָבן זיך אַהין געזוכט רייסן אַ סך יידישע יונגעלייט, וואָס זיינען פאַר דער נייער השכלה געווען אַזוי באַגייסטערט, אַז זיי האָבן זי גאָר אַנדערש ניט געוראָפן ווי נאָר ״די טאָכטער פונם הימל״, און דער ערשטער אינספעקטאָר פון דער זשיטאָמירער ראַבינער־שול, וואָס האָט אַרויסגעגעבן ניט ווייניק תלמידים, וואָס האָבן שפעטער פאַרנומען גאָר אַנגעזעענע פלעצער אין יידישן קולטורעלן לעבן, איז געווען דער באַרימטער העברעאישער דיכטער און געלערנטער יעקב אייכענבוים.

אייכענבוים איז געווען אַ גוטער תלמודיסט, אַן אויסגעצייכנטער מאַטעמאַטיקער און אויך זייער אַ טאַלאַנטפולער דיכטער. און די יאָרן, וואָס ער איז געווען דער אינספעקטאָר פון דער זשיטאָמירער ראַבינער־שול, האָט ער געהאַט אַ גרויסן איינפלוס אויף זיינע תלמידים. ער האָט דערצויגן, קען מען זאָגן, אַ גאַנצן דור, וואָס איז שפעטער געגאַנגען אין די וועגן, וואָס ער האָט פאַר זיי אַנגעצייכנט, און אין זשיטאָמיר האָבן זיך צו אים באַצויגן מיט גרויס דרך־ארץ ניט נאָר די משכילים, נאָר אויך די פרומע יידן פון שטאָט; זיי האָבן הויך געשעצט זיין גרויסע לומדות און צוליב דעם האָבן זיי אים מוחל געווען אַ סך זאַכן און אויך דאָס, וואָס ער איז אַ געגאַלטער און היט ניט אַפּ אַלע תרי״ג מצוות פון דער תורה...

צווישן די תלמידים, וואָס די זשיטאָמירער ראַבינער־שול האָט אַרויסגעגעבן, איז אויך געווען אברהם גאָלדפאַדען, דער ״פאַטער פון יידישן טעאַטער.״ און מ׳קען זאָגן, אַז ניט אין דער שטאָט יאַסי, וואָס איז רומעניע, האָט זיך אַנגעהויבן דאָס יידישע טעאַטער, נאָר אין זשיטאָמיר. דאָרט האָט מען געשפילט

די ערשטע יידישע פּאָרשטעלונג — און טאַקע אין דער ראָבינער־שול, וואו אברהם גאָלדפאָדען איז געווען אַ שילער. די תלמידים פון דער ראָבינער־שול האָבן זיך אין יענער ערשטער יידישער פּאָרשטעלונג באַטייליקט, און אויפגע־פירט האָט מען דאָן דר. שלומה עטינגערס פּיעסע „סערקעלע", און געשפילט די ראָלע פון סערקעלע האָט טאַקע אברהם גאָלדפאָדען אליין.

דאָס איז געווען נאָך אינם יאָר 1862, פערצן יאָר פאָר דער גרינדונג פונם יידישן טעאַטער אין יאַסי. דער אינטפּעקטאָר פון דער ראָבינער־שול אין זשי־טאָמיר איז שוין דאָן געווען ניט יעקב אייכענבוים, נאָר אַן אַנדער יידישער געלערנטער, וואָס מהאָט אָריבערגעבראַכט פון פוילן — דער באָרימטער חיים זעליג סלאָנימסקי.

וועגן יענער ערשטער יידישער פּאָרשטעלונג דערציילט דער שריפטשטע־לער אברהם יעקב פּאָפּערנאָ אייניקע גאָנץ אינטערעסאַנטע זאַכן.

„מאָדאָם סלאָנימסקי, — דערציילט פּאָפּערנאָ, — די טאַכטער פון באַ־וואוסטן מאַטעמאַטיקער ר׳ אברהם שטערן פון וואַרשע, איז געווען זייער אַ הויך־געבילדעטע פרוי. אַליין אַן אָסימיליאָטאָרין, האָט זי אָבער מיטגעבראַכט פון וואַרשע, ווי אַ קוריאָז, די יידישע דראַמע „שרהקעלע" פון דר. עטינגער פון זאַמאָשטש. די דראַמע איז איר זייער געפאַלן געווען, פלעגט זי ליב האָבן זי פּאָרצולעזן פאָר באָקאַנטע. דעם זעלבן ווינטער איז איר איינגעפאַלן צו מאַכן אַ ספּעקטאַקל, וואו די דראַמע זאָל געשפילט ווערן דורך די שילער פון דער ראָבינער־שולע" *).

ווייטער דערציילט פּאָפּערנאָ, אַז ביי דער זשיטאָמירער יידישער אינטע־ליגענץ האָט דער פלאָן אין אָנפאָנג „אויסגעזען ווילד". אָבער מ׳האָט די פאָר־שטעלונג דאָך געשפילט, און „דער ספּעקטאַקל האָט געמאַכט אַ פּוראָר. די שילער האָבן זייערע ראָלן גוט געשפילט, נאָר מער פון אַלעמען האָט זיך אויסגע־צייכנט גאָלדענפאָדען (אברהם גאָלדפאָדען), וואָס האָט געשפילט די שווערסטע ראָלע — „סערקעלע".

דאָס איז געווען נאָך אין 1862 און מ׳קען דעריבער זאָגן, אַז דער אָנהויב פון דעם יידישן טעאַטער, וואָס האָט זיך צעשפרייט איבער די אַלע לענדער, וואו יידן געפינען זיך נאָר, איז געמאַכט געוואָרן אין זשיטאָמיר, און דווקא אין דער ראָבינער־שול, אין דעם צענטר פון השכלה, וואו ס׳איז געווען אָנגענומען צו קוקן אויף דער יידישער שפּראַך ווי אויף אַ „זשאַרגאָן".

---

*) די ערשטע יודישע דראַמע און דער ערשטער יודישער ספּעקטאַקל, געדרוקט אין „פּנקס" פון תרע"ג, אונטער דער רעדאַקציע פון ש. ניגער.

*
**

מיט דער קריסטלעכער באַפעלקערונג פון שטאָט און פון די דערפער אַרום דער שטאָט האָבן די יידן פון זשיטאָמיר געלעבט גוט. אָבער אינם יאָר 1905, וועו די צאַרישע רעגירונג האָט מיט אַ באַזונדער מין ברען געגומען העצן צו פאַרמאַכן אויף יידן, האָט זיך אויף זשיטאָמיר אויך אויסגעפאַסן דער זעלבער צאַרן ווי אין אַנדערע שטעט; די באַציאונגען צווישן דער יידישער און דער קריסטלעכער באַפעלקערונג זיינען געווארן אַנגעצויגענע; יידן האָבן אַנגעהויבן מורא צו האָבן צו פאַרן אויף די וועגן, וואָס פירן אין אַנדערע שטעט; עס איז אויך געווען אַ מורא אַרויסצוגיין אין גאַס, ווייל פון מויל צו מויל האָבן זיך געטראָגן קלאַנגען וועגן אַנפאַלן, וואָס זיינען געמאַכט געווארן אויף יידן אין דער גאַס און אויף ישנער גאַס; די שרעק פאר אַ פאַרפאַם האָט זיך געטראָגן אין דער לופט, און דאָן האָבן די זשיטאָמירער יידן אַנגעהויבן צונויפשטעלן אַ זעלבסטשוץ, וואָס זאָל קענען אַרויסווייזן אַ שטאַרקן ווידערשטאַנד אין פאַל פון אַ פאַרפאַם.

באַשטאַנען איז די זעלבסטשוץ פון יידישע אַרבעטער און אויך פון יידישע סטודענטן, וואָס זיינען געווען טעמיק אין דער רעוואָלוציאָנערער און אויך אין דער ציוניסטישער באַוועגונג; יעדער איינער, וואָס האָט זיך אַנגעשלאָסן אין דער זעלבסטשוץ, האָט זיך געמוזט לערנען שיסן פון אַ רעוואָלווער, און געטאָן האָט מען דאָס וויייט אויסער דער שטאָט. אין באַשטימטע שטונדן זיינען זיך מוטיקע יידישע יונגעלייט צונויפגעקומען אַהין און יעדער איינער האָט געהאַט אַ רעוואָלווער ביי זיך און האָט זיך געלערנט שיסן צו טרעפן אין ציל. אין אַנפאַנג האָבן קיין זייטיקע מענטשן פון דעם ניט געוואוסט, אָבער וועו דער סוד איז אַרויס, האָבן קריסטלעכע שוואַרץ־מאהניקעס געגומען פאַרשפרייטן קלאַנגען, אַז די זשיטאָמירער יידישע יונגעלייט לערנען זיך שיסן אויפן קיסרס פאַרטרעט און אַז זיי קלייבן זיך „אויסשעכטן אַלע קריסטן אין זשיטאָמיר".

מהאָט געהאַלטן אין איין גיסן ביימל אויף דעם פייער, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט אַנגעצונדן אין אירע ווילדע העצעס אויף יידן, און וועו ס׳איז אַנגעקומען דער יום־טוב פסח, האָט אויסגעבראָכן דער פאַגראָם וואָס מ׳האָט די גאַנצע צייט צוגעגרייט.

דריי טעג האָט דער פאַגראָם אין זשיטאָמיר דאָן געדויערט — פונם 23טן ביזן 25טן אַפּריל, און אין די דריי טעג זיינען עטלעכע און פערציק יידן דערהרגעט געווארן און אַ צווייי הונדערט זיינען פאַרוואונדעט געווארן. און צווישן די, וואָס זיינען דאָן לייכט פאַרוואונדעט געווארן, איז געווען אויך דער שריפט־שטעלער ש. צ. זעצער. די יידישע זעלבסטשוץ האָט זיך העלדיש און מוטיק גע־

שלאגן מיט די פאַראַמשטשיקעס, און דאָרט וואו די פאַליציי האָט די ווילדע באַנדעס ניט געהאַלפן, האָבן די באַוואָפנטע יידישע יונגעלייט פון דער זעלבסט־שוץ זיי פאַרטריבן; וועו ניט זייער העלדישקייט וואָלט די צאָל פון די יידישע קרבנות זיכער גרויסער. קוקנדיק דעם טויט גלייך אין די אויגן גייענדיק ממש אויף קידוש־השם, זיינען די זשיטאָמירער יידישע יונגעלייט, בעלי־מלאכות, אַרבעטער און סטודענטן, אַרויס מיט גרויסער אין די הענט אומע־טום וואו אַ באַנדע קריסטלעכע כוליגאַנעס האָט זיך נאָר באַוויזן; זיי האָבן זיך געשטעלט אַקעגן, פון אייניקע ערטער האָבן זיי די ווילדע בויאַנעס אינגאַנצן פאַרטריבן, און פופצן פון ־ענע יידישע גבורים זיינען דאָן געפאַלן טויט.

אויך אַ רוסישער יונגער סטודענט אין דעמאָלט געפאַלן טויט באַשיצנדיק די יידן פון זשיטאָמיר מיט גרויסער אין דער האַנט. ער איז אַריין אין דער זעלבסטשוץ גלייך ווי זי האָט זיך נאָר געגרינדעט און ער האָט מקריב גרויסן זיין לעבן איינשטעלנדיק זיך פאַר יידן.

דער נאָמען פון יענעם רוסישן סטודענט איז געווען ניקאָלאַי איוואַנאָוויטש בלינאָוו. ער אין דאָן אינגאַנצן אַלט גרויסן פינף און צוואַנציק יאָר, און איז גרויסן אַ מיטגליד פון דער פאַרטיי סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן. אין זיין איידלקייט האָט ער געהאַלטן פאַר זיין רעוואָלוציאָנערן חוב זיך איינצושטעלן פאַר יידן און ער האָט אַרויסגעוויזן אַ סך מוט דערביי. און וועו ער איז אַריינגעפאַלן אין די הענט פון די פאַראַמשטשיקעס און זיי האָבן אים אָנגעהויבן שלאָגן, האָבן זיי דערביי געשריגן:

„דו ביסט טאָקע אַ פראָוואָסלאָווענער מענטש, אָבער דו ביסט אַ סאָציאַליסט און דאָס איז נאָך ערגער ווי אַ ייד.“

ער איז געפאַלן ווי אַ העלד. און ביי די יידן אין זשיטאָמיר איז זיין נאָמען געבליבן פאַרהייליקט און ער איז פאַרשריבן געוואָרן אינם צעטל פון די קדושים.

*
**

און אין די טעג וועו ס׳האָט אין זשיטאָמיר געבושעוועט דער פאַראַם, האָבן זיך אינם שטעטל טשודנאָוו, וואָס איז ניט ווייט פון זשיטאָמיר, צונויפגע־נומען פערצן בראָוע און מוטיקע יונגעלייט, און נעמענדיק מיט זיך רעוואָלווערן האָבן זיי זיך געלאָזט פאָרן קיין זשיטאָמיר צו העלפן דער דאָרטיקער יידישער זעלבסטשוץ אינם קאַמף קעגן די פאַראַמשטשיקעס. זיי האָבן ניט געקענט בלייבן רואיק אין טשודנאָוו, וועו אין זשיטאָמיר קומט פאַר אַ שחיטה אויף יידן און ס׳איז ביי זיי געבליבן, אַז זיי מוזן גיין העלפן.

אין שטעטל האָט מען זיך גלייך דערוואוסט וועגן דעם און אומעטום האָט

מען דערפון גערעדט, ביז ס׳האָט זיך דערטראָגן צו אַזעלכע, וואָס האָבן דאָס ניט געדאַרפט וויסן און זיי האָבן דאָס שוין באַצייטנס איבערגעגעבן אין די דערפער, וואָס געפינען זיך אויפן וועג קיין זשיטאָמיר.

גויים האָבן דאָס איינער דעם אַנדערן דערציילט, און וואָס מער ס׳איז פון מויל צו מויל געגאַנגען, אַלץ מער האָט זיך עס צעוואַקסן און פּויערים האָבן שוין וועגן דעם גערעדט ווי וועגן אַ גאַנצער מחנה „יידישע רוצחים", וואָס גייען „קוילען פּראַוואָסלאַוונע לייט."

ווען די פערצן יידישע יונגעלייט זיינען אָנגעקומען אין דעם שטעטל טראָיאַנאָוו, וואָס איז אויפן וועג קיין זשיטאָמיר, האָט מען זיי שוין ווייטער ניט געלאָזט גיין; אַ ווילד־צערייצטע באַנדע פּויערים האָט זיי דעם וועג פאַרשטעלט און אויסגעהרגעט צען פון די פערצן, און די איבעריקע פיר זיינען קוים מיטן לעבן אַרויס.

איינצלהייטן וועגן דעם טויט פון יענע צען יידישע מאַרטירער, וואָס זיינען געגאַנגען העלפן זייערע ברידער אין זשיטאָמיר, האָט שפּעטער דערציילט איי־נער פון די פיר געראַטעוועטע, און דאָס דאַרף דאָ איבערגעגעבן ווערן:

„פערצן חברים זיינען מיר געווען. — האָט דערציילט איינער פון די פיר געראַטעוועטע. — מיר זיינען געפאָרן פון טשודנאָוו קיין זשיטאָמיר. ווען מיר זיינען אָנגעקומען קיין טראָיאַנאָוו, האָבן אונז פון אַלע זייטן אַרומגערינגלט קאַצאַפּעס, זיי האָבן אונז באַזוכט די קעשענעס און נאָכדעם האָט מען אונז אַוועק־געפירט און אונז גענומען שלאָגן מיט העק און דובינעס.

„איך האָב מיט מיינע אויגן צוגעזען ווי מיינע חברים פאַלן טויט איינער נאָכן אַנדערן. ביז דער אוריאַדניק איז אָנגעקומען זיינען שוין צען פון מיינע חברים געווען טויט, בלויז פיר זיינען פאַרבליבן לעבן. איך און נאָך דריי.

„דער אוריאַדניק האָט געהייסן, מ׳זאָל אונז אַוועקפירן אין זשיטאָמירער שפּיטאָל, אָבער אויפן וועג האָבן די קאַצאַפּעס אונז אַרויסגעריסן פון די סטראַזשניקעס און אונדז ווידער אָנגעהויבן שלאָגן מכות־רצח. מיך האָט מען גע־בונדן און אַוועקגעטראָגן צום גלח, און ווען דער גלח האָט געבעטן, אַז מ׳זאָל מיך מער ניט שלאָגן, האָט מען זיך אויסגעלאַכט פון אים, און אַוועקלייגנדיק מיך אויף דער ערד, האָט מען מיך ווידער געשלאָגן.

„ווען די סטראַזשניקעס האָבן גענומען טענהן, אַז זיי וועלן דאַרפן אָפּגעבן דין־וחשבון, ווייל זיי האָבן אַ באַפעל, אַז זיי דאַרפן מיך ברענגען קיין זשיטאָמיר, האָבן די קאַצאַפּעס זיך אָנגערופן און האָבן געזאָגט: „נו, אויב ס׳איז שוין יאָ אַזוי, וועלן מיר אים אָפּלאָזן, אָבער איידער מיר לאָזן אים אָפּ, דעם הונט, מוז ער מיט די אייגענע אויגן ווידער אַ קוק טאָן אויף די יידעלעך, וואָס זיינען געקומען מיט אים." און מען האָט מיך צוגעשלעפּט צו מיינע דערהרגעטע חברים.

„איך האָב פאַר זיך דערזען צען טויטע קערפערס... און איך וועל דאָס קיינמאָל אין מיין לעבן ניט פאַרגעסן!

„ביי איינעם איז דער קאָפּ געווען אָפּגעהאַקט. ביי אַ צווייטן איז דער בויך געווען געעפנט, און ביי די אַנדערע זיינען די הענט געווען אָפּגעשניטן... איך בין געפאַלן אין חלשות.“

דאָס איז וואָרט אין וואָרט וואָס איינער פון די גערעטעוועטע האָט דער־ציילט *).

יאָרן לאַנג האָט מען אין זשיטאָמיר געדענקט די נעמען פון די צען יידישע מאַרטירער פון טשודנאָוו. אויך דעם נאָמען פון דעם רוסישן סטודענט בלינאָוו, וועלכער איז געפאַלן אַ קרבן איינשטעלנדיק זיין לעבן פאַר יידן, האָט מען ניט פאַרגעסן.

אָבער די יאָרן זיינען זיך געגאַנגען און נייע, פרישע אומגליקן האָבן אָפּ־געמעקט פון זכרון די אַלטע. עס איז געקומען די ערשטע וועלט־מלחמה פון 1914, און ווייל זשיטאָמיר איז אַ וויכטיקער סטראַטעגישער צענטר, איז די שטאָט גלייך אַריינגעצויגן געוואָרן אין אַ ווילדן אימפּעט פון געשעענישן, וואָס האָבן דאָרט דאָס גאַנצע לעבן צערודערט. אינם יאָר 1918 זיינען די דייטשן אַריין קיין זשיטאָמיר און האָבן דאָרט געמאַכט אַ חורבן און אַרויסגעפירט אַלץ, וואָס זיי האָבן נאָר געקענט; שפּעטער איז די שטאָט איבערגעגאַנגען אין די הענט פון פּעטלוראָס באַנדעס; דאָס איז געווען אין יאָר 1919, אינם מאָנאַט יאַנואַר. און ווי זיי זיינען נאָר אַהין אַריין האָבן זיי דאָרט געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף יידן, וואָס האָט געדויערט דריי טעג — פונם 7טן ביזן 10טן יאַנואַר. דאָס איז געווען דער ערשטער פּאָגראָם אין זשיטאָמיר שוין נאָך דער באָלשעוויסטישער רעוואָלוציע; און נאָכדעם, אין די טעג פון דעם 22טן ביזן 26טן מאַרטש, האָבן די זעלבע באַנדעס, די פּעטליורישע, דאָרט ווידער געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף יידן — איינעם פון די שרעקלעכסטע און בלוטיקסטע פּאָגראָמען אין דער געשיכטע פון די יידן אין אוקראַינע. אין די פּיר טעג, וואָס די שחיטה איז אָנ־געגאַנגען, האָט מען אויסגעשאָכטן ניט ווייניקער ווי דריי הונדערט און זיבעצן יידן.

ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט אין די יאָרן פון דעם גרויסן בירגער־קריג אין רוסלאַנד, האָט זיך אין זשיטאָמיר דאָן אויך געהאַלטן אין אייך בייטן די מאַכט; אויסער די דייטשן, וואָס האָבן די שטאָט באַנומען און אויסגעלידיקט, זיינען דאָרט אין יענער צייט געווען די מחנות פונם העטמאַן סקאָראָפּאַדסקי; אויך

*) זע: С. М. Дубнов. Новейшая История Еврейского Народа. Том третий, стр. 393-394.

די פּאָליאַקן זיינען דאָרט געווען ווען זיי האָבן אינם יאָר 1920 געמאַרשירט אויף קיעוו. ערשט נאָכדעם ווי מ׳האָט די פּאָליאַקן אַרויסגעטריבן, האָט די סאָוועטן־מאַכט זיך דאָרטן באַפעסטיקט. און דאַן האָבן יידן אָנגעהויבן זיך צוצוגעווויינען צו דעם נייעם רעזשים און ביסלעכווייז האָט דאָס לעבן אין זשיטאָמיר זיך איינגעשטעלט און אין 1930 איז שוין דאָרט געווען אַ באַפעלקערונג פון פינף און אַכציק טויזנט, און מער וויניין און דרייסיק פראָצענט פון דער באַפעלקערונג איז באַשטאַנען פון יידן. אָבער פון דעם טראָדיציאָנעלן יידישן לעבן, וואָס האָט דאָרט אַמאָל טיפע וואָרצלען געשלאָגן, זיינען אונטערן דרוק פון דער נייער אָרדענונג בלויז שוואַכע סימנים געבליבן, און די שטאָט זשיטאָמיר שטייט שוין מער ניט אויפן שער־בלאָט פון הייליקע יידישע ספרים...

ניטאָ דאָרט מער אָזעלכע ספרים...

מ׳דרוקט זיי דאָרט ניט מער. ניט אין זשיטאָמיר און ניט אין די אַנדערע שטעט פון לאַנד...

נאָוואָגראד־וואָלינסק (זוויהיל)

ע"ס איז שוין מער ווי הונדערט און פופציק יאָר זינט מ'האָט אָפגעשאָפט דעם פויליש־נאָמען זוויהיל און מ'האָט דער שטאָט געגעבן דעם עכט־רוסישן נאָמען נאָוואָגראַד־וואָלינסק. דאָס איז געווען נאָך דאָן, ווען אויפן טראָן פון דער רוסישער אימפעריע, וואָס האָט אָנגעהויבן ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער, איז געזעסן יעקאָטערינע די צווייטע. פון דאָן אָן זיינען שוין אויף דער וועלט געווג גרויסע ענדערונגען פאָרגעקומען, און דאָס יידישע לעבן אין אַלע לענדער האָט נייע פאָרמען אָנגענומען און זיך אומעטום צוגעפאָסט צום גייסט פון דער נייער צייט. אויך אין דער שטאָט נאָוואָגראַד־וואָלינסק האָט זיך דאָס יידישע לעבן זינט דאָן אַ היפש־ביסל געענדערט. אָבער דער נאָמען פון דער שטאָט איז נאָך ביז היינטיקן טאָג געבליבן דער זעלבער וואָס פון די אַלטע צייטן, ווען וואָלינער גובערניע איז נאָך געווען אַ טייל פון פוילן. און ווען מ'פרעגט אַ נאָוואָגראַד־וואָלינסקער יידן פון וואָנען ער קומט, ווערט ער קיינמאָל ניט זאָגן, אַז ער קומט פון נאָוואָגראַד־וואָלינסק, נאָר — פון זוויהיל.

פון דור צו דור איז ביי די יידן פון יענער שטאָט איבערגעגאַנגען דער אַלטער נאָמען. דעם נייעם נאָמען פון דער שטאָט האָבן זיי ניט אָנגענומען, פונקט ווי זיי וואָלטן אויף אים אַ שטילן חרם אַרויפגעלייגט. און דאָס איז אפשר געווען דערפאַר, וואָס אין די צייטן, ווען אין רוסלאַנד האָבן נאָך געהערשט די צאַרן, האָבן יידן ניט געקענט פילן קיין באַזונדער ליבשאַפט צו דער מלוכה, וואָס האָט זי פאַרפאַלגט און גערודפט. עס איז זיי דעריבער געווען ליבער וויייטער אָנצורופן די שטאָט מיט דעם אַלטן נאָמען, וואָס זיי האָבן איבערגענומען פון די פריערדיקע דורות, אַבי נאָר ניט מיט דעם נייעם נאָמען, וואָס די צאַרישע רעגירונג האָט איר געגעבן...

אין וואָלינער גוב., אַ געגנט וואָס פאַרנעמט 27 טויזנט מיט 600 סקווער מייל, איז נאָוואָגראַד־וואָלינסק צווישן די שענסטע שטעטלעך, און נאָך אינם יאָר 1897 איז שוין דאָרט געווען אַ באַפעלקערונג פון 17טויזנט מענטשן, און קנאַפּע צען טויזנט פון זיי זיינען געווען יידן.

ניט מיטאַמאָל איז די יידישע באַפעלקערונג דאָרט אַזוי אויסגעוואַקסן; ס׳האָט געדויערט אַ סך יאָרן ביז נאָווהאָגראָד־וואָלינסק איז געוואָרן אַ יידישע שטאָט; אינם יאָר 1765, וועלן זי האָט נאָך געהערט צו פוילן, איז די גאַנצע יידישע קהילה דאָרט באַשטאַנען פון ניט מער ווי פינף הונדערט מיט זיבן און זיבעציק שטייער־צאָלער. עס האָט געדויערט 132 יאָר ביז די יידישע באַפעלקערונג האָט דאָרט דערגרייכט די צאָל פון קנאַפּע צען טויזנט נפשות. דאָן האָט מען געקענט זאָגן, אַז נאָווהאָגראָד־וואָלינסק איז געוואָרן אַ יידישע שטאָט, און ווי ס׳פירט זיך געווייגלעך, האָבן יידן אַ סך געהאָלפן אין דעם, אַז די שטאָט זאָל נאָך זשיטאָמיר ווערן אייגע פון די וויכטיקסטע שטעט אין וואָלינער גובערניע.

נאָווהאָגראָד־וואָלינסק שטייט ביים ברעג פון טייך סלוטש. דער ברעג איז דאָרט מיט פעלזן אָרום און אָרום, און ס׳איז פון תמיד אַן געווען אָנגענומען, אַז סטראַטעגיש איז די שטאָט זייער אַ וויכטיקער פונקט, און דערפאַר איז דאָרט שטענדיק געשטאַנען מיליטער, און וועלן מ׳איז נאָר געגאַנגען אין גאָס האָט מען אומעטום געזען סאָלדאַטן.

זומער און ווינטער האָט מען דאָרט אָפט געהערט דאָס געזאַנג פון סאָלדאַטן, וואָס האָבן, אויסגעמושטירטע און מיט ביקסן אויף די אַקסלען, געשפּאַנט אין־בערן וועג. עס איז אין יענעם געזאַנג געווען אַ סך טרויער. מ׳האָט אין דעם געפילט די בענקשאַפט, וואָס נאָגט די הערצער פון: די אַלע יונגע מענטשן, וואָס מ׳האָט צונויפגעטריבן פון וויטע שטעט און דערפער און זיי אַלע אין די זעלבע סאָלדאַטסקע קליידער אָנגעטאָן און זיי די זעלבע לידער געהייסן זינגען. און אַלע מאָל, וועלן מ׳האָט אין שטאָט דערהערט דאָס געזאַנג פון די סאָלדאַטן. האָט מען געטראַכט וועגן די אייגענע קינדער, וואָס זיינען אַוועק „דינען דעם קיסר", און וואָס געפינען זיך איצטער ערגעץ אין וויטע שטעט, אַפּגעריסן פון טאַטע־מאַמע און אויך פון יידן.

און די סאָלדאַטן אויפן וועג האָבן, שפּאַנענדיק צום טאַקט, געזונגען אַ ליד וועגן זייער לעבן — אַ ליד, וואו אייגנער, דער וואָס הויבט אָן דאָס געזאַנג, פרעגט ביי זיי אין וואָס פאַר אַ שטיבעלעך זיי וואוינען, און זיי ענטפערן אים אַלע אינ־איינעם אַז זיי וואוינען ניט אין קיין שטיבעלעך, נאָר אין געצעלטן וויי גריבעלעך; און וועלן ער פרעגט ביי זיי וועגן זייערע שוועסטער און בריידער, ענטפערן זיי אים, אַז זיי האָבן דאָ ניט קיין שוועסטער און בריידער אויך דער ערד, נאָר אַ שאַר־פע שפּיז און אַ שאַרפע שווערד...

אַ שווערן אומעט אויף אַלעמען לאָזט איבער דאָס געזאַנג פון די סאָלדאַטן. און יידישע בחורים, וואָס דאַרפן זיך הייַנטיקס יאָ שוין שטעלן צום פריזיוו און גיין „דינען פאָניען", זוערן נאָך מער פאַרזאָרגט, און פונקט ווי די סאָלדאַטן,

דריקן זיי אויך אויס זייער טרויער אין געזאַנג, אָבער גאָר אויף אַן אַנדער שטייגער:

„אוי, פירט מען מיך אַריין
אין דעם ערשטן צימער,
אוי, אין דעם ערשטן צימער.
און מען זאָגט מיר אָן די בשורה:
כ׳האָב געצויגן אַ קליינעם נומער.
אַז אָך און אַז וויי איז צו מיינע יאָר,
וואָס איך בין גאָר אַלט געוואָרן
איין און צוואַנציק יאָר.“

אויך אויף די יידישע מיידלעך פון נאָוואָגראַד־וואָלינסק האָט דאָס געזאַנג פון די אויסגעמושטירטע סאָלדאַטן אויפן וועג ניט איינמאָל אָנגעיאָגט אַ טרויער, און די, וואָס זיינען שוין געשטאַנען אין שידוכים, אָדער געפירט ליבעס שטילער־הייט, האָבן, זיצנדיק געבויגן איבער אַ שטיק לייוונט, אָדער איבער אַ שטיקל סאַמעט, וואָס זיי האָבן געהאַלטן אין אויסנייען, אויסגעדריקט דעם טרויער אויף זייער שטייגער און אויך אין געזאַנג:

„מיין האַרץ, מיין האַרץ, וויינט אין מיר,
ווייל איך דאַרף זיך שיידן איצט מיט דיר
מיינע געדאַנקען — אַהין־אַהער,
ווייל מיט דיר צעשיידן זיך איז מיר שווער
אוי, מיינע געדאַנקען — אַהין־אַהער;
מיט דיר צעשיידן זיך איז מיר שווער.“

אויך צו דער טשערנאָבילער קלויז האָט זיך דערטראָגן דאָס געזאַנג פון די סאָלדאַטן, וואָס האָבן, אויסגעמושטירטע און מיט ביקסן אויף די אַקסלען, אַזוי אָפט געשפּאַנט איבערן וועג. אין יענער קלויז, וואו יידן האָבן אַמאָל געלערנט מיט גרויס התמדה, זיינען צווישן די לערנער אויך געווען אַזעלכע, וואָס האָבן זיך נאָך געדאַרפט שטעלן צום פּריזיוו, און ווען זיי האָבן פון דערווייטנס דערהערט דאָס געזאַנג פון די סאָלדאַטן, האָבן זיי נאָך מיט מער טרויער אויסגעזונגען:

„אוי, אָמר רבאָ, אוי, תנו רבנן!...“

צווישן יענע מתמידים־לערנער, וואָס דער גרויסער דיכטער ח. נ. ביאַליק האָט פאַראייביקט אין זיין פּאָעמע „המתמיד“, איז אַמאָל אויך געווען מרדכי זאב פייערבערג, דער זון פון דעם נאָוואָגראַד־וואָלינסקער שוחט, וואָס האָט גע־האַט אַ נאָמען פון זייער אַ פרומען חסיד.

אַ יונגער מענטש פון דריי און צוואַנציק יאָר איז מ. ז. פייערבערג געווען ווען ער האָט אָנגעהויבן ווערן באַרימט אין דער העברעאישער ליטעראַטור. דאָס איז געווען אינם יאָר 1897. פייערבערג איז שוין דאָן געווען קראַנק אויף שווינדזוכט און ווען ער איז פון נאַוואַגראַד־וואָלינסק געפאָרן קיין וואַרשע זיך קורירן, האָט ער זיך דאָרט באַקענט מיט נחום סאָקאָלאָוו, און יענער האָט אים אונטערגעגעבן אַ סך מוט צו שרייבן, נאָכדעם ווי ער האָט אין מאָנוסקריפט איבערגעלייענט די ערשטע דערציילונג זיינע.

נאָך איידער מ. ז. פייערבערג איז געווארן אַ שרייבער, אין די צייטן ווען ער האָט נאָך געלערנט אין קלויז אינאיינעם מיט אַנדערע נאַוואַגראַד־וואָלינסקער מתמידים, וואָס זיינען געווען שטאַרק פאַרטאָן אין לערנען, האָט מען אין שטאָט שוין אָנגעהויבן רעדן, אַז ער שניידט זיך אויף אַן אַפיקורס, און שפּעטער, ווען מ׳האָט זיך דערוואוסט, אַז ער לערנט מיט התמדה אַזעלכע ספרים ווי ר׳ יהודה הלוים „כוזרי״ און ר׳ נחמן קראָכמאַלס „מורה נבוכי הזמן״, האָט מען אין נאַוואַגראַד־וואָלינסק שוין געזאָגט, אַז ער איז אַרויס לתרבות רעה און אַז ווער ווייסט אויף וואָס פאַר אַ וועג ער וועט נאָך אַוועק...

ווען מ. ז. פייערבערג איז געווארן אַן אַפיקורס, איז ער ניט געגאַנגען אין די אויסגעטראַטענע וועגן פון יענעם מין אַפיקורסים, וואָס טרייסלען פון זיך באַלד אינגאַנצן אַפ דאָס אַלטע און גיבן זיך מיט ברען אַ כאַפּ פאַר דעם נייעם. ער איז ניט געווען פון די, וואָס צעשטערן, נאָר פון די, וואָס בויען; ער איז ניט געווען פון די, וואָס מעקן אויס די פאַרגאַנגענהייט, נאָר פון די, וואָס זוכן אַ וועג ווי אַזוי זי צו פאַרבינדן מיט דער צוקונפט און אויך מיט דעם איצטיקן לעבן פונם פאָלק...

אין די ווערק, וואָס ער האָט געשריבן אין יענער צייט, און דער עיקר אין זיין דערציילונג „לאָן״ (וואוהין), קען מען זען ווי שווער ס׳האָבן אים גע־פייניקט די ספקות, די צווייפלען, וואָס האָבן זיך אויפגעוועקט אין זיין מוח נאָכ־דעם ווי ער האָט שוין מער ניט געקענט זיין אַזאַ גלויביקער ווי פריער. רעדנדיק ווענן די אַלטע ספרים, וואָס ער האָט געלערנט מיט אַזאַ התמדה אין די אַלע יאָרן, וואָס ער איז געזעסן אין קלויז, שטעלט ער די פראַגע: וואָס וועט ער געפינען אין אָט דעם גרויסן ים, ווען ער וועט זיך שוין צושלאָגן צום תהום? ער וויל ניט פאַרוועלקט ווערן אין שימל; ער רייסט זיך צום לעבן, צו שיינקייט, צו דער ברייטער נאַטור, וואָס ער האָט אַזוי ליב; ער וויל ניט זיין געפּענטעט, ער וויל זיין פריי, עס ציט אים צו אַ נייַ לעבן, וואָס רייצט אַזוי שטאַרק זיין פאַנטאַזיע; אין דער זעלבער צייט אַבער ציט עס אים דאָך צוריק צום אַלטן און ער ווייסט, אַז פון דאָרט שטראָמט דער גייסט פון דורות און אַז פון דאָרט ציט די יניקה

דאָס גאַנצע פאָלק, וואָס קען איבערקומען אָלע שטורעמס און דאָך ניט אונ־טערגיין.

פייערבערג האָט געקוקט מיט פאַראַכטונג אויף די וואָס ווערן אַזוי באַ־גייסטערט פאַר דעם נייעם, אַז זיי וואַרפן פון זיך אינגאַנצן אַראָפּ דאָס אַלטע און זיי דערווייטערן זיך פונם פאָלק און פון זיין פאַרגאַנגענהייט. אין אַזעלכע וועגן האָט ער ניט געקענט גיין, ניט אין דער ליטעראַטור און ניט אין לעבן. ער איז אין דער נאַטור געווען אַן איידעלער מענטש מיט זייער אַ הויכער מאָראַל. ווי אַ יידּ, האָט ער זיך געפילט צוגעבונדן מיט טויזנטער פעדים צום תוך פון יידישקייט און אויך צום יידישן פאָלק, און רעדנדיק וועגן די, וואָס רייסן זיך אָפּ פון פאָלק דערפאַר וואָס ס׳ציט זיי צו דער ברייטער וועלט, דער גרויסער, זאָגט ער: „איידער זיין אַ לייב צווישן לייבן, וועל איך זיך שוין בעסער לאָזן פאַרצוקן אינאיינעם מיט די שאָף".

פון אַלץ, וואָס מ׳וויסט וועגן פייערבערגן, אין די יאָרן ווען ער האָט געלעבט און געשאַפן אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק, איז קלאָר, אַז ער איז געווען די פאַר־קערפערונג פון צאַרטקייט און אין דער זעלבער צייט אויך דער מוסטער פון יענעם מין פאַרשטאַנד, וואָס האָלט שטענדיק אין איין זוכן און וואָס באַרואיקט זיך ניט אָפילו דאָן ווען ער דערגרונטעוועט זיך צו עפעס.

ער האָט מיט זיין לעבן און שאַפן אויסגעדריקט ניט נאָר זיין אייגענעם געמיטס־צושטאַנד, נאָר אויך דעם געמיטס־צושטאַנד פון דער גאַנצער ניי־אויפגעקומענער יידישער אינטעליגענץ פון יענער צייט. אין זייַנע ווערק שפּיגלט זיך אָפּ די שטימונג פון אַ גאַנצן דור, פון אַ יונגן דור, וואָס איז צעריסן געווארן צווישן צוויי וועלטן. ס׳איז דעריבער קיין וואונדער ניט געווען וואָס אַרום אים האָבן זיך אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק דעמאָלט געווארעמט די בעסטע און איידלסטע יידישע יונגעלייט פון יענער צייט, די אָלע, וואָס האָבן געוויזן סימנים, אַז פון זיי וועט שוין געווויס עפעס אַרויסקומען און זיי וועלן אַוודאי קריגן אַ נאָמען בייַ יידן. און צווישן יענע יונגעלייט איז אויך געווען ש. צ. זעצער. דער יידיש־העברעאישער שריפטשטעלער און פאַרשער, וועלכער איז מיט זעקס יאָר יינגער פון פייערבערגן.

ניט מער ווי צוויי יאָר האָט מ. ז. פייערבערג געשריבן. אַ קראַנקער, און אין גרויס אַרעמקייט, האָט ער שווער געאַרבעט זיך צו דערהאַלטן בייַם לעבן. ער האָט דאָן אויך געקליבן מאַטעריאַלן פאַר אַ גרויסער היסטאָרישער נאָוועלע, וואָס זאָל זיין געבויט אויפן לעבן פון בעל־שם־טוב, אָבער ער האָט דאָס ווערק ניט אָנגעשריבן. אינם יאָר 1899 איז ער געשטאָרבן. און אָלט געווען איז ער דאָן ניט מער ווי פינף און צוואַנציק יאָר.

בלויז איין בוך האָט מ. ז. פייערבערג נאָך זיך איבערגעלאָזן. אָבער גרויס,

זייער גרויס איז געווען דער איינפלוס, וואָס דער איינציקער בוך זיינער האָט געהאַט אויף די העברעאישע לעזער פון זיין דור און אויך אויף די, וואָס זיינען געקומען שפּעטער. וואו מ׳האָט נאָר געלייענט העברעאיש און וואו מ׳האָט זיך נאָך אינטערעסירט מיט די שטימונגען פון דער נייער יידישער אינטעליגענץ, וואָס קומט פון בית־המדרש, אָדער פון דער קלויז, און רייסט זיך אין דער ברייטער וועלט אַריין, האָט מרדכי זאב פייערבערגס בוך אויך געמוזט זיין אויפן טיש, און מ׳האָט וועגן דעם דיסקוסיעס געפירט, און מ׳האָט דעם „לאָן" גע־לייענט ווידעראַמאָל און אָבעראַמאָל, און אַלע האָבן זיך זייער שטאַרק אינטערע־סירט מיט דעם שרייבער, וואָס האָט מיט זיינע ווערק אַרויסגערופן אַזוי פיל שטימונגען און געדאַנקען, און וואָס איז אַזוי יונג געשטאָרבן אין דער שטאָט נאָוואָגראַד־וואָלינסק.

אויך אַזעלכע, וואָס האָבן קיין העברעאיש ניט געקענט, האָבן זיך שטאַרק אינטערעסירט מיט פייערבערגס לעבן און שאַפן, ווייל אַ לאַנגע צייט האָבן זיך אַרום אים און אַרום זיין לעבן אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק גאַנצע לעגענדעס גע־וועבט. מ׳האָט זיינע ווערק איבערגעזעצט אויף רוסיש, אויף פּויליש, אויף דייטש און אויך אויף ענגליש. און אַלעמאָל, ווען מ׳האָט וועגן פייערבערגן גערעדט, אָדער געשריבן, האָט מען אויך דערמאָנט די שטאָט, וואו ער איז געבוירן גע־וואָרן און געשטאָרבן, און מ׳האָט דערציילט אין וואָס פאַר אַן אַטמאָספערע ער האָט דאָרט געלעבט און וואָס פאַר אַ גרויסן איינפלוס ער האָט דאָרט געהאַט, סיי ביי זיין לעבן און אויך נאָכן טויט.

פייערבערגס נאָמען האָט ניט ווייניק געהאָלפן אין דעם, אַז זיין געבורטס־שטאָט זאָל ווערן באַרימט אין די קרייזן פון דער יידישער אינטעליגענץ ווי אַ שטאָט פון תורה און חכמה. און נאָך ביז היינטיקן טאָג קען מען צווישן די זוויהילער לאַנדסלייט, וואָס זיינען שוין אַ סך יאָרן אין אַמעריקע, געפינען אַזעלכע, וואָס גיבן צו, אַז אויב זיי קענען נאָך איצט אויך לערנען, האָבן זיי דער־פאַר צו פאַרדאַנקען פייערבערגס איינפלוס, וואָס האָט זיך געפילט אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק אַ סך יאָרן נאָכן טויט פונם יונגן שריפטשטעלער. זיי טראָגן נאָך איצט אויף זיך דעם שטעמפּל פון פייערבערגס איינפלוס; דער באַוואוסטזיין אַליין, אַז זיי קומען פון דער זעלבער שטאָט, וואו מרדכי זאב פייערבערג, עליו־השלום, האָט געלעבט און געשאַפן, איז געווען גענוג, אַז זיי זאָלן זיך פילן נאָך מער צוגע־בונדן צו אַלץ, וואָס ס׳איז נאָר פאַרבונדן מיט יידישן גייסט און אויך מיטן לעבן פונם יידישן פאָלק.

***

אין דער רוסישער געשיכטע ווערט נאָוואָגראַד־וואָלינסק דערמאָנט בלויז איין מאָל, אין פאַרבינדונג מיט די בלוטיקע כמעלניצקי־שחיטות אין די יאָרן פון

ת"ח זת"ט. עס ווערט דערציילט, אַז אינם יאָר ת"ח (1648), האָט מאַקסים קריי־ וואָנאָס, אייגנער פון כמעלניצקיס אַטאַמאַנען, געמאַכט אַן אָנפאַל אויף דער שטאָט פּאָלאָנע און זיינע קאָזאַקן האָבן דאָרט אויסגעשאָכטן צען טויזנט יידן. נאָכדעם איז קריוואָנאָס, "אָ מענטש אָ ברוטאַלער און אָן אָנגעכמורעטער", ווי דער היס־ טאָריקער באָטיושקאָוו רופט אים אָן, אָווטק קיין אָלט־קאָנסטאַנטין מיט אַ טייל פון זיינע קאָזאַקע חיילות, און די איבעריקע "האָבן זיך אַ לאָז געטאָן אויף זוויאָגעל" *).

אָזוי ווערט דערציילט אין דער רוסישער געשיכטע, וואו נאָווגראַד־ וואָלינסק ווערט אָנגערופן "זוויאָגעל". ס'ווערט אָבער אין ערגעץ ניט דער־ מאָנט וועגן אַ שחיטה פון כמעלניצקיס באַנדעס אויף יידן אין זויהיל, און דאָס גיט אַ גרונט צו גלויבן, אַז די יידן פון שטעטל זיינען אָוודאי נאָך פריער אָנט־ לאָפן קיין פּאָלאָנע, ווייל דאָרט איז אָרום דער שטאָט געווען אַ פעסטונג. און געווויינלעך פלעגן יידן דאָן פון ניט־באַפעסטיקטע שטעטלעך לויפן אַהין, וואו ס'איז יאָ געווען אַ פעסטונג; מען האָט געהאָפט, אַז דאָרט וועט מען זיין זיכערער מיטן לעבן, ווייל די רוצחים וועלן אַהין אפשר ניט קענען צו־ קומען.

פון דעם אַליין, וואָס ס'ווערט אָנגעגעבן, אַז כמעלניצקיס באַנדעס האָבן אין פּאָלאָנע אַליין אומגעבראַכט צען טויזנט יידן, קען מען דרינגען, אַז ס'זיינען דאָרט געווען אַ סך אָנגעלאָפענע פון אַנדערע שטעט, און אָוודאי אויך פון דער נאָווגראַד־וואָלינסק, וואָס האָט דעמאָלט נאָך געהייסן זוויאָגעל. אין פּאָלאָנע אַליין זיינען דאָן אָזוי פיל יידן ניט געווען.

דאָס זעלבע איז אויך געשען אין טולטשין, אין נעמיראָוו און אויך אין די אַנדערע שטעט, וואוהין יידן פון די ניט־באַפעסטיקטע שטעט זיינען געלאָפן זוכן שוץ אין יענע פינצטערע צייטן פון באַגדאָן כמעלניצקי און זיינע באַנדעס.

אַפילו נאָכדעם ווי דער צאָרן האָט זיך שוין געהאָט איינגעשטילט, האָבן יידן נאָך אַלץ מורא געהאָט זיך אומצוקערן אין די שטעט, פון וואָנען זיי זיינען פריער אָנטלאָפן. און דערמיט אָוודאי דערקלערט זיך דער פאַקט, וואָס עס זיינען אָווטק אָזוי פיל יאָרן און זוויהיל איז אַלץ ניט געוואָקסן. אַנדערש קען מען ניט פאַרשטיין פאַרוואָס מיט אָזוי פיל יאָרן שפּעטער, אין 1765, איז די גאָנצע יידישע באַפעלקערונג דאָרט באַשטאָנען פון ניט מער ווי פינף הונדערט מיט זיבן און זיבעציק שטייער־צאָלער, ווי עס איז שוין דערמאָנט געוואָרן פריער.

אַ סך אָרויסגעהאָלפן אין דעם, אַז די שטאָט זאָל ווערן גרעסער האָבן די

---

*) זע: П. Н. Батюшков, Волынь, Исторические судьбы юго-запад- ного края, стр. 170.

גרויסע יאָרידן, וואָס מ׳האָט דאָרט איינגעפירט. אויף יעדן יאָריד אַזאַ זיינען פון אַלע אַרומיקע דערפער געקומען אַ סך פויערים. אויף פון די נאָענטע שטעטלעך איז מען אַהין אויף די יאָרידן געקומען, און מ׳האָט געקויפט און פאַרקויפט, און סוחרים האָבן געהאַנדלט מיט ווייץ און קאָרן, מיט צוקער, מיט פעל, מיט לעדער, און אויף יעדן יאָריד האָט מען געקענט קריגן אַלץ, וואָס אַ מויל קען נאָר אַרויסרעדן און אַלץ וואָס נאָר דאָס האָרץ גלוסט.

אַזוי ווי אין אַלע אַנדערע אוקראַיניש שטעטלעך, וואָס זיינען אַרומגעריגלט מיט פעלדער און גערטנער און וואו ס׳געפינען זיך קליינע זאַוואָדן, מילן, קראָמען און אויך בעלי־מלאכות, וואָס מאַכן אַלץ צו פאַרקויפן אויפן מאַרק.

וועג נאַוואַגראַד־וואָלינסק האָט אַנגעהויבן ווערן אַ גרעסערע שטאָט, האָט מען די גאַסן דאָרט געגעבן נעמען און דאָן האָבן אייניקע גאַסן געקראָגן אַזעלכע נעמען, אַז ס׳האָט געקענט הייסן, אַז דער עיקר איז ניט דאָס וואָס זיי פירן ערגעץ אין שטאָט, נאָר דאָס וואָס זיי פירן אַרויס ערגעץ פון דער שטאָט.

איין גאַס האָט געקראָגן דעם נאָמען „די זשיטאָמירער גאַס", און דאָס האָט געמיינט, אַז זי פירט צו דעם וועג, אויף וועלכן מ׳קען פון נאַוואַגראַד־וואָלינסק פאָרן קיין זשיטאָמיר.

אַ צווייטע גאַס האָט געקראָגן דעם נאָמען „די פאָלאָנער גאַס", און דאָס האָט געהייסן, אַז זי פירט צו דעם וועג, אויף וועלכן מ׳פאָרט קיין פאָלאָנע.

אַזוי אויך אַנדערע גאַסן. און ס׳איז אויסגעקומען ווי זיי, די גאַסן, וואָס פירן אַרויס אויף וועגן, וואָלטן שטענדיק דערמאָנט די איינוואוינער פון שטאָט, אַז ס׳איז ניט גוט צו זיצן צו לאַנג אויף איין אָרט און אַז ס׳וועט זיין בעסער וועג מ׳וועט ערגעץ אַרויספאָרן אין דער ברייטער וועלט אַריין...

און מ׳איז טאַקע געפאָרן. וואָרעם צווישן די יונגע מענטשן אין נאַוואַגראַד־וואָלינסק זיינען שטענדיק געווען גענוג אַזעלכע, וואָס האָבן זיך ערגעץ געריסן און עפּעס געוואָלט, און ווי נאָר זיי האָבן געקראָגן אַ מעגלעכקייט צו פאַרווירקלעכן זייערע טרוימען, זיינען זיי אַוועק פון דער היים און האָבן זיך געלאָזט פאָרן. און געפאָרן איז מען לערנען. ווער — אין אַ ישיבה, ווער — אין אַ גימנאַזיע, און וועג מ׳איז שפּעטער געקומען צוריק, האָט מען פון די ווייטע שטעט גערבראָכט נייע אידעען און מ׳האָט זיי פאַרשפּרייט צווישן די אַנדערע, וואָס האָבן זיך אויך ערגעץ גערישן און עפּעס געוואָלט, נאָר ניט געהאַט די מעגלעכקייט אַוועקצופאָרן אין די שטעט, וואוהין זיי האָבן געוואָלט פאָרן.

אויך קיין אַמעריקע איז מען געפאָרן, און שפּעטער האָבן פון דאָרט אַנגעהויבן אַזעלכע בריוו, אַז ס׳איז גאָר קיין וואונדער ניט געווען וואָס אַפילו די, וואָס האָבן פריער קיינמאָל ניט געטראַכט וועגן פאָרן אין דעם ווייטן

לאַנד, האָבן שוין אויך אָנגעהויבן טראַכטן דערפון. אין די בריוו, וואָס זיינען פון דאָרט אָנגעקומען, האָט מען דערציילט וואונדער וועגן דעם לעבן אין דעם ווייטן לאַנד און מ׳האָט דערמאָנט נעמען פון מענטשן, אויף וועלכע קיינער אין נאָוואָגראַד וואָלינסק האָט זיך פריער כמעט ניט אומגעקוקט: דער און דער, אַן אָרעם יינגל פון נאָוואָגראַד־וואָלינסק, איז שוין אין אַמעריקע אַ דאָקטאָר; יענער און יענער, אַן אָרעמער בעל־מלאכה, אויף וועמען מ׳האָט אין שטאָט געקוקט פון אויבן אַראָפּ, איז איצט אַ גרויסער גביר אין אַמעריקע; ער האָט שוין אַן אייגענע פאַבריק, און ס׳וויזט זיך אָרויס, אַז ער איז ניט נאָר זייער אַ פּעאיקער מענטש, נאָר אויך זייער אַן איידעלער מענטש און ער העלפט אָרויס מיט אַ ברייטער האַנט די אָרעמע לאַנדסלייט, וואָס פלאָגן זיך נאָך דערווייל אין דעם נייעם לאַנד. און דער עיקר — אַמעריקע איז אַ פריי לאַנד; אָרעם און רייך איז דאָרט גלייך, און ס׳איז ניטאָ קיין אונטערשייד צווישן גוי און ייד; פּאָרן קען מען דאָרט אומעטום אַן אַ פּאַספּאָרט; ס׳זיינען דאָרט גאָר אינגאַנצן ניטאָ קיין פּאַספּאָרטן, און פאָר אַ פּאָליצייסקן האָט מען קיין מורא ניט, און אַ ייד פילט זיך דאָרט פריי און ער קען ווערן אַ „מיראָוואי סודיא״ (אַ ריכטער) און אָפילו אַ גובערנאַטאָר. ס׳זיינען ניטאָ קיין באַזונדערע געזעצן קעגן יידן...

מיט דעם האָט מען אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק מקנא געווען די יידן אין אַמעריקע נאָך מער ווי דערמיט וואָס אַן אָרעמאַן קען דאָרט ווערן רייך, וויל ווי אין אַ סך אַנדערע שטעט האָט מען דאָרט נאָך גוט געדענקט די שרעק און די מורא, וואָס איז אָרויפגעפאַלן אויף אָלעמען אין יענע פינצטערע טעג פון אַק־טאָבער, 1905, וועו ס׳האָבן זיך אין רוסלאַנד אָנגעהויבן די פּאָגראָמען גלייך נאָכדעם ווי דער צאָר האָט געגעבן דעם פּאָלק אַ „קאָנסטיטוציע״.

אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק האָט מען נאָך אַלץ מורא געהאַט פאָר אַ פּאָגראָם, און מער ווי פאָר אָלע אַנדערע האָט מען זיך דאָן געשראָקן פאָר די סיסלער גויים, וועלכע פלעגן אויף זייערע וועגענער פירן „באבולא־פּאַפּיר״ פון דעם פאַבריקל, וואָס איז געשטאַנען אויסער דער שטאָט.

זייער ביטערע יונגען זיינען זיי געווען, די סיסלער גויים, וואָס האָבן געפירט דאָס „באַבולאַ־פּאַפּיר״ פון דעם פאַבריקל. וואו זיי האָבן זיך נאָר אָפּ־געשטעלט, האָבן זיי זיך פאָרטשעפּעט מיט יידן און געזוכט אַ געלעגנהייט אַרויסצורופן אַ געשלעג, און געזאָגט האָט מען, אַז צווישן זיי צופּינט זיך אייגער אַן אונטערגעשיקטער, וואָס העצט זיי צו מאַכן אַ פּאָגראָם אויף יידן אין נאָוואָ־גראַד־וואָלינסק און אַז ס׳איז שוין אָפילו באַשטימט אַ טאָג, וועו דער פּאָגראָם זאָל זיך אָנהויבן.

דאָן איז אין נאָוואָגראַד־וואָלינסק גלייך געגרינדעט געווארן אַ זעלבסט־שוץ און ס׳האָבן זיך אין איר אָנגעשלאָסן די אָלע יידישע יונגעלייט, וואָס

פריער פלעגן זיי זיך געווינלעך אַרומרייסן צווישן זיך, שפּאַצירנדיק אין די זומערדיקע אויפדערנאַכטן אין דעם שיינעם גאַרטן, וואָס געפינט זיך אין צענטער פון שטאָט; דאָרט, אין יענעם שיינעם גאַרטן, מיט וועלכן די נאַוואַגראַד־וואָלינסקער האָבן זיך שטענדיק שטאַרק איבערגענומען, פלעגן די בונדאָוצעס זיך אָפט אַרומקריגן מיט די ציוניסטן, און די סאָציאַל־דעמאָקראַטן האָבן זיך געמפּערט מיט די סאָציאַליסטן־רעוואָלוציאָנערן; אויך „סעימאָוצעס" און טעריטאָריאַליסטן האָבן ניט אויסגעפעלט, און ס'האָט קיינמאָל קיין שלום ניט געקענט זיין צווישן די אַלע יידישע יונגעלייט, וואָס האָבן געהערט צו פאַרשיידענע פּאַרטייען און אַלץ געזוכט אַן אויסלייזונג פּאַרן יידישן פּאָלק און פּאַר אַלע אַרעמע און אונטערדריקטע...

אָבער ווי נאָר מ'האָט דערהערט, אַז ס'האָלט ביי אַ פּאָגראָם אין נאַוואַגראַדוואָלינסק און אַז ס'איז שוין אָפּילו באַשטימט אַ טאָג ווען דער פּאָגראָם זאָל זיך אָנהויבן, האָט מען פּאַרגעסן אַן די אַלע פּאַרטיי־דיסקוסיעס און אַלע האָבן זיך פאַראייניקט, און ס'איז געווען אָפּגעמאַכט, אַז ווי נאָר ס'וועט זיך „עפּעס אָנהויבן", זאָל מען אַרויסווייזן אַ וויידערשטאַנד און אָנלערנען די פּאָגראָמשטשיקעס אַזוי, אַז זיי זאָלן דאָס האָבן צו געדענקען אויף שטענדיק.

קיין געווער האָט די יידישע זעלבסטשוץ דאָן ניט געהאַט, און פּאַרן קיין זשיטאָמיר נאָך געווער איז שוין געווען צו־שפּעט. דאָס וואָלט געדויערט צו לאַנג. און דאָן האָט אַ יידישער קאָוואַל, איינער אַ געוויסער יהושעקע, געמומען אויף זיך צוצושטעלן געווער, און ער האָט געהאָלטן וואָרט: ער האָט אַ גאַנצע נאַכט געאַרבעט אין קוזניע און אינדערפרי האָט ער געהאַט פאַרטיק פופציק קינזשאַלן, שפּיציקע, שאַרפּע, קינזשאַלן, מיט אייזערנע הענטלעך, און מ'האָט זיי גלייך צעטיילט צווישן די שטאַרקסטע און מוטיקסטע יידישע יונגעלייט פון דער זעלבסטשוץ, און צווישן זיי זיינען געווען מיטגלידער פון אַלע פּאַרטייען. די אַנדערע האָבן זיך באַוואָפנט מיט וואָס מ'האָט נאָר געקענט, און אַלע זיינען געווען גרייט זיך מקריב צו זיין, באַשיצנדיק מיט געווער אין די הענט יידישע לעבנס און יידישן כבוד.

פון דעם קלינגען מיטן האַמער, וואָס האָט זיך אַ גאַנצע נאַכט געטראָגן פון דער קוזניע, וואו יהושעקע דער קאָוואַל האָט געשמידט געווער, האָבן די כוליגאַנעס פון שטאָט זיך דערוואוסט, אַז יידן באַוואָפענען זיך, אַז זיי זיינען גרייט זיך צו שטעלן אַקעגן, און דאָס האָט אויף זיי אַ מורא אָנגעווארפן און ס'איז קיין פּאָגראָם ניט געקומען.

*
**

נאָך דער אָקטאָבער־רעוואָלוציע פון 1917, ווען די באַלשעוויקעס האָבן אין בערגענומען די מאַכט אין לאַנד, האָט זיך אָנגעהויבן אַ בירגער־קריג. די שטאָט

נאוואגראד־וואלינסק האט געזומען איבערגיין פון האנט צו האנט, און וועז נאר א קאנטר־רעוואלוציאנערע באנדע האט זיך אהין ארײנגעריסן, האט זי פריער פון אלץ געזומען שעכטן און ראבעווען יידן.

פון מיטן זומער אין יאר 1919, ביזן סוף זומער 1920, האבן די יידן אין נאוואגראד־וואלינסק איבערגעלעבט אזוי פיל, אז מ׳קען זאגן אן א גוזמא, אז די ערד איז דארט דורך און דורכגעווייקט געווארן מיט יידיש בלוט.

וועז די באלשעוויקעס האבן דארט איינגעפירט די נייע ארדענונג, און עס איז געגרינדעט געווארן א „רעווקאם" (רעוואלוציאנערער קאמיטעט), איז גראד אויסגעקומען אזוי, אז דער סעקרעטאר פון „רעווקאם" איז געווארן א יידישער יונגערמאן מיטן נאמען איציק, וועלכער איז נאך פון פריער געווען טעטיק אין דער רעוואלוציאנערער באוועגונג, און וועז מ׳האט אפגעטיילט די קירכע פונם שטאט, האבן אנטיסעמיטן זיך באנוצט דערמיט און אנגעהויבן פירן אן אגיטאציע קעגן יידן צווישן די פויערים אין שטאט און אויך אין די ארומיקע דערפער, און דערביי האבן זיי געזאגט, אז ניט קיין אנדערער ווי איציק איז שולדיק אין דעם וואס מען האט צוגענומען די מאכט ביי דער פראוואסלאווענער קירכע.

וועז די יידן אין שטאט האבן זיך דערוואוסט וועגן דער אנטיסעמיטישער אגיטאציע, וואס ווערט אנגעפירט, וועז מ׳האט אנגעהויבן רעדן גאנץ אפן וועגן דעם, אז די פויערים קלייבן זיך מאכן אן אויפשטאנד, איז מען אווען צו איציקן און מ׳האט אים געבעטן, ער זאל עפעס טאן וועגן דעם. האט איציק אלע־מען באראיקט.

— שרעקט זיך ניט — האט ער געזאגט — זאלן זיי נאר עפעס אנהויבן קעגן דער סאוועטן־מאכט, וועלן זיי שוין אויסגעפינען מיט וואס דאס שמעקט. איר וועט זען, אז ווי נאר זיי וועלן דערהערן דעם ערשטן שאס פון א פולימיאט, וועלן זיי זיך אלע צעלויפן...

און איציק האט געהאלטן וואר. וועז מ׳האט אים איינמאל, אין א זונטיק בייטאג אנגעזאגט, אז מאסן פויערים האבן זיך צונויפגעקליבן ביים קלויסטער, און צווישן זיי געפינען זיך אויך איניקע פון דער קריסטלעכער אינטעליגענץ אין שטאט און אלע שרייען, אז אין אלץ זיינען שולדיק די יידן און אז מ׳דארף ארונטערוואַרפן די סאוועטן־מאכט, איז איציק גלייך געקומען צולויפן רייטנדיק אויף א פערד, און איידער מ׳האט זיך גערירט, האט מען שוין דערהערט דאס קראכן פון פולימיאטן. דאס האט די סאוועטישע ארטילעריע געשאסן אויף דעם צערייצטן המון, וואס האט זיך געקליבן מאכן אן אויפשטאנד, און באלד איז דאס גאנצע פלאץ אפגעליידיקט געווארן. דער גאנצער המון איז זיך צעלאפן וואוהין די אויגן האבן נאר געטראגן.

אבער די קאנטר־רעוואלוציאנערע באנדעס האבן ניט געוואלט; זייערע אגי־

טאטארס האבן אויפגעהויבן און צעהעצט די פויערים פון אלע ארומיקע דער־פער, און צוויי טעג נאך דער שיסעריי ביים קלויסטער האבן זיי זיך אריינגעריסן אין שטאט אריין, באוואפנט פונם קאפ ביז די פיס, און דאן האט זיך אנגעהויבן א ביטערע שלאכט צווישן זיי און דעם מיליטער, וואס האט באשיצט די סאוועטישע מאכט אין שטאט.

געווען איז דאס אין די צייטן, ווען ס׳האט נאך געהערשט א צעמישענישע און מ׳האט נאך ניט געקענט זיין אינגאנצן זיכער מיט דעם מיליטער, וואס איז געגאנגען מיט די קאמאנדירן פון די באלשעוויקעס; ס׳איז שוין קיין נייס ניט געווען, אז סאלדאטן, וואס שטייען אין די רייען פון דער רויטער ארמיי, זאלן איבערגיין אויף דער זייט פון די ווייסע, ווען זיי דערזען נאר, אז די רויטע פארלירן. אזוי איז אויך געווען אין נאוואגראד־וואלינסק; סאלדאטן, וואס מ׳האט געהאלטן פאר באלשעוויקעס, זיינען אריבער צו די קאנטר־רעוואלוציא־נערע באנדעס, ווען זיי האבן דערזען, אז ס׳האלט שמאל; אנדערע זיינען אנט־לאפן. געבליבן איז בלויז א כינעזישע בריגאדע, וואס האט אינאיינעם מיט די יונגע יידישע קאמוניסטן פון שטאט זיך געשלאגן מיט גרויס מסירת־נפש. אבער זיי האבן דאך ניט געקענט אפשטעלן דעם שונא; אייגער נאכן אנדערן זיינען זיי געפאלן אין שלאכט, און צווישן די, וואס זיינען דאן געפאלן אין שלאכט, פאר־טיידיקנדיק מיט געווער אין האנט די סאוועטן־מאכט אין נאוואגראד־וואלינסק, איז אויך געווען דעם מאקאראוער רבין ר׳ נחומצעס א זון, וועלכער איז נאך דער רעוואלוציע פון 1917 געווארן א באלשעוויק...

און ווי נאר די אוקראינישע קאנטר־רעוואלוציאנערע באנדע האט איבער־געגומען די מאכט אין שטאט, האט מען באלד אנגעהויבן ראבעווען און שעכטן יידן. און כדי צו געבן די רויבעריי־ען און רציחות דעם כאראקטער פון כלומרשטער „געזעצלעכקייט", האט מען אויף יידן געמאכט בלבולים, אז זיי האבן פון די הייזער געשאסן אויפן אוקראינישן מיליטער, אז זיי האבן זיך באוואפנט כדי „אויס־צוקוילען די פראוואסלאווע מענטשן פון ארום און ארום", און דאן האט מען אנגעהויבן גיין פון שטוב צו שטוב, און אומעטום האט מען, כלומרשט זוכנדיק געווער, געהרגעט און געשלאגן, און ווען מען האט נאר אימיצן געגומען אויף א קרייץ־פארהער, האט מען אים געפייניקט און געמוטשעט.

צווישן די, וואס מ׳האט דאן געגומען אויף א קרייץ־פארהער, איז אויך געווען דער זון פון א פרומען שוחט, וואס האט געהאט א נאמען פון א הייסן חסיד. און ער אליין האט שפעטער דערציילט וועגן דעם:

„די טיר פון אונדזער שטוב רוט ניט א מינוט. א באנדע גייט און א באנדע קומט, און פאר יעדער באנדע דארף איך זיך פארענטפערן און דערציילן, אז איך האב ניט געשאסן אויפן קלויסטער, אז איך בין ניט שולדיק אין דעם וואס

מ׳האט דעם קיסר ארונטערגעזעצט פון טראן, אז איך קער זיך ניט אן מיט קיין קאמוניסטן און אז איך האב די פארטרעטן פון די צוויי „זשידעס" לענין און טראצקי קיינמאל ניט אויפגעהאנגען אין קיין קלויסטער."

וויטער דערציילט ער ווי ביי יעדן קריין־פארהער האט מען ביי זיין פנים געהאלטן א רעוואלווער און זיין לעבן איז געהאנגען אויף א האר. און דערביי זאגט ער:

„ווי א שוואך ווערימל בין איך אקעגן באגדאן כמעלניצקיס אייניקלעך, וואס זיינען באוואפנט פונם קאפ ביז די פיס, און אין הארצן צעברענט זיך ביי מיר ווי א העליש פייער א שרעקלעכער פארלאנג זיך ארומצואויקלען ארום זייערע העלזער ווי א שלאנג און זיי ווערגן. ווערגן און שטיקן... *)

צען טעג נאכאנאנד האט דער פאגראם אין נאוואגראד־וואלינסק דאן געדויערט. ס׳האט ניט געהאלפן קיין באהאלטן זיך; פון אלע באהעלטענישן האט מען געשלעפט יידן און אויף אלע גאסן האבן זיך געווארפערט הרוגים. אומעטום האט מען זיך געיאגט נאך יידישע יונגעלייט, און ווען מ׳האט איינעם געכאפט, האט ער שוין קיין לעבעדיקער ניט געקענט ארויס. ס׳איז געווען קלאר, אז מען האט זיך פארלעגט אויסצוראטן און פארטיליקן דעם גאנצן יונגן דור פון דער יידישער באפעלקערונג אין נאוואגראד־וואלינסק. קיין איין יידישן יונגנמאן וויל מען ניט לאזן לעבן. און דאס האט ביי זיי, ביי די אוקראיניש באגעדעס פון דער שטאט, געהייסן א „קאמף קעגן באלשעוויזם, א קאמף קעגן דער סאוועטן־מאכט."

אלע מאל, ווי ס׳האט זיך נאר אויסגעדוכט, אז ס׳ווערט א ביסל שטילער, האט מען אויף די גאסן געזען ווי דא און דארט גייען יידישע מאמעס, פארצווייפלטע און פארווויינטע, און מיט פארבראכענע הענט, צעטומלטע און צעמישטע, שטעלן זיי אפ יעדן איינעם, וואס קומט זיי אקעגן, און אלע שטעלן די זעלבע פראגע, אויף וועלכער קיינער קען זיי קיין ענטפער ניט געבן:

— האט איר אפשר ערגעץ געזען מיין זון?... ווייסט איר אפשר וואו איך קען געפינען מיין זון?...

אויך קינדער, קליינע קינדער, וואס האבן נאך אליין ניט געווואוסט, אז זיי זיינען שוין געבליבן יתומים אן א טאטן, האבן געבלאנדזשעט אין די גאסן.

אלע האבן געזוכט אייגענע, אלע האבן געזוכט נאענטע. און אלע האבן זיך געפילט פרעמד און הפקר אין דער שטאט, וואס איז זיי פריער שטענדיק געווען אזוי נאענט...

אפילו דאן ווען אייניקע פראוואסלאווע גלחים האבן ארויסגעלאזט אן אויפרוף, אז מ׳זאל שוין אויפהערן פארגיסן יידיש בלוט און קומען אין קלויסטער אריין בעטן גאט, אז ער זאל פארגעבן די זינד, האבן די שחיטות זיך ניט אפ־

*) רשומות, באנד 3, ז׳ 456.

געשטעלט. באַגדאַן כמעלניצקיס אייניקלעך אין נאַוואַגראַד־וואָלינסק האָבן אָלץ געבושעוועט, באַדנדיק זיך אין יידיש בלוט. און פונקט ווי דאָס וואָלט נאָך געווען וויניק און מ׳וואָלט דערצו זיך נאָך געדאַרפט רייצן אויך מיט די, וואָס זיינען געבליבן לעבן, מיט די, ביי וועמען מ׳האָט אויסגעהרגעט און צום טויט פאַר־פייניקט די זין, האָט דער אַטאַמאַן פון דער אוקראַיניישער באַנדע אַרויסגעגעבן אַ באַפעל, אַז מ׳זאָל די יידן צונויפטרייבן אין דער גרויסער שול, און דאָרטן זאָלן זיי געבן אַ שבועה, אַז זיי וועלן דינען געטריי דער אוקראַיניישער מאַכט.

פאַרלאַרענע און צעשראָקענע האָבן יידן זיך געלאָזט גיין צו דער גרויסער שול, און פאַראויס זיינען געגאַנגען די רבנים און אויך די חסידישע רביים פון שטאָט. אָבער אויפן וועג האָט מען זיי צוגעפירט צו אַ קלויסטער, און דאָרט האָט אַ פראַוואַסלאַווענער גלח געזאָגט מוסר די רבנים און די רביים פאַרוואָס זיי פירן ניט די עדה יידן אויף גלייכע וועגן. מיט אַ פרומער מינע אויפן פנים האָט דער גלח זיי געשטראָפט. מיט זייער אַ פרומער מינע. ס׳איז אויסגעקומען, ווי די שולדיקע וואָלטן דאָ גאָר געווען ניט די גויים, נאָר די יידן. און ביי יעדער מאָל וואָס דער גלח האָט יעזוסעס נאָמען דערמאָנט, האָט ער זיך פרום איבערגעצלמט. און ווען ער איז פאַרטיק געווארן מיט די שטראָף־רייד, האָט ער די יידן געהייסן גיין אין דער גרויסער שול צעבן די שבועה דער נייער מאַכט.

און ער האָט, אַפּנים, גאָרניט געטראַכט פון דעם, דער פרומער גלח, וואָס ביי די יידן צאַפּט זיך דאָס בלוט פון האַרצן ביים אויסהערן די פרומע שטראָף־רייד זיינע.

נאָר מער האָט זיך ביי די יידן דאָס בלוט פון האַרצן געצאַפּט, ווען זיי זיינען אין דער גרויסער שול אַריינגעקומען. אויף דעם זעלבן באַלעמער, וואו מ׳האָט געווינלעך געלייענט די תורה, וואו ס׳שטייט געשריבן „לא תרצח״, איז געשטאַנען דער אוקראַיניישער אַטאַמאַן, וואָס איז געווען שולדיק שוין ניט אין איין פאַגראָם, וואָס זיינע באַוואַפנטע רוצחים האָבן געמאַכט אין יידישע שטעט און שטעטלעך, און ער האָט מיט גרויס חוצפּה אויסגערעדט אַל־דאָס בייז אויף יידן און אויף דער יידישער תורה; ער האָט זיך ניט געשעמט צו זאָגן, אַז שטענדיק זיינען יידן שולדיק אין אַלץ און אַז אַזוי ציט זיך דאָס נאָך פון די צייטן פון אברהם אבינו, פון משה רבינו און פון דוד המלך; וואו נאָר ערגעץ אַ צרה, זיינען יידן שולדיק אין דעם, ווייל ס׳רוט אין זיי אַ „פאַרשאַלטענער גייסט״; אָבער ער, דער אוקראַיניישער אַטאַמאַן, וועט דעם דאָזיקן גייסט אויסראָטן און ס׳וועט פון אים גאָרנישט איבערבלייבן.

אַזוי האָט געערעדט באַגדאַן כמעלניצקיס אַן אייניקל אין דער גרויסער שול פון דער שטאָט נאַוואַגראַד־וואָלינסק. און נאָכדעם האָבן די יידן דאָרט געדאַרפט געבן אַ שבועה, אַז זיי וועלן אים דינען געטריי!...

און געבן די שבועה האָבן געדאַרפט טאָטעס, וועמעס זין דעם אָטאָמאַנס באַוואָפנטע לייט האָבן אומגעבראַכט פון דער וועלט און זייערע טויטע קערפערס האָבן זיך דעמאָלט נאָך געוואָלגערט אין די גאַסן.

אָבער אָפילו נאָכדעם ווי מ׳האָט שוין געגעבן די שבועה, האָבן די רוצחים נאָך אַלץ ניט אויפגעהערט צו שעכטן און ראָבעווען. און אויפן צענטן טאָג, ווען דער פּאָגראָם האָט זיך איינגעשטילט, האָט מען דעם גאַנצן טאָג אויף וועגענער געפירט די טויטע צום בית־עלמין, זיי צו ברענגען צו קבר־ישראל, און פון יעדן וואָגן איז גערונגן בלוט, וואָס איז פאַרגאָסן געוואָרן אומזיסט. און נאָך יעדן וואָגן זיינען נאָכגעגאַנגען יידן, מיט זייערע ווייבער און קינדער, און דאָס געווײַן איז געווען אַזוי גרויס, אַז ס׳האָט געקענט די הימלען שפּאַלטן.

דאָס איז געשען אינם מאָנאַט יולי, פונם יאָר 1919.

נאָכדעם האָבן די באָלשעוויקעס איבערגענומען די שטאָט, אָבער זיי האָבן זיך דאָרטן דעמאָלט לאַנג ניט געהאַלטן און זיך געמוזט צוריקציען פון דאָרט. און דאָן האָט די שטאָט וויידער אָנגעהויבן איבערגיין פון איין ממשלה צו דער אַנדערער, און וואָס פאַר אַן אוקראַיניש באַנדע ס׳איז נאָר אַריינגעקומען, האָט זי גלייך געמאַכט אַ פּאָגראָם אויף יידן.

אַזוי האָט עס געדויערט ביזן סוף פונם זומער אינם יאָר 1920. די יידן אין נאָוואָגראָד־וואָלינסק זיינען געווען הפקר. ניט בייטאָג און ניט בייגאַכט האָט מען מיטן לעבן געקענט זיין זיכער. און אָרום און אָרום זיינען אין די אַלע פּאָגראָמען אין שטאָט אויסגעהרגעט געוואָרן אַן ערך פון אַכצן הונדערט יידן. און אין די נאָענטע דערפלעך און קליינע ישובים אָרום און אָרום, זיינען אויסגעהרגעט געוואָרן ניט ווייניקער ווי זעקס הונדערט יידן.

ווער ס׳האָט נאָר געקענט און ווער ס׳האָט נאָר געהאַט אַ ביסל כוח, איז פון נאָוואָגראָד־וואָלינסק אַנטלאָפן ווי פון אַ פייער. אומגעקערט צוריק האָט מען זיך ערשט שפּעטער, ווען די מורא פאַר פּאָגראָמען איז שוין מער ניט געהאָנגען איבערן קאָפּ. אָבער די יידישע באָפעלקערונג איז שוין מער ניט געווען אַזוי גרויס ווי פריער. ס׳איז פון איר אָפילו קיין העלפט ניט געבליבן, און ס׳איז שווער געווען צו געפינען אַ יידישע שטוב, וואו מ׳זאָל ניט באַווייניגן אַ טויטן. און אַלע האָבן זיך ערגעץ געריסן, אָבער דאָס מאָל שוין ניט אַזוי ווי אין יענע צייטן, וועו מ׳האָט זיך מיט טרוימען און אידעען געריסן אַריינצוקומען אין דער בריי־טער וועלט. אַוועק זיינען אַלע טרוימען, צעטראָטן איז שטויב און אויסגעווייקט אין בלוט זיינען געווען אַלע אידעען, און אויב מ׳האָט זיך וויידער ערגעץ געריסן, האָט מען צעטראָבט וועגן אַ ווינקעלע ערגעץ אין דער וווייטער וועלט, וואו ס׳גיסט זיך ניט קיין בלוט, וואו פעלקער שעכטן ניט איינע די אַנדערע, און וואו מ׳וועט אפשר קענען פאַרגעסן דעם גרויסן אומגליק, וואָס מ׳האָט איבערגעלעבט.

אבער דער אומגליק איז נאך אלץ ניט געווען אינגאנצן געענדיקט. נאך די פאראמען האט זיך אין נאוואגראד־וואלינסק, אין דער שטאט פון בלוט און טרערן, אנגעהויבן פארשפרייטן א טיפוס־מגפה, און אין א משך פון עטלעכע חדשים זיינען דארט אויסגעשטארבן א טויזנט מענטשן.

אזוי האט דערציילט אייגער, וואס קומט פון נאוואגראד־וואלינסק און וועט ס׳האט זיך אייגנגעגעבן צו אנטלויפן נאך דעם גרויסן צארן, וואס האט זיך אויף זיין געבורטס־שטאט אויסגעגאסן. און פארענדיקט האט ער דאן מיט ווערטער, וואס קלינגען איצט ווי א נבואה, וואס איז ארויסגעזאגט געווארן מיט א צעבראכן הארץ:

„איך האב דערציילט — האט ער געשריבן — אלץ וואס ס׳איז געשען אין מיין שטאט אין יענע טעג, און דערביי טראכט איך מיט מורא, אז ווער וויסט וואס ס׳וועט שפעטער ווידער געשען דארט אין די אנדערע יידישע שטעט אין אוקראינע?! ווער וויסט?!... ווער וויסט?!...“

און די מורא איז ניט געווען אומזיסט; אין די יארן ווען היטלערס באוואפנטע הארדעס האבן זיך קיין אוקראינע ארייngעריסן, האט יידיש בלוט דארט זיך ווי וואסער געגאסן. און אין די ווילדע רציחות, וואס האבן צו זיך ניט קיין גלייכן אין דער געשיכטע פון לענדער און פעלקער, האבן די אייניקלעך פון באגדאן כמעלניצקי אויך געהאט א גרויסן חלק. זיי האבן זיך אין דעם שטארק אויס־געצייכנט...

א סך פון זיי האט מען נאכדעם געגעבן די שטראף, וואס זיי האבן פארדינט. אבער ווי גרויס ס׳זאל ניט זיין די שטראף, ווער מען מיט דעם דאך ניט קענען אפמעקן דעם פארברעכן...

פּראָסקוראָוו

די שטאָט פּראָסקוראָוו ווערט ווייניק דערמאָנט אין דער יידישער געשיכטע. מען האָט וועגן איר קיין סך ניט געשריבן, כאָטש אין פּאָדאָליע איז זי דיי צווייטע נאָך דער הויפּט־שטאָט קאָמענעץ און אַ העלפט פון די פּופּציק טויזנט מענטשן, וואָס וואוינען דאָרט, באַשטייט פון יידן.

זי איז שוין עטלעכע הונדערט יאָר אַלט, און זי שטייט אין אַ זומפּיקן געגנט, וואָס איז אַרומגערינגלט מיט בערג, און וואו די וואַסערן פּונם בוג באַגעגענען זיך מיט די וואַסערן פּונם טייך פּלאָסקאָיע.

געבויט האָט זיך די שטאָט זייער לאַנגזאַם, און פּונקט אַזוי לאַנגזאַם איז דאָרט געוואַקסן די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג. אינם יאָר 1765 האָבן דאָרט געוואוינט ניט מער ווי זיבן הונדערט און פּופּציק יידן, און אַזוי זיינען אַוועק יאָרן און יאָרן און ס׳האָבן זיך ניט געווּזן קיין סימנים, אַז די שטאָט וועט אַמאָל ווערן ווירקלעך גרויס און וועט שפּילן אַ באַדייטנדיקע ראָלע אין דער אינדוסטריעלער אַנטוויקלונג פּונם געגנט. אַנגעהויבן וואָקסן האָט זי ערשט שפּעטער, ווען יידן האָבן געקראָגן מעגלעכקייטן און מ׳האָט זיי ניט געלעגט אַזוי פיל שטערונגען אין וועג, און אין דעם יאָר 1897, אין די צייטן פון ניקאָלאַי דעם צווייטן, איז שוין די צאָל פון דער אַלגעמיינער באַפעלקערונג אין פּראָסקוראָוו באַשטאַנען פון קנאַפּע דריי און צוואַנציק טויזנט מענטשן, און אַ העלפט פון זיי זיינען געווען יידן.

נאָכדעם האָט דאָס וואָקסן פון דער שטאָט אַנגעהויבן גיין אַלץ שנעלער און שנעלער. און ווען ס׳האָט אויסגעבראָכן די מלחמה פון 1914 און מ׳האָט אַנגעהויבן טרייבן און יאָגן יידן פון די גרענעץ־שטעטלעך, זיינען אַ סך פון זיי זיך צעלאָפן אין די גרעסערע שטעט וואָס געפינען זיך טיפער אין אוקראַינע און וואו ס׳זיינען פּאַראַן גרויסע יידישע קהילות, און דאָן האָט די צאָל פון דער יידישער באַפעלקערונג אין פּראָסקוראָוו אַנגעהויבן ווערן אַלץ גרעסער און גרעסער; און אין יאָר 1919, אין די צייטן פון דעם גרויסן בירגער־קריג אין רוסלאַנד, זיינען שוין אין פּראָסקוראָוו געווען ניט ווייניקער ווי פינף און צוואַנציק טויזנט יידן. אָבער אַ סך פון זיי זיינען געווען אַנגעלאָפענע; זיי זיינען געקומען אַהין פון די נאָענטע שטעטלעך, וואו מען האָט ניט געקענט זיין זיכער מיטן

לעבן, ווייל אַלעמאָל איז אַן אַנדער באַנדע אַנגעקומען, און יעדער באַנדע וואָס איז פון ערגעץ אַנטלאָפן אַדער ערגעץ געלאָפן, האָט פריער פון אַלץ אויסגעלאָזט דעם צאָרן צו די יידן, ווייל זיי האָט דאָך קיינער ניט באַשיצט און קיינער האָט זיך פאַר זיי ניט אינגעשטעלט.

בכלל איז דאָס געווען אַ צייט פון לויפן. עס זיינען געלאָפן די, וואָס האָבן זיך געשלאָגן מיט אַלץ און מיט אַלעמען, און ס׳זיינען אויך געלאָפן די, וואָס האָבן זיך מיט קיינעם ניט געשלאָגן. אין יעדער באַנדע האָט מען געקענט גפּעפינען אַזעלכע, וואָס ערשט נעכטן זיינען זיי געווען אין די רייען פון די מיט וועמען זיי האָבן זיך היינט שוין ביז בלוט געשלאָגן; היינט איז אינער געווען אין דער רויטער אַרמיי, און מאָרגן האָט ער שוין מאָרשירט אינאיינעם מיט דער ווייסער אַרמיי און פאַרגאָסן דאָס בלוט פון די, וואָס זיינען נעכטן געווען זיינע חברים; עס איז אויך קיין נייס ניט געווען, אַז דער וואָס האָט ערשט נעכטן געמאָרשירט אינאיינעם מיט די ווייסע באַנדעס און זיך געריסן דעם האַלז שרייענדיק „בעי זשידאָוו", זאָל היינט שוין מאָרשירן אינאיינעם מיט די רויטע און — ווידער שרייען „בעי זשידאָוו", און זאָל אַליין ניט וויסן פאַרוואָס און פאַר וועמען ער שלאָגט זיך און ווער ס׳איז זיין שונא און ווער ניט...

ס׳איז געווען אַ כאָאַס, אַ בהלה. די צעמישענישן וואָס מ׳האָט אַריינגע־ טראָגן אין די קעפ פון די פשוטע מענטשן, וואָס האָבן זיך ניט געקענט פאַנאַנ־ דערקלייבן אין די געשעענישן, האָט זיך אָפּגעשפיגלט אין אַלץ וואָס זיי האָבן געטאָן אויף אַלע פראָנטן און אין אַלע שטעט און שטעטלעך, וואו ס׳איז זיי אויס־ געקומען דורכצוגיין אַדער זיך אָפּצושטעלן. און ווי עס פירט זיך שוין געווינלעך אין דער צייט פון אַ בהלה, ווען די ווילדסטע ליידנשאַפטן פון מענטשן רייסן זיך אַרויס פון די פאַרבאַרגענישן, האָבן זיך אומעטום געפונען גענוג פאַרדאַר־ בענע און בלוטדורשטיקע אַוואַנטוריסטן, וואָס האָבן זיך אַרויסגערוקט צום פאַדערגרונט. און אינער פון זיי איז געווען דער אוקראַינער אַטאַמאַן סימאָ־ סענקאָ, און מיט זיין נאָמען איז פאַרבונדן דאָס טרויעריקסטע קאַפּיטל אין דער געשיכטע פון יידן אין פראָסקוראָוו.

*
**

ס׳איז ניט אינגאַנצן קלאָר ווער סימאָסענקאָ איז געווען און וואָס ער האָט געטאָן פריער, איידער ער איז געוואָרן אַ קאָמאַנדיר אין דער אַרמיי פון סימע־ פעטליוראָ. וועלכער האָט אין אוקראַינע אָנגעפירט אַזאַ פאַרביטערטן קאַמף קעגן די באָלשעוויקעס. ווי עס שיינט איז סימאָסענקאָ געווען איינער פון יענע אוקראַי־ נישע כלומרשטע אינטעליגענטן, וועלכע האָבן זיך תמיד געפילט געקריוודעט

עפּעס אי פון גאָט, אי פון לייט. ווי אַ סך פון די „אינטעליגענטן" פון יענעם מין, איז ער געווען אַ שוואַכלינג, אַ שרעקנדיקער; קעגן אַזעלכע וואָס זיינען שטאַרקער פון אים, האָט ער מורא געהאַט זיך צו שטעלן; באַקעמפן די שטאַרונגען וואָס ער האָט אין זיין לעבן געהאַט אויפן וועג, האָט ער קיין מוט ניט געהאַט; זיינע פּאַיקייטן זיינען געווען זייער באַגרענעצטע, אַבער אַמביציעס האָט ער געהאַט גרויסע; און ווייל ער האָט זיי ניט געקענט דערגרייכן, האָט ער אין אַלץ באַשולדיקט די יידן און ס׳האָט אין אים אויף זיי שטענדיק געברענט אַ כעס, וואָס האָט זיך ניט געקענט שטילן.

צווישן אַנטיסעמיטן איז אַזאַ מין טיפּ שוין קיין נייעס ניט. עס זיינען פאַראַן אַ סך אַזעלכע, און זיי בלייבן מיט זייער שנאה צו יידן ביזן טויט אַריין, און קיינער ווייסט גאָרניט פון זיי. אָבער אויפן גורל פון דעם אוקראַיניש־פּויסעמיט סימאָסענקאָ איז אויסגעפאַלן, אַז „זיין נאָמען זאָל בלייבן ווי אַ שרעק אין דער געשיכטע פון יידנטום", ווי עס דריקט זיך אויס דער העברעאישער שריפטשטעלער א. דראַיאַנאָוו אין דעם זאַמלבוך „רשומות" (באַנד 3 ז. 461). און דערגרייכט אַזאַ טרויעריקע באַרימטקייט האָט סימאָסענקאָ דורך דעם, וואָס ער האָט אין דער שטאָט פּראָסקוראָוו, אינם יאָר 1919, געמאַכט דעם בלוטיקסטן פּאָגראָם אויף יידן — אַ פּאָגראָם וואָס זיינען אין קיין גלייכן ניט אין דער געשיכטע פון די פּאָגראָמען וואָס זיינען אין יענעם פינצטערן יאָר פּאָרגעקומען אין אוקראַינע.

סימאָסענקאָ איז דורך און דורך געווען דורכגעפרעסן פון דער מיאוסער קראַנקהייט סיפיליס, און דאָס האָט אים געמאַכט נאָך גאָליקער, נאָך ביטערער און פּאַרדאָרבענער וויי ער איז געווען. ער האָט קיינעם דאָס לעבן ניט פאַרגונען; ער האָט אויף אַלעמען געקוקט מיט פּאַראָכטונג, און צו די אַלע מעלות זיינע איז ער נאָך געווען אַ גרויסער שיכור אויך. און אין די הענט פון אַזאַ פּאַרשוין האָט דאָס פּעטליוראַ איבערגעגעבן אַן אַרמיי און אויך דעם גורל פון פּרידלעכע מענטשן אין אַ סך יידישע שטעט און שטעטלעך אין אוקראַינע.

מיט צוויי מחנות איז סימאָסענקאָ אַריינגעקומען אין פּראָסקוראָוו — מיט דער זאָפּאָראָזשער בריגאַדע און מיט דעם לעגיאָן פון האַידאַמאַקעס. און אַריינגעשיקט אַהין האָט אים פּעטליוראַ, ווייל די אוקראַיניש לעגיאָנען, וואָס מען האָט פריער געשיקט אַהין, זיינען ניט געווען קיין זיכערע און קלאָנגען האָבן זיך אַרומגעטראָגן, אַז זיי האָלטן ביים איבערגיין אויף דער זייט פון די באָלשעוויקעס.

דאָס איז געווען אינם פינפטן טאָג פון מאַנאַט פעברואַר, און גלייך אויף מאָרגן האָט סימאָסענקאָ געלאָזט אויסהענגען איבער דער שטאָט אַן אויפרוף, וואָס האָט די יידן שוין קיין גוטס ניט אָנגעזאָגט:

„איך שלאָג פאָר די אייגנוואוינער פון פראָסקוראָוו, — האָט ער אין דעם אויפשריפט געזאָגט, — אַז זיי זאָלן אויפגעבן די אַנארכיסטישע שטיק! און אויב ניט, וועל איך זיך מיט זיי אָפרעכענען דערפאָר. ספעציעל וואָרן איך די זשידעס!

„וויסן זאָלט איר, זשידעס, אַז איר זענט אַן אומה, וואָס קיין פאָלק אין דער וועלט האָט ניט ליב, און איר בונטעווט נאָר דאָס פראָוואָסלאָווענע פאָלק. איז טאָקע דאָס לעבן אייך ניט ליב? האָט איר גאָר קיין רחמנות ניט אויף אייער אייגן פאָלק?

„מ'טשעפעט אייך ניט, טאָ טשעפעט איר ניט קיינעם. זיצט דאָרט וואו איר זיצט און שווייגט! אַזאַ מיאוסע אומה, און זי צעטומלט נאָך די מוחות פון אַלע געקריוודעטע בירגער, נעבעך!"

אַזוי האָט דער אָטאָמאַן סימאָסענקאָ געווארנט, געזאָגט מוסר און באַלייִדיקט די יידן פון פראָסקוראָוו און דאָס גאַנצע יידישע פאָלק; און פון דעם אופן ווי ער האָט זיך אויסגעדריקט, קען מען זען וואָס פאר אַ פארשוין ער איז געווען, דער אוקראַינישער אָטאָמאַן. ס'איז קלאָר אַז אין אים האָט דאָן געברענט ניט נאָר די שנאה צו יידן, נאָר אויך דער בראָנפן, וואָס ער האָט געטרונקען. ער איז שטענדיק געווען שיכור, און דאָס האָט נאָך גרעסער געמאַכט די רציחה וואָס האָט אין אים געזאָטן.

מיט צען טעג שפעטער, אין אַ שבת וואָס איז אויסגעפאַלן דעם 15טן פעברואַר, האָט אין פראָסקוראָוו געזאָלט פאָרקומען אַן אויפשטאַנד, וואָס די באַלשעוויקעס פון שטאָט האָבן צוגעגרייט איבערצונעמען די מאַכט. אַזוי איז געווען באַשלאָסן אויף אַ געהיימער קאָנפערענץ וואָס איז נאָך מיט אַ צייט צוריק אָפגעהאַלטן געוואָרן אין וויניצע. און די סאָציאַליסטן אין פראָסקוראָוו זיינען געווען קעגן דעם אויפשטאַנד, ווייל זיי זיינען געווען זיכער, אַז ער וועט זיך ניט איינגעבן. און מער ווי אַלע אַנדערע איז קעגן דעם געווען דער בונדיסט יאָפע; ער האָט געטאָן אַלץ וואָס ער האָט נאָר געקענט אָפצורעדן די באַלשעוויקעס פון דעם פלאַן צו מאַכן אַן אויפשטאַנד אין אַזאַ צייט ווען ס'זיינען נישטאָ די מינדסטע שאַנסן צו געווינען. זיין מיינונג איז געווען, אַז דאָס וועט ניט ברענגען די גרעוויינטשטע רעזולטאַטן פאָר דער סאָוועטן־מאַכט, און אַז אַנשטאָט דעם וועט מען ברענגען צו אַ שרעקלעכן פאַגראָם אין שטאָט. אָבער די פירער פון די באַלשעוויקעס אין פראָסקוראָוו האָבן זיך צו יאָפעס מיינונג ניט צוגעהערט; זיי האָבן געזאָגט, אַז לויטן באַשלוס וואָס מען האָט אָנגענומען אין וויניצע, וועט אין דעם זעלבן טאָג אויסברעכן אַן אויפשטאַנד איבער גאַנץ פאָדאָליע און מען וועט פון דאָרט אַרויסטרייבן פעטליוראָס באַנדעס. און עס וועט זיך דאָרט באָפעסטיקן די באַלשעוויסטישע מאַכט. שפעטער אָבער האָט זיך אַרויסגעוויזן, אַז גערעכט איז טאָקע געווען דער בונדיסט יאָפע און אַז ער האָט ריכטיק אָפּ־

געשאַצט די לאַגע: בלויז אין פּראָסקוראָוו איז אין דעם באַשטימטן טאָג געמאַכט געוואָרן אַ פאַרזוך פון אַן אויפשטאַנד. מ׳האָט פאַרכאַפּט די טעלעגראַף־סטאַנ־ציע, אַרעסטירט דעם קאָמענדאַנט קיווערטשוק און אים פאַרשפּאַרט אין גע־פענגעניש. אָבער ווען מ׳איז צוגעקומען צום וואָקזאַל און מ׳האָט דערזען אַז די צאָל פון פּעטליוראַס מחנות איז גרעסער, האָט מען געכאַפּט די ביקסן און מ׳איז אַוועק קיין פעלשטין און קיין יאַרמעלינעץ, און מיט דעם האָט זיך דער אויפ־שטאַנד געענדיקט. אין די אַנדערע שטעט פון פּאָדאָליע האָט מען דעמאָלט אַפילו קיין פאַרזוך פון אַן אויפשטאַנד ניט געמאַכט.

אין שטאָט האָבן זייער ווייניק מענטשן געוואוסט פון דעם וואָס עס איז געשען, ווייל דער גאַנצער „אויפשטאַנד" האָט לאַנג ניט געדויערט, און ער האָט זיך געענדיקט אַזוי שנעל ווי ער האָט זיך אָנגעהויבן. און אַזוי ווי ס׳איז געווען שבת, זיינען יידן געגאַנגען אין שול אַריין דאַוונען, און ס׳זיינען אויך געווען אַזעלכע וואָס האָבן זיך נאָכן עסן צוגעלעגט כאַפּן אַ דרעמל. ווי עס פירט זיך געוויינלעך שבת בייטאָג. קיינער האָט ניט געוואוסט וואָס סימאָסענקאָ האָט פאַרטראַכט צו טאָן צו די יידן אין פּראָסקוראָוו. מ׳האָט געמיינט, אַז פּונקט ווי מ׳איז איבערגעקומען די פירער פון די אַנדערע באַנדעס, וועט מען אים אויך איבערקומען; ער וועט אַוודאי דאָ לאַנג ניט שטיין און ער וועט זיך ווייטער גיין זיין וועג.

אָבער סימאָסענקאָ האָט זיך אָן דעם „אויפשטאַנד" אָנגעכאַפּט ווי אָן אַן אויסרייד אויסצולאָזן זיין גאַנצן צאָרן צו די יידן אין פּראָסקוראָוו. און ער האָט גלייך צונויפגערופן די באַוואָפנטע האַידאַמאַקעס זיינע און געמאַכט פאַר זיי אַ סעודה, וואו בראָנפן האָט זיך ווי וואַסער געגאָסן, און ווען אַלע זיינען שוין געווען גוט שיכור, האָט ער פאַר זיי געהאַלטן אַ רעדע, ער האָט ווידער אַמאָל און אָבער אַמאָל אַלץ דאָס זעלבע איבערגעחזרט, אַז די יידן זיינען די גרעסטע שונאים פון אוקראַינע און פון דעם אוקראַינישן פאָלק; ער האָט אין זיין גאַליקייט געשאָטן פּעך און שוועבל אויף יידן; געזאָגט, אַז זיי זיינען שולדיק אין אַלע צרות; און ווען אַלע זיינען שוין געווען אַזוי אָנגעצונדן, אַז זיי האָבן שוין אַלץ און אַלעמען געקענט דערטרינקען אין בלוט, האָט ער זיי אויסגעסטראָיעט אויפן מיליטערישן שטייגער און זיי געמאַכט צו געבן אַ שבועה, אַז קיין ייד אין פּראָס־קוראָוו וועט זיך ביי זיי ניט אויסקויפן מיט קיין געלט.

„הרגעט און שעכט — האָט ער צו זיי געזאָגט. — אָבער ראַבעווען זאָלט איר ניט! דאָס פּאַסט ניט פאַר אוקראַינער קאָזאַקן. ראַבעווען — דאָס שטייט אונז ניט אָן!..."

אַפילו צווישן די ווילדסטע רוצחים אין אוקראַינע איז שווער געווען צו געפינען נאָך איינעם, וואָס זאָל זיין אַזוי ווילד ווי סימאָסענקאָ איז געווען.

ער האָט זיך ווירקלעך מיט דער גרעסטער הנאה געקענט באָדן אין יידיש בלוט. און דערביי האָט ער זיך גאָנץ רואיק און געלאָסן געקענט רעדן וועגן דעם וואָס ס׳דאָרף יאָ אָנשטיין אָן אוקראַיניזשן האָידאָמאָק און וואָס עס דאָרף אים ניט אָנשטיין. ער האָט ניט געקענט אַריבערטראָגן יענע אוקראַיניזשע קאָמאָדירן, וועלכע האָבן אָמאָל געפּראָווט זיך איינשטעלן פּאַר יידן, באַווייזנדיק אַז ס׳איז ניט ריכטיק זיי צו באַשולדיקן אין אַלץ; ער האָט זיי פּיינט געהאָט, ער האָט זיי געטריבן פון זיך. און וועג איינער אַזאָ קאָמאָנדיר האָט אים אין פּראָסקוראָוו אָפּגעשלאָגן פון דעם געדאָנק צו מאַכן אַ פּאָגראָם אויף יידן און געזאָגט, אַז אַזוינס פּאָסט ניט פּאַר אַן אַרמיי וואָס קעמפט פּאַר אַ פּרייַער און זעלבסט־שטענדיקער אוקראַינע, און אַז אָנשטאָט הרגענען מענטשן, וואָס שלאָגן זיך ניט מיט קיינעם, זאָל מען בעסער אַרויפלייגן אַ קאָנטריבוציע אויף זיי, איז סימאָסענקאָ געוואָרן אַזוי בייז, אַז ער האָט אים גלייך אויפן אָרט פּאַרמשפּט צום טויט. וואו נאָר ער האָט אין זיינע מחנות דערשמעקט אַן אוקראַינישן קאָמאָדיר, וואָס איז געווען קעגן פּאָגראָמען אויף יידן, האָט ער געטאָן אַלץ פּטור צו ווערן פון אים אַזוי שנעל ווי מעגלעך. און מ׳דאָרף דאָ דערמאָנען דעם פּאָקט, אַז אין די אוקראַיניש מחנות, וואָס האָבן געקעמפט קעגן דער מאַכט פון די סאָוועטן, זיינען געווען אַזעלכע קאָמאָנדירן אויך, אָבער זייער צאָל איז געווען קליין און זיי האָבן קיין איינפלוס ניט געהאָט.

בכלל איז שווער זיך פּאָנאָנדערצוקלייבן אין די ווידערשפּרוכן וואָס מ׳גיט אין דער געשיכטע פון די פּאָגראָמען אויף יידן: אין אוקראַינע. אין דער זעלבער צייט וועג דאָס בלוט אין די אָדערן וועלט פּאַרגליווערט פון די רציחות וואָס מענטשן האָבן אַרויסגעוויזן אין דער בהלה, וועג אַלץ איז געוואָרן הפקר, וועלט מען אויך טיף געירט פון די עכט־מענטשלעכע באָציאונגען, וואָס מ׳האָט אַרויסגעוויזן צו יידן אין זייער אַ גרויסן בראָך. און אָפּט האָט מען די ווידער־שפּרוכן גאָר ניט געדאַרפט זוכן ווייט, און מ׳האָט זיי געפונען טאָקע בייַ די זעלבע מענטשן. עס זיינען געווען פּאַלן, וועג אוקראַיניש פּויערים האָבן איינגעשטעלט דאָס לעבן צו ראָטווועג יידן, און צווישן זיי זיינען געווען אַזעלכע, וואָס אין דער זעלבער צייט וואָס זיי האָבן דאָס געטאָן, האָבן זיי זיך אַליין אויך באָטייליקט אין אַ פּאָגראָם. און אין איין שטעטל האָט אַן אוקראַינישער פּויער צעריסן אַ ספּר־תורה און נאָכדעם האָט ער אַרויסגעשניטן אַ שטיקל פּארמעט און זיך געמאַכט דערפון אַ קמיע, וואָס ער האָט שטענדיק געטראָגן אויפן האַלדז. און וועג מ׳האָט אים אָמאָל געפרעגט פּאַרוואָס ער האָט דאָס געטאָן, האָט ער געענטפערט, אַז ער גלויבט, אַז קיין גרעסערער גאָט ווי דער יידישער איז אויף דער וועלט נישטאָ, און אַזוי ווי ער אַליין איז אַ קראַנקער מענטש און קיין „פערשעל״ (פעלדשער) און קיין „דאָכטאָר״ קען אים שוין ניט

העלפן, איז ער זיכער, אַז אַ קמיע פון דער תורה, וואָס גאָט האָט געגעבן די יידן אויפן באַרג סיני, וועט אים אַיודאי יאָ העלפן; און צוליב דעם האָט ער זיך באַטיילט אין דעם פּאָגראָם און צעריסן אַ ספר־תורה...

אַ סך אַזעלכע און ענלעכע ווידערשפרוכן קען מען געפינען אין דער גע־שיכטע פון די פּאָגראָמען אויף יידן אין אוקראַינע — ווידערשפרוכן, ביי וועלכע מען בלייבט שטיין ווי געפלעפט און מ׳קען ניט פּאַרשטיין ווי אַזוי חיה און מענטש, טייפל און מלאך האָבן געקענט הויזן אין די נשמות פון די זעלבע פּערזאָנען, וואָס זיינען אַריינגעשטויסן געוואָרן אין אַ ווילדער בהלה פון געשעענישן אין אַ גרויס לאַנד. אָבער וועגן דעם אַטאָמאַן סימאָסענקאָ, וואָס האָט געמאַכט דעם פּאָגראָם אין פּראָסקוראָוו, קען מען דאָך ניט זאָגן, אַז ער איז געווען אַ מענטש פון וויידערשפרוכן — ער איז גלאַט געווען אַ רוצח, וואָס האָט געהאַט פּאַרגעניגן פון דעם, וואָס ער פייניקט יידן. און צו דעם איז ער נאָך געווען שרעקעוודיק ווי אַ האָז, און זיין גאַנצע „העלדישקייט״ איז באַשטאַנען אין דעם, וואָס ער האָט זיך געקענט אַרויפוואַרפן אויף אַזעלכע, וואָס זיינען שוואַכער פון אים. און אין פּראָסקוראָוו האָט סימאָסענקאָ דאָס אַרויסגעוויזן מער ווי אומעטום.

*
**

אַ פּאַראַד אַ גאַנצן האָט סימאָסענקאָ געמאַכט ביים צוגרייטן זיינע באַ־וואָפנטע האַידאַמאַקעס צום פּאָגראָם אין פּראָסקוראָוו. נאָך דער פייערלעכער צערעמאָניע פון דער שבועה וואָס מ׳האָט געגעבן, אַז קיין ייד אין שטאָט וועט ניט קענען אויסקומען זיין לעבן מיט געלט, האָט דער אַטאַמאַן געגעבן די קא־מאַנדע און די באַוואָפנטע האַידאַמאַקעס האָבן זיך אין גלייך אויסגעמושטירטע רייען געלאָזט מארשירן פון וואָקזאַל אין שטאָט אריין, און פּאַראויס איז געגאַנגען אַן אַרקעסטער און האָט געשפילט; און ביי דער זייט פון יעדער מחנה איז גע־גאַנגען אַ קאַמאַנדיר און אַכטונג געגעבן, אַז די אויסגעמושטירטע זעלנער זאָלן גיין צום טאָקט פונם באַראַבאַן.

איבער דער גאַנצער לענג פון דער אַלעקסאַנדראָווסקער גאַס איז מען אַזוי געגאַנגען מיט מוזיק, און נאָכדעם האָט דער אַרקעסטער מיטאַמאָל אויפגעהערט שפילן, און פון די אויסגעמושטירטע מחנות האָבן זיך אָפּגעטיילט קליינע גרופּעס, צו פופצן און צוואַנציק קאָזאַקן אין אַ גרופּע, און מ׳איז אַוועק איבער די גאַסן, וואו עס וואוינען יידן.

אויף די גאַסן איז געווען שטיל. די יידן אין פּראָסקוראָוו האָבן דאָך פון קיין זאָך ניט געוואוסט, און אַזוי ווי ס׳איז געווען שבת, זיינען זיי זיך רואיק געזעסן אין דער היים און האָבן אָפּגעהיט דעם הייליקן טאָג אויפן אַלטן יידישן

שטייגער; עס זיינען געווען אַזעלכע, וואָס האָבן, זיצנדיק אין דער היים, געלערנט אַ בלאַט גמרא און אויך אַזעלכע, וואָס האָבן געזאָגט אַ קאַפּיטל תהילים אָדער אַריינגעקוקט אין דער סדרה פון דער וואָך. קיינער האָט זיך ניט געריכט דערויף, אַז סימאָסענקאָס קאָזאַקן זאָלן פלוצלונג באַפאַלן יידישע הייזער און מאַכן אַ שחיטה; אַפילו וועגן דעם באַלשעוויסטישן „אויפשטאַנד", וואָס האָט זיך געענדיקט מיט אַ דורכפאַל אַזוי שנעל ווי ער האָט זיך אָנגעהויבן, האָבן די יידן אין פראָסקוראָוו ניט געוואוסט, ווייל מער ווי פון אַ שאָס דאָ און אַ שאָס דאָרטן איז דער אויפשטאַנד ניט באַשטאַנען, און די יידן אין פראָסקוראָוו זיינען אין יענע צייטן שוין געווען צוגעווייניט צו הערען אַ שיסערייַ, אַמאָל דאָ און אַמאָל דאָרטן. אַזעלכע זאכן זיינען שוין אין שטאָט קיין נייַעס ניט געווען, און יידן האָבן שוין געוואוסט, אַז מ'שיסט אַזוי לאַנג ביז מ'הערט אויף, און אַז אין אַזעלכע צייטן איז די בעסטע זאַך צו זיצן אין דער היים און ניט אַרויסגיין אין דרויסן. זיי האָבן אויך געוואוסט, אַז ווען מען גייט אַרויס אין דרויסן נאָך אַזאַ שיסערייַ, טרעפט אַמאָל, אַז מ'גיפינט אויס אַז אין שטאָט איז שוין דאָ אַ נייַע „מאַכט", און דאָס מיינט אַז די באַנדע וואָס איז דאָ פריער געווען איז אַרויס, און אַ נייַע באַנדע איז אַריין...

אַזוי האָבן יידן דעמאָלט געלעבט אין אַ סך שטעט און שטעטלעך פון אוקראַינע, און אַזוי האָבן זיי אויך געלעבט אין פראָסקוראָוו.

ווען די קאָזאַקן, וואָס סימאָסענקאָ האָט מיט אַזאַ פאַראַד צעשיקט איבער דער שטאָט צו מאַכן אַ שחיטה, וואָלטן אין דרויסן געווען געמאַכט ווילדע גערייַען און געוואָלדן, ווי ס'איז געווינלעך דער שטייגער פון פאַגראָמשטשיקעס, וואָלטן יידן אַוודאי זיך געווען פאַרבאַהאַלטן וואו זיי וואָלטן נאָר געקענט; אָבער סימאָסענקאָס באַוואָפנטע האַידאַמאַקעס האָבן קיין ווילדע געשרייַען און געוואָלדן אין דרויסן ניט געמאַכט. האַלטנדיק די שבועה וואָס זיי האָבן געגעבן דעם אַטאַמאַן, האָבן זיי ניט אויפגעבראַכן קיין טירן פון קלייטן און קראַמען, ניט געראַבעוועט קיין פאַרמעגן, ניט געבראַכן קיין שויבן, ניט גערישן קיין בעטגעוואַנט, נאָר — געשאָטן און געקוילעט...

און געטאָן האָבן זיי דאָס אַזוי ווי קיין אַנדערע פאַגראָמשטשיקעס פאַר זיי; שטיל און רואיק, ניט רעדנדיק קיין וואָרט, זיינען זיי אין אויסגעמושטירטע גרופּעס אַריינגעקומען אין יידישע הייזער, און גלייך, גאָר ניט זאָגנדיק קיינעם, האָבן זיי אַרויסגעצויגן די שוועדרדן פון די שיידן א'ן אַנגעהויבן האָקן רעכטס און לינקס. אַזוי אומעטום, וואוהין זיי זיינען נאָר אַריינגעקומען; זיי האָבן געשאָטן אַלטע און יונגע, מענער און פרויען. און אַפילו אויף קלייניע זויגענדיקע קינדער האָבן זיי זיך ניט דערבאַרעמט. אין די מערסטע הייזער וואוהין זיי זיינען אַריין, האָבן זיי אַלעמען אויסגעהרגעט, און — אַלץ מיט די שוועדרדן און

מיט די מעסערס. רעוואלווערן האבן זיי באנוצט נאר דאן וועז אימיצער האט גע־
פרואווט אנטלויפן. יאגן זיך נאך א יידן וואס אנטלויפט, האבן זיי ניט געוואלט;
דאס איז זיי ניט אנגעשטאנען, און זיי האבן אים נאכגעשאסן א קויל.

אין א סך הייזער זיינען דאן אין עטלעכע מינוטן צייט אויסגעהרגעט
געווארן צען און פופצן, און אויך מער יידן מיטאמאל. גאנצע משפחות זיינען
אויסגעשאכטן געווארן ווי די שאף. און אלע מאל, ווען די באוואפנטע האידא־
מאקעס זיינען ארויס פון א שטוב, וואו ס׳איז קיין לעבעדיקער מענטש ניט געבליבן,
האבן זיי אין שניי אפגעווישט די פארבלוטיקטע שוועדן און זיך געלאזט גיין
ווייטער, צו אן אנדער שטוב...

און קיינער פון זיי האט אין דרויסן קיין ווילדע געשרייען און געוואלדן
ניט געמאכט. קיינער פון זיי האט קיין איבעריק ווארט ניט ארויסגערעדט.
פונקט ווי דאס שעכטן און קוילען יידן וואלט ביי זיי, ביי די היטער און באשיצער
פונם קריסטלעך־פראוואסלאוונעם גלויבן, געווען עפעס א מין הייליקע ארבעט,
וואס מ׳טאר מיט קיין ווילדע געשרייען און געוואלדן ניט פארשוועכן...

די גרעסטע שחיטה האבן זיי געמאכט ביי א יידן מיטן נאמען זעמעלמאן.
דארט האבן זיי אויסגעהרגעט איין און צוואנציק מענטשן מיט איין מאל. און ארייני־
געקומען אין שטוב זיינען זיי אין א מיליטעריש־אויסגעמושטירטן סדר, פונקט ווי
אויף א פאראד. און זיי האבן געפירט מיט זיך סאניטארן און א „באראמהארציקע"
שוועסטער און אויך א דאקטאר, וואס האט געטראגן א צייכן פונם „רויטן קרייץ"
אויפן ארבל. סקורניק האט יענער דאקטאר געהייסן, און ער איז געווען פונקט אזא
רוצח און פונקט אזא צורר היהודים ווי סימאסענקא. ער אליין האט זיך שפעטער
באריימט, אז ער האט אין פראסקוראוו מיט די אייגענע הענט דערהרגעט א יידיש
מיידל, וואס איז געווען אזוי שיין, אז אפילו די האידאמאקעס האבן זי געשאנעווען
און איר קיין שלעכטס ניט געוואלט טאן...

ער האט זיך איבערגענומען דערמיט, דער דאקטאר סקורניק, און ער האט
דאס געהאלטן פאר א גרויסער העלדישקייט.

דער זעלבער דאקטאר האט אויך ניט געוואלט העלפן די פארוואונדעטע,
וואס זיינען נאכן פאגראם געווען אין די טויזנטער. ער האט געוואלט, אז זיי
זאלן זיך מוטשען אזוי לאנג, ביז זיי וועלן אלע אויסשטארבן; און די וואס וועלן
ניט שטארבן, זאלן בלייבן אייביקע קאליקעס. און כדי צו זיין זיכער אין דעם,
אז קיינער וועט זיי ניט היילן, האט ער ארויסגעגעבן א באפעל, אז אין קיין
איינער פון די אפטייקן אין פראסקוראוו זאל מען ניט מאכן קיין רעצעפטן
פאר פריוואטע מענטשן, ווייל מ׳דארף האבן אלע מעדיצינישע ארטיקלען פאר
דער ארמיי.

ס׳איז גאר ניט געווען קיין שיעור און קיין ערך צו די רציחות וואס סי־

מאָסענקאָס באַנדעס האָבן אַרויסגעוויזן צו די יידן אין דער שטאָט פּראָסקוראָוו; ווען אַ מוטער האָט זיך ביי די ווילדע האַידאַמאַקעס געבעטן, אַז מ׳זאָל לאָזן לעבן איר אייניציקע טאָכטער, און זי האָט זיי געוואָלט געבן געלט דערפאַר, האָבן זיי איר געענטפערט, אַז זיי זיינען ניט געקומען אַהער נעמען געלט, נאָר בעמען דאָס לעבן, און זיי האָבן די אייניציקע טאָכטער פון דער אומגליקלעכער מוטער דערהרגעט אויף אַזאַ גרויזאַמען שטייגער, אַז ס׳איז גאָר אַ שרעק איבער־צוגעבן.

אַזוי האָבן זיי געשאָכטן און געקוילעט פיר שעה נאָכאַנאַנד, און אין די פיר שעה זיינען אין פּראָסקוראָוו אויסגעהרגעט געוואָרן צווישן טויזנט יידן. און פּאַרוואונדעט געוואָרן ניט וויניקער, ווי צווישן טויזנט מיט פינף הונדערט. אַזאַ צאָל גיט אַן דער העברעאישער שריפטשטעלער דראַיאַנאָוו אין זיינע „נוספות", וואָס זיינען אַריין אינם דריטן באַנד פון דעם זאַמלבוך „רשומות" (ז. 463), און דראַיאַנאָוו האָט זיך באַנוצט ניט נאָר מיט עדדרוקטע מאַטעריאַלן, נאָר אויך מיט די ידיעות, וואָס דער אַלטער שריפטשטעלער אַלכסנדר זיסקינד ראָבינאָוויטש האָט אים צוגעשטעלט וועגן דעם. אין אַן אַנדער קוואַל אַבער וועלן מיר אַנגעבן נאָר אַ גרעסערע צאָל און ס׳איז אַנגענומען, אַז אַרום און אַרום זיינען דאָן אין פּראָסקוראָוו דערהרגעט און פּאַרוואונדעט געוואָרן מער ווי זעקס טויזנט און פינף הונדערט יידן*).

דאָס איז געווען דער גרעסטער פּאָגראָם אין אוקראַינע אין די צייטן פונם בירגער־קריג. און עס וואָלטן אַוודאי געווען געפּאַלן נאָך מער קרבנות, ווען די בעסערע פון די אוקראַינישע מענטשן אין שטאָט וואָלטן זיך ניט אַריינגעמישט צו מאַכן אַ סוף צו דער שרעקלעכער קאָלטבלוטיקער שחיטה. און איינער פון זיי איז געווען טאַרנאָוויטש, אַ מיטגליד פון דער שטאָטישער דומאַ אין פּראָסקוראָוו.

ווען טאַרנאָוויטש האָט דערהערט וואָס די באַוואָפנטע האַידאַמאַקעס צו־אַרבעטן אין שטאָט, ווי זיי שעכטן און קוילען יידן אָן רחמנות, איז ער גלייך אַוועק צו סימאָסענקאָן און געפּאָדערט, אַז ער זאָל אַרויסגעבן אַ באַפעל אָפּצו־שטעלן די שחיטה. אָבער סימאָסענקאָ האָט זיך פון אים אַרויסגעדרייט מיט פּאַרשיידענערליי תירוצים; ער האָט אים צוגעזאָגט און האָט קיין וואָרט ניט געהאַלטן. און ווען טאַרנאָוויטש האָט געזען, אַז ער קען זיך ניט פּאַרלאָזן אויפן וואָרט פונם אַטאַמאַן, האָט ער טעלעפּאָנירט קיין קאָמענץ, מ׳זאָל דאָרט גלייך זען עפּעס טאָן וועגן דעם. און ווען מען האָט אים פון דאָרט געענטפערט, אַז דער אייניציקער וואָס קען דאָ העלפן איז דער גענעראַל קאָנאָוואָליץ, דער הויפּט־

*) זע: George Stewart. *The White Armies of Russia,* page 179.

קאָמאַנדיר פון גאַנצן קאָרפּוס, האָט ער טעלעפאָנירט אין דער הויפּט־קוואַרטיר, וואו דער גענעראַל איז געשטאַנען. דורכן טעלעפאָן האָט ער אים דערציילט אַלץ וואָס ס׳טוט זיך איצט אין פּראָסקוראָוו און ער האָט געבעטן אַז מען זאָל גלייך אַרויסגעבן אַ באַפעל צו סימאָסענקאָן אַז ער זאָל איינשטילן זיינע קאָזאַקן און ס׳זאָל נעמען אַ סוף צו די ווילדע רציחות. דער גענעראַל האָט זיך צוגע־הערט צו דעם וואָס טאַרנאָוויטש האָט אים געזאָגט, און ער האָט אַרויסגעגעבן אַזאַ באַפעל, און דאַן האָט טאַרנאָוויטש אַליין געבראַכט דעם באַפעל צו סימאָ־סענקאָן. און ווען דער אַטאַמאַן האָט דערזען, אַז ער האָט שוין קיין אַנדער ברירה ניט, האָט ער געהייסן געבן דעם סיגנאַל, אַז די קאָזאַקן זאָלן גלייך קומען צוריק צו דעם זעלבן פּלאַץ, פון וואַנען זיי האָבן אַרויסגעמאַרשירט.

און באַלד האָט זיך איבער דער גאַנצער שטאָט אָנגעהויבן אַ לויפעניש. פון אַלע זייטן זיינען זיי געלאָפן, די רוצחים, וואָס האָבן מיט אַזאַ קאַלטבלוטיקייט אַזוי פיל אומשולדיקע מענטשן אויסגעהרגעט. די הענט, די שווערדן און אויך די מיליטערישע יוניפאָרמס זייערע זיינען ביי זיי געווען אויסגעשמירט מיט בלוט, און ווען זיי זיינען זיך אַלע צונויפגעלאָפן צו דעם באַשטימטן פּלאַץ, וואוהין דאָס שאַלן פון דעם טראָמפּייט האָט זיי גערופן, האָבן זיי זיך אויסגעשטעלט אין גלייך געמושטירטע רייען, און ווען די עלטסטע האָבן געגעבן די קאָמאַנדע, האָבן זיי מיט אַ געזאַנג אַוועקגעמאַרשירט צוריק צום וואָקזאַל...

אַ דיסציפּלינירטע באַנדע פון רוצחים, מיט אַן אַטאַמאַן, וואָס איז צווישן זיי אַלע דער גרעסטער רוצח!

און אויף מאָרגן נאָכן פּאָגראָם, ווען אַן אוקראַינער מיטן נאָמען ווערכולאָ, אַ סאָציאַליסט, האָט אין דער שטאָטישער דומע געהאַלטן אַ רעדע און געזאָגט, אַז פאַר אַן אַרמיי, וואָס קעמפט פאַר אַ פרייער און זעלבסטשטענדיקער אוקראַינע איז אַ שאַנדע צו מאַכן פּאָגראָמען און שעכטן יידן, האָט דער אַטאַמאַן סימאָ־סענקאָ געלאַכט פון אים. און נאָכדעם האָט ער געוויזן זיין „גרויס גנאָד" דער־מיט וואָס ער האָט די יידן פון פּראָסקוראָוו געגעבן די דערלויבעניש צו ברענגען די טויטע צו קבר־ישראל.

און ווען די אומגליקלעכע און צעשראָקענע יידן פון דער שטאָט פּראָס־קוראָוו האָבן אים צוגעשיקט דריי הונדערט טויזנט קערבלעך צו שטילן זיין צאָרן, האָט ער דאָס געלט צוגענומען, כאָטש ער האָט פריער געזאָגט, אַז אַן עכטן אוקראַינישן קאָזאַק דאַרף ניט אָנשטיין צו נעמען געלט ביי יידן. און פּונקט ווי ער וואָלט זיך געוואָלט רייצן מיט אַלעמען און שיטן זאַלץ אויף די וואונדן, האָט ער נאָכדעם אַרויסגעגעבן אַ מעלדונג, אַז ער דאַנקט די יידן פון פּראָסקוראָוו פאַר דער מתנה, וואָס זיי האָבן אים געגעבן. דאָס באַווייזט, — האָט ער ציניש און חוצפּהדיק אין יענער מעלדונג געזאָגט, — אַז די יידן פון

שטאָט ווייסן ווי צו שעצן די גוטע מעשים פון אַ אוקראַיניש אַטאַמאַן און פון זיינע קאָזאַקן...

פון יענעם פאַרנאַכט, וואָס איז פאַרגעקומען אין אַ שבת, איז אין פראָס־קוראָוו געבליבן אַן אַנדענק אויף אייביק, און דאָס איז דער גרויסער ברודער־קבר, וואו ס׳ליגן אין זייער אייביקער רו צוועלף הונדערט פון די קדושים, וואָס סימאָסענקאָס האַידאַמאַקעס האָבן אויסגעשאָטן.

אַזעלכע בריידער־קברים געפינען זיך אין אַ סך שטעט פון אוקראַינע. און אין די יאָרן פון דער צווייטער וועלט־מלחמה איז די גאַנצע ערד דאָרט דורכ־געווייקט געוואָרן פון יידיש־בלוט...

און ווען וועט שוין אַמאָל קומען אַ סוף?!...

אינהאַלט פון באַנד איינס:

זייט

ערשטער קאַפּיטל
טולטשין — — — — — — — — — — 9

צווייטער קאַפּיטל
נעמיראָוו — — — — — — — — — — 22

דריטער קאַפּיטל
אָבאַדיווקע — — — — — — — — — — 34

פערטער קאַפּיטל
מעזשבעזש — — — — — — — — — — 47

פינפטער קאַפּיטל
דער בעל-שם-טוב — — — — — — — — — — 60

זעקסטער קאַפּיטל
הערשעלע אָסטראָפּאָלער — — — — — — — — — — 75

זיבעטער קאַפּיטל
בּאַרדיטשעוו — — — — — — — — — — 92

אַכטער קאַפּיטל
לוי-יצחק בּאַרדיטשעווער — — — — — — — — — — 105

נייַנטער קאַפּיטל
בּראַצלאָוו — — — — — — — — — — 118

צענטער קאַפּיטל
רבּי נחמן בּראַצלאָווער — — — — — — — — — — 132

עלפטער קאַפּיטל
טאָלנע — — — — — — — — — — 146

צוועלפטער קאַפּיטל
אומאַן — — — — — — — — — — 165

דרייצנטער קאַפּיטל
קיעוו — — — — — — — — — — 174

פערצנטער קאַפּיטל
כאַבנע — — — — — — — — — — 199

פופצנטער קאַפּיטל
בּאָלטע — — — — — — — — — — 212

זעכצנטער קאַפּיטל
פּאָלטאַווע — — — — — — — — — — 225
זיבעצנטער קאַפּיטל
קערטש — — — — — — — — — — — 241
אַכטצנטער קאַפּיטל
דובנע — — — — — — — — — — — 252
נייַנצענטער קאַפּיטל
זשיטאָמיר — — — — — — — — — — 269
צוואַנציקסטער קאַפּיטל
נאָוואָגראַד-וואָלינסק (זוויהיל) — — — — — 299
איין־און־צוואַנציקסטער קאַפּיטל
פראָסקוראָוו — — — — — — — — — 295

אינדעקס

באנד I

א.

אַגריפּא, דער עלטערער. ז׳ 243.
אַדריאַנוס, קיסר. ז׳ 216.
אַהרון (קעניג פון די כאַזאַרן). ז׳ 246.
אחר-העם (אשר גינזבורג). ז׳ 50.
איגאַר, פּרינץ. ז׳ 246.
איגנאַטיעוו, גראַף. ז׳ 218.
איוואַן וואַסילייעוויטש, גרויספּירשט. ז׳ 184.
אייבענבוים, יעקב. ז׳ 272.
איציק, דער זוויהילער. ז׳ 289.
ר׳ אליהו, דער ווילנער גאון. זז׳ 105, 257, 259.
אַליע, פּרינץ. ז׳ 246.
ר׳ אליעזר בן הורקונוס. ז׳ 87.
ר׳ אליעזר ליבער. זז׳ 97, 98.
אַלעקאַוויטש, מיכאַיל. ז׳ 181.
אַלעקסאַנדער, דער עלטערער. זז׳ 194, 227.
אַלעקסאַנדער, דער צווייטער. זז׳ 115, 190, 196, 218, 227.
אַלעקסאַנדער, דער דריטער. זז׳ 155, 213, 218.
אַנטאַניע, בישאָפּ. ז׳ 246.
אַנטיוכוס, עפּיפּאַנעס. ז׳ 243.
אַפּטער רב. זז׳ 48, 75.
אַראַנאַווסקי, געניעראַל. ז׳ 56.
אַרליך, אטאַמאַן. ז׳ 121.
אר״י הקדוש. זז׳ 61, 140.
ר׳ אַריה-לייב (דער שפּאַלטער זיידע). זז׳ 84, 140, 143.
אַריסטובולוס (יידישער קעניג). ז׳ 243.

ב.

באַגראַוו, גריגאָרי. ז׳ 191.
באַגראַוו, דמיטרי. ז׳ 191.
באַטיושקאָוו, פּיאָטר. ז׳ 231.
באַיראָן, לאָרד. ז׳ 225.
באַנדאַרענקא, אַטאַמאַן. ז׳ 171.
באַטי, כאַן. ז׳ 270.
באַטיושקאָוו, פּ. נ. ז׳ 285.
בודיאַני, סעמיאָן. ז׳ 253.
בולאַן (קעניג פון די כאַזאַרן). ז׳ 245.
ביאַליק, חיים נחמן. זז׳ 197, 271, 281.
ביילים, מענדעל. ב׳ I, זז׳ 190, 191, 192, 238.
ביק, ר׳ מיכעלע. זז׳ 50, 51, 52.
בלינאַוו, ניקאַלאַי אירוואַנאָוויטש. ז׳ 275.
בנימין (קעניג פון די כאַזאַרן). ז׳ 246.
בעל-שם טוב. (זע: ר׳ ישראל בעל-שם טוב).
בערנפעלד, שמעון, דר. זז׳ 12, 215.
ברובעל, רבי („טולטשינער פּרינץ). זז׳ 18, 48, 75, 76, 77, 78, 79, 80, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 107.
ר׳ ברובעל דער קלייניער (דער זיידע פונם מחבר). ז׳ 45.
בר-כוכבא, שמעון. ז׳ 216.

ג.

גאַלדפאַדן, אַברהם. זז׳ 272, 273.
גאַנטע, איוואַן. זז׳ 16, 168, 169, 170, 172, 213, 214, 216, 223.

גאָרדאָן, אַהרן דוד. זז׳ 39, 40.
גאָרקי, מאַקסים. זז׳ 229, 230.
גוניאַ, אַטאַמאַן. ז׳ 125.
גינזבורג, שאול. ז׳ 195.
געדימין, פּרינץ. ז׳ 226.
גענאַדי, יעפּיסקאָפּ. זז׳ 184, 185.
געסען, יולי. ז׳ 121.
גרוזענבערג, אָסקאַר. זז׳ 190, 229, 238.
גרעטץ, ה. ז׳ 15.
גשורי, מ. ש. זז׳ 116, 150.

ד.

דאַווידאָוואַ, מאַרינאַ. זז׳ 255, 256.
דאָמיניק, מאַרשאַל. ז׳ 254.
דובנאָוו, שמעון. זז׳ 63, 79, 89, 108, 140, 191, 219, 255, 277.
דובנער מגיד (ר׳ יעקב קראַנץ). זז׳ 252, 256, 257, 258, 259, 260, 261, 262, 263, 264, 265, 266, 267, 268.
ר׳ דוב-בער מעזריטשער. זז׳ 151, 257.
דוד, דער כאַבנער. זז׳ 200, 201, 202, 203, 209, 210.
ר׳ דוד׳על טאַלנער. זז׳ 147, 148, 151, 152, 153, 154, 155, 156, 157, 158, 159.
דזשאַגאַטאַי. ז׳ 248.
דעוולעט-גירעי (טאָטערישער כאַן). ז׳ 119.
דעניקין, גענעראַל. זז׳ 163, 241.
דראָיאַנאָוו, א. זז׳ 297, 304.

ה.

האָדקי, אַטאַמאַן. ז׳ 25.
האַנאָווער, נתן-נטע. זז׳ 12, 13, 24, 25, 26, 215, 254.
האָראָדעצקי, שמואל אַבאָ, דר. זז׳ 65, 80, 95, 96, 97, 116, 136, 138, 152.
האַרקאַווי, אַברהם אליהו, דר. ז׳ 179.
היטלער, אַדאָלף. זז׳ 117, 164, 173, 197, 224, 241, 194.
הערשעלע אָסטראָפּאָליער. זז׳ 48, 75, 76, 77, 78, 79, 81, 82, 83, 84, 85, 86, 87, 88, 89, 90, 91.

וו.

וואָראָנצאָוו, גראַף. ז׳ 247.
ווילהעלם, קייזער. ז׳ 241.
וואָינאָראָווסקי, אַטאַמאַן. ז׳ 121.
וויפּער, פּראָקוראָר. ז׳ 191, 193.
וויציכאָוואַ, מאַרינאַ. ז׳ 255.
ווישניצער, מאַרק, דר. ז׳ 254.
וולאַדימיר (דער הייליקער). זז׳ 175, 176, 177, 178, 179, 247.
ווערכולאַ. ז׳ 305.
ווראַנגעל, גענעראַל. ז׳ 241.

ז.

זאַיאַץ, אַטאַמאַן. זז׳ 202, 203, 211.
זאַיצעוו, פּאָליציימייסטער. ז׳ 129.
זאַליזניאַק, מאַקסים, אַטאַמאַן. זז׳ 168, 169, 171, 214.
זאַסלאַווסקי, אַבֿרהם. ז׳ 161.
זאַקוסילאָ, אַטאַמאַן, ז׳ 204.
זבֿולין (קעניג פון די כאַזאַרן). ז׳ 246.
זכריהו, דער קיעווער. זז׳ 180) 181, 182, 183, 185.
זעלעני, אַטאַמאַן. ז׳ 162.
זעמעלמאַן, מ. ז׳ 303.
זעצער, ש. צ. זז׳ 141. 274, 283.
זשידיאַטאַ, ליקאַ. זז׳ 179, 180.

ח.

חאַניש, משה. ז׳ 183.
חזקיהו (קעניג פון די כאַזאַרן). ז׳ 246.
חסדאַי איבן שאַפּרוט. ז׳ 246.

ט.

טאָלסטאָי, לעוו. ז׳ 229.
טאַן-באָגאַראַז. ז׳ 203.
טיטוס הרשע. ז׳ 244.
טאַרנאָוויטש, מ. ז׳ 304, 305.
טוכאַטשעווסקי, מיכאַיל. ז׳ 197.
טיטיוניק, אַטאַמאַן. זז׳ 159, 162, 217.
טייטעלבוים, מרדכי. ז׳ 80.
טראָצקי, לעוו. ז׳ 291.

טשארני, יוסף-יהודה. זז׳ 249, 250.
טשווערטשינסקי, גרשף. ז׳ 13.
טשינגיס-כאן. ז׳ 248.
טשערניצקי, גרשף. ז׳ 31.

י.

יאגעלא, אלעקסאנדער. ז׳ 186.
יאסעלע טאלנער (דער חזן און קאמפא-
פאזימאר, וואס האט געשאפן דעם טאל-
נער ניגון). זז׳ 148, 149, 150, 158,
159, 164.
יאקיר, יונה. ז׳ 196.
ר׳ יהודה הלוי. זז׳ 245, 282.
ר׳ יוחנצי, דער ראכמעסטרייווקער.
זז׳ 155, 156.
רבן יוחנן בן זכאי. ז׳ 244.
ר׳ יום-טוב ליפמאן העלער. ז׳ 243.
יוסיפוס פלאוויוס (יוסף בן מתתיהו).
ז׳ 243.
יוסף בן אהרון (כאזארישי-יידישער קע-
ניג). ז׳ 246.
יושטשינסקי, אנדרעי. ז׳ 190.
יחיאל-מיכל (נעמיראווער רב). זז׳ 24,
26.
יעקאטעריגע, די ערשטע. ז׳ 225.
יעקאטעריגע, די צווייטע. זז׳ 226, 249,
270, 279.
יצחק (כאזארישי-יידישער קעניג). ז׳ 246.
ר׳ ישראל בעל-שם-טוב. זז׳ 47, 48, 49,
60, 61, 63, 64, 65, 66, 67, 68, 69,
70, 71, 72, 73, 74, 75, 79, 87,
124, 135, 140, 258, 259, 283.
ר׳ ישראליקעל (רבי אין מעזשבעזש).
ז׳ 53.
יתום, יאסעל, דער בראצלאווער. זז׳ 127,
128.

כ.

כהנא, דוד. ז׳ 66.
כהן, שבתי (בעלהש״ך). ז׳ 12.

כ.

כמעלניצקי, באגדאן. זז׳ 11, 22, 14,
15, 24, 25, 30, 31, 76, 95, 120,
189, 216, 223, 226, 228, 254, 284,
285, 292, 294.
כמעלניצקי, טימאשא. ז׳ 31.
כמעלניצקי, יורקא. זז׳ 32, 33.

ל.

לאבארא, גריגארי, אטאמאן. ז׳ 121.
לאזניוק, אטאמאן. ז׳ 202.
לאצקי-בערטאלרי. ז׳ 27.
ר׳ לוי-יצחק באררידטשעווער. זז׳ 52, 96,
105, 106, 107, 108, 109, 110,
111, 112, 113, 114, 115, 116,
132, 142, 151, 258.
לידעדס, גרשף, ז׳ 55.
ליטינסקי, מנחם נחום. זז׳ 24, 31, 216,
217.
ליפסאן, מ. ז׳ 154.
לענין, וולאדימיר איליטש. ז׳ 291.

מ.

מאזעפא, איוואן. ז׳ 225.
ר׳ מאיר בן משה אשכנזי. ז׳ 254.
מאלישעווסקי, ניקאלאי. ז׳ 180.
מאפו, אברהם. ז׳ 50.
מאראזענקא, אטאמאן. ז׳ 25.
מארקס, קארל. ז׳ 143.
מזא״ה, יעקב. ז׳ 192.
מיטרידאט, דער זעקסטער. זז׳ 242, 243.
מלאדאנאוויטש, גובערנאטאר. ז׳ 169.
מנחם (כאזארישי-יידישער קעניג). ז׳ 246.
מנשה, דער ערשטער (כאזארישי-יידישער
קעניג). ז׳ 246.
מנשה, דער צווייטער (כאזארישי-יידישער
קעניג). ז׳ 246.
משה, דער קיעווער. ז׳ 185.
ר׳ משה הגולה. זז׳ 185, 186, 187, 188.
מענדעלסאן, משה. ז׳ 263.

נ.

נאבאק, אטאמאן. ז׳ 159.
נאזארענקא. ז׳ 160.
נאליוואיקא, סעמערי, העטמאן. זז׳ 120,
121.

ר' נחום טשערנאָבאָליער. ז' 151.
ר' נחמן בראָצלאָווער. זז' 18, 80, 120, 122, 124, 125, 127, 128, 130, 131, 132 ביז 145, 173.
ניגער, שמואל. ז' 273.
ניזשיווי, סימען, אָטאָמאַן, ז' 177.
ניסי בעלזער, באָרדיטשעווער חזן. ז' 96.
ניקאָלאַי, דער ערשטער. זז' 155, 194, 195, 227.
ניקאָלאַי, דער צווייטער. זז' 190, 196, 213, 220, 295.
ניקאָלאַי, ניקאָלאַיעוויטש. ז' 238.
נעבאָבא, אָטאָמאַן. ז' 25.
ר' נתן נעמירָאָווער. זז' 120, 133, 136, 145.

ס.

סאָבאָנסקי, גראָף. ז' 41.
סאָפאָזשניקאָוו, מאיר. ז' 206.
סאָקאָלאָוו, אָטאָמאַן. ז' 159.
סוויאָטאָסלאָוו, פרינץ. ז' 246.
סטאָליפין, פ. ז' 191.
סטיואָרט, זשאָרזש. ז' 304.
סטרוק, אָטאָמאַן. זז' 200, 203, 208, 209, 210.
סימאָסענקא, אָטאָמאַן. זז' 296, 297, 298, 299, 300, 301, 302, 304, 305, 306.
סלאָנימסקי, חיים זעליג. ז' 273.
סליווא, אָטאָמאַן. ז' 211.
סמאָלענסקין, פרץ. ז' 50.
סקאָראָפאַדסקי, פאָוולא, העטמאַן. זז' 208, 277.
סקאָריאָווא, שמואל ז' 183.
סקורניק, דאָקטאָר. ז' 303.

ע.

עובדיה (כאָזאַרישׁ-ייִדישער קעניג). ז' 246.
עזרא הסופר. ז' 23.
עטינגער, שלמה, דר. ז' 273.
עלמאַן, יואל. ז' 166.
עלמאַן, מישא. זז' 148, 166.
רבי עקיבא. ז' 87.

פ.

פאָווע, דער ערשטער. ז' 194.
פאָטאָצקי, גראָף. ז' 167.
פאָמפאָוס, דער גרויסער. ז' 243.
פאָפערנא, אַברהם יעקב. ז' 273.
פושקין, אָלעקסאַנדער. ז' 225.
פיאָטר דער גרויסער. זז' 121, 225.
פלעווע, מינישטער. ז' 231.
פסח (כאָזאַרישׁ-ייִדישער קריגספירער). ז' 246.
פעטליורע, סימען. זז' 159, 208, 217, 277, 298, 299.
פעסטעל, פאָלקאָווניק (דעקאָבריסט). ז' 17.
פרץ, י. ל. זז' 146, 147.

צ.

צינבערג, ישראל, דר. זז' 107, 136, 145, 186, 187.
צירוקובר, אַביגדור. ז' 244.

ק.

קאָליגולא, קאיוס. זז' 243, 244.
קאָטליאַרעווסקי, איוואַן. ז' 228.
קאָטשובעי, וואָסילי. ז' 225.
קאָמאַנין, איוואַן. ז' 15.
קאָנאָוואָליץ, גענעראַל. ז' 304.
קאָסטאָמאָראָוו, ניקאָלאַי. זז' 15, 182.
קאַץ, יוסף פ. ז' 59.
קאָראָבטשעווסקי, אַדוואָקאַט. ז' 192.
קאָראָלענקא, וולאַדימיר. זז' 225, 228, 229, 230, 231, 232, 233, 234, 235, 236, 237, 238, 239, 240.
קאַרל, דער צוועלפטער. ז' 225.
קיווערטשוק, אָטאָמאַן. ז' 299.

קליוטשעווסקי, וואסילי. ז׳ 121.
קלימענקא, אטאמאן. זז׳ 159, 160, 200, 202, 209.
קראכמאל, נחמן. ז׳ 282.
קריוואנאס, מאקסים. זז׳ 12, 14, 15, 25, 228, 285.

ר.

ראבינאוויטש, אלכסנדר-זיסקינד. זז׳ 232, 304.
ראבינאוויטש, שאול-פנחס. ז׳ 15.
ראדזיאנאווסקי, גלח. ז׳ 219.
ראדזיוויל, גראף. ז׳ 96.
ראזענבלאט, הרב. ז׳ 150.
ראזענטאל, א. ר. זז׳ 37, 130, 161, 162.

ש.

שאצקי, יעקב, דר. ז׳ 15.
שבתי צבי. זז׳ 62, 120, 144.
ר׳ שבתאי, בן מאיר הכהן. ז׳ 254.
שוואטשקא, אטאמאן. ז׳ 171.
שוואריץ, י. י. ז׳ 271.
שטערן, אברהם. ז׳ 273.
שילא, אטאמאן. זז׳ 171, 214, 215.
שימשי, צבי. ז׳ 232.
שירער, עמיל. ז׳ 244.
שלום-עליכם. זז׳ 94, 98, 100, 101, 189, 199.
ר׳ שמעון בן יוחאי. זז׳ 61, 87, 140.
ר׳ שמשון אסטראפאליער. ז׳ 76.
שניאור זלמן. ז׳ 80.
שעווטשענקא, טאראס. זז׳ 171, 198, 228.
שערמאן, אליעזר. ז׳ 76.

ת.

תם, רבינו. ז׳ 185.